ENDÜLÜS

Lütfi Şeyban

albaraka

بسم الله الرحمن الرحيم

Lütfi Şeyban

Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1966 Adapazarı doğumludur.

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Programı (1993)

Sakarya Üniversitesi, SBE Ortaçağ Tarihi Bölümü (Y. Lisans, 1996)

İstanbul Üniversitesi SBE Ortaçağ Tarihi Bölümü (Doktora, 2002)

Bilimsel çalışma alanı, "Endülüs - Akdeniz Dünyası Tarihi" olan yazarın Endülüs alanında elinizdekinden başka iki kitabı daha mevcuttur:
1) *Reconquista / Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri* (İz Yay.)
2) *Mudejares & Sefarades / Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri* (İz Yay.)

Yazar bilimsel araştırma ve üniversitede ders verme amacıyla başta İspanya olmak üzere çeşitli Avrupa, Balkan ve Karadeniz ülkelerinde bulunmuştur. Arapca, İngilizce ve İspanyolca bilmektedir.

Kitabın Adı	ENDÜLÜS
Kitabın Yazarı	Lütfi Şeyban
Albaraka Türk Yayınları	42
Kültür Yayınları	11
ISBN	978-605-85481-2-1
Genel Yayın Yönetmeni	Mehmet Ali Verçin
Proje Koordinatörü	Ekrem Şahin
Editör	Ekrem Ayyıldız
Yapım	Fotografika .com.tr
Fotoğraf	Abdüsselam Ferşatoğlu
Harita İllüstrasyon	Cihat Kısa
Baskı ve Cilt	Pasifik Ofset
Baskı Yeri ve yılı	İstanbul 2014 (1. Baskı)

© *Copyright*. Bu kitapta yayımlanan yazı, resim ve tasarım ögelerinin bütün hakları saklıdır; tamamı yahut bir bölümü, yayıncıdan izin alınmadan, fotokopi dahil, optik, elektronik, mekanik veya dijital herhangi bir yolla kopyalanamaz, çoğaltılamaz, basılamaz, yayımlanamaz.

Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş.
Saray Mah. Dr. Adnan Büyükdeniz Cad. No: 6 Ümraniye / İstanbul
Tel.: +90 216 666 01 01 Faks: +90 216 666 16 00
albarakaturk@albarakaturk.com.tr

"*Allah'tan başka galip yoktur*" anlamındaki bu ifade
Endülüs mimari tezyinatında yoğun olarak kullanılmıştır.

ENDÜLÜS

albaraka

Başlarken

Dünya tarihinin en değerli, en güçlü medeniyetleri dendiğinde akla pek çok örnek gelebilir. Ancak içlerinde biri var ki, zamanını aşmış örnek medeniyetlerdendir: Endülüs... Akdeniz'i çevreleyen bu coğrafya siyasi, sosyal ve kültürel özellikleriyle keşfedilmeyi bekleyen dipsiz bir kuyu ve bir o kadar da güzel bir yolculuk sunar.

Endülüs zenginliğinin en değerli kaynağı hiç şüphesiz üç büyük semavi dine inanan toplulukları barındırmasıdır. Aynı çatı altında, bugün bile dünya tarihine örnek olacak uzlaşmacı anlayışla yaşayan Endülüs toplulukları, çok zengin ve bir o kadar derin ortak bir hayat kültürü oluşturur.

Ancak Endülüs'ü bu denli önemli kılan aslında insanlığa bıraktığı üç dev mirastır.

Bu miraslardan ilki: "Convivencia", yani Müslüman, Yahudi ve Hristiyan toplumların birlikte asırlar içinde ortaya koydukları toplumsal uzlaşma ve bir arada yaşama kültürü...

İkincisi: Doğu dünyasının zirvesini, Batı dünyasının ise temelini oluşturan "sofistica, ciencia, civilizacia"dır. Doğu İslâm ülkesinde yükselen kültürel değerlerin üstüne, kendi entelektüel ve bilimsel birikimlerini ekleyerek ortaya koydukları medeniyeti temsil eder bu miras.

Üçüncüsü ise, kaba güçle kendilerini yenen düşmana karşı kendi kültürlerini yani hayat tarzlarını canları pahasına korumalarıdır: "Resistencia cultural". Bu konuda Endülüs medeniyeti dünya milletlerine yüz yıllarca örnek olmuş ve bugün de olmaya devam etmektedir.

İlimden sanata, edebiyattan geleneğe, hukuktan görgü kurallarına kadar sahip olduğu değerleri araştırmak, Endülüs medeniyetini yaşamı zenginleştirmek için mükemmel bir kaynağa dönüştürür. Asırlarca Müslümanların yurdu olan Endülüs'ün ve orada inşâ edilen medeniyetin her yönüyle anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla hazırlanan bu kitap, ülkemizde Endülüs tarihi, kültürü ve medeniyetini hemen her yönüyle bir arada ve en iyi derlenmiş şekilde sunan ilk yayındır. Albaraka olarak, böylesi değerli bir eseri tarih, kültür, siyaset ve sosyal yaşamın her alanına ilgi duyan okuyucularımızın kütüphanesine kazandırmaktan gurur duyuyoruz.

Fahrettin Yahşi

Genel Müdür / Yönetim Kurulu Üyesi
Albaraka Türk Katılım Bankası

Önsöz

Doğu ile Batı medeniyetlerinin buluştuğu Akdeniz coğrafyasında; İslam, Afrika ve Avrupa dünyalarının batısında 780 yıllık özel bir tarih bulunmaktadır. Bu, İslam ve Avrupa'nın bir parçası olarak gelişip büyüyen ve medeniyet tarihine yaptığı katkılarla ebedileşen Endülüs'tür (Müslüman İber Yarımadası veya İspanya).

Dini, ırkı ve rengi ne olursa olsun medenî bir insan olarak Endülüs'ü (الأندلس) hissetmemek mümkün müdür? Adaletle hükmeden idarecileri ve üretkenlikleri sayesinde onlarca şehri binbir gece masallarına dönüştüren, sonuçta Kurtuba'yı efsane başşehir haline getiren o insanlar, sekiz asra yayılan tarihlerinde acaba insanlığa neler sunmuşlardı ve bugün nerededirler? Doğu ile Batı'nın biri merkez-doğusunda öteki merkez-batısında, aynı medeniyetin iki farklı bayrak yarışçısı olmuş Osmanlı ile Endülüs'ten, birinin hakkını verirken öbürünü unutacak mıyız?

Artık Endülüs medeniyeti tarihe ve insanlığa mâloldu. XV. yüzyıldan itibaren İber Yarımadası'nda Endülüslülerin nüfusu da çok azaldı. Fakat onlar bugün, insanlığa armağan ettikleri üç dev mirasla anılıyorlar. Bunlardan birincisi Müslümanı, Yahudisi ve Hristiyanıyla birlikte asırlar içinde ortaya koydukları toplumsal uzlaşma ile simbiyoz kültürü convivenciadır. İkincisi, Doğu İslam ülkesinde yükselen bilimsel-kültürel değerlerin üstüne kendi entelektüel ve bilimsel birikimlerini ekleyerek ortaya koydukları Doğu-Batı sentezi medeniyettir (sofistica & ciencia & civilizacia) ki, Endülüs bu alanda Doğu dünyasının zirvesi Batı dünyasının da temeli mesâbesindedir. Çünkü o, kendinden öncekileri kendinde toplamış ve kendinden sonrakileri de aydınlatmıştır (الأندلس جمعت ما قبلها و أضآءت ما بعدها). Üçüncü dev miras ise, kaba güçle kendilerini yendikten sonra hayat tarzlarını zorla değiştirmek isteyen Katolik güçlerine karşı kendi kültür ya da kimliklerini canları pahasına muhafaza etmeleridir (conservacia cultural) ki, onlar bu konuda da dünya milletlerine örnek olmuşlardır.

Endülüs ilim ve sanatıyla, edebiyatı ve gelenekleriyle, hukuku ve görgü kurallarıyla uluslararası bir İslam kültürünün en mühim parçasını teşkil etmektedir. Endülüs'ün anlamını kavrayan bir kimse onda kendi kimliğine ve hayat tarzına sahip çıkarken aynı zamanda başkalarıyla barış, uzlaşma ve yardımlaşma içinde kardeşçe yaşama tarzını görecektir.

Bu çalışmayı hazırlamadaki temel amacımız, tarihte sekiz asır Müslümanların yurdu olmuş Endülüs'ün anlaşılmasına katkı sağlamaktır. İnsanlık olarak Endülüs'te neleri, neden, nasıl kaybettiğimizi düşünebilmektir. Kitapta yer alan fotoğrafların çekimini yapmak maksadıyla, İspanya'nın güney kıyısından başlayarak Pireneler'in ötesine kadar süren çalışmalarımız oldu.
Bu eserin ortaya çıkması ve okuyucuya ulaşması sürecinde emeği geçen ve desteğini esirgemeyen Albaraka Türk Yönetim Kurulu Başkanı Adnan Ahmed Yûsuf Abdulmalek Beye, İkinci Başkan Yalçın Öner Beye ve diğer değerli Yönetim Kurulu üyelerine, ayrıca Genel Müdür Fahrettin Yahşi Bey ile Genel Müdür Yardımcısı Mehmet Ali Verçin Bey ve diğer değerli yönetici arkadaşlarına çok teşekkür ediyorum. Katkılarından dolayı editör Ekrem Ayyıldız ile fotoğrafçımız Abdüsselam Ferşatoğlu'nu da minnetle anıyorum.

Lütfi Şeyban

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Endülüs adı ve coğrafyası 15
Siyasi ve sosyo-kültürel dönemleri 15
Tarihi temel özellikleri 16

I. BÖLÜM Siyasi tarih

Fetih öncesi İber Yarımadası ve Avrupa 23
İspanya'nın fethi ya da Endülüs olması 26
Vâliler dönemi: Avrupa içlerine ilerleyen fetih hareketi 31
Emevîler Dönemi: Endülüs, dünyanın büyük devletlerinden biri 35
- Endülüs Emevîleri 36
- III. Abdurrahman döneminde Endülüs'ün büyük bir dünya devleti olması 39
- Büyük Endülüs Devleti'nin bilge halifesi II. Hakem 43

Mülûkü't-tavâif dönemi: Devlet gücünün yitirilmesi 47
Tuleytula'nın (Toledo) kaybı: Güç dengelerinin temelden değişmesi 53
Murâbıtlar dönemi: Reconquista ve cihadın yoğunlaşması 55
Muvahhidler Dönemi: Son büyük müdafaa ve Reconquista'nın kesin zaferi 61
Gırnata Sultanlığı (Nasrîler, Ahmerîler): Bağımlı küçük Endülüs Devleti 67
- Endülüs topraklarının Gırnata Emîrliği altında toplanması 68
- Kurtuba (Cordoba) şehrinin kaybı 70

Endülüs'ün son yılları: Abdullah es-Sağîr dönemleri ve Gırnata'nın kaybı 72
Istırap çağı (sufrimiento): Hristiyanlaştırma, sürgün, Engizisyon ve katliam dönemi 80
Endülüslülerin Osmanlı ile ilişkileri: Son umutların tükenişi 94
Diriliş (resurreccia): Bugünkü İspanya'da Endülüs bilinci ve Endülüs'ten kalanlar 96

II. BÖLÜM Endülüs'ün ayırıcı nitelikleri

Öznitelikler: Endülüs'ün ve Endülüslülerin ayırıcı nitelikleri 103
- Endülüs'ün genel ayırıcı nitelikleri 103
- Endülüs'ün coğrafi bölgeleri ve şehirleri 107
- Endülüslülerin özellikleri 108

Siyasi-idari yapı: Sekiz asrın en istikrarsız alanı 111

Sosyal hayat (convivencia): İslam fethiyle gerçekleşen toplumsal dönüşüm 115
- Araplar ve asabiye 117
- Berberîler 118
- Müslümanlaşma hareketi ve Hristiyanlar ya da Müsta'ribler 119
- Yahudiler 121
- Müslümanlaşma hareketi ve Müvelledler 122
- Âzatlı köleler Mevâlî, Saklebîler ve Sudanlılar 124
- Müdeccenler (Mudejares) 125
- Savaşlar, esirler, barış, diplomasi ve siyasî sığınmalar 126
- Ücretli askerler (mürtezika) 128

Gündelik hayat: Özgün hayat tarzı ve Endülüslülük bilinci 129
Dinî hayat, dinî etkileşim, müsâmaha ruhu ve insânî değerlerde etkileşim 129
Endülüs kadınları 132
Farklı milletler arasında yapılan evlilikler ve Endülüslülük bilinci 134
Giyim-kuşam ve temizlik kültürü 138
Endülüs yemek kültürü 140
Mûsıkî, çalgı âletleri, eğlence ve bayramlar 144

İktisadî - ticarî hayat: Çağın en müreffeh toplumu ve Hristiyan milletlere etkileri 147
Tarım ve hayvancılık 147
Zanaat ya da endüstri 151
Ticaret, ticaret merkezleri ve ticaret yolları 154
Sikkeler ve vergiler 158
Müslümanların hâkimiyeti altında yaşanan convivencia ya da sosyal uzlaşma 161

III. BÖLÜM Bilimsel-kültürel hayat

Endülüs kültürünün temelleri 166
Dil-edebiyat ve eğitim alanındaki gelişmeler ve etkileri 168
Tıp alanındaki gelişmeler ve etkileri 174
II. Hakem döneminde bilim-kültür-sanat alanındaki gelişmeler ve etkileri 177
Endülüs-İslam dünyasındaki ilmî çalışmalar, icatlar ve Avrupa'ya etkileri 182
Tercüme hareketiyle gerçekleşen etkiler 193
Endülüs'e gelen Hristiyan öğrenciler vasıtasıyla gerçekleşen etkiler 195
Önemli Endülüslü bilginlerden bazıları 197
Öğrenme tutkusu, kültürel sentez ve ideal medeniyet örneği 212

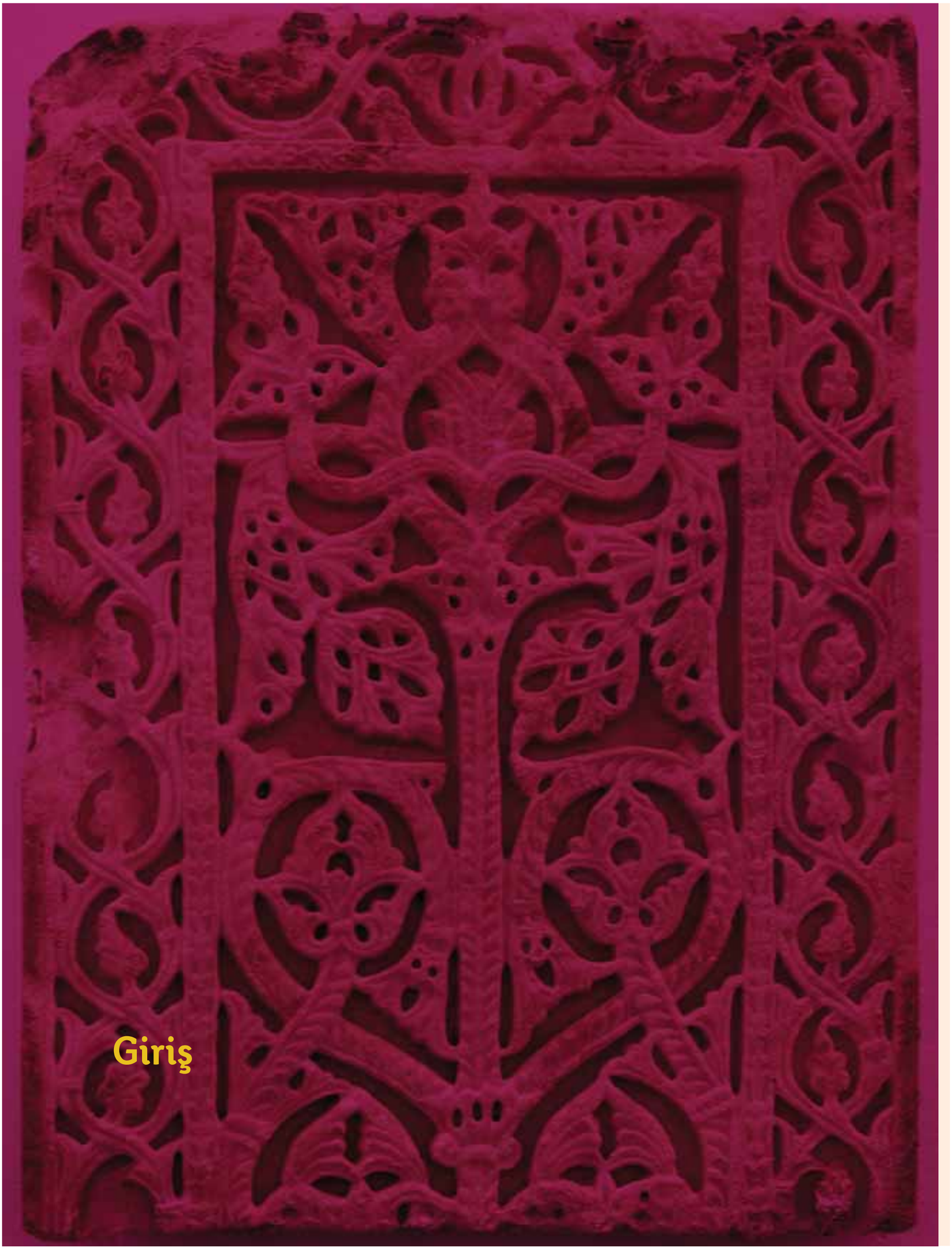
IV. BÖLÜM Endülüs sanatı, mimarisi ve şehir yapısı

Sanat, Endülüs sanatı ve mimarisi üzerine 219
Mimari: İnancın estetik ve zarafeti 224
Müsta'rib tarzı ve Emevî mimarisi 224
Endülüs devri tarzı ve Mülûkü't-tavâif mimarisi 232
Mağribî (Murâbıt ve Muvahhid) mimarisi 234
Nasrî (Ahmerîler) mimarisi 236
Müdeccen (Mudejar) mimarisi 239

Sivil mimari ve şehir yapısı: İlim ve zekânın ümrana dönüşmesi 240
Şehirlerin temel özellikleri 241
Şehir yönetimi 243
Camiler ve mescitler 243
Hamamlar 246
Hanlar (el-funduk) 246
Çarşı-pazarlar 247
Yerleşim ve evler 247
Şehrin çevresi 250
Su kaynakları ve şehrin su ihtiyacının temini 251

Sanat: İnancın büyüleyici güzelliği 254
Mimari süsleme sanatları: Tasvir, heykel, kabartma, mozaik, hat, çini ve seramik 254
Zanaat içinde sanat: Metal, cam, dokuma, fildişi ve ahşap oyma 259

Bibliyografya 269
Endülüs yer adları 278

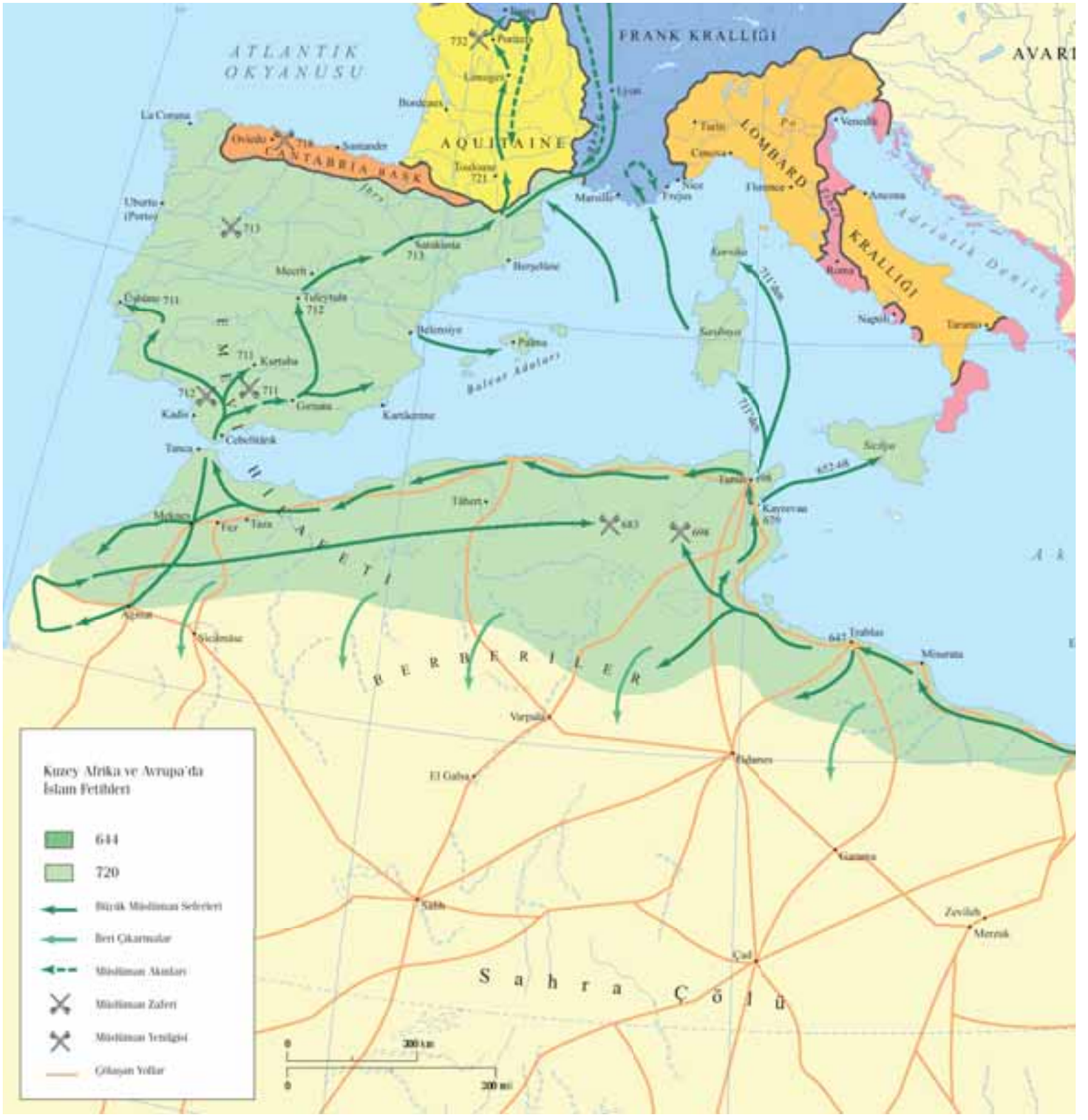

Giriş

Endülüs adı ve coğrafyası

Siyasi ve sosyo-kültürel dönemleri

Tarihî temel özellikleri

İlk Dönem İslâm Fetihleri (Hz. Peygamber, Dört Halife ve Emevîler, 632-750). İslâm devletinin en geniş sınırlarına ulaştığı Emevîler zamanında ülke, devlet merkezi olan Suriye ve civarı dışında, vâlileri (umumi vâli) halife tarafından tayin edilen beş büyük eyâlete ayrılıyordu. Eyâlet vâlisi, kendisine bağlı şehirlerin vâlilerini bizzat tayin hakkına sahip bulunuyordu. Bu eyâletler, merkezi Medine şehri olup Arabistan'ın tamamını içine alan Hicaz; merkezi Kûfe olan ve Basra, Umman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerini içine alan Irak; İrmîniye, Azerbaycan ve Anadolu'nun Müslümanların elinde olan kısımlarını içine alan

el-Cezîre; Mısır; önceleri Mısır'a bağlı iken müstakil hale getirilen ve merkezi Kayrevan olan İfrîkıye'den ibaretti. Endülüs de buraya bağlıydı ve vâlileri İfrîkıye vâlisi tarafından tayin edilirdi.
(harita: Markus H.-Peter D)

Gırnata'da (Granada) Müslümanların yoğun yaşadığı el-Beyyâzîn (Albayzin) semtinden bir kesit.

el-Meriye (Almeria) Kasaba ve sûrlardan bir kesit

Endülüs adı ve coğrafyası

Emevîler (661-750) zamanında 711 yılında fethedilen İber Yarımadası ya da İspanya ve Portekiz'in büyük bir kısmı 5 asır kadar, İspanya'nın güneyinde yer alan bugünkü Endülüs (Andalucia) bölgesi ise 8 asır kadar Müslümanların hâkimiyetinde kalmıştır. 711-1492 yılları arasını kapsayan bu dönem coğrafyası, kültürü ve medeniyetiyle birlikte "Endelüs" adıyla anılmaktadır. Türkiye'de ise Endülüs şeklinde yerleşmiştir.

Batı Avrupa'nın İber Yarımadası (Iberic, Iberia, İbâriye) olarak bilinen ve Cebelitârık (Gibraltar) ile Atlas Okyanusu'ndan (el-Bahru'l-Atlasî) Pirene dağlarına (el-Bürtât, Pirineos, Pyrenees) kadar uzanan kısmına Grekler tarafından *Baetica* ve *Hispania* (Spania, España, İspanya) adları verilmiştir. Ancak, bölgenin Müslümanlar tarafından fethinden sonra, fâtihler tarafından bu topraklar için Endelüs adı kullanılmış ve o tariten bugüne bu adla anılmaktadır.

Endelüs adı, Hispania'nın karşılığı olarak ilk kez İslam fethinden sonra 716 yılında basılmış bir sikke üzerinde görülmüş ve V. yüzyılda İspanya'nın güneyinde kısa süre yerleşmiş olan Vandallar'ın (Vandalos) adından, yani Vandallar'ın yurdu anlamına gelen Vandalucia'dan türemiştir.

İber Yarımadası'nda İslam hâkimiyetinin sona ermesinden (897/1492) sonra bu isim, Andalucia şeklinde ülkenin güneyindeki Meriye (el-Meriye, Almeria), Gırnata (Granada), Ceyyan (Jaen), Kurtuba (Cordoba), İşbîliye (Sevilla), Velbe (Huelva), Mâleka (Malaga) ve Kâdis (Cadiz) şehirlerini içine alan otonom bölgenin adı olmuştur. İslam dünyasında ise, İslam fâtihlerinin fethetmiş oldukları bütün İber toprakları halen Endelüs adıyla bilinmektedir. Bu, Osmanlıların fethettikleri bütün toprakların bugün Osmanlı Ülkesi adıyla anılması gibidir.

Ey Endülüs sâkinleri! Ne mutlu size ki sulara, nehirlere, ağaçlara ve gölgelerine sahipsiniz. Cennet bahçesi sizin diyârınızdan başka bir yerde değil ve şayet seçebilecek olsaydım, bu diyarda kalmayı seçerdim. Yarın cehenneme düşmekten korkmayın, çünkü cennet nimetlerini tatmış olan hiç kimse ateşe sokulmamıştır. (İbn Hafâce, Dîvân)

Siyasi ve sosyo-kültürel dönemleri

Özellikle X. yüzyıl boyunca Endülüs Devleti Avrupa'nın en güçlü devletiydi. Parlak görkemiyle Avrupa'nın Germen kökenli saraylarının gözünü kamaştırıyordu. Aynı çağda İber Yarımadası halkının da çoğunluğu Müslüman olmuştu.

(Gül Işık)

İç siyaset açısından

Fetih ve Vâliler dönemi	(711-756 ; 45 yıl)
Emevîler dönemi	(756-1031 ; 275 yıl)
Mülûkü't-tavâif dönemi	(1031-1090 ; 59 yıl)
Murâbıtlar dönemi	(1090-1147 ; 57 yıl)
Muvahhidler dönemi	(1147-1238 ; 91 yıl)
Nasrîler dönemi	(1238-1492 ; 254 yıl)

Dış siyaset açısından

Fetih ve Reconquista-1
(üstünlük dönemi, 711-1085 ; 374 yıl)

Fetih ve Reconquista-2
(savunma dönemi, 1085-1212 ; 127 yıl)

Fetih ve Reconquista-3
(gerileme-çöküş dönemi, 1212-1492 ; 280 yıl)

Müdeccenler veya Moriskolar
(imha dönemi, 1492-1610 ; 118 yıl)

Aslına dönüş ve Endülüs ruhunun dirilişi
(1980 sonrası)

Sosyo-kültürel dönemleri

Yerleşme ve yeşerme dönemi	(711-929 ; 218 yıl)
Olgunlaşma dönemi	(929-1212 ; 283 yıl)
Çözülme ve imha dönemi	(1212-1610 ; 398 yıl)
Diriliş dönemi	(1980 sonrası)

Kurtuba Ulucâmi'nin en gösterişli kubbesi

Tarihi temel özellikleri

Coğrafyası ve iklim özellikleriyle bir tabiat hârikasıdır.

Coğrafî ve kültürel konumu itibarıyla Avrupa'da fakat Afrika ve Ortadoğu (Asya) ile doğrudan ilişkili bir coğrafyadır.

İslâmiyet'in siyasi-askerî güç ve medeniyet bakımından Ortaçağ'da ulaştığı zirvesi ve Batı Aydınlanmasının da kaynağı kabul edilir.

Siyasi birlik anlamında Avrupa ve Avrupalı fikri, kimliği ve ruhunun oluşumu ve gelişiminde ana etkenlerden birisidir.

İçerisinde yedi civarında ırk ve üç büyük semâvî din mensuplarını barındıran çokkültürlü yapısıyla bir toplumsal uzlaşma (convivencia) ve hoşgörü medeniyetidir.

Avrupa'da Reconquista ya da Haçlı düşüncesi ve hareketinin ilk hedefi olmuş bir Müslüman devletidir.

Müslümanların siyasî, dinî ve ekonomik zaaflarını ortaya koyan bir ibret sahnesidir.

Kaybından sonra Osmanlı Devleti'nin Batı Akdeniz ve Kuzey Afrika'da hâkimiyet kurması ve bu hâkimiyetini pekiştirmesinde son derece etkili bir unsurdur.

Son olarak, Doğu İslam dünyası ile İber Yarımadası yerel kültürlerinin de katkılarıyla Endülüs kültürü kendine özgü şekline kavuşmuştur. Endülüs araştırmacılarından bazıları bunu orijinal Müslüman-İspanyol (Hispanomusulman) medeniyeti, Endülüs'ü de Müslüman İspanya veya Müslüman İber Yarımadası şeklinde adlandırmaktadırlar ki, biz de buna katılıyoruz.

Kurtuba Ulucâmii'nden bir kesit

Takvâ Camii iç kısmı

Centro Cultural Islamico de Madrid'in mescidinden bir kesit

İspanya'da yenilenme, Barbar kavimler vasıtasıyla kuzeyden değil, Müslüman fâtihler vasıtasıyla güneyden geldi. Bu gelişme, bir fetih olmanın çok daha ötesinde bir medeniyet hamlesiydi. Bu sayede İspanya'da VIII-XV. yüzyıllar arasında bütün Ortaçağ boyunca Avrupa'nın bilinen en zengin ve en parlak medeniyeti doğup gelişti. Bu dönemde kuzeydeki halklar din savaşları yüzünden parçalanmakta ve kana susamış vahşi (barbar) sürüleri halinde hareket etmekte iken, Müslüman İspanya toplumu 30 milyonu aşmakta, o dönem için çok büyük olan bu nüfus yapısı içinde her ırk ve din grubu âhenk içinde hareket etmekte ve toplum çok canlı bir nabız atışı sergilemekteydi. Bu verimli atmosfer içinde bütün fikirler, bütün gelenekler ve yeryüzünde o ana kadar ortaya konmuş olan bütün buluşlar, sanatlar, bilimler, endüstriler, yenilikler ve klasik dönemin disiplinleri birarada bulunuyordu. Bu farklılıkların birbiriyle karşılaşmasından yeni buluşlar ve yaratıcı yeni enerjiler doğmaktaydı..

(Vicente Blasco Ibáñez, 1867-1928: İspanyol düşünür ve edebiyatçı)

Ziraat şartları, iklim, toprak, bitkilerin ve hayvanların yetişme şartları titizlikle incelendiğinde görülecektir ki, Asya'nın, Avrupa'nın, Afrika'nın antik veya medenî milletlerinden hiçbiri İspanya Müslümanları kadar mükemmel, doğru ve bütün ihtiyaçları karşılayan bir iskân kanunları mecmuasına sahip olmamıştır. Dünyanın başka hiçbir devleti, ustaca hazırlanmış olan kanunlarıyla ahâlîsinin zekâsını, faaliyetini memleketinde sanayinin ve tarımın gelişmesini Müslüman İspanya kadar temin edebilmiş değildir.

(Levi-Provençal, Burckhadt, Sismondi)

el-Hamrâ Saray Külliyesi'nden Portal Sarayı

Başlangıçta "kaçakların yurdu" sayılan Endülüs, sadece Abbâsî ve Fâtımî tasallutundan kurtulmak isteyen siyaset adamlarının değil, aynı zamanda rahat çalışma ortamı arayan ilim adamları ile sanatkârların da sığınağı hatta ödüllendirildikleri bir cennet haline gelmiştir. Kültürel ve siyasi bakımdan Hristiyan tebaaya karşı takındıkları hoşgörüyü dinî bakımdan da büyük ölçüde sürdürmeye çalışan Endülüslü hükümdarların yaptırdıkları sanat eserleri, İslâm ülkelerinde olduğu kadar Hristiyan ülkelerde de büyük övgüye mazhar olmuştur.

Selçuk Mülayim

Birinci Bölüm

Siyasi tarih

Fetih ve Reconquista, 1492 sonrasında ve bugün Endülüslüler

Fetih öncesi İspanya ve Avrupa

İspanya'nın fethi ya da Endülüs olması
(Târık b. Ziyâd gemileri yaktı mı?)

Vâliler dönemi: Avrupa içlerine ilerleyen fetih hareketi

Emevîler dönemi: Endülüs dünyanın büyük devletlerinden biri

Mülûkü't-tavâif dönemi: Devlet gücünün yitirilmesi

Tuleytula'nın (Toledo) kaybı:
Güç dengelerinin temelden değişmesi

Murâbıtlar dönemi: Reconquista ve cihadın yoğunlaşması

Muvahhidler dönemi: Son büyük müdafaa ve Reconquista'nın kesin zaferi

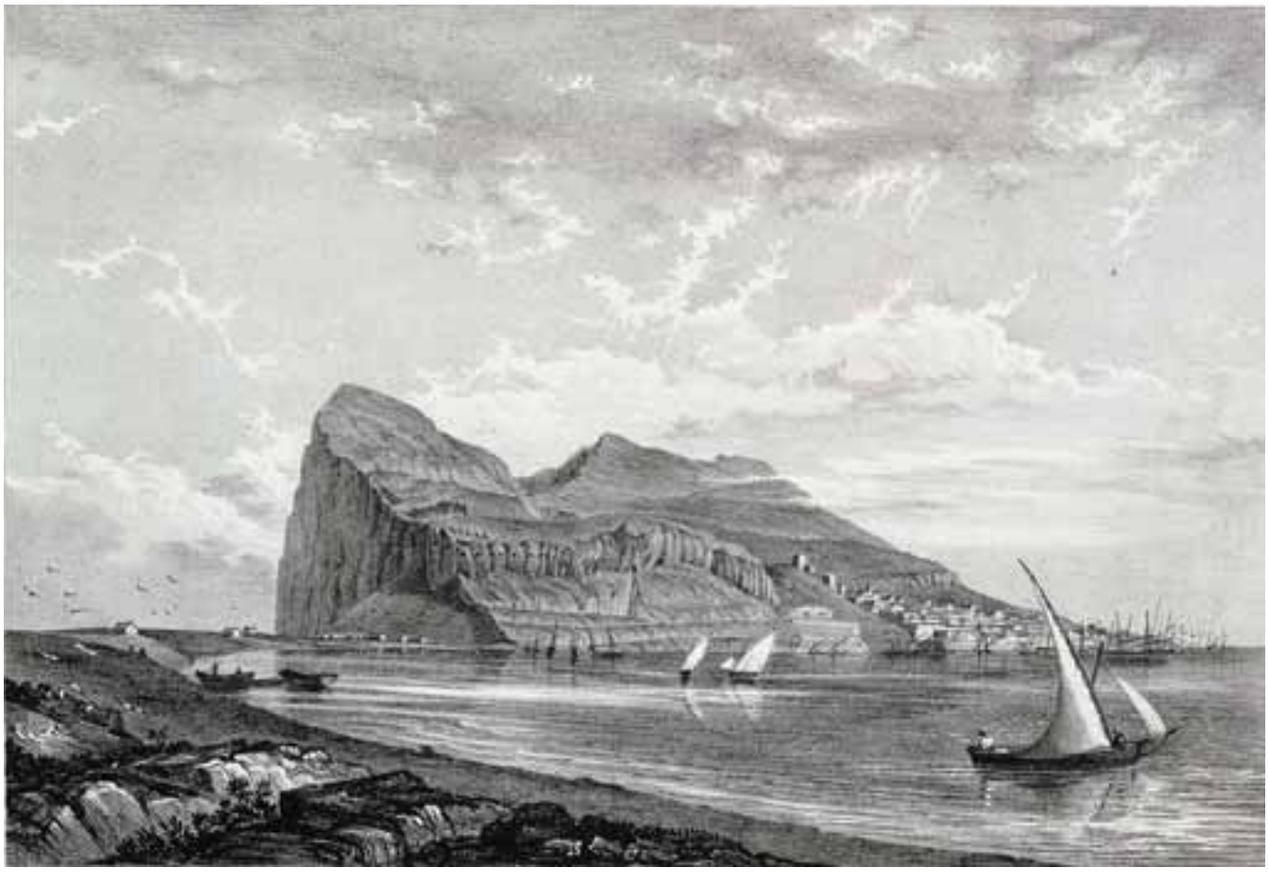
Gırnata Sultanlığı (Nasrîler, Ahmerîler): Bağımlı küçük Endülüs Devleti

Endülüs'ün son yılları: Ebu'l-Hasan Ali Mulay Hasan ile oğlu
XII. Muhammed Ebû Abdullah es-Sağîr dönemleri ve Gırnata'nın (Granada) kaybı

Istırap çağı (sufrimiento):
Hristiyanlaştırma, sürgün, engizisyon ve katliam dönemi

Endülüslülerin Osmanlı ile ilişkileri: Son umutların tükenişi

Diriliş (resurreccia):
Bugünkü İspanya'da Endülüs bilinci ve Endülüs'ten kalanlar

1828 Tarihli Cebelitârık gravürü. Thomas Mann Baynes

İspanya'da 'Gibraltar' ismiyle anılan Cebelitârık'ın bu günkü görünümü.

Fetih öncesi İber Yarımadası ve Avrupa (622-850)

İspanya, Akdeniz havzasında yer alan ülkelerle hemen hemen aynı kaderi paylaşmış, yüzyıllar boyunca birçok kavim ve kültürlerin karşılaşma-kaynaşma sahası olmuştur.

Ortaçağlar boyunca Avrupa toplumları, aynı çağların İslam-Türk topluluklarının erişmiş oldukları yüksek medenî düzeye oranla genelde zor ve kötü hayat şartları altında kalmıştır.

Gerçekte, son bin yıla kadar genel olarak Avrupa'da fakat özellikle Kuzey Avrupa'da yaşayan halkların Avrasya uygarlığına önemli hiçbir katkıları olmamıştır. Onların tek şansı, Avrasya'nın daha sıcak bölgelerinde ortaya çıkan gelişmeleri (tarım, tekerlek, yazı, metal sanayii gibi) ödünç alabilmelerine elveren coğrafî bir bölgede yaşıyor olmalarıydı.

İber Yarımadası, M.Ö. evvela IV. yüzyılda Fenikeliler, sonra Grekler, ardından da Romalıların istîlâsına uğramıştır. Yerli halk arasında Hristiyanlık ve Latince'nin yayılması Roma hâkimiyeti döneminde gerçekleşmiştir. M.S. IV. yüzyıl sonlarında Roma İmparatorluğu'nun merkezî otoritesinin zayıflamasıyla bölge bu kez Sueviler (Suevos), Vandallar (Vandalus, Vandals), Alanlar (Alanos) ve Vizigotlar (Godos, Visigodos) gibi Barbar Germen kavimlerinin istîlâsına mâruz kalmıştır.

Bunlar içinde Vizigotlar, geldiklerinde 200 bin nüfüsa sâhip oldukları halde 468 tarihinde ülkenin büyük bölümünü ele geçirerek Toledo merkez olmak üzere bir devlet kurmuşlardır. Ancak, Vizigotlar devlet tecrübesine sahip olmadıkları için farklı dinleri ve etnik unsurları birarada yaşatabilme yeteneğine de sâhip değillerdi. Bu sebeple, kuruluşundan yıkılışına kadar (468-711) geçen 240 yıl içerisinde genelde istikrarlı bir yönetim oluşturamamışlardı.

586 yılında Vizigotlar, ülke bölünmüşlüğünün ancak Katolikliğe girmekle ortadan kalkabileceğine karar vererek topluca mezhep değiştirdiler. Böylece Katolik Hristiyanlık, bütün İspanya'nın resmî dini hâline geldi. Katoliklerin bu başarısından sonra ezilen halk tabakalarının kurtuluş umudu hâline gelen din adamları, yeni statülerinin sağladığı avantajları halkın lehine değil de kendileri için kullanınca ülkede yine hayal kırıklığı ve ardından huzursuzluklar hüküm sürmeye başladı. Ayrıca, Katolik idârecilerin ülkede yaşamakta olan Yahudileri dinî birleşmenin önündeki tek engel olarak görmeye başlamaları, ardından 694 tarihinde çıkartılan bir kanunla onların toptan köle statüsüne düşürülmeleri ve zorla Hristiyanlaştırılmaları onların iktisadî durumlarının sarsılmasına, dolayısıyla da ülke ekonomisinin zayıflamasına sebep oldu. Toplumsal, dinî ve ekonomik olumsuzluklara ilâveten yeni taht kavgaları da iç çekişmelere ve karışıklıklara sebebiyet verdi. Toplam 33 Vizigot kralından 11 tanesi bu çatışmalar sonucu öldürüldü.

709 yılında Kral Witiza öldüğünde, yerine çocuk yaştaki oğlu Achila (Aşîl) tahta oturtuldu. Bu durumda, yönetim muhâlifi devlet adamları tarafından 710 yılında Bética Dükü Rodrigo kral ilân edildi. Mağdur olan Witiza'nın oğulları ise, tahtı yeniden ele geçirebilme arayışına girdiler ve bu amaçla Kuzey Afrika'yı fethetmiş bulunan Müslümanlardan yardım istediler.

Öte yandan Ariusçuluk da İber Yarımadası'nın kaderinde önemli bir etken olmuştur. Şöyle ki: Vizigotlar İber Yarımadası'nda bir krallık kurmaya giriştiklerinde, İsa'nın Tanrı olmadığını savunarak Baba-Oğul-Kutsal Ruh üçlemesini ihlâl eden bu akımı ortadan kaldıramadılar ve kendi aralarında bölündüler. Çıkan iç savaşta eski Kral Witiza'nın oğlu Achila'yı tutanlar Ariusçu kaldılar ve Ariusçuluk karşıtı ruhban sınıfının desteklediği Kral Roderick'e karşı harekete geçtiler. Onların güneyde, Kuzey Afrika topraklarında yardımcıları da vardı: Müslümanlar. Çünkü her iki görüşün de peygamber anlayışı birbirine çok yakındı. Arapça kaynaklarda el-Muvahhidûn yani tevhid ehli olarak tanımlanan bu Ariusçular üzerinde Katolik baskısı günbegün artıyordu. Siyasî kargaşaya dinî baskı ve çatışmalar da eklenince, artık tevhid ehlinin yardımına koşmak Müslümanlar için vâcip olmuştu.

İşte, bütün bu olumsuz şartlar İspanya'yı adım adım İslam fethine hazırlayan etkenlerden sayılmaktadır. Zaten fetih hareketi çoktan Akdeniz-Atlantik kıyılarına kadar

İspanya'nın fethinde aşılan onlarca kaleden bir örnek: Vizigotlar'ın başkenti Tuleytula Kalesi

gelip dayanmıştı ve bu müthiş dinamizm duracak gibi de görünmüyordu. Sonunda beklenen olmuş ve Emevîler'in İfrîkıye Eyâleti Valisi Mûsâ b. Nusayr, önce Tarîf b. Mâlik ile ٧١٠ yılında keşif hareketi yapmış, ardından bir yıl sonra da Târık b. Ziyâd vasıtasıyla İspanya'nın fethini gerçekleştirmiştir.

Avrupa'ya gelince, kıtanın tamamı kuzey yarıkürede Norveç'in kuzeydoğusundaki Nord Kapp Burnu, İspanya'nın güneyindeki Tarîf (Tarifa) ucu ile Portekiz'in batısındaki Roka Burnu ve Ural Dağları hattı arasında yer alır. Kıtanın adı, Grek mitolojisindeki Fenike Kralı Agenor'un kızı Europe'den alınmıştır. Grekçe olmadığı bilinen bu kelimenin Sâmî dillerde *güneşin batışı* veya *akşam* anlamını taşıyan *ereb*-den geldiği ve Grekler'e Fenikeliler'den geçtiği sanılmaktadır. Bu isim uzun süre yalnız Ege denizinin batısında kalan ülkeler için kullanılmış olup, ancak yakın çağlarda bugünkü anlamını kazanmıştır.

Avrupa, tarihî ve felsefî anlamıyla çok geniş ve zamanla artan bir içerik zenginliğiyle bugüne ulaşmış bir terimdir. İlkçağlardan bu yana farklı anlamlar kazanarak gelmiş, milattan sonra 400'lü yıllarda Akdeniz havzasının yazılı kaynaklarında *Roma'nın kuzey Akdeniz kısımları* için kullanılmış, VI. yüzyılda Galya-Kuzey Alpler havzasını tanımlamış ve özellikle Roma-Hristiyan dünyasını tehdit eden barbarlara karşı gösterilen direnişler Avrupa kavramının gelişmesinde etkili olmuştur. Kelime, sadece ve belki ilk defa Büyük Karl (768-814) zamanında üstün bir anlam kazanmıştır. Sonuçta Avrupa, Roma İmparatorluğu'nun enkazı üzerine kurulan Katolik Hristiyan dinine mensup, kuzeyden gelen ve Akdeniz

kültürüne giren muhtelif kavimlerin karışımıyla oluşan bir küçük devletler dünyası olarak ortaya çıkmıştır.

Bernard H. Lewis'e göre ise, *Avrupa* adının tarih sahnesinde ilk kez ortaya çıktığı yer, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında yaşanan Puvatye (Poitiers) savaşıdır. Lewis'i destekleyen başka yazarlar da vardır. Mesela Francisco Gutierrez Contreras bunlardan birisidir. Contreras, *Europea: Historia de una idea (Avrupa: Bir Fikrin Tarihi)* adlı kitabında, Avrupalı kimliğinin Ortaçağ boyunca İslam'a karşı savaşarak belirginleştiğini, Avrupalı ruhunu benliğinde ilk canlandıran topluluğun, Müslümanların ilerleyişi karşısında Hristiyanlığın savunucusu durumuna geçen Franklar olduğunu belirtir.

Fetihler çağında Avrupa, 406 yılında başlayan Barbar kavimlerin istilası sonucu 568 yılına kadar birbuçuk asır içerisinde büyük bir siyasî-sosyal değişim yaşadı. Suların durulmasıyla ortaya Frank, Vizigot, Burgund, Lombart, Osrogot, Sakson ve Anglo-Sakson krallıkları çıktı. Avrupa topraklarına yerleşen bu yeni unsurlar, yerli halkın kültürü içinde eriyerek coğrafyaya uyum sağladı. Romalıların Katolikliği ile Barbarların Ariusçuluğu arasında bir süre çatışma yaşandı. Ancak, 517'den VII. yüzyıl sonuna kadarki süreçte Barbarların da Katolikliği benimsemesiyle birlik sağlandı. Yani, VI. ve VII. yüzyılların Avrupa'sında din odaklı iç çatışmalar söz konusuydu.

Temelde tarıma dayalı ve manastırlar çevresinde oluşan Avrupa feodal toplumunda siyasî bölünmüşlük, cehâlet, anarşi, geri kalmışlık, fahişelik, toplumsal kargaşa ve adâletsizlikler yaygınlaşmış, uzun süren iç ve dış savaşlar bu durumun hem sebebi ve hem de sonucu olmuştur. Kültürü, az gelişmiş ve daha çok ilkel vahşi insanların hayat tarzlarına daha yakın görünümdeydi. Bunun delillerini Avrupa tarihiyle ilgili eserlerde açıkça görmek mümkündür.

İslâmiyet'in Avrupa ile ilk teması ise, İspanya'nın fethiyle olmuştur. Bu fetihten itibaren yüzyıllar boyunca İslam, Bizans'a ve Lâtin Batı'ya hem bir gözdağı ve hem de bir ticaret ve medeniyet kaynağı olmuştur. Bu nedenle Avrupa kültürünün kaynakları arasında Yunan, Lâtin ve Judeo-Hristiyan unsurları yanında, Müslümanların birikimleri de mevcuttur.

Müslüman kılıçlarından biri
(Markus H.-Peter D.)

Târık b. Ziyâd ve Vizigot kralı Roderik arasında cereyan eden Barbate Savaşı'nın mekânı Barbate Nehri (rio Barbate) ve çevresinden bir kesit

İspanya'nın fethi ya da Endülüs olması
(Târık b. Ziyâd gemileri yaktı mı?)

İlk İslam fetihlerinin son halkasını teşkîl eden İspanya'nın fethi, 710 yılına kadar Kuzey Afrika'nın hemen tamamını ele geçirmiş olan Müslümanlar için doğal bir hamlenin sonucuydu.

Hz. Muhammed'in (sas) 632 yılında vefatının ardından Müslümanlar Arap Yarımadası'ndan dışarıya doğru açılmaya başladılar. Ortadoğu'yu aralarında paylaşmış iki büyük güç olan Pers (Sasânî) ve Roma (Bizans, Rûm) imparatorluklarının topraklarını ele geçirdiler. Bu ilk dönem İslam fetih harekâtı sonucunda Irak, İran, Suriye, Filistin ve Mısır daha ilk iki Halife Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer zamanında (632-644) fethedildi. Daha sonra sırasıyla Trablusgarb (27/647), Kıbrıs (29/649, 33/653), Hind sınırına kadar olan bölge (650-652) ve Rodos Adası'nın (33/653) fethi gelir. Sıkılliye (Sicilya) çıkarması (49/668), Afrika'nın kuzeybatısının Ukbe b. Nâfi tarafından fethi ve Kayrevan'ın kurulması (50/670), komutan Hassân b. Nu'mân tarafından Kuzey Afrika'nın yeniden fethi ve Tunus şehrinin kurulması (79/698), Afrika'nın kuzeybatısının Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân zamanında Mûsâ b. Nusayr tarafından tam bir vilâyet olarak İslam devletine bağlanması (86/705) bizi İspanya'nın fethine doğru götüren adımları teşkil etmiştir.

Ukbe b. Nâfi, Kayrevan şehrini kurmasının ardından Kuzey Afrika boyunca ilerlemiş ve Atlas Okyanusu kıyılarına ulaşmıştır. İşte tam orada Ukbe'nin söylediği şu sözler ilginçtir: "Eğer bu denizin ötesinde bir yer olduğunu bilsem, denizi at sırtında geçer ve İslam için oraları da fethederdim!" Ne var ki, Ukbe Mağrib'in tamamen fethedildiği günleri göre-

Lekkü Vâdîsi (Vâdî Lekke, Vâdî Bekke, Guadalbeca, Guadalete, Barbate) savaşının yeri ve İslam ordusunun ilerleyiş güzergâhı

meden 63/683 yılında vefat etmiş ve yerine Mûsâ b. Nusayr atanmıştır.

Müslümanlar, fetih hareketleriyle insanları Bizans'ın veya İran'ın ya da Vizigotlar'ın hâkimiyetinden kurtarıp kendi egemenliklerine tâbi kılmak gayesiyle ortaya atılmamışlardır. Onların gayesi, insanları kula kul olmaktan kurtarıp sadece Allah'a kul olma şerefine yükseltmek ve İslâmiyet'in evrensel değerleriyle insanları buluşturmaktı. Nitekim onlar, fetihten sonra hiçbir milletin canına, malına, ırzına, diline ve dinine müdahale etmemişler; hiçkimseyi Müslüman olmaya zorlamamışlardır.

Emevîler'in Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr, Halife Velîd b. Abdülmelik'ten aldığı izinle Tarîf b. Mâlik komutasında 500 kişilik bir birliği 710 yılının ilkbaharında keşif amacıyla İspanya'nın güney kıyısında Isla de la Palmas (çıkarmadan sonraki zamanlarda adı Tarîf, Tarifa) Adası'na gönderdi. Bu küçük çıkarmadan olumlu sonuç alınca fetih hazırlıklarını yaptı ve o sırada Tanca valisi olan Berberî âzâtlısı Târık b. Ziyâd komutasında çoğunluğu Berberîlerden müteşekkil 7.000 askerî İspanya'yı fetih amacıyla sevketti. Târık, 5 Receb 92/28 Nisan Salı 711 tarihinde İspanya'ya çıktı. Musa, kısa bir süre sonra 5.000 asker takviyesi daha yaptı ve böylece İspanya'ya çıkan ordunun mevcudu 12 bini buldu.

Bu sırada İspanya'da hâkim olan Vizigot Krallığı taht kavgaları, toplumsal-dinî çatışmalar sebebiyle gücünü yitirmiş durumdaydı. Sâbık Kral Witiza'nın mağdur oğulları ve taraftarları, Müslümanların İspanya'ya çıkıp tahtı hak sahiplerinin yeniden devralması için yardım etmelerini istemişlerdi. Ancak, onlar fetihten sonra Müslümanların İspanya'da hâkimiyet tesis edeceklerini düşünmüyorlardı. Onlara göre Müslümanlar, bolca ganimet elde ettikten sonra geldikleri

Fetih günlerinden itibaren elli yıldan fazla hem Hristiyanlara hem de Müslümanlara hizmet veren kilise binasının yerine inşa edilen Kurtuba Ulucâmii'nin dıştan bir kesiti

gibi geriye döneceklerdi. İşte bu şartlarda İslam ordusu kolaylıkla İspanya'ya geçti. Çıkarma harekâtında, devrik kral taraftarı ve mevcut darbeci Kral Roderik aleyhtârı olan Sebte (Ceuta) valisi Julianos'un gemi tedâriki ve istihbarat desteği gibi yardımlarının kolaylık sağladığı bilinmektedir.

İspanya'nın güney ucunda adı sonradan Cebelü Târık veya Cebelü'l-Feth olan dağda karargâh kuran İslam ordusu, ilk hamlede el-Cezîretü'l-Hadrâ'yı (Algeciras) ele geçirdi. Kısa süre sonra Kral Rodrigo komutasındaki 25 ilâ 100 bin mevcutlu Vizigot ordusunun Lekkü vâdîsinde (Vâdî Lekke, Vâdî Bekke, Guadalbeca, Guadalete, Rio Barbate) cereyân eden savaşta yenilmesiyle (28 Ramazan-5 Şevval 92/19-26 Temmuz 711) artık fethin önünde ciddi bir engel kalmamıştır. Kral Rodrigo ise savaş meydanından firar ederken nehirde boğulmuş ve cesedi bulunamamıştır.

Vâdî Lekkü (Barbate) Savaşı öncesi Târık b. Ziyâd'ın orduya yaptığı meşhur hitabı şöyledir..

Ey insanlar! Kaçılacak yer neresi? Arkanızda deniz, önünüzde düşman! Sizin için sabır ve sadâketten başka çare yok! Bilesiniz ki, siz bu adada oburlar sofrasındaki yetimlerden daha zayıfsınız!

Düşmanınız sizi ordusu ve silahlarıyla karşıladı. Erzâkı da bol. Sizin ise kılıçtan başka ağırlığınız, düşmanın elinden alacağınızdan başka yiyeceğiniz yok. Hiçbir şey yapmadan şu durumumuz birkaç gün devam etse, kuvvetten kesiliriz. Bizden korkan düşman da, halimizi görüp bize karşı cesaretlenir. Bu kötü âkıbete düşmekten kendinizi koruyarak şu azgın düşmana karşı görevinizi gereğince yapın.

Müstahkem şehirler ve güçlü düşman karşınızdadır. Ölümden korkmazsanız bu fırsatı değerlendirerek zafere ulaşmak mümkündür. Şunu kesinlikle biliniz ki, ben sizi, kendimin selâmette olduğu bir meseleye karşı ikaz etmedim. Aynı şekilde, içinde satılan en ucuz mal insan canı olan bir planı, kendim bunun dışında kalarak da gerçekleştirmeye teşvik etmedim. Bilakis, işte en önce kendim başlıyorum.

Bilesiniz ki, daha zor olana azıcık sabrederseniz daha lezzetli olan refahtan daha uzun süre istifade edersiniz.. Biliniz ki, sizi çağırdığım şeye ilk uyan benim! Canınızı düşünerek benden yüz çevirmeyin. Siz de benden daha fazla bir zorluğa katlanmayacaksınız. Sizin payınıza da bana düşenden fazlası düşmeyecek. Hepimiz aynı kaderi paylaşıyoruz.

Bu ülkenin inci-mercan içindeki uzun elbiselerini yerlerde sürüyen ve altın tellerle dokunmuş hülleler giyen Yunan kızlarıyla dolu olduğunu duymuşsunuzdur. Emîrulmüminîn Velid b. Abdülmelik, kahraman askerleri içinden sizleri seçti ve bu ülkenin krallarına damat olmanızı istedi. Çünkü sizin savaştan korkmadığınıza, kahramanları ve süvarilerle çekinmeden vuruşacağınıza, sizin bu yaptığınız cihattan gayenizin Îlâyıkelimetullah olduğuna, bu uğurda sevap kazanacağınıza güveni sonsuzdur.

Böylelikle, İslâmiyeti bu ülkeye yerleştireceğinize inanıyor. Elde edeceğiniz ganimetin tamamını size bırakmaya söz vermiştir. Allah yardımcımız olsun! İki cihanda sizin bahadırlığınız hep hatırlanacaktır.

Biliniz ki, sizi davet ettiğim şeye ilk icabet eden ben olacağım ve kesinlikle bilin ki, iki ordu savaşa başlayınca bizzat kendim Roderik denilen azgına hücum edip inşallah onu öldüreceğim. Siz de benimle birlikte saldırın! Eğer onu öldürdükten sonra ben de ölürsem, sizi ondan kurtarmış olurum. Başınıza itâat edeceğiniz bir kahramanı getirmekten âciz değilsiniz. Eğer ona erişemeden ölürsem, benim bu arzumu terk etmeyin ve onun üzerine doğru yüklenin. Onu öldürerek bu ülkenin fethini tamamlayın. Çünkü düşman askerleri o öldükten sonra dağılırlar ve bir daha toparlanamazlar.

Zafer sonrasında farklı şehirlere doğru fetih için görevlendirilen komutanlar kısa sürede ve mevcut yönetimden hoşnutsuz durumda bulunan halkların da yardımıyla Málaga, Elvira ve Cordoba'yı (Kurtuba) ele geçirirken, Târık da Ecija ve peşinden Vizigotlar'ın başşehri Toledo'yu fethetti. Böylece Târık, 711 yılının ilkbaharında başlattığı fetih yürüyüşünü, yaz ayları biterken İspanya'nın yarısını alıp İslam'a açmış bir fâtih olarak neticelendirdi.

Ardından 712 yılında Mûsâ b. Nusayr da çoğunluğu Araplardan müteşekkil 18.000 mevcutlu orduyla İspanya'ya geçerek Sevilla, Carmona, Niebla ve Merida'yı fethettikten sonra Tuleytula'da (Toledo) Târık ile buluştu. Ülkenin kuzey istikâmetine doğru yapılan harekât sonucu 713 tarihinde Leon, Galicia bölgesi, Lerida, Barcelona ve Zaragoza şehirleri fethedildi. Hatta Pireneler aşılarak VIII. yüzyılda "Avrupa'nın en kuvvetli devletine sahip" Franklar'ın topraklarına girildi. Ancak, devletin merkezi Dımaşk (Şam), Musâ'nın daha ileriye gitmesine izin vermedi.

714 yılında Musâ, Halife Velid'in emriyle Endülüs'ün idâresini oğlu Abdülaziz'e bırakarak Târık'la birlikte Dımaşk'a

Pireneler içinde ilerleyen yollardan bir kesit.

döndü. Halife Süleyman b. Abdülmelik de bu ilk vali tayinini onayladı. Böylece Endülüs'te valiler dönemi (asru'l-vülât) başlamış oldu. 756 yılına kadar 21 valinin görev yaptığı bu dönemde iç karışıklık hâkim olmasına rağmen fetih hareketi Avrupa içlerine kadar götürüldü.

Târık b. Ziyâd, gemileri yaktı mı?

Ülkemizde de çok yaygın olarak kullanılan ve tarihî gerçek olduğu sanılan gemileri yakma hikâyesi vardır. Buna göre Târık, İspanya kıyılarına çıktığında, askerlerin savaştan kaçmalarını önlemek ya da geriye dönüş umutlarını kırarak onları savaşa motive etmek maksadıyla kıyıdaki gemilerini yakmıştır. Hemen ifade edelim ki, gerçekte Târık gemileri yakmamıştır. Peki neden yakmamıştır?

Çünkü ilk olarak, 12 bin askerî Mağrib kıyılarından İspanya'ya geçirmek için kullanılan gemilerin çoğu İfrîkıye eyâletinde kullanılanlardı. Bir kısmı da mağdur Vizigot Kralı Witiza taraftarı olduğu için fethe yardım eden Sebte valisi Julián'a ait gemilerdi. Dolayısıyla, gemilerin tasarrufu 3. dereceden bir komutan olan Târık'ın elinde olamazdı. Ayrıca, savaş başlamadan önce gemilerin geriye gönderilmiş olma ihtimali de yüksektir. İkinci olarak, Endülüs'ün fethiyle ilgili bilgileri aldığımız İslam tarihi kaynaklarının hiçbirinde böyle bir bilgiye rastlamak mümkün değildir. Sadece bir yerde, İdrisî'nin *Nüzhetü'l-müştâk* adlı coğrafya-tarih kitabında bu hikâye geçmektedir. Oysa İdrisî kitabını Endülüs'ün fethinden yaklaşık üç asır sonra kaleme almış ve gerçekte bu haberle ilgili kendisini başka hiçbir İslamî kaynak desteklememektedir.

Bazı Hristiyan ve Müslüman tarih kaynakları ve araştırmaları da İdrisî'nin kaynağı belli olmayan bu kaydını alarak yaygın hale getirmişlerdir. Sonuçta özellikle etkili konuşma yapma ya da yazma düşüncesiyle insanların karşısına çıkan hatip ya da yazarlar da, insanlara câzip gelen bu hikâyeyi, "bir işte kesin kararlı olmak ve asla geriye dönmeyi aklına getirmemek" anlamında sıkça kullanagelmişlerdir. Gerçekte bu asılsız hikâye sebebiyle "gemileri yakmak" diye güzel bir deyim oluşmuşsa da, bunun gerçekle alâkasının olmadığını da bilmek gerekmektedir.

Poitiers veya Tours Savaşı temsili
(Charles de Steuben, Musée du Château de Versailles)

Endülüslüler İspanya'dan sonra derin vadiler içinden ve dar geçitlerden Pireneler'i aşarak Frank topraklarında ilerlediler.

Vâliler dönemi: Avrupa içlerine ilerleyen fetih hareketi (714-756; 42 yıl)

Hz. Muhammed'in vefâtından yüz yıl sonra onun yerine hükûmet eden ve Dımaşk'ta oturan İslam halifeleri, Çin'den Fransa içlerindeki Gauller ülkesine kadar uzanan bir imparatorluğa başkanlık ediyorlardı. (Philip K. Hitti)

Batılı araştırmacılardan bazıları, 732 yılında Endülüs vilâyet ordusunun Fransa'nın güneyindeki Puvatye'de (Poitiers) Franklar tarafından geri dönmek zorunda bırakıldıkları bir zamanda dünya Müslümanlarının gücün zirvesine eriştikleri kanaatindedirler. Oysa dünya tarihi genelinde değerlendirildiğinde Müslümanlar siyasî güçlerinin ve medeniyetin zirvesine XVI. yüzyılda eriştiler. Bu dönemde Müslüman dünyanın büyük bir kısmı üç büyük imparatorluk tarafından idare edilmekteydi: Anadolu ve Balkanlarda odaklanan Osmanlılar, Bereketli Hilal ve İran dağlık bölgelerinde Safevîler, Hindistan'ın kuzeyinde Moğol veya Babürlüler. Onların mükemmel devlet-toplum teşkilâtları ve maddi zenginlikleri Avrupalılarda hayranlık uyandırmaktaydı. Eğer onaltıncı yüzyılda Mars'tan bir ziyaretçi gelmiş olsaydı, bütün dünyanın Müslüman olmanın eşiğinde olduğuna hükmedecekti. (M. G. S. Hodgson)

Yaklaşık 2 yıl valilik yapan Mûsâ'nın oğlu Abdülaziz, sınırları tahkim etme ve çeşitli iç isyanlarla uğraşması yanında, daha çok yeni bir idarî sistem oluşturma işiyle meşgul oldu. İdare merkezi olarak İşbîliye'yi (Sevilla), idare binası ve vali konağı olarak da Santa Rovina Kilisesi'ni seçti.

Maşrık'tan Endülüs'e göçün artmasıyla Müslüman nüfus çoğalmaya başladı. Bu arada Abdülaziz fetih savaşında ölen son Vizigot Kralı Roderik'in dul hanımı Egilona ile evlendi ve Müslümanları da yerli kadınlarla evliliğe teşvik etti. Ancak o, farklı kabileler halinde yerleşen Müslümanlar arasında uyumlu birlikteliğin temellerini atma konusunda başarı gösteremedi. Siyasî rakipleri onu bağımsızlık heveslisi olmak ve Hristiyan eşine teslim olmak gibi töhmetlerle yıprattılar. Sonunda, veziri Habib b. Ebû Abede el-Fihrî'nin liderlik ettiği

bir isyan sonucu camide namaz kılarken öldürüldü (Receb 97/Şubat 716).

Ancak, sonra gelen valiler döneminde Endülüs Müslümanları bir yandan yeni ülkeye ayak uydurup fetih hareketini Avrupa içlerine doğru sürdürmeye çalışırken, bir yandan da daha çok iç karışıklıklarla uğraşmak durumunda kaldılar. Buna karşın, aynı dönemde kuzeyde dar bir şerite sıkışmış vaziyette olan rakip Hristiyan güçler, Reconquista yani Endülüs'ü geri alma hareketini başlattılar ve zaman içinde kuzeyden güneye doğru ilerlemeye başladılar.

Avrupa içlerine ilerleyen Endülüs ordusu Mürsiye Arbûne (Narbona) bölgesine kadar pek çok yeri fethettikten sonra Paris'e doğru yaklaştığında geriye çekilmek zorunda kaldı ve Tours ile Poitiers arasındaki ovada cereyan eden Balâtuşşühedâ savaşında Franklar'a yenildi. Karolenj Hanedanı kurucusu sayılan Charles (ö. 741) bu savaştaki başarısı sebebiyle Martel (çekiç) lakabını aldı. Müslümanları durduramayan ancak hızını kesen bu savaş, Batılı müsteşrik Robert G. Latham tarafından "dünya tarihinde önemli on beş büyük savaş" arasında değerlendirilmiştir. Işın Demirkent'e göre, eğer Müslümanlar bu savaşı kazanabilselerdi, İslam fütûhatını durduracak hiçbir engel kalmayacak ve dünya hâkimiyeti Bizans üzerinden değil batıdan ilerleyerek ele geçirilebilecekti. Ancak her ne kadar bu yenilgi kuzeye doğru yapılan fetih hareketini bir müddet durdurmuş ve belki de o zamanlar gerçekten düşünülmüş olan Batı'dan İstanbul'a ulaşma planına son vermişse de, Müslümanların güney Frank topraklarındaki fetih hareketi ve daha doğuya doğru yaptıkları akınları X. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Ayrıca bilinmesinde yarar var ki, bu savaşta yenilen ordu, zamanın iki büyük dünya devletinden birisi olan Emevîler'in ordusu değil, Emevîler'e bağlı İfrîkıye Eyâleti'nin ordusu da değil, İfrîkıye Eyâleti'ne bağlı Endülüs Vilâyeti'nin ordusuydu.

Nitekim bu yenilgiye rağmen, 115/734 yılında Avignon ile Lion, iki yıl sonra da Narbon ve Akdeniz'e kadar Provence bölgesinin büyük bir bölümü Müslümanların eline geçti. 176/792 yılında Endülüs ordusu Dımaşk'taki Halife I. Hişam'ın (172/788-180/796) emriyle iki koldan harekete geçti. İkinci kol, Katalonya'ya boyun eğdirerek doğrudan güneydoğu Frank topraklarına girdi ve Poitiers-Tours'tan dönen birinci kol ile birleşerek Narbon'u ve Karkason'u yeniden fethetti. Ardından Arles ve Nimes şehirleri bunu takip etti.

Müslüman İspanya ve Mağrib Müslümanları, Balear Adaları'nın fethiyle Korsika ve Sardunya'ya karşı da akınlar düzenlediler (191/806-93/808). Nice'teki Müslümanların bu akınlardaki destekleri önemlidir. Ne var ki, Müslümanların güneydoğu Frank topraklarına doğru bu ilerleyişleri yüzyılın sonuna ulaşmadan durmuştur. Marsilya'nın doğusunda Grimod Körfezi civarında denize açık ve Alpler'e geçit sağlayan stratejik bölgeye yerleşerek Fraxini'de (bugünkü Garde-Frainet) yapacakları operasyonlar için burayı bir üs haline getirdiler. Bundan sonra Alp sıradağlarının bütün geçitlerini birbiri ardına ele geçirdiler.

288/900 yılına kadar Provence, Dauphine, Piedmont, Monferrat, La Maurienne, St. Gall, Great St Bernard ve St. Remy dâhil Ren nehrine kadar yukarı ve güneydoğu Akdeniz kıyılarında Nice'in doğusuna doğru olan yerleri de içine alacak şekilde her yer Müslüman nüfûzu altına girdi. Ancak, kuzeyden gelen Hunlar ve doğudan gelen Macarların saldırıları sonucu Müslümanlar bu bölgelerin kontrolünü kaybettiler. Fraxini Şatosu 365/975 yılında Franklar tarafından ele geçirildi ve Fransa ile İsviçre topraklarındaki Müslüman varlığı bu tarihte sona erdi.

Endülüs'ün fethini gerçekleştiren İslam ordusu, Araplar ve Berberîlerden müteşekkildi. Bu ordu, 732 yılında yaşanan Balâtuşşühedâ savaşında Franklara mağlup olduktan sonra, artık dışa değil içe dönük bir mücadele sürecine girdi. Buna sebep olan olayların başında ise Arap-Berberî çatışması gelmekteydi.

Mağrib-i Aksâ'da yani Fas bölgesinde 122/739 yılında Emevîler'e karşı ayaklanan Berberîler, 740 yılında İfrîkıye eyâlet ordusunu yendiler ve isyan yayıldı. Hilâfet ordusu bile yenildi. Sadece Belc b. Bişr komutasındaki 10-12 bin kişilik Şamlı askerler, Berberî katliamından kurtularak Sebte'ye sığındılar.

Bu arada, Mağrib'teki kardeşlerinin başarılarından cesaretlenen Endülüs Berberîleri de ayaklandılar. Kuzey Endülüs'ten güneye Kurtuba'ya (Cordoba) doğru harekete geçtiler. Hedefleri idareyi ele geçirmekti. Bu durum karşısında çaresiz kalan vali Abdülmelik, Şamlı askerlerden yardım istedi. Şamlı askerler, derhal valinin birlikleriyle beraber Berberîlere karşı güneyden kuzeye doğru bir püskürtme harekâtı başlattılar ve başarılı oldular. Berberîlerin çoğu Mağrib'e göçmek zorunda kaldı.

Oloron ve çevresinden başlayan Güney Fransa fetihleri, bugünkü Fransa topraklarının neredeyse beşte ikisinin fethiyle neticelenmiş fakat elde tutulamamıştı.

İsyanı bastıran Şamlı askerler ise Endülüs'te kalmaya karar verdiler. Derhal bir operasyonla valiyi makamından uzaklaştırdılar ve yerine kumandanları Belc'i oturttular. Bu durum, zaten karışık olan toplumsal yapının büsbütün bozulmasına yol açtı. Beledîler olarak anılan Yemenliler ile Berberîler ve yerli mühtedîlerden oluşan büyük bir muhâlefet cephesi Şamlı-Kayslılara karşı yoğun muhâlefete başladı. Sonuçta iki taraf arasında savaş patlak verdi: Biri Sarakusta, diğeri Kurtuba yakınlarında. Her iki savaşta da, ağır zâyiât vermelerine rağmen gâlip gelen taraf Şamlılar-Kayslılar oldu. Savaş sonrası manzaralar ise İslam dünyasını kahredecek türdendi. Olayın Şam'da halifeye ulaşması üzerine, zamanın Emevî Halifesi Hişam b. Abdülmelik, Ebu'l-Hattâr Hüsâm b. Dırâr el-Kelbî'yi ٧٤٢ yılında Endülüs'e yeni vali olarak atadı.

745 yılında başlayan Kayslı-Yemenli mücadelesi, fasılalarla yaklaşık on sene devam etti. Yaşanan Berberî-Arap mücadelesi, Araplara yenilen Berberîlerin Mağrib'e göçmelerine, dolayısıyla da Endülüs'ün kuzey bölgelerindeki Müslüman nüfusun iyice azalmasına ve de bölgede Reconquista hareketinin güçlenmesine neden olmuştur. Ayrıca burada Müslümanlaşmış bulunan yerli mühtedîler de sahipsiz ve korumasız kalmışlardır.

Arap-Müvelled sürtüşmesi ise, Müslümanlar arasındaki bölünmelere bir yenisini eklemiştir. Bu dönemde daha çok İslamlaşan yerli halktan müteşekkil olan Müvelledler, bu olayların da etkisiyle bundan sonraki Müslüman İspanya tarihinde pek çok bölücü harekete imza atacak ve Müslüman yönetimi zor durumda bırakacaklardır.

Yaşanan iç çatışmalar sebebiyledir ki, İspanya'nın kuzey batısındaki dağlık Asturias bölgesindeki Covadonga kayalıklarında tutunmuş olan ve sayılarının üç bini hatta üç yüzü aşmadığı rivâyet edilen çok küçük bir Hristiyan gücü Pelayo liderliğinde yeniden toparlandı ve nüfûz alanını genişleterek 750 yılında bağımsız Asturias Krallığı'nı kurdu. İlerleyen zaman içerisinde bunu Navar Krallığı ve Barselona Kontlu-

Paris'in çevresinde Müslüman akıncıları gösteren bir temsil
(The Saracen Army outside Paris, 730-32, Julius Schnorr von Carolsfeld)

ğunun kuruluşu izledi. Ayrıca Güney Fransa Frankların hâkimiyetine geçti.

Böylece Müslümanlar, 711-975 seneleri arasında İspanya'nın kuzey bölgesinde ve Pireneler ötesinde gerçekleştirdikleri fetihlerle elde ettikleri toprakların yarısına yakınını kaybettiler. Yine böylece 711-714 seneleri arasında tamamen Müslümanların hâkimiyetine girmiş olan İber Yarımadası yani Endülüs, kuzeyi İber Hristiyan krallıklarının, güneyi ise İspanya Müslümanlarının egemenliğinde olmak üzere ikiye bölündü. Bundan sonra iki taraf arasında 7 asırdan fazla sürecek ve neticede Hristiyan güçlerin zaferiyle sonuçlanacak bir mücadele süreci başladı.

Son olarak, bu dönemde Endülüs'ün bağlı olduğu idari yapıya değinelim. İslâm devletinin en geniş sınırlarına ulaştığı Emevîler zamanında ülke, devlet merkezi olan Dımaşk ve civarı dışında, valileri halife tarafından tayin edilen beş büyük eyalete ayrılıyordu. Eyalet valisi, kendisine bağlı şehirlerin vâlilerini bizzat tayin hakkına sahip bulunuyordu. Bu eyaletler, merkezi Medine şehri olup Arabistan'ın tamamını içine alan Hicaz; merkezi Kûfe olan ve Basra, Umman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerini içine alan Irak; İrmîniye, Azerbaycan ve Anadolu'nun Müslümanların elinde olan kısımlarını içine alan el-Cezîre; Mısır; önceleri Mısır'a bağlı iken müstakil hale getirilen ve merkezi Kayrevan olan İfrîkıye'den ibaretti. Endülüs de buraya bağlıydı ve valileri İfrîkıye vâlisi tarafından tayin edilirdi.

Emevîler'e bağlı Endülüs valileri listesi

Târık b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr	(711-712)
Abdülaziz b. Musa	(712-716)
Eyyub b. Habib el-Lahmî	(716)
el-Hur b. Abdurrahman es-Sakafî	(716-718)
es-Semh b. Mâlik el-Havlânî	(718-721)
Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfikî	(721)
Anbese b. Süheym el-Kelbî	(721-726)
Uzre b. Abdullah el-Fihrî	(726-727)
Yahya b. Seleme el-Kelbî	(727-728)
Huzeyfe İbnü'l-Ahveş el-Eşcaî	(728)
Osman b. Ebû Nes'a el-Has'amî	(728-729)
el-Heysem b. Ubeyd el-Kinânî	(729-730)
Muhammed b. Abdullah el-Eşcaî	(730)
Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfikî	(2.kez, 730-732)
Abdülmelik b. Katan el-Fihrî	(732-734)
Ukbe İbnü'l-Haccâc es-Selûlî	(734-740)
Abdülmelik b. Katan el-Fihrî,	(2. kez, 740-741)
Belc b. Bişr el-Kuşeyrî	(741-743)
Ebu'l-Hattâr el-Husâm b. Dırâr el-Kelbî	(743-745)
Savâbe b. Selâme el-Cüzâmî	(745-747)
Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihrî	(747-756)

Toplam 45 senede 21 vali görev yapmıştır. Yani nerdeyse 2 yıla bir vali düşmektedir.

Emevîler Dönemi:
Endülüs, dünyanın büyük devletlerinden biri

(Emîrlik dönemi 756-929, Hilâfet dönemi 929-1031, toplam 275 yıl)

Siyasî, askerî, kültürel, ekonomik ve medenî alanlarda da başlayan atılımlar sonraki dönemlerde de sürdü ve özellikle III. Abdurrahman ile oğlu II. Hakem devirlerinde zirveye ulaştı. Endülüs, dünyanın sayılı büyük ve zengin birkaç devletinden birisi haline geldi.

Endülüs Emevî emîrleri ve halifeleri listesi

Endülüs Emevî Emîrleri

I. Abdurrahman ed-Dâhil	(756-788)
I. Hişam er-Râzî	(788-796)
I. Hakem er-Rabazî	(796-822)
II. Abdurrahman el-Evsat	(822-852)
I. Muhammed	(852-886)
Münzir	(886-888)
Abdullah	(888-912)
III. Abdurrahman	(912-929)

Endülüs Emevî Halifeleri

III. Abdurrahman en-Nâsır Lidînillah	(929-961)
II. Hakem el-Müstansır-Billâh	(961-976)
II. Hişam el-Müeyyed-Billâh	(976-1009)
Muhammed el-Mehdî	(1009)
Süleyman el-Müstaîn	(1009 ve 1013-1016)
IV. Abdurrahman el-Mürtezâ	(1018)
V. Abdurrahman el-Müstazhir	(1023-1024)
III. Muhammed el-Müstekfî	(1024-1026)
III. Hişam el-Mu'ted	(1029-1031)

İspanya'da, Reconquista'nın başlatıcısı ve sembolü sayılan Asturiaslı Pelayo'nun heykeli

756 yılında, Emevî hânedanının idareyi ele geçirdiği yıl Endülüs Devleti coğrafyası

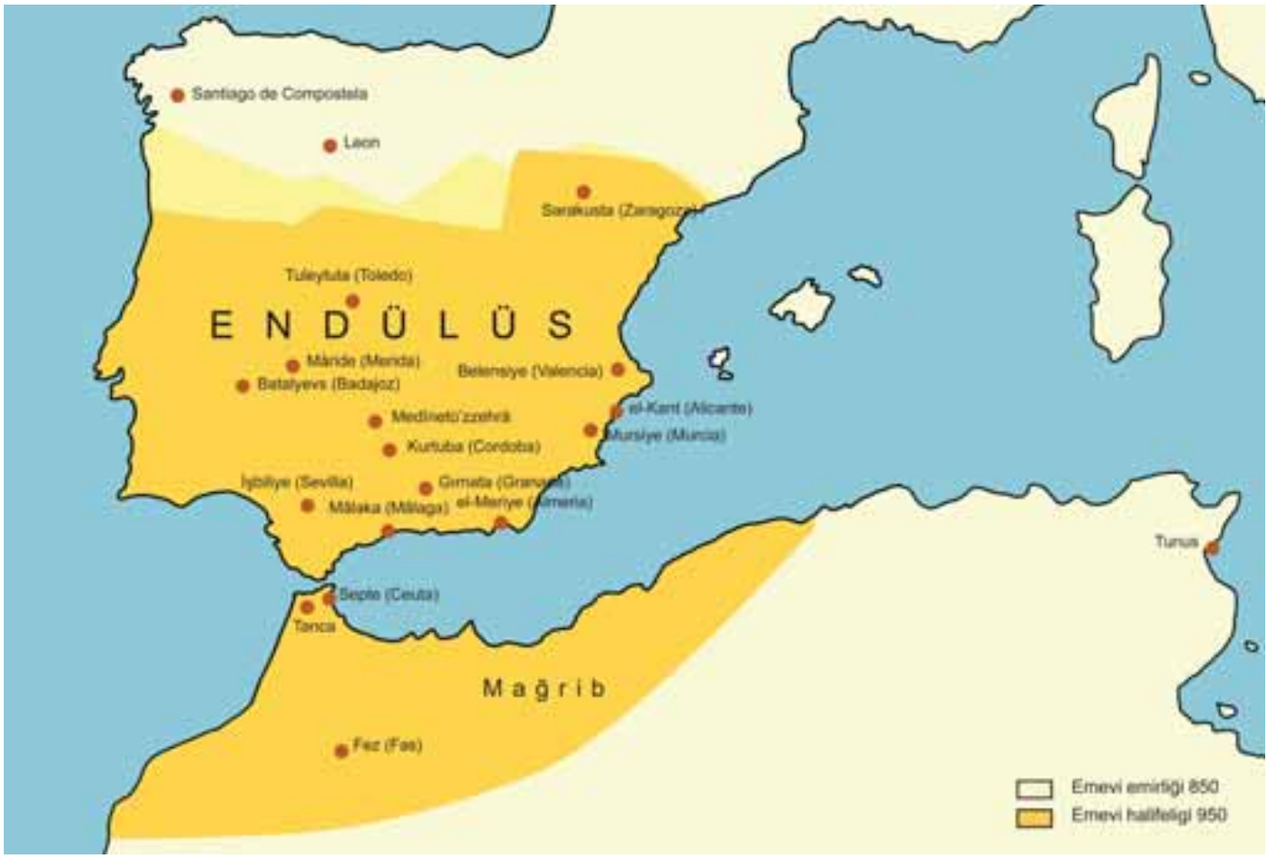
Endülüs Emevîleri

Bağımsız Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu ve ilk emîri I. Abdurrahman b. Muâviye'dir (ed-Dâhil, 756-788). Kendisi, Emevîler'in Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in (724-743) torunlarındandır. Abdurrahman, Abbâsîler tarafından Emevîler'in iktidarına son verilince Mağrib'e anne tarafından akrabalarının yanına kaçtı. 755 yılında da Endülüs'e geçti. O sırada vali seçimi meselesi yüzünden mevcut yönetime karşı muhâlif durumda bulunan Yemenliler ile Berberîler ve Mevâlî'nin desteğiyle vali Yusuf el-Fihrî'ye karşı başarılı oldu ve başşehir Kurtuba'ya girerek bağımsız emîrliğini ilân etti (138-172/756-788).

Dışta hem İber krallıkları ile Franklara hem de Abbâsîler ile Fâtımîlere, içte ise yönetim muhâlifi gruplara karşı etkili bir mücadele verdi. Endülüs Devleti'ni dünyanın sayılı birkaç gücünden birisi olma yoluna soktu. Böylelikle Endülüs, ilk defa eyâlet konumundan devlet konumuna yükselmiş oldu. Vefâtından iki yıl evvel Kurtuba Ulucamii'nin inşâsını başlattı. Halefleri tarafından cami tamamlandı ve yeni ilâveler yapıldı. Öldüğünde (788) halefi I. Hişâm'a iç karışıklıkları asgariye indirilmiş, gücü Abbâsîler ve Bizanslılar tarafından dahi kabul edilen, Dımaşk-Emevî-İber geleneklerinin hâkim olduğu bir devlet bıraktı.

Dindar kişiliğiyle Ömer b. Abdülazîz'e benzetilen I. Hişâm (788-796), tahta çıktığı ilk yılda kardeşlerinin gösterdiği muhâlefet dışında ciddi sayılabilecek bir iç meseleyle karşılaşmadı. Bu durumdan istifade ederek emîrlik dönemini yarımadanın kuzeyindeki Hristiyan krallıklara karşı cihad yapmakla geçirdi ve Pireneler'in ardındaki Septimania geçici bir süre için de olsa yeniden fethedildi. Bu dönemde Mâlikîlik Endülüs'ün resmî mezhebi haline geldi. Ulemâya gösterdiği yakın ilgi sonucunda özellikle fakîhlerin siyasî-idarî hayat üzerindeki nüfûzları arttı. Ayrıca İslam'ın yayılışına verdiği öneme bağlı olarak yerli halktan ihtida edenlerin (Müvelledûn) sayısında da önemli bir artış gözlendi.

I. Hişâm'ın oğlu I. Hakem döneminde (796-822) iç ayaklanmalar yeniden patlak verdi. Araplar ve Berberîler'den başka Müvelledlerin de katılmasıyla isyan hareketi büyüdü

940 yılında, Emevî hânedanı idaresinde gücünün zirvesindeki Endülüs Devleti coğrafyası

ve bastırılması güçleşti. Bunda Hakem'in idaredeki hukuka aykırı tasarrufları, babasının aksine dinî vecîbeleri yerine getirmede gösterdiği ihmal ve ulemâya beklenen değeri vermeyip aksine onların idare üzerindeki nüfûzlarını kırmaya çalışması önemli rol oynadı. Bu sebeple Kurtuba, Tuleytula, Mâride (Merida), Sarakusta (Zaragoza), Veşka (Huesca) gibi şehirlerde isyanlar birbirini takip etti. Ancak Hakem, gerçekleştirdiği askerî harekât ve siyasî hileler sonucunda isyanları büyük çapta bastırmayı başardı.

II. Abdurrahman döneminde (822-852) Endülüs yeniden istikrara kavuştu. Ülke iktisadî bakımdan zenginleşmeye başladı. İdarî hayat Abbâsîler de örnek alınarak yeniden düzenlendi. Ülke çapında Arapça'nın kullanımı yaygınlaştı ve İslamlaşma hız kazandı. İber krallıklarının hücumlarına karşı Endülüs topraklarını koruma konusunda son derece başarılı adımlar atıldı. 844 yılında denizden hücum eden Normanlar da (Vikingler) geri püskürtüldü. Bizans İmparatoru Theophilos elçi göndererek Endülüs Devleti'yle diplomatik ilişki kurdu. İstikrarlı ve başarılı yönetimden dolayı bu dönem *düğün günleri* (eyyâmü'l-arûs) olarak da anılmıştır.

Emîr Muhammed (852-886), ilk zamanlarında babasının istikrarlı yönetimini sürdürdü. Kurtuba'da başlayıp Tuleytula'ya kadar yayılan *Hristiyan fedaîleri hareketi* (Martyrs) adlı isyanı kontrol altına aldı ve İber krallıklarına karşı başarılı seferler tertip etti. Ancak son 15 yılında idareyi ehil olmayan ellere teslim ettiği için devlet düzeni sarsıldı. Sonunda Müvelledler, Araplar ve Berberîler çoğunlukta bulundukları yerlerde merkezî idareye karşı ayaklandılar. Bu ayaklanmalar emîr Münzir (886-888) ve özellikle Abdullah (888-912) dönemlerinde şiddetini daha da arttırdı. Öyle ki, Endülüs Devleti'nin otoritesi sadece başşehir Kurtuba'da hissedilir hale geldi. Hatta Kurtuba bile bir ara Müvelled lider İbn Hafsûn'un tehdidine mâruz kaldı.

Ülkede hem siyasî hem de sosyal parçalanma söz konusuydu. Çünkü ülkede merkezî idareye şeklen bağlı ya da tamamen müstakil yirmiyi aşkın emîrlik oluştu. Bu yüzden yönetim,

I. Abdurrahman, 755 yılının eylül ayında Mağrib'den Mâlega'nın (Malaga) doğusunda bulunan el-Müneccer'e (Almuñécar) çıkarak Endülüs'e geçti.

rakip Hristiyan güçlerin saldırılarına karşı mukâvemet gösteremediği gibi vergi toplayamadığı için hazinesi de zayıfladı. Ayrıca çeşitli sosyal karışıklıklar da ortaya çıktı.

Endülüs'ü içine düştüğü bu krizden kurtaran kişi, Abdullah'ın yerine 21 yaşında tahta oturan torunu III. Abdurrahman (912-961) oldu. Öncelikle merkezî idareye çekidüzen verdi ve mahallî isyancıları itaat altına alarak Endülüs'ün dağılan birliğini yeniden tesis etti. Hem kurduğu siyasî birliği sürdürebilmek, hem de Kuzey Afrika'da hızla yayılan Şiî Fâtımîler'e karşı mücadele edebilmek için 929 yılında kendisini en-Nâsır-Lidînillâh unvanıyla halife ilân etti. Böylece Endülüs Emevî Emirliği, Endülüs Emevî Halifeliği'ne dönüşmüş oldu ve İslam dünyasının o zamanki üçüncü hilâfeti ortaya çıktı.

III. Abdurrahman ülke içinde siyasî birliği ve toplumsal huzuru tesis ettikten sonra dış tehditleri bertaraf etmek için Fâtımîler'e ve İber krallıklarına karşı ciddi bir mücadele başlattı. Sonuçta her iki tarafa da üstünlüğünü kabul ettirdi. Kuzey Afrika'daki bazı büyük Berberî kabileleriyle ittifak yaparak nüfûzunu Mağrib içlerine kadar yaydı. İçte ve dıştaki başarıları ülkesinin hem sınırlarını hem de gücünü ve itibarını iyice artırdı. Bizans ve Germen imparatorları dâhil pek çok kral ve hükümdar elçiler göndererek kendisiyle siyasî münasebet kurdular.

Artık bir imparatorluğa dönüşen Endülüs'ün en büyük hükümdarı sayılan III. Abdurrahman, siyasî ve toplumsal birliği oluşturmak için devlet kapılarını her zümreden insana açtı ve eğitim işlerine önem verdi. Bazı mimari eserlerin inşâsını başlattı. Devletin gelirleri daha önce hiç görülmemiş şekilde artış gösterdi. 961 yılında öldüğünde yerini âlim kişiliğiyle tanınan 50 yaşındaki oğlu Hakem aldı.

II. Hakem döneminde (961-976) hem içte hem de dışta istikrarlı siyaset devam etti. Bu döneme damgasını vuran asıl gelişme ilim ve sanat alanında olmuştur.

II. Hişâm'ın (976-1009, 1010-1013) henüz çocukluk yaşında iken tahta geçmesinden istifade eden Hâcib İbn Ebû Âmir ve iki oğlu Abdülmelik ile Abdurrahman, iktidarı ele geçirerek Âmirîler dönemini başlattılar. İbn Ebû Âmir bir taraftan içeride kendisine karşı oluşan muhâlefeti bastırırken

diğer taraftan da kuzeydeki Hristiyan güçlerin üzerine sayıları altmışı bulan başarılı seferler tertip etti.

Ardından hâcib olan oğlu Abdülmelik de ülkeyi babası gibi dirayetle idare etti. Fakat 1008 yılında Abdülmelik'in yerine geçen kardeşi Abdurrahman ile Endülüs'ün III. Abdurrahman tarafından tesis edilen ve bu zamana kadar sürdürülen istikrarı bozuldu. Bunda Abdurrahman'ın aşırı ihtirasının büyük payı vardı. Çünkü o, babasının ve kardeşinin aksine hâcib unvanıyla yetinmeyip Halife II. Hişâm'a bir de başhâciblik makamı ihdas ettirmiş ve daha önemlisi halifenin veliaht olarak kendisini seçtiğini ileri sürerek bunu yazdığı mektuplarla ülkenin her tarafına duyurmuştu. Onun bu davranışı, esasen babasına ve kardeşine de kızgın olan Sakâlibe ile Emevî hanedanı taraftarlarını galeyana getirdi. Bu arada sayıları iyice artan Berberî askerler de taşkınlıklarıyla Kurtuba halkını rahatsız ediyordu.

Bu gelişmeler sonucunda umumi bir isyan patlak verdi. Âmirîler'in ve onlara bağlı olan devlet adamlarının oturduğu Medînetüzzâhire yönetim külliyesi yağmalanarak tahrip edildi. Abdurrahman b. Ebû Âmir öldürüldü, Halife Hişâm ise kayıplara karıştı. Bu isyandan sonra Endülüs ve özellikle başşehir Kurtuba tam bir kargaşa içine düştü. Kurtubalılar ve Emevî taraftarları bu hanedanın devamı için II. Muhammed, Süleyman, IV. Abdurrahman gibi kişileri tahta geçirdilerse de bunların hiçbiri otoriteyi yeniden tesis edemedi.

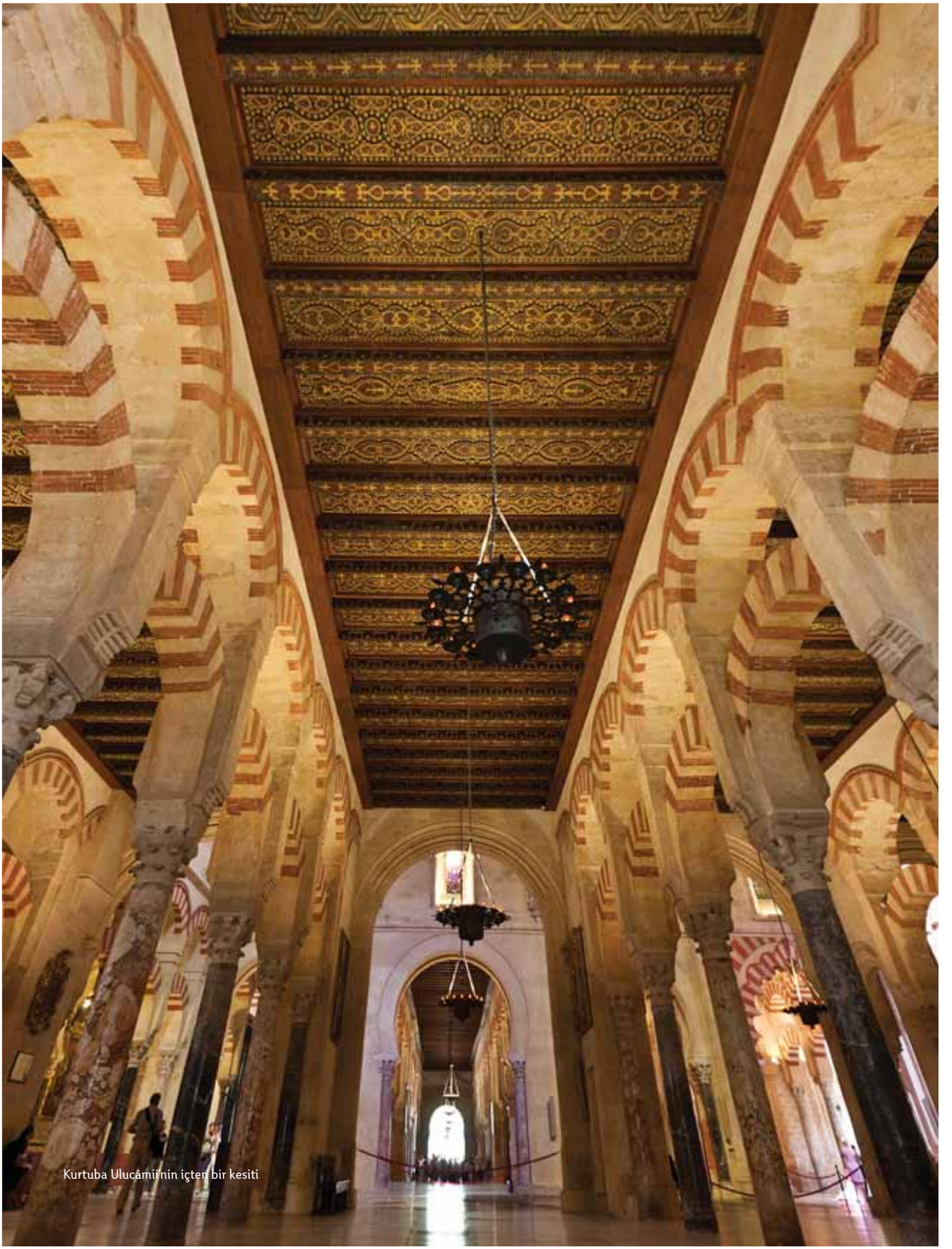
Bu otorite boşluğundan yararlananlar ise, Hz. Ali'nin soyundan geldiklerini iddia eden Şiî Hammûdîler oldu. 1016 yılında Kurtuba'yı ve tahtı ele geçirdiler. Ancak onlar da mevcut kargaşayı giderip siyasî birliği tesis edemediler ve sonunda halk tarafından Kurtuba'dan sürüldüler (1022). Bundan sonraki yedi yıl, yeniden Emevî hanedanına mensup kimselerin aralarındaki taht mücadeleleriyle geçti. Bu durum karşısında sabrı iyice taşan Kurtuba ileri gelenleri, halifeliği lağvederek Emevî sülâlesine mensup kimseleri sürgün ettiler ve idareyi bir şûranın üstlenmesine karar verdiler. Böylece 756 yılında bağımsız bir emîrlik olarak kurulan Endülüs Emevî Devleti 275 yıl sonra yıkılmış oldu (422/1031).

Ortaya çıkan otorite boşluğunun tabii bir sonucu olarak Endülüs Emevî Devleti'nin enkazı üzerinde irili ufaklı birçok devlet kuruldu ve Endülüs tarihinde *Mülûkü't-tavâif* adıyla bilinen yeni bir dönem başladı.

III. Abdurrahman döneminde (912-961) Endülüs'ün büyük bir dünya devleti olması

Kendinden önceki ve sonrakilerle mukayese edildiğinde III. Abdurrahman dönemi Endülüs'ün güç ve refah bakımından zirve dönemi olarak anılmaktadır. Devletin eyâletlerden gelenler dâhil ticaretten gelen vergi gelirlerinin miktarı 6.245.000 dinara (1 dinar 4.40 gr olunca, 27 ton 478 kg altın eder), savaşlarda elde edilen ganimetlerin beşte bir (humus) gelirleri ise sayılamayacak kadar büyük miktarlara ulaşmaktaydı.

Bu dönemde Endülüs toplumunun sağlıklı oluşum süreci büyük oranda müsbet şekilde neticelendi. Daha evvel ülkede ekserisi Araplardan olmak üzere âdetâ mahallî hanedanlıklar haline gelmiş olan seçkin tabaka ile merkezî idare arasında, ayrıca merkezî idarî makamları paylaşmak uğruna Araplar ile Berberîler ve Müvelledler gibi diğer toplumsal unsurlar arasında cereyan eden mücadeleler yüzünden uzun yıllar iç karışıklıklar ve savaşlar yaşanmıştı. Emevîler öncesi Vâliler döneminin âdetâ sembolü haline gelmiş olan bu durum, Emevî hâkimiyetinin başladığı I. Abdurrahman zamanından bu yana devam etmekteydi. III. Abdurrahman, Arap asabiyesinin devleti yok olmanın eşiğine getirdiğini görerek Arap seçkinlerin çeşitli imtiyazlarını ortadan kaldırdı. Sonuçta Arap asabiyesiyle hareket eden toplumsal güç odakları nüfûzlarını kaybettiler ve merkezî idarenin korkulu rüyası olmaktan çıktılar. Yerlerini ise önce Berberîler sonra da âzatlı kölelerden oluşan Mevlâlar (Mevâlî) ve Saklebîler aldı. Bu uygulamanın en çarpıcı örnek şahsiyetlerinden ikisi, Berberî asıllı Hâcib (başvezir) Cafer b. Osman el-Mushafî (372/982) ile bir Saklebî olan Gâlib b. Abdurrahman en-Nâsırî'dir. Halifeye vekâleten Hâcib el-Mushafî, ona vekâleten de Gâlib askerîye sınıfının başında bulunuyordu ve bütün büyük askerî harekâtları, eğer halife ya da hâcib sefere çıkmıyorsa, Gâlib yürütüyordu. Gâlib, 972 yılına kadar *zaîm* (lider), 975 yılına kadar *el-kâidü'l-a'lâ* (en yüksek komutan), 975 yılından itibaren de *zü's-seyfeyn* (iki kılıç sahibi) lâkabını almıştı. Ancak, bütün bu idari ve sosyal tedbirlere rağmen, o çağın diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, Endülüs'te de Arapların diğer kesimler tarafından kabul edilmiş bir üstünlüğü söz

Kurtuba Ulucâmii'nin içten bir kesiti

konusuydu. Bu yüzden, Endülüs tabakât kitaplarında kayıtlı şahıs şecerelerinin bazıları doğru çıkmayabiliyor. Bunun nedeni, Berberî veya yerli halktan bazı insanların asil bir Arap kavmine âidiyet iddia etmeleridir.

Mîlâdî 913, 916, 918, 920, 924 yıllarında Hristiyan krallıklara karşı bir dizi caydırıcı seferler tertip edildi. Neticede, krallıklar Endülüs'ün üstünlüğünü kabullenmek ve tâbiiyet bildirmek zorunda kaldılar. Sonraki II. Hakem ve Âmirîler dönemlerinde bu bağlılık daha da pekişti.

Endülüs artık Doğu'nun ve Batı'nın hemen en güçlü ve en medenî ülkesi haline geldi.

III. Abdurrahman, iç ve dış itibarının dorukta olduğu bir zamanda, 929'da, Nâsır-lidînillâh unvanıyla halifeliğini ilân etti. Böylelikle emirlikten hilâfete geçildi. Bunun sebeplerinden bazıları şöyledir..

- Abbâsi Halifeliği'nin zayıflaması,
- Mağrib'te Şîî Fâtımî Halifeliği'nin kurulması ve Fâtımîler'in Endülüs üzerindeki emelleri,
- Hilâfet müessesesinin halk nezdinde daha itibarlı ve daha birleştirici bir özelliğe sahip olması,
- Endülüslülerin, kendi liderlerini artık emîr değil halife olarak görmek istemeleri.

Mağrib'te Sebte ve Tanca ele geçirildi. Fâtımî karşıtı hareketler desteklendi. Endülüslüler nezdinde Şîîliğe karşı ulemâ vasıtasıyla irşâd hareketi başlatıldı.

Bütün bu çalışmalar neticesinde Endülüs Devleti sağlam temellere oturdu. İçte Müvelledlerin ve bazı Arap isyancıların Emevî yönetimini hatta Endülüs Devleti'ni yıkılmanın eşiğine getiren isyanları bastırıldı. Dışta ise, kuzeyde örgütlenerek Endülüs topraklarına karşı saldırılarını sürdüren Hristiyan krallık ve kontlukları etkisiz hale getirildi.

Fetih yıllarından itibaren edinilen tecrübelerin de katkısıyla III. Abdurrahman döneminde yaşanan her alandaki olumlu gelişmeler toplumda istikrarın ve refahın artmasına vesile olmuş, artık kargaşa değil câzip imkânlar merkezine dönüşen pâyitaht Kurtuba şehri, Avrupa'nın en büyük şehri haline gelmişti. Vâdîlkebîr (Quadalquivir) lüks evlerle dolmuştu. Sarayların ve konakların düzenli bahçeleri çağının en gelişmiş örnekleriydi. O günlerde Kurtuba, Avrupa'da cadde aydınlatmasına sahip ve umumi hamamları olan ilk şehirdi. Kesin bir rakam bulmak mümkün değilse de kaynaklarda

el-Müneccer'de (Almunecar) I. Abdurrahman heykeli

13.000 ile 200.000 arasında ev olduğu rivâyet edilmektedir. Bir evde ortalama 4-5 kişi olduğu düşünüldüğünde şehrin nüfusunun 300.000 ile 1.000.000 arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak biz bu rakamların abartılı olduğunu düşündüğümüz için, nüfusun çeşitli devirlere göre değişmekle birlikte 100.000 ilâ 600.000 arasında bir değişme seyri izlediğini tahmin ediyoruz. Ayrıca şehirde 600 cami ve medrese, 600 ilâ 800 hamam, 50 hastahane ve çeşitli sanayi tesisleri de mevcuttu. Şüphesiz bu rakamlar tartışmalıdır. Ancak, her hâlükârda nüfusu 100.000'lerle ifade edilmektedir.

Kurtuba, en az çağdaşı İstanbul ve Bağdad kadar kozmopolitti. Halkını Araplar, Franklar, Slavlar, Suriyeliler, Berberîler, Grekler, Gotlar, İspanya Romanları ve Batı Afrika kökenli zenciler oluşturuyordu. Düzenli pazarlarında dünyanın her yerinden gelen her zevke uygun mallar sergileniyordu. Bu muazzam gelişmesiyle Kurtuba, muâsırı Bağdad ve Konstantinopol'ü bile geride bırakmıştı. Özellikle III. Abdurrahman ve halefleri genelde ülkenin fakat özelde Kurtuba'nın maddi gelişimi uğrunda çok çaba sarf etmişlerdi. Sonuçta o zamana kadar görülen en kapsamlı ve en muhteşem ölçekte bir gelişme kaydedilmişti. Artık Kurtuba güç ve liderliğin gerçek anlamda merkeziydi. Yerel liderler buraya gelerek halifeye biat edip talimatlar alırlar ve hediyelerle memnun şekilde

Kurtuba'nın eski sokaklarından bir kesit

geri dönerlerdi. Ne var ki, Emevî hanedanının çöküş sürecinde gerilemeye başlayan şehir 1013'te Berberîler tarafından yağmalanmıştır.

Kurtuba ve Medînetüzzehrâ aynı zamanda bir ilim, edebiyat ve kitap merkezi durumundaydı. Bu konudaki cesaret verici gelişmelerin başlaması, Endülüs Emevî hanedanı kurucusu olan I. Abdurrahman (756-788) zamanına kadar gitmektedir. Emîr Muhammed b. Abdurrahman döneminde, Ulucami'nin yakınında bulunan eski saraydaki (Alcazar) Emevî kütüphanesi Kurtuba'dakilerin en büyüğüydü. III. Abdurrahman da her yerden değerli kitap toplama meraklısıydı. Hatta Bizans İmparatoru *VII. Konstantin Porfirogennetos* (913-959), 337/948 veya 949 yılında elçisi vasıtasıyla halifeye iki önemli bilimsel kitabı hediye göndermişti. Bunlar Dioskorides'in Grekçe yazılmış Tıbbî Bitkiler (*Materia Medica*) kitabı ile Orosius'un (yaklaşık olarak 375-418) Dünya Tarihi (*Historia Universale*) kitabıydı.

Sonuç olarak, Endülüslüler daha evvel hiç olmadığı şekilde barış, istikrar ve refaha kavuştular. III. Abdurrahman hem İber Yarımadası'nda hem de Mağrib ve Batı Akdeniz bölgesinde güçlü bir varlık alanı elde etti. Bunu hem siyasî hem askerî hem de ticarî anlamda başardı. Sonuçta orijinal Arap-İspanyol veya Müslüman İspanya (Hispanomusulman) medeniyeti diye vasıflandırılan Endülüs medeniyeti doğdu ve II. Hakem zamanında da gelişmesini sürdürdü.

Büyük Endülüs Devleti'nin bilge halifesi II. Hakem (961-976)

İlme ve ilim erbâbına çok ihtimam gösterirdi. Yönetimi süresince Doğu İslam ülkesi Maşrık'ta mevcut kitap külliyatının pekçoğunu ihtiva eden bir kütüphane kurdu. Kadîm ve yeni ilimlerin tümünü kapsayan bu kitapların toplamı Abbâsî halifelerinin uzun zaman müddetince bir araya getirdikleri kitapların yekûnundan daha fazlaydı. Halifenin ilme ve âlimlere düşkünlüğü halk nezdinde de etkisini göstermiş, onun zamanında insanlar özellikle eskilerin ilimlerini ve görüşlerini okumaya yoğunlaşmışlardır. Entelektüel kabulü çok sonraları olsa da materyal olarak felsefenin Endülüs'e girişi Hakem tarafından temin edilen kitaplar vasıtasıyla olmuştur. Sonuçta Endülüs, İslam Medeniyetinin en üretken ve en parlak merkezi haline geldi.

III. Abdurrahman 919 yılında büyük oğlu Hakem'i Kurtuba sarayında (Dârulimâre, el-Kasr, Alcazar) gerçekleşen merâsimle veliaht tayin etmişti. Rivâyete göre Hakem o zaman henüz üç-beş yaşlarında bir çocuktu. Babasının vefatıyla birlikte Hakem, yaklaşık 48 yaşındayken tahta geçti (3 Ramazan 350/16 Ekim 961) ve çok zengin bir hazineyi babasından devralarak işe başladı.

İç politika açısından devlet içinde barışı korumak amacıyla çeşitli halk gruplarının memnun edilmesi büyük önem arzetmekteydi. Nitekim Hakem, ٩٦٤/٣٥٣ yılında başşehir Kurtuba'da ve yönetim şehri Medînetüzzehrâ'da büyük halk yığınlarını toplayarak onlara ihtiyaçları olan hemen her şeyi bolca dağıttırdı. Bu arada, tebaasını rencide edici üslupta şiirler söyleyerek toplumda huzursuzluğa neden olan bazı şâirleri de zecrî tedbirlerle bertaraf etti.

Dış politikaya bakıldığında, her dönemde olduğu gibi bu dönemde de Hristiyan krallıklar kuzeyden Endülüs topraklarına karşı saldırıya geçtiler. Buna karşı ٩٦٣/٣٥٢ yılı yazında

III. Abdurrahman'ın güç, zenginlik ve medeniyet göstergesi olarak inşa ettirdiği yönetim külliyesi Medînetü'z-Zehrâ'nın kalıntılarından bir kesit

Hakem cihat ilân ederek sefere çıktı. Kastilya ve Navar bölgelerinde iki yıl içinde gerçekleşen çeşitli savaşlar soncuunda Pireneler'e kadarki alanda bütün rakip güçleri etkisiz hale getirdi.

Bugün Fas bölgesini teşkil eden Mağrib-i Aksâ'daki gelişmelerin de dikkatle takip edilmesi gerekiyordu. Çünkü Kuzey Afrika'da artık önemli bir devlet gücü haline gelmeye başlayan Şiî Fâtımî Hilâfeti Endülüs Hilâfeti ile ciddi bir rekâbet içindeydi. Hem Mağrib'te hem de Endülüs'te kendi Şiî ideolojisini yaymak, ardından da siyasî-askerî varlık elde etmek amacıyla durmadan çalışıyordu. Buna karşı Hakem'in babası III. Abdurrahman etkili önlemler almış ve bölgeyi Endülüs Devleti'nin bağlı alanı haline getirmişti.

Hakem, özellikle Batı Akdeniz bölgesinde etkili olarak kullanılan ve merkezi Meriye olan üçyüz parçalık donanmanın durumunu gözden geçirdi. Mağrib'te İdrisîler'e karşı çetin bir mücadele verdi ve sonunda onlara da boyun eğdirdi. Ancak, Müslüman güçlerle arasında geçen o kadar çetin savaşlara rağmen, sonunda gâlip sıfatıyla düşmanlarına merhametini de esirgemedi, hâinliklerine rağmen onları öldürtmeyip affetti.

Bir diğer dış tehlike de denizlerden saldıran Normanlar veya Vikingler idi. İlk kez 229/843 yılında Endülüs'e saldırı gerçekleştiren Normanlar'a karşı o zamandan bu yana gerekli tedbirler alınmıştı. Şimdi yine saldırıya geçen bu Kuzey Avrupalı deniz gücüne karşı yapılan püskürtme harekâtları (965, 967, 971) etkili oldu ve düşman Endülüs çevresinden uzaklaştırıldı.

Bütün bu başarılı politikalar neticesinde, Emevî idaresindeki Endülüs, 756 yılından itibaren üç asırda her bakımdan gücünün zirvesine ulaşmıştı. Bu başarının etkileri İber Yarımadası'nın her yanında, hatta Mağrib ve Avrupa'da bile kendini gösteriyordu. Nitekim Hristiyan İspanya kralları ardı ardına Kurtuba'ya elçiler göndererek itaat arzediyorlar, Endülüs ile aralarında dostluk ve yardımlaşma antlaşmaları aktediyorlardı. Devletin eriştiği hoşgörü ve imparatorluk vasıflarından birini göstermesi bakımından önemlidir ki, bu görüşmeler esnasında tercümanlık işini üstlenenler arasında Kurtuba Hristiyanları kadısı ve kardinali İsa b. Mansûr, Zimmîlerin

Haritada Hâcib el-Mansûr İbn Ebû Âmir'in Hristiyan İspanya krallıklarına karşı düzenlediği seferlerin bir kısmına işaret edilmektedir.

lideri Muâviye b. Leb ve İşbîliye Başpiskoposu Ubeydullah b. Kâsım gibi şahsiyetler de bulunuyordu.

Bu arada Konstantiniye'den, Bizans İmparatoru *I. Yannis Çimiskes*'den (969-976) 361/972 yılında bir dostluk mektubu geldi. Ortodoks rakibinin atağına karşılık Alman İmparatoru II. Otto'dan (955-983) da benzer bir mektup ulaştı Kurtuba'ya. Bu tür örneklerin de gösterdiği gibi, Endülüs yönetimi bölgesel ve uluslararası diplomaside etkili ve başat role sahip olmuştu.

Halife II. Hakem el-Müstansır-Billâh, onbeş yıllık halifeliğinin ardından 2 Safer 366/30 Eylül 976 tarihinde vefat etti. Ömrü 63 yıl oldu. Kendisi bir âlim ve şâir sayılmakta ve ahlâk, ilim ve adaletle vasıflandırılmaktadır. O, hem kadîm ilimlere hem de çağının yeni ilimlerine vâkıftı. İslam tarihçileri eserlerinin sayısız yerinde onun müsbet niteliklerini ve halkı için yapmış olduğu faydalı işleri anlatmaktadırlar. Özellikle edebiyat tarihi alanında çağının en iyileri arasında olduğunu, onun bu alandaki ilmî değerlendirmelerinin Endülüs âlimlerince hüccet sayıldığını da belirtmektedirler. Hakem'in bilime, kültüre, siyasî, ticarî ve zirâî gelişmeye verdiği önem sayesinde Endülüs hem Doğu İslam ülkesi Maşrık'ın hem Batı İslam ülkesi Mağrib'in ve hem de o çağın Avrupasının câzibe merkezi haline gelmişti.

O, ülkesinde adaletin yerleşmesini kendisine dert edinir; sivil ve askerî idarecilerini halka ve maiyetlerine haksızlık etmemeleri, onlara iyi davranıp ihtiyaçlarını gidermeleri

Mîlâdî 1000 yılında Akdeniz dünyası ve Avrasya

konusunda sıkça uyarırdı. Devleti yönetirken görev vereceği adamlarını çok dikkatli seçerdi. İçlerinde üstün nitelikli olanların ve özel çaba sarf ederek üstün başarılar sergileyenlerin değerini bilir, sarayında ve devletin önemli mevkilerinde bu tip ehliyetli kişilere yer verirdi. Mesela Hâcib Cafer b. Osman el-Mushafî, vezir Ebû Bekr Abdullah b. Abdullah ez-Zeccâlî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Düleym, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed İbnü't-Türkî el-İsticcî, Ebû Yahya Zekeriya b. Yahya İbn Bertâl et-Temîmî, Ebû Süleyman Eyyûb İbnü'l-Hüseyn İbnü't-Tavîl, devlet kâtibi el-Hakem İsâ b. Fütays, Zâhirî ulemâsından kadı Münzir b. Saîd el-Bellûtî (272/886-355/966), Ebû Ömer Ahmed b. Saîd İbnü'l-Hindî el-Hemedânî el-Kurtubî (320/932-398/1008) ve kadı Ebû Bekr Muhammed İbnü's-Süleym bunlardan yalnızca birkaçıdır.

Endülüs'ün yeni hâkimi Emevîler'in elinde Kurtuba (Cordoba) artık dünyanın gözbebeği bir medeniyet şehrine dönüşecektir. Kurtuba şehir surlarından bir kesit.

Mülûkü't-tavâif dönemi: Devlet gücünün yitirilmesi (Bağımsız emîrlikler 1031-1090)

1031 yılından önce Maşrık'ıyla Mağribi'yle İslam ülkesinin herhangi bir coğrafyasında böylesi bir parçalanma örneği görülmüş değildir. X. yüzyıldan sonra Abbâsîler'in çözülmesiyle başlayan süreçte ve daha sonra Büyük Selçuklular'ın dağılmasıyla ortaya çıkan Beylikler zamanında benzer durum yaşanmıştır. Endülüs'tekinin İslam tarihinde bir ilk olması ve Doğu İslam dünyasındakilerin aksine parçalanan İspanya Müslümanlarının rakiplerine yem olmaları, bütün çağlarda Müslümanlar için bir ibret teşkil etmiştir.

Endülüs Devleti tarihi boyunca iki tür Mülûkü't-tavâif yani emîrlikler ortaya çıkmıştır. Birincisi, içeride mevcut olan merkezî idarenin zayıflamasıyla birlikte vilâyetlerdeki güçlü yerel ailelerin merkeze karşı isyan etmeleri şeklinde ortaya çıkan ki, bu türe biz **Âsî Mülûkü't-tavâif** diyoruz. Emevî emîrlerinden Muhammed (852-886) döneminde başlayan ve ondan sonra tahta geçen Münzir (886-888) ve Abdullah (881-912) zamanlarında devam eden *Birinci Fitne (el-Fitnetü'l-Kübrâ) Dönemi* (864-929), yine Emevî idaresinin son zamanlarında ortaya çıkan İkinci Fitne Dönemi (1009-1031) bu türe örnek teşkil etmektedir.

İkincisi ise, merkezî idarenin ortadan kalkmasıyla birlikte başsız kalan ülkede yerel güçlerin bağımsızlıklarını ilân etmeleri şeklinde olmaktadır ki, biz buna *bağımsız Mülûkü't-tavâif* diyoruz. 1031 yılında Emevî idaresine son verilmesiyle birlikte yerel yöneticilerin kendi hallerine kalması şeklinde ortaya çıkan birinci ve asıl Mülûkü't-tavâif dönemi (1031-1090) ile Murâbıtlar'ın Endülüs'teki idarelerinin

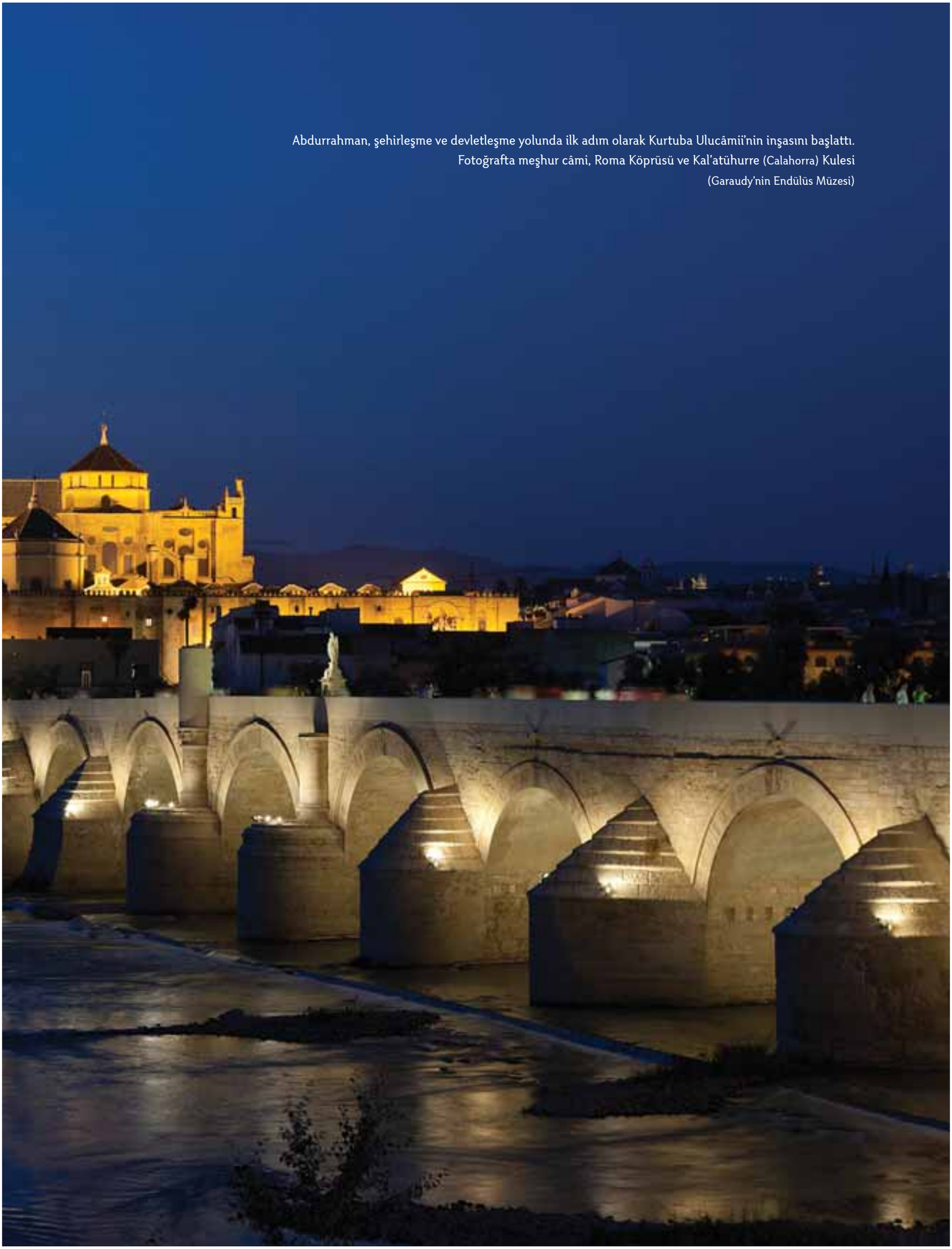
çözülmesiyle ortaya çıkan *ikinci bağımsız Mülûkü't-tavâif dönemi* (1144-1152) de ikinci türe örnek teşkil etmektedir. Murâbıtlar'ın ardından Endülüs'e hâkim olan Muvahhidler'in çözülmesi sırasında ise herhangi bir türden Mülûkü't-tavâif ortaya çıkmadı. Çünkü o zamana kadar zaten hemen bütün Endülüs İslam toprakları Hristiyan krallıklar tarafından işgal edilmiş ve güney uçtaki üçbeş şehirde yalnızca bir emîr yani İbnü'l-Ahmer kalmıştı. Ancak sadece İbn Hûd, bir müddet Endülüs'e hâkim oldu ve İbnü'l-Ahmer ile çatıştı o kadar. Dolayısıyla, artık ortada eski büyük Endülüs Devleti ve toprakları kalmamıştı ve bir parçalanma da söz konusu olmadı.

Endülüs Emevî Devleti'nin son döneminde Âmirî hanedanı üyeleri hâciblik makamını 30 yıl kadar elinde tuttular ve bu makamın gücü vasıtasıyla iktidarın fiilî sahibi haline geldiler. Fakat halifelik makamına da göz diktikleri için 400/1009 yılında iktidardan uzaklaştırıldılar. Ortaya çıkan otorite boşluğunda Emevî şehzâdeleri Kurtuba'da taht kavgasına tutuştu. Bu hengâmede ortaya birçok emîrlik çıktı. Sonunda kavgalardan bunalan Kurtuba eşrâfı, 422/1031 yılında Emevî âilesini şehirden sürdü ve böylece Kurtuba, devletin başşehri olma imtiyazını kaybederek küçük emîrliklerden biri haline düştü.

Her bölgede ortaya çıkan irili ufaklı emîrliklerin bazılarını nüfûzlu aileler, bazılarını da evvelden tayin edilmiş idareciler kurmuştu. Bunlardan herbiri önce merkezî Emevî idaresini tanımadıklarını ilân ederek isyan ettiler, yani Âsî Mülûkü't-tavâif oldular. 1031 yılında merkezî idarenin ortadan kalkmasıyla ise, gerçek anlamda bağımsız kaldılar, yani Bağımsız Mülûkü't-tavâif sıfatını kazandılar.

Bunlar içerisinde önemli olanları şunlardır: İşbîliye (Sevilla) civarında Abbâdîler (1023-1091), Sarakusta (Zaragoza) merkezli Sağru'l-A'lâ bölgesinde Tücîbîler ve Hûdîler (1040-1142), Kurtuba'da Cehverîler (1031-1069), Tuleytula'da Zünnûnîler (1016-1085), Batalyevs (Badajoz) bölgesinde Eftasîler (1022-1094), Gırnata'da (Granada) Zîrîler (1010-1090).

Bu dönemde Endülüs siyasî hayatının bâriz özelliği, emîrlikler arasında yaşanan kıyasıya çatışmalardır. Bu durum İspanya Müslümanlarının zayıf düşmesine sebep olurken, Hristiyan İber devletlerinin de güçlenmesine, dolayısıyla Reconquista'nın hızlanmasına sebep oldu. Nitekim 1085 yılında Kastilya (Castile, Castilla, Kaştâle, Kaştîle) Kralı

Abdurrahman, şehirleşme ve devletleşme yolunda ilk adım olarak Kurtuba Ulucâmii'nin inşasını başlattı. Fotoğrafta meşhur câmi, Roma Köprüsü ve Kal'atühurre (Calahorra) Kulesi (Garaudy'nin Endülüs Müzesi)

Kurtuba Ulucâmii'nin yakınına Emevî emîrlerince yaptırılıp III. Abdurrahman'a kadar yönetim merkezi olarak kullanılan el-Kasr (Alcazar), şehrin kaybından sonra yıkılmış ve yerine Hristiyanlarca yeni saray yaptırılmıştır. Fotoğrafta o Alcazar'dan bir kesit görülüyor.

VI. Alfonso (el Bravo, 1072-1109), Endülüs'ün ikinci büyük şehri olan Tuleytula'yı işgal etti (1 Safer 478/29 Mayıs 1085). Ancak bundan sonra İspanya Müslümanları Reconquista hareketinin farkına varabildiler. Çaresizce Kuzey Afrika'da güçlü bir devlet kurmuş olan Murâbıtlar'ın hükümdarı Yûsuf b. Taşfîn'den yardım istediler.

Bu emîrliklerden her birinin en büyük kaygısı, kendi sınırlarını muhâfaza ederek büyütmek olmuştur. Amaç bu olunca, birbirine komşu olan emîrlikler, aynı zamanda birbirlerinin düşmanı da olmuşlardır. Onlar yeri geldiğinde bazen teketek bazen de Hristiyan krallardan dış destek alarak birbirlerine karşı mücadele etmişlerdir. Mesela Tuleytula'ya sahip olan Zinnûnîler, Sarakusta'nın sahibi Hûdîler'i yenebilmek için Navar kralından destek almışlardır. Yardıma gelen askerler ise, Hûdîlerin arazilerini hem de hasat mevsiminde iki ay süreyle talan etmişlerdir. Bir yıl sonra da aynı şeyi bu kez Hûdîler Zinnûnîler'e karşı yapmışlardır.

Siyasî alanda olduğu gibi iktisadî alanda da Mülûkü't-tavâif döneminde tedricî bir gerileme başladı. Her emîrlik devlet olmanın gerektirdiği masrafları yapmak zorundaydı. Ordu ve saray teşkilâtının harcamaları bunların başında geliyordu. Orduların tamamına yakını, büyük ücretler ödenen paralı Berberî ve Hristiyan askerlerden müteşekkildi. Her emîr, kendi devletinin gücünü göstermek amacıyla başşehrine görkemli saraylar yaptırma hususunda diğerleriyle yarış içindeydi. Bu sarayların inşası için yapılan masrafların yanında buralarda görevli memurlara ödenen ücretler, misafir edilen âlimlere, edîp ve şâirlere yapılan ikramlar da çok yüksek meblağlara ulaşmaktaydı. Diğer taraftan, meliklerin birçoğu Hristiyan krallara yüklü miktarda haraç öder hale gelmişti. Bütün bu giderlerin karşılanabilmesi için ya birbirlerine saldırarak yağma ve talanlarla ganimet temin etme ya da esnaf ve çiftçilerin vergilerini arttırma yoluna gidiyorlardı. Her emîr gücünü kanıtlamak amacıyla kendi adına para bastırıyor ve bu uğurda X. yüzyıldan kalma stokları kullanıyordu. Neticede stoklar tükenince fiyat artışları ve para sıkıntısı başlıyordu. Buna halkın iktisâden ve moralmen tükenmesi de eklenince, sonuçta Endülüs şehirlerinin nasıl birer birer hızla kaybedildiğini anlamak zor olmasa gerektir.

Bu devirde siyasî alandaki zayıflık ve gerilemenin aksine bilim ve kültür hayatında ciddi gelişmeler kaydedilmiştir. Meliklerin ilim ve edebiyatla bizzat ilgilenmelerinin yanısı-

ra birbirleriyle rekâbet içerisinde âlim, şâir ve edîpleri kendi saraylarına çekerek siyasî varlıklarını pekiştirme gayretleri ilmî ve edebî faaliyetlerin gelişmesi için çok uygun bir ortam oluşturmuştur. Şâirlik siyasette çok etkili bir meziyet olduğundan devlet memurlarının aynı zamanda şâir olmasına dikkat edilmiştir. Ebu'l-Muğîre İbn Hazm, İbn Zeydûn, İbn Ammâr ve İbn Abdûn el-Fihrî dönemin en etkili şâir vezirleridir.

Bu devirde yaşanan bütün olumsuz gelişmelere rağmen Endülüs coğrafyası, nitelikli iş gücü sayesinde yine Avrupa'nın en müreffeh bölgesi olma özelliğini korumuştur. Sulama teknikleriyle yapılan tarımın ekonomik gelişmede payı büyüktü. Hemen bütün şehirlerin birbirleriyle rekâbet içine girmeleri sebebiyle şehirleşme hızlanmıştır. Buna bağlı olarak da dokumacılık, madencilik, züccaciye, dericilik, seramikçilik, inşaatçılık, gemicilik gibi alanlarda Hilâfet döneminden daha ileri bir seviyeye ulaşıldığını söylemek mümkündür.

Bazı şehirler kendilerine has ticarî ürünlerle şöhret bulmuştu. İşbîliye zeytin, zeytinyağı ve demiriyle; Kurtuba deri ayakkabıları ve kırmızı mermeriyle; Leble (Nieble) ve Mâleka cam ürünleriyle tanınmıştı. Milletlerarası ticarette Endülüs, İslam dünyası ile Avrupa arasında hem bir köprü hem de merkezî bir konumdaydı. Sudan'dan altın, Avrupa'dan kereste, Fas bölgesinden (Mağrib-i Aksâ) tutkal ithal edilir, zeytinyağı ve ipek gibi lüks mallar ihraç edilirdi.

Endülüs halkı genel itibarıyla şehirli sayılırdı. Buna karşın, Hristiyan krallıklarda yaşayan halkın çoğunluğu geçimlerini daha çok hayvancılıktan sağlıyor ve kırsal kesimde yaşıyordu.

Çeşitli bilim dallarında araştırmalar da gerçekleştirilmiştir bu dönemde. Tarihçilikte İbn Hayyân öne çıkmış; İbn Hazm fıkıh, karşılaştırmalı dinler tarihi, felsefe ve mantık çalışmalarıyla dönemin en çok dikkat çeken âlimleri arasında yer almış; Kâdî Sâid, *Tabakatü'l-ümem* adlı eserini yazmış; çalışmalarını Tuleytula'da Zünnûnîler'in desteğiyle gerçekleştiren astronomi âlimi İbrâhîm b. Yahyâ ez-Zerkâlî, bazı hassas astronomi âletlerini icat ederek Batlamyus teorisini eleştirmiş ve gezegenlerin güneşin etrafında döndüğü görüşünü ortaya atmış, böylece Copernicus'a öncülük etmiştir.

İbn Vâfid tıp ve eczacılık; İbnü's-Semh el-Gırnâtî ile Abdullah b. Ahmed es-Sarakustî matematik, İbn Sîde ise lügat alanlarındaki çalışmalarıyla öne çıkmıştır. Emîrler ve vezirler bir taraftan kitap telifini, diğer taraftan da Maşrık'ta telif edilen eserlerin Endülüs'e getirilmesini teşvik etmişlerdir. Yalnız Meriye'de vezir Ahmed b. Abbâs'a ait kütüphanedeki kitapların binlerce cildi bulduğu kaydedilmektedir.

Toplumdaki müslim-gayrimüslim çeşitliliği, bu dönemde kaleme alınan eserlerin hem içeriğini hem de Avrupa şehirlerindeki kaderini etkilemiştir.

Endülüs'te mülûkü't-tavâif (emîrlikler) listesi

1. İşbîliye Emîrliği - Abbâdîler

Muhammed b. İsmail b. Abbâd	(1023-1042)
Abbâd b. Muhammed el-Mu'tezid	(1042-1069)
Muhammed b. Abbâd el-Mu'temid	(1069-1091)

2. Gırnata Emîrliği - Zîrîler

Zâvî b. Zîrî es-Sanhâcî	(1013-1019)
Habbûs b. Zîrî	(1019-1038)
Bâdis b. Habbûs	(1038-1073)
Abdullah b. Bulukkin b. Bâdis	(1073-1090)

3. Kurtuba Emîrliği - Cehverîler

Cehver b. Muhammed b. Cehver	(031-1043)
Muhammed b. Cehver er-Reşîd	(1043-1063)
Abdülmelik b. Muhammed el-Mansûr	(1063-1069)

4. Tuleytula Emîrliği -Zünnûnîler

Yaîş b. Muhammed b. Yaîş el-Kâdî	(1012/13)
İsmail b. Zünnûn	(1018-1043/44)
Yahya b. İsmail el-Me'mûn	(1043/44-1075)
Yahya b. Hişam b. Yahya el-Kâdir	(1075-1085)

5. Batalyevs Emîrliği - Eftasîler

Sâbur es-Saklebî	(1012/13)
Abdullah b. Muh. İbnü'l-Eftas el-Mansûr	(1022-1045)
Muhammed b. Abdullah el-Muzaffer	(1045-1068)
Ömer b. Muhammed el-Mütevekkil	(1068-1094)

6. Sarakusta Emîrliği - Tucîbîler

Münzir b. Yahya et-Tucîbî	(1010-1021/22)
Yahya İbnü'l-Münzir	(1021/22-1036)
Münzir b. Yahya İbnü'l-Münzir	(1036-1038/39)
Süleyman b. Hûd el-Cüzâmî el-Müstaîn	(1038-1039)
Ahmed b. Süleyman el-Muktedir	(1049/50-1081)
Yûsuf b. Ahmed el-Mu'temin	(1081-1085)
Ahmed b. Yûsuf el-Müstaîn	(1085-1110)

Emîrliklerin tamamı 24 kadardır ve burada sadece büyüklerine yer verilmiştir.

Bağımsız emîrlikler içinde önemli yeri olan Hûdîler'in merkezi Sarakusta'da (Zaragoza) Ca'feriye Sarayı

Tuleytula'nın (Toledo) kaybı (1085): Güç dengelerinin temelden değişmesi

Tuleytula, İber Hristiyan krallıklarının Reconquista hareketinde en önemli hedefti. Çünkü Vizigotlar'ın başşehri ve Endülüs'ün Kurtuba ile İşbîliye'den sonra gelen üçüncü büyük şehriydi. Ayrıca, İber Hristiyan krallıklarının kuzeyden güneye doğru askerî ilerleme yapabilmeleri için gerekli stratejik imkânı sağlayan çok önemli coğrafî ve psikolojik bir hat sayılırdı. İşgal edilmesi için VI. Alfonso'ya âdeta Endülüs Müslümanlarının kendileri tarafından dâvetiye çıkartılmıştır.

1075 yılında şehirde karışıklık çıktığında, Emîr Yahya el-Kâdir (1075-1085) şehirden kaçmış ve idare Eftasîler'e geçmişti. Yahya, tahtını tekrar elde edebilmek için Alfonso'dan yardım istedi. Mal ve toprak (Kûriye ve Zorita) karşılığında yapılan anlaşma uyarınca kral Tuleytula'yı kuşattı ve Yahya 1082 yılında tahtına kavuştu. Ancak, Abbâdîler ve Hûdîler'e karşı da mücadeleye girmek zorunda kalan Yahya, bu zor durumdan kurtulabilmek için tekrar Alfonso'ya başvurdu. Belensiye'yi zaptetmesine yardım etmesi karşılığında Tuleytula'yı işgal etmesini önerdi. Bunun üzerine Alfonso, 1084 yılında şehri kuşattı. Tuleytulalılar yaklaşık bir yıl direndiler. Hiçbir yerden yardım alamayan halkın direnişi kırıldı ve 1 Safer 478 (28 Mayıs 1085) tarihinde kral şehre girdi.

Tuleytula'nın düşmesi Endülüs halkını büyük bir korku içine düşürdü. Hristiyan dünyada ise, müthiş bir sevinç ve İspanya Müslümanlarına karşı bir özgüven duygusu meydana getirdi. Artık güç dengesi Hristiyan güçler lehine temelden değişti ve bu kayıp, Hristiyan İber-Avrupa devletlerinin, bir haçlı ruhu içerisinde birleşerek Müslümanlardan İber Yarımadası'nı geri alabilecekleri umutlarını gerçeğe dönüştürüyordu. Hatta bu zaferin coşkusu içinde Avrupa devletleri, Avrupa'dan Balkanlar'a doğru ilerleyerek Hristiyan Bizans Devleti'ni iyice sona yaklaştırmış olan Türkler ile Kudüs merkezli İslam dünyasına karşı bile başarı elde edilebilecekleri düşüncesini geliştirdiler.

Parçalanmış siyasi ortamda biribiriyle mücadeleye girişen bağımsız emîrler yüzünden elden çıkan Endülüs'ün belkemiği Tuleytula (Toledo) şehri sûrlarından bir kesit

İşte bu çağda yaşamış meçhul bir Endülüslü şâirin, alarm niteliğindeki dizeleri..

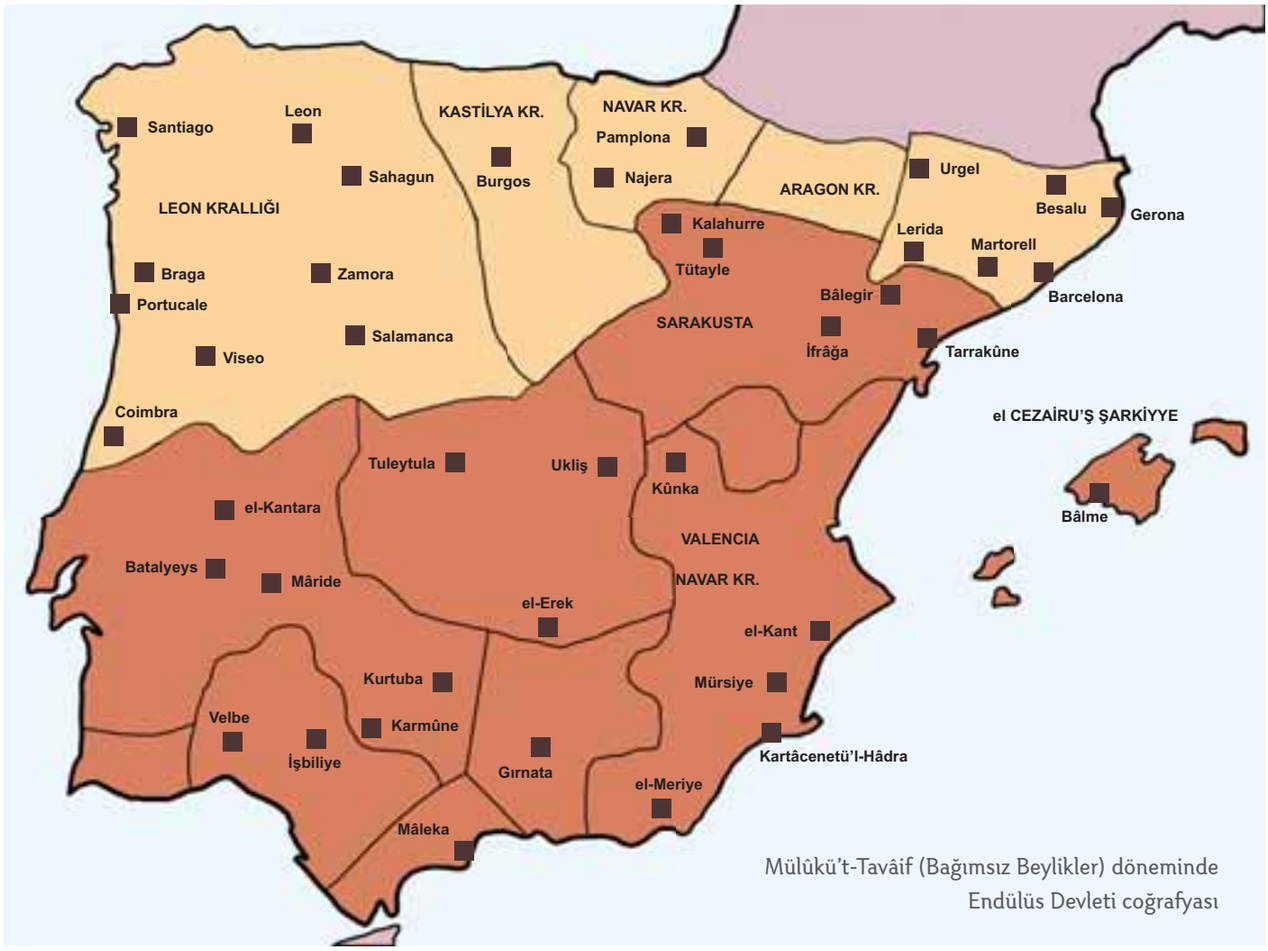
Ey Endülüslüler! Şimdi yükleri hazırlama zamanıdır!
Artık burada kalmak apaçık bir hatadır.
Elbisenin yandan sökülmesidir aslolan,
Fakat görüyorum ki Endülüs'ünki sökülmekte tam ortasından!
Şerre komşu olan onun zararlarından emin mi kalır?

İbn Hazm ise, Endülüslü idarecileri Allah'a şikâyet etmekten başka çare bulamaz..

> *Ey Allahım, bizim dinimizden olan şu idarecileri, dinleri yerine dünyalarını ikâme ettikleri, âhirette kendilerine lazım olacak şeriat binası yerine yakında terk edecekleri sarayları kurdukları ve neticede düşmanlarına yarayan servet toplama hırslarından ötürü sana şikâyet ediyoruz. Onların bu halleri yüzünden aristokratlar idareyi ellerine almakta ve küfür ehlinin dilleri çözülmekte..*

Bu fitne, Allah'ın bizim için bir imtihanıdır. O'ndan huzur diliyoruz.. Bu fitnenin sebebi şudur ki, bu bizim Endülüsümüzde şehir ve kalelerin başlarında bulunan idareciler Allah ve Resûlü ile savaş halindedirler. Yeryüzünde fesâdın yayılması için çaba sarfederler. Onlardan herbiri kendi sınırları dışındaki Müslüman ahâlî üzerine saldırıyor ve askerlerine Müslümanların kökünün kazınmasına neden olacak yolu tutmayı mubah kılıyorlar..

İdarecilerimiz bilseler ki haça tapınmak işleri yoluna koyacak, derhal haça taparlar. Onların Hristiyan krallardan yardım istediklerini, onlara Müslümanların namusuyla oynama fırsatı verdiklerini ve bu sayede Müslümanların esir alınarak götürüldüklerini görüyoruz. Onlar, krallara şehir ve kaleleri bazen kendiliklerinden teslim ederler. Krallar ise, bu yerleri içlerindeki İslam varlıklarının kökünü kazıyarak kiliselerle donatırlar.

Mülûkü't-Tavâif (Bağımsız Beylikler) döneminde Endülüs Devleti coğrafyası

Murâbıtlar dönemi: Reconquista ve cihadın yoğunlaşması (483-540/1090-1147; 57 yıl)

Murâbıtlar: Hükümdar listesi

Yûsuf b. Taşfîn	(1060 Merakeş – 1085 Endülüs - 1109)
Ali b. Yûsuf	(1106-1143)
Taşfîn b. Ali	(1143-1145 veya 1149)
İbrahim	(1145-1146)
İshak b. Ali	(1146-1147)

Mağribîlerin yani Murâbıtlar ile Muvahhidler'in 148 yıl süren Endülüs hâkimiyetleri dönemleri (١٠٩٠-١٢٣٨), siyasî bakımdan Reconquistanın "hızlanma" evresine denk gelmekle birlikte, aynı zamanda Endülüs kültürünün en olgun semerelerini verdiği bir evreyi teşkil etmektedir.

Murâbıtlar'ın kurucusu Emîrulmüslimîn Yûsuf b. Taşfîn (1060-1109), Endülüs'e girdiği zaman orayı iyice gözlemleyip nitelikleri ve şartlarını tanıdıktan sonra şöyle demiştir:

Endülüs uçan bir kartala benzer ki, pençeleri Tuleytula, göğsü Kal'atü Rebâh (Calatrava la Vieja/Ciudad Real), başı Ceyyân (Jaen), gagası Gırnata'dır, sağ kanadı Mağrib'e ve sol kanadı da Maşrık'a yayılmıştır.

Murâbıtlar (Almoravides), Kuzey Afrika'da (Mağrib) kurulan ve başşehri Merakeş olan bir Berberî hanedanın adıdır. Murâbıtlar Devleti, kısa süre içinde Cezayir'in bir kısmı ile Endülüs ve el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'yi (Balear Adaları) de kapsayacak şekilde büyümüştür. Devletin kurucuları, aslen Himyer'e mensup Sanhâce kabîlesinin Lemtûne ve Güdâle boylarıdır.

Lemtûne veya Gudâle boyunun reisi olan Yahya b. İbrahim ve kardeşi Ebû Bekr ile başlayan (449/1058) hareket, Ebû Bekr'in amcasının oğlu Yûsuf b. Taşfîn b. İbrahim (463/1073) ile devlete dönüştü. Murâbıtlar Devleti'nin gerçek kurucusu

Murâbıtlar'ın ve daha sonra onların yerini alacak olan Muvahhidler'in büyük bir kararlılıkla geri almaya çabaladıkları, bu uğurda onlarca büyük sefer tertip ederek binlerce şehit verdikleri Tuleytula şehrinden genel bir görünüm

sayılan Yûsuf'un (1085-1109) Abbâsî Halifesi el-Muktedî-Biemrillâh'a sembolik bağlılığı da söz konusudur.

Yûsuf ile Murâbıtlar güçlenirken, Endülüs'te tam tersine gelişmeler yaşanmaktaydı. İslam hâkimiyeti bağımsız küçük emîrlikler elinde parçalanmışken, İber Hristiyan krallıkları Reconquista yolunda birleşmiş durumdaydılar ve Endülüs topraklarında hızla ilerliyorlardı.

Endülüs emîrleri içinde en güçlü konumda bulunan İşbîliye ve Kurtuba'nın sâhibi el-Mu'temid İbn Abbâd idi. VI. Alfonso'ya haraç vermekle birlikte, Tuleytula'nın yedi sene süren kuşatması esnasında ona karşı koymaya çalışmış ancak başarılı olamamıştı. Tuleytula'nın kaybıyla sarsılan el-Mu'temid, parçalanmış haliyle Endülüs'ün tamamen kaybedileceğinden korkarak güçlü hükümdar Yûsuf b. Taşfîn'den Hristiyan güçlerin durdurulması için yardım istedi. Kurtuba'da ١٣ Endülüs emîrinin imzaladığı dâvet mektubunu Yûsuf'a ulaştırdı. Yûsuf da el-Cezîretü'l-Hadrâ'nın (Algeciras) kendisine verilmesi şartıyla teklifi kabul etti ve hazırlıklarını tamamlayarak güçlü bir orduyla Endülüs'e geçti (١٥ Rebiülevvel ٣٠/٤٧٩ Haziran ١٠٨٦).

Murâbıt ordusu Batalyevs'in (Badajos) 12 km kuzeydoğusunda kalan Zellâka (Zalaca, Sagrajas) ovasına kadar ilerledi. Endülüs birlikleri Murâbıtlar'dan ayrı bir saf oluşturdular ve kumandasını İbn Abbâd üstlendi. VI. Alfonso, Murâbıt ordusunun Endülüs'e geçtiğini Sarakusta'yı (Zaragoza) muhâsara ettiği esnada öğrendi (Cemâziyelevvel 479/Ağustos 1086). Hemen diğer Hristiyan krallarla ittifak oluşturdu. Hristiyan İber devletlerinde eli silah tutan bütün erkekler orduya alındı. Hatta Pireneler'in ötelerindeki Güney Frank Krallığı ve İtalya kontluklarından da gönüllü birlikler akın akın İspanya'ya geldiler. Bugün Sagrajas adı verilen ve İslam tarihçileri tarafından Zellâka adıyla bilinen ovadaki nehrin (Rio Guerrero) çevrsinde, 12 Receb 479 (23 Ekim 1086) Pazartesi günü savaş başladı. Sonuçta Müslümanlar büyük

Bağımsız emîrlikler içinde en güçlüsü olan Abbâdîler'in merkez şehri İşbiliye. Burada bugüne gelemeyen Abbâdî sarayının muhtemel yerinde Altın Kule bulunuyor. Endülüs savunması, ticaret ve eğlence hayatında büyük yeri olan Vâdîlkebîr (Guadalqivir) nehrinden de bir kesit görülüyor.

bir zafer kazandı. Ancak, İslam tarihçilerinin ifadelerinde görüldüğü gibi, savaşın haçlı rengi üzerinde durularak zafer bir efsâneye dönüştürülmüş olmasına rağmen, gerçekte Alfonso ve müttefiklerini bir süre durdurmakla kaldı, yani kalıcı bir fayda sağlamadı. Çünkü şartlar çok müsâit olmasına rağmen Yûsuf Alfonso'nun gücünü iyice kırmadan geri çekildi. Bu çekilmeden sonra, 1076 yılından bu yana bozuk olan Kastilya ile Aragon ilişkileri de düzeldi. Ancak, Yûsuf'un makamı ve zamanın şartları gereği taşıdığı sorumluluk göz önüne alındığında çekilmenin haklı nedenleri olduğu görülecektir. Oğlunun Merakeş'te hastalanması veya ölmesi ve yine devlete karşı isyanların çıkması bu sebeplerin başında gelmektedir. Ayrıca, Endülüs emîrleri de zaferi değerlendirecek şekilde birleşerek Hristiyanlara saldırma yoluna gitmediler ve önceki dağınık hallerine geri döndüler. Bu durum da Yûsuf'un gözünden kaçmamıştı.

Yûsuf'un Merakeş'e dönmesinden sonra, beklendiği gibi VI. Alfonso Endülüs'e karşı saldırılarına yeniden başladı. Onunla baş edemeyen İspanya Müslümanları, destek aramak zorundaydılar. Kendileri adına yine el-Mu'temid, bu kez Merakeş'e bizzat giderek Yûsuf'tan yardım istedi. Bunun üzerine Yûsuf, ikinci kez Endülüs'e geçti (Rebîülevvel 481/Temmuz 1088).

Bu kez de Endülüs birliklerinin savaşmaya isteksiz ve kendi aralarında sürekli ihtilaf içinde olmaları yüzünden kalıcı bir iş başaramadan memleketine geri döndü. Fakat dönerken Endülüs'ün gerçek kurtuluşunun mevcut parçalanmışlığa son vererek siyasî birliğin sağlanmasından geçtiğini iyice kavramıştı. Bu sebeple Endülüs'e üçüncü kez geçmek için emîrlerden imdat çağrısı beklemedi. Bu arada o, Endülüs'ü kendi hâkimiyeti altında birleştirme isteğini İslam âleminde pek çok âlime bildirdi ve bu konuda fetvâ istedi. İmam Gazzâlî'nin de içlerinde bulunduğu âlimlerin verdiği fetvânın

Mülûkü't-Tavâif (Emîrlikler) döneminde Endülüs'ün her bölgesinde 20 civarında emîrlik ortaya çıktı ve bunlar sahip oldukları şehrin savunmasından başlayarak her açıdan gelişmesi için özel çaba sarf etmişti. Fotoğrafta bunlardan birisi olan el-Meriye'de Âmirîler ile özdeş hale gelmiş olan sûriçi kasaba ve kaleden bir kesit görülmektedir.

özeti şuydu: "Mülûkü't-tavâif ile aralarında olan antlaşmaları iptal ederek onların görevlerine son vermek yani onların ellerinden hâkimiyeti almak, Emîrulmüslimîn Yûsuf'un hakkı olmaktan öte görevidir". Çıkan fetvâ mûcebince Yûsuf, 483 (1090) tarihinde üçüncü kez Endülüs'e geçti

Sonlarının geldiğini anlayan emîrler, sırf kendi kişisel çıkarlarını koruma güdüsüyle Murâbıt harekâtına karşı kendi aralarında ve Alfonso ile ittifak antlaşmaları yaptılar. İşbîliye emîri el-Mu'temid de savunma hazırlığını yapmıştı. Yûsuf'un birleşme çağrısını da reddetti. Savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayan Yûsuf, orduyu güçlendirmek amacıyla Mağrib'e döndü ve bütün Endülüs'ü, hatta İber Hristiyan krallıklarının işgali altındaki bütün yerleri tamamen ele geçirmek maksadıyla büyük bir hazırlık yaptı.

1090-1104 yılları arasında gerçekleştirdiği büyük harekât neticesinde Yûsuf, Müstaîn b. Hûd'un hâkimiyetindeki Saragusta dışında bütün Endülüs emîrliklerine son verdi ve Endülüs topraklarını kendi hâkimiyeti altında birleştirdi. Hatta Belensiye gibi İber Hristiyan krallıklarının eline geçmiş pek çok yeri kurtararak Endülüs'ü eski günlerini anımsatacak bir güce kavuşturdu. Yûsuf'un Endülüs'ün hilâfet merkezi Kurtuba'da biat kabul etmesi de bunun simgesi oldu.

Murâbıtlar'ın Mağrib'ten gelerek Endülüs'e çıktıkları V./XI. yüzyıl sonunda İber Yarımadası'nda üç Hristiyan krallığı hüküm sürüyordu. Bunların içinde toprak ve güç bakımından en büyüğü Birleşik Leon-Kastilya Krallığı (Union de Leon y Castilla 1037-1157 ve 1217-1504) ve başında el Bravo lakaplı VI. Alfonso bulunuyordu. İkincisi, başında Navar Kralı Sancho Ramirez'in bulunduğu Aragon Krallığı (Reino de Aragon 809-1137) idi. Üçüncüsü de başında II. Ramon Berenguer'in bulunduğu Barselona/Katalonya Kontluğu (Condado de Barcelona, Cataluna ...?-1137) idi. Eski Navar Krallığı (Reino de Navarra 810 veya 820-1512) ise, 1076 tarihinde Kastilya ve Aragon devletleri arasında bölüşül-

Bağımsız emîrlikler içinde en güçlüsü olan Abbâdîler'in merkez şehri İşbiliye. Burada bugüne gelen şehir sûrlarından bir kesit görülüyor.

müş vaziyetteydi ve ancak 1134 tarihinde Aragon Kralı I. Alfonso'nun ölümüyle istiklâline kavuşabilecekti.

Emîrulmüslimîn Yûsuf b. Taşfîn, Endülüs'ü kendi idâresi altında birleştirdikten ve oğlu Ali (1106-1143) için biat aldıktan sonra Mağrib'e başkenti Merakeş'e döndü. İki yıl iki ay süren hastalık döneminden sonra 3 Muharrem 500/4 Eylül 1106 tarihinde vefât etti.

Endülüs'ün Murâbıtlar'a bağlı bir eyâlet haline gelmesi, Hristiyan güçlerin Endülüs'e karşı süren saldırılarını durdurmaya yetmedi. VI. Alfonso, Murâbıtlar'ın hâkim oldukları yerlere de saldırmaya başladı. Bu sebeple 1098 yılında Mağrib'den Endülüs'e geçen Emîr Yahya b. Ebû Bekr Tuleytula'yı kuşattı. Yedi gün süren kuşatmanın ardından kale civarında büyük tahribât yaparak düşmanına gözdağı verdikten sonra geri çekildi. Bu, 1090 yılındakinden sonra gerçekleşen ikinci Tuleytula kuşatması oldu.

Babasının vefâtıyla Ali, 2 Muharrem 500 (3 Eylül 1106) tarihinde ve 23 yaşındayken hükümdar oldu. Birkaç ay sonra Endülüs'e geçtiğinde kendisini herkes iyi karşıladı (500/1107). İdarî düzenleme ve atamalar yaparak geriye Merakeş'e döndü. Kardeşi Temim b. Yûsuf'u Gırnata (Granada) valisi ve Endülüs'teki Murâbıt ordusunun başkomutanı tayin etti.

Hükümdar Ali, Uklîş zaferinden (15 Şevval 501/28 Mayıs 1108) on dört ay sonra ikinci defa, bu kez sırf cihat maksadıyla Endülüs'e geçti (25 Muharrem 503/24 Ağustos 1109). Gırnata ve Kurtuba'da hazırlıklarını tamamladıktan sonra yüzbinler mevcutlu ordusunun başına geçerek, Endülüs için artık kronik tehlike halini almış olan Tuleytula'yı hedef alarak harekete geçti. Fakat bu seferden de kalıcı bir netice elde edemedi.

Aynı anda bir başka koldan ilerleyen Sîr komutasındaki diğer bir Murâbıt ordusu da Portekiz topraklarında Yâbire, Üşbûne (Lisbon) ve Şenterîn'i (Santarem) geri alarak (504/1111)

el-Hamrâ'nın meşhur Aslanlı Avlusu

Portekiz'in başşehri Kulumriye'ye (Coimbra) ulaştı. Ancak, şehrin fethi şimdi değil, altı yıl sonra mümkün olacaktı. Kulumriye ise, bizzat Ali b. Yûsuf tarafından Endülüs'e üçüncü geçişinden (511/1117) sonra fethedildi (515/1121).

Hükümdar Ali'nin 505/1111 yılında kendisine Kurtuba ve Gırnata valiliğini tevdî etmiş olduğu Emîr Ebû Muhammed Mezdelî'nin de Hristiyan güçlere karşı başarılı seferleri oldu. O da Tuleytula'ya yöneldi ve kaleyi kuşatmaya aldı (507/1114). Kale önünde taraflar arasında pek çok çatışma vukua geldi. Fakat sonuçta Kastilyalılar ağır kuşatma âletlerini yakarak Murâbıtlar'ı muhâsarayı kaldırmak zorunda bıraktılar.

Ali b. Yûsuf'un ilk yıllarında Hristiyanlara karşı kazanılan önemli başarılardan birisi de Meyûrka (Mallorca), Menûrka (Menurca) ve Yâbise (Ibiza) adalarından müteşekkil el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'nin (Balear Adaları) geri alınmasıdır (509/1116).

Diğer yandan, Aragon Kralı I. Alfonso, ٣ Ramazan Çarşamba ١٨/٥١٢ Aralık ١١١٨ tarihinde Sarakusta'yı işgal etti. Buna karşın, Murâbıtlar'ın Endülüs valisi olarak atanan Taşfîn b. Ali (-١١٢٨ ١١٣٩), Hristiyan tehlikesinin daha fazla kötü sonuçlara sebep olmasını önlemek amacıyla pek çok askerî sefere çıktı ve eserisinde gâlip geldi. Ancak, Kuzey Afrika'da Murâbıtlar'a karşı bir dinî-siyasî hareket olarak ortaya çıkan (1116) ve Murâbıtlar'ın hâkimiyetlerini zedeleyen Muvahhid hareketinin etkisi Endülüs'te de görüldü.

Endülüs'e ilk kez bir kurtarıcı sıfatıyla gelen Murâbıtlar, daha sonra Endülüs fâtihi olmuşlar ve tamamını hâkimiyet altına aldıkları İber Yarımadası'nda rakip Hristiyan güçlere karşı yegâne mukâvemet gücünü teşkîl etmişlerdi. Ancak, eski Endülüs emîrleri ve âileleri her an Hristiyan rakiplerinin çizmesi altında ezilme tehlikesiyle yüzyüze de olsalar, kendi küçük bağımsız dünyalarından mahrum kaldıkları zamandan bu yana Murâbıtlar'a karşı olumsuz duygularla doluydular. Dolayısıyla, bağımsız olabilmek için her fırsatı değerlendirebilecek bir durumdaydılar.

Muvahhdiler tarafından İşbiliye'de yapılan Buhayra Kasrı

Muvahhidler Dönemi: Son büyük müdafaa ve Reconquista'nın kesin zaferi (540-645/1147-1238: 91 yıl)

Murâbıtlar gibi onların ardından Kuzey Afrika'dan gelerek Endülüs'teki kötü gidişâta bir süre daha dur diyen Muvahhidler'in Endülüs'teki hâkimiyetleri daha uzun süreli olmuştur (91 yıl). Fakat onlar yüzbinler mevcutlu ordularıyla teknik donanım ve askerî strateji bilgisinden mahrum şekilde Endülüs'te gerçekleştirdikleri büyük savaşlarda başarı gösteremediler. Sonunda kendilerine karşı oluşan isyanlarla uğraşırken devlet dağıldı ve yerine yeni devletler kuruldu. Endülüs'te bunu değerlendirenler ise, Hristiyan İber devletleri oldu.

Muvahhidler: Hükümdar listesi

Abdülmümin b. Ali	(1145-1163)
Ebu Yakub Yûsuf b. Abdülmümin	(1163-1184)
Ebu Yûsuf Yakub el-Mansûr	(1184-1199)
Muhammed en-Nâsır	(1199-1213)
Ebu Yakub Yûsuf el-Müstansır	(1213-1222)
Abdülvâhid b. Yûsuf	(1222-1224)
Abdullah İbnü'l-el-Mansûr el-Âdil	(1224-1228)
Ebu'l-Ulâ İdris el-Me'mûn Dönemi	(1228-1232)
Abdülvâhid er-Reşîd Dönemi	(1232-1242)
Ebu'l-Hasan Alî es-Saîd	(1242-1248)
Ebû Hafs Ömer el-Mürtezâ-Liemrillah	(1248-1250)

Mağrib, İfrikiye, Endülüs ve el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'de hâkim olmuş bir Berberî hanedan olan Muvahhidler'in kurucusu, Ebû Abdullah Muhammed b. Tûmert'tir. İbn Tûmert, Bağdad'ta İmam Gazzâlî'den ders almış ve görüşlerini Mağrib'te yaymaya başlamıştı. Kendisini Mehdî ilân ettikten sonra ateşli hitâbeleriyle çevresinde kısa zamanda büyük taraftar kitlesi oluşturdu. Başlatmış olduğu hareketin devlet olma başarısını göremeden vefât etti (524/1130). Yerine, *imam* ve *emîru'l-mü'minîn* sıfatıyla Muvahhid Devleti'nin gerçek kurucusu sayılan Abdülmümin geçti.

Abdülmümin b. Ali (1145-1163), 18 Şevval 541 (23 Nisan 1147) tarihinde Murâbıtlar'ın başkenti Merakeş'e girerek

İspanyolların Alarcos dedikleri Erek zaferinin kazanıldığı yer

Afrika'daki Murâbıt varlığına son verdi (Şevval 541/Mart 1147). Sonra da Endülüs'e yöneldi.

Üç farklı orduyla Endülüs'e giren Muvahhidler, kısa sürede önce İşbîliye'ye (١١٤٧/٥٤١), Safer ٥٤٣/Haziran ١١٤٨ tarihinde de Kurtuba'ya sâhip oldular. Geriye sadece Gırnata kaldı. Son Murâbıt kalıntısı olan Meymûn b. Yeddir'in anlaşma yoluyla Gırnata'yı Muvahhid lider Ebû Saîd'e teslim etmesiyle de 552/1157 tarihinde Endülüs'teki Murâbıtlar'ın varlığı tamamen sona erdi.

Murâbıtlar döneminde olduğu gibi bu dönemde de rakip Hristiyan saldırılarına karşı cihat faaliyeti yoğun geçmiştir. Müslüman direnişinin artık çökmekte olduğunu anlayan İber krallıkları Reconquista hareketini büyük oranda zafere eriştirecekleri tarihe (1212) artık çok yakın görünmekteydiler.

Abdülmümin, Gırnata'nın güney Endülüs bölgesinin savunma merkezi, Kurtuba'nın da Endülüs'ün idâre merkezi hâline getirilmesini emretti. İyice güçlenen devletin, Endülüs'te kesin bir başarı elde ederek hâkimiyetinin sürekli ve kalıcı olmasını sağlamak amacıyla, büyük bir orduyla, ١٥ Rebîülevvel 1558 (21 Şubat ١١٦٣) tarihinde Merakeş'ten hareket ederek Ribâtü'l-Feth mevkiine geldi. Niyetinin ise, Hristiyan İspanya ya da İber krallıklarının hâkimiyetlerine son vererek bütün İber Yarımadası'na hâkim olmak olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Kendisini bu konuda kararlı olmaya sevk eden bir gelişme de, Portekizliler'in Şenterîn (Santarein) ve Bâcce (Beja) şehirlerini işgal etmeleri (١١٦٢/٥٥٧) oldu.

Büyük Endülüs Harekâtı adı verilen bu işi gerçekleştirmek üzere karadan ve denizden yürütülecek olan plana göre, Muvahhid orduları Hristiyan krallıkları üzerine aynı anda dört koldan saldırıya geçeceklerdi. Ancak, bu planı gerçekleştirmeye Abdülmümin'in ömrü vefâ etmedi. Üç ay sonra hastalanarak 10 Cemâziyelâhir 558/16 Mayıs 1163 tarihinde vefât etti. Onun vefâtıyla, harekât da uygulama şansı bulamadı.

Muvahhidler'in yeni hükümdarı olan Yûsuf, 566/1170 yılında Endülüs'e geçti ve altı yıla yakın zaman içinde hiç boş durmadan rakip Hristiyanlara karşı Endülüs topraklarını koruma mücadelesi verdi. Çünkü, Portekiz Kralı Alfonso Henriquez tarafından başlatılan ve Batı Endülüs'ün büyük şehirleri Üşbûne (Lisbon) ile Şenterîn'in ١١٤٧/٥٤٢ yılından

itibaren işgal edilmesiyle devam eden süreç, bölgenin tamamen kaybedilmesiyle sonuçlanmıştı.

Bu dönemde Kastilya'ya karşı çok yüksek mevcutlu fakat gerçekte etkisiz bir orduyla yapılan Vebze (Huete) Savaşı (1172) başarısızlıkla neticelenmiştir. Ancak, Portekizliler ile yapılan mücadeleler içinde Ubûrtû ve İşbîliye bölgesinde yapılan kara ve deniz savaşları (1179-1182) önemlidir.

Vebze hezîmetinden sonra toparlanan Muvahhidler, Kerekûy savaşını kazandılar ve artık rakip Hristiyan saldırılarının önünü kesmek amacıyla karşı saldırılara hız vermeye başladılar. Buna rağmen Kastilya Kralı VIII. Alfonso, Endülüs'e karşı büyük ve geniş çaplı bir askerî harekât başlattı. Önce Kurtuba üzerine yürüyerek kent sırtlarında ordugâh kurdu. Buradan, daha güneydeki Mâleka, Rûnde (Ronda) ve Gırnata şehirleri üzerine birlikler sevk etti. Bu bölgelerdeki halk kütleleri arasında kargaşa ve korku meydana geldi. Fiyatlar yükseldi, toplumsal ve ekonomik sıkıntılar arttı. Sonunda kral, Müslümanlara gözdağı verip yüklü ganimetle geri döndü.

Portekizliler'in saldırıları ise denizde ve karada artık iyice şiddetini artırıyor ve ardı arkası kesilmiyordu. 1184 yılında onlara karşı yapılan Şenterîn (Santarein) Savaşı çok çetin geçti. Düşman güçler hükümdarın artçı birliğine kadar ulaştılar, pek çok devlet adamını şehit ettiler ve merkez karargâha kadar erişerek hükümdarı da yaraladılar. Bu saldırıdan zor kurtulan hükümdar, aldığı yara sonucu 18 Rebiulâhir veya 7 Receb 580 (29 Temmuz veya 14 Ekim 1184) tarihinde vefât etti. Bu dönemde rakip Hristiyan güçler karşısında pek bir varlık gösterilemedi.

Halife Ebû Yûsuf Yakub el-Mansûr (1184-1199), babasının zamanında yoğun geçen Portekizliler ile mücadeleyi sürdürmek zorundaydı. Portekiz Kralı Alfonso Henriquez, Ramazan ٦/٥٨١ Aralık ١١٨٥ tarihinde ölünce yerine oğlu I. Sancho geçti. Muvahhidler'in Afrika'daki İbn Gâniye ve Hâricîler gibi büyük iç problemlerle uğraşmalarını fırsat bilen I. Sancho, 1189 yılı başlarında Endülüs topraklarına karşı saldırıya geçti. Receb 583/Ekim 1187 tarihinde Eyyûbîler'in Sultanı Selâhaddin Eyyûbî'nin Kudüs Haçlı Krallığı'nın başşehri olan Kudüs'ü Müslümanlara geri kazandırması üzerine, Avrupa'da hazırlanan büyük bir Haçlı donanması, Ortadoğu'ya gitmek için Akdeniz'e açılmak üzere Portekiz kıyılarına geldi (585/1189). Kral Sancho, Endülüs'ün Şilb (Sives) şehrini almak hususunda Haçlılarla anlaştı. Üç ay süren kuşatmanın ardından, 22 Receb 585/5 Eylül 1189 tarihinde Hristiyan güçler şehre girdi.

Tuleytula Ulucâmii yerine inşa edilen katedralin içinden bir kesit

Bu arada, Kastilyalılar devamlı akınlar yaparak Orta Endülüs'ü, hatta bizzat İşbîliye'yi tehdit ediyorlardı. Halife el-Mansûr, Endülüs'te İber Hristiyan krallarının yaptıklarını öğrendiğinde Endülüs'e geçerek Portekiz topraklarına doğru harekete geçti. İki yıl evvel elden çıkmış olan Şilb şehri, 25 Cemâziyelâhir 587 (20 Temmuz 1191) tarihinde geri alındı.

Bu arada, Mısır-Şam bölgesinde hâkim olan Eyyûbîler'in (1171-1462) sultanı Selahaddin Eyyûbî'den (1175-1193), Muvahhidler'in hükümdarına vezir Abdurrahman b. Münkız başkanlığında bir heyet geldi. Selahaddin, el-Mansûr'a 585/1189 tarihinde gönderdiği mektubunda, kendisinin Haçlılar ile yapmakta olduğu mücâdeleleri anlatmakta ve sonra Avrupa'da toplanmakta olan yeni Haçlı ordusuna karşı

Murâbıtlar'dan sonra Muvahhidler'in de dev ordularla defalarca kuşattıkları halde geri almayı başaramadıkları Tuleytula şehrinin Güneş Kapısı'ndan (Puerta del Sol) görünüşü

destek istemekteydi. Ancak, Selahaddin Muvahhidler'in o zaman içinde bulundukları durumun gerçek yüzünden habersizdi. Halife el-Mansûr tahta geçtiğinden beri Afrika'da İbn Gâniye gibi iç gâilelerle, Endülüs'te ise İslam topraklarına sürekli saldırılar yapan Hristiyan devletlere karşı koymakla meşguldü. Yani, kendi derdi el-Mansûr'a yetiyordu. Hal böyleyken, bir başka devlete fiilî destek yapabilmesi mümkün görünmüyordu.

Halife el-Mansûr, 590/1194 yılında Kastilyalıların Tuleytula Metropolitanı Martin Lopez komutasında gerçekleştirdikleri saldırılara karşı Endülüs'ten gelen imdat çağrıları karşısında kayıtsız kalamadı ve Cemâziyelâhir 591/Haziran 1195 tarihinde Endülüs'e geçti. 9 Şaban 591/19 Temmuz 1195 Çarşamba sabahı büyük Erek savaşı başladı. Hristiyan taraf ağır zâyiat verdi. Hatta kral ölmekten son anda Tuleytula yönüne kaçarak kurtuldu. el-Mansûr, Hristiyan topraklarına doğru hızla ilerlemeye geçti. Ancak, sadece 1147 yılında kaybedilmiş olan Kal'atü Rebâh (Calatrava) geri alındı (27 Şaban 591/6 Ağustos 1195).

Erek zaferi, daha evvel Murâbıtlar dönemindeki Zellâka'dan (Sagrajas) (479/1086) sonra Endülüs'te kazanılan en büyük zafer olarak değerlendirilmektedir. Buna rağmen, savaşın sonuç itibarıyla bir savunma savaşından öteye fazla bir değer ifade etmediği yönünde yaygın kanâatler mevcuttur. Yine de kısa vadede İspanyalıların Endülüs'e karşı saldırılarına bir sınırlama getirdiği bilinmektedir. Ayrıca, Müslümanların kendilerine olan güvenlerinin tazelenmesine de sebep olmuştur.

Erek savaşının Türkler ile de bir ilgisi olduğu kaynaklara dayanılarak tespit edilmiş durumdadır. Coğrafî bakımdan Anadolu'ya uzak olduğu için Endülüs ile Türkler arasında Osmanlılar dışında bir irtibatın bulunmadığı sanılmaktadır. Oysa VI/XII. yüzyıl Türkler'in Endülüs ile tanıştıkları ve çok sayıda Türk'ün bu ülkeye yerleştiği bir zaman dilimi olmuştur. İlk kez 1179 tarihinde Ebû Ya'kûb Yûsuf zamanında (1163-1184) el-Ğuz diye adlandırılan Türkler Mağrib'e gelmişler, Muvahhid ordusuna alınmışlar ve sayıları gün geçtikçe artmıştır. Fakat Türkler'in Murâbıt ordularında da var olduğuna bakıldığında, onların Mağrib'e gelişleri mezkûr

tarihten daha evvel olmalıdır. Daha sonra Muvahhid halifesi Yakub el-Mansûr (580-595/1184-1199), çok sayıda Türk'ü Merakeş'e nakletmiş ve asker olarak ordusuna katmıştır. Daha da önemlisi el-Mansûr, Türk askerlere Endülüs'te bol miktârda arazi iktâ etmiştir. Erek savaşında ise, Türkler Mağribliler'in bilmedikleri aynı anda çok sayıda ok fırlatabilen bir silahı kullanmaları sayesinde savaşın sonucunda etkili olmuşlardır.

Erek zaferinin ardından İşbîliye'ye dönen hükümdar, kışı burada geçirdikten sonra baharda askerî harekâta yeniden başladı (Cemâziyelevvel 592/Nisan 1192). Kastilya'nın merkezi Tuleytula'ya kuzeyden inme yaptı. Ne var ki, kuşatma âletleri yönünden yetersiz durumda olan Muvahhid ordusu, Tuleytula'yı çevreleyen bölgedeki tüm yerleşim yerleri ve ekili alanları tahrip etmekle yetinerek geriye çekildi (593/1196). Bu harekât, gerçekten de büyük bir güç gösterisiydi.

Halife bundan bir yıl sonra yeniden Kastilya üzerine sefere çıktı. Tuleytula'ya gelerek şehri kuşattı. Bu esnada Kastilya kralı Aragon kralıyla işbirliği yapmış ve iki ordu Muvahhidler ile çarpışmak üzere Mecrît (Madrid) kalesi yanında beklemekteydi. Hiç tereddüt etmeden Tuleytula bölgesi topraklarını tahrip ederek Hristiyan ordusuyla karşılaşmak üzere Mecrît yönüne hareket etti. Süratle gelişi gibi, yine aynı hızla Mecrît kalesini kuşatmaya aldı. Ancak, büyük Hristiyan ordusu kalede değildi. Çünkü iki kral hükümdarın gelişinden korkmuşlar, kuvvetlerinin çoğunu yanlarına alıp kalede az bir güç bırakarak yakındaki Vâdî'r-Remle (Guadarrama) dağlarına çekilmişlerdi.

Mecrît kuşatması dokuz gün kadar sürdü. Savunma sağlamdı ve hükümdar burada fazla oyalanmadan düşmanı ezmek maksadıyla yürüyüşe geçti. Ancak, düşmanın sığındığı dağlara saldırarak onları bir meydan savaşına zorlamak yerine, gövde gösterisi olsun diye çok büyük ve haşmetli ordusunu Vâdî'l-Hicâre (Quadalajara) sırtlarına yerleştirdi. Buradan bütün bölgelere harekâtıyla ilgili menşûrât göndermekle yetindi (Ramazan 593/Ağustos 1197). Görüldüğü gibi, dört ay süren ikinci Kastilya seferi de, birincisinde olduğu gibi pek önemli ve kalıcı bir netice doğurmadı. Sadece Hristiyan devletlere bir gözdağı oldu ve krallar sadece geçici bir süre barış istemek zorunda kaldılar.

Muhammed en-Nâsır döneminde Muvahhidler, 300 gemiden müteşekkil donanmayla el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'yi (Balear Adaları) geri aldılar (Rebiülevvel 600/Eylül 1203).

Halife en-Nâsır, tahta geçtiğinde önünde bulduğu Afrika sorunlarıyla 12 yıl boyunca meşgul olmuş ve başarı elde etmişti. Ancak, bu esnada Endülüs'e geçmek bir yana, uzaktan dahi Endülüs'ün problemleriyle ilgilenememişti. Endülüs'te Hristiyan devletleri, özellikle Kastilyalılar Erek savaşı ve akabinde yedikleri büyük darbelerin etkisiyle 10 yıl kadar sâkin durdular, ancak Muvahhidler'in Afrika'daki yoğun meşgûliyetlerini ve Endülüs'e geçemeyişlerini fırsat bilerek, yapılmış olan barış antlaşmasının süresinin bitmesine az bir zaman kala Endülüs topraklarına karşı yeniden saldırıya geçtiler. Buna karşı en-Nâsır, devlet adamlarının şartların nâmüsâit olmasını gerekçe göstererek karşı çıkmalarına rağmen, kardeşlerinin acılarına ve çığlıklarına kulak tıkayamayacağını söyleyerek 20 Şaban 607/6 Şubat 1211 tarihinde Endülüs'e sefere çıktı. Diğer taraftan, Endülüslülere karşı çıkacağı seferine Haçlı sıfatı yakıştıran Kastilya Kralı VIII. Alfonso'nun, Papa nezdinde girişiği yardım temîni çabaları netice vermiş, Papa Avrupa milletlerine gönderdiği papazları vâsıtasıyla Haçlı ordusu oluşturmaya başlamıştı. Tuleytula Metropolitanı tarihçi Roderik, güney Fransa bölgesinde gönüllü Haçlıları toplamakla meşguldü. Hristiyan güçlerin bu çabaları 607/1211 yılı boyunca devam ettikten sonra 609/1212 yılı başlarından itibaren Avrupa'nın her bölgesinden Haçlı birlikleri peşpeşe Tuleytula'ya gelmeye başladılar. Aynı şekilde, İspanya içinde de her bölgeden rakip Hristiyan güçleri Tuleytula'da toplandılar. Ayrıca, Hristiyan savaşçı tarikatlarından da yoğun bir destek vardı.

Muvahhidler cephesinde de savaş hazırlıkları yoğun olarak sürmekteydi. Her iki taraf da, içlerinden birini yok oluşa götürecek öldürücü bir karşılaşma anının geldiğinin farkındaydılar. Nihayet, 1212 yılı Haziran ayında Hristiyan ordusu Tuleytula'dan güney yönüne, en-Nâsır da 20 Muharrem 609/22 Haziran 1212 tarihinde düşman ordusunu karşılamak üzere İşbîliye'den kuzey yönüne hareket etti. en-Nâsır 200 bin mevcutlu ordusuna güvenerek savaşı kazanacağına inanıyordu.

Savaş Şârât dağlarında (Sierra Morena) İkâb kalesinin bulunduğu yerde, Santa İlîna (Santa Elena) beldesinin yakınında cereyan etti. Hristiyanlar bu savaşa, Tolosa tepesinde cereyân ettiği için Las Navas de Tolosa adını vermişlerdi. 15 Safer 609 (17 Temmuz 1212) Pazar günü başlayan savaş, Müslümanların yenilgisiyle sonuçlandı. On binlerce Müslüman askerî ve civar bölge halkı şehit düştü. Muvahhid karargâhı kralların eline geçti (15 Safer 609/17 Temmuz 1212 Pazar-

Mâleka'nın (Malaga) Frigiliana Köyü'nden bir kesit

tesi). Büyük Erek zaferinden sadece 17 yıl sonra Müslümanların başına gelen bu büyük felâketin görünür görünmez önemli sebepleri vardı. Sonuçları ise daha önemliydi. Bir defa Muvahhid ordusunun kâhir ekseriyeti ve orduda görev almış olan pek çok Muvahhid ileri gelenleri savaş esnasında şehit düştü. Muvahhidler'in merkez ordugâhında bulunan büyük Muvahhid sancağı ile hükümdarın altın yaldızlı ipek çadırı ve büyük bir ganimet Hristiyanların eline geçti. en-Nâsır'ın çadırı, zafer alâmeti olarak Papa'ya gönderildi. 2,20 x 3,30 ebadındaki Muvahhid sancağı ise, hâlen Burgos şehri kraliyet kilisesinde (Real Monasterio de Las Huelgas) muhafaza edilmektedir.

Hezîmetin diğer bir sonucu, öncelikle Muvahhidler'in yüzbinler mevcutlu ordusunun deniz ötesinden gelerek İber Yarımadası'nda estirdiği dehşet havâsı artık kesin olarak sönmüştü. Bu durum, Endülüs için çok tehlikeli bir gelişmeydi. Gerçekte artık Endülüs fiilen sona ermişti. Bundan sonra Muvahhidler'in Endülüs'teki hâkimiyetleri kısa sürede yıkılacaktı.

Artık fiilen bitmiş durumdaki Muvahhidler'in hükümdarı Ebu'l-Ulâ İdris el-Me'mûn döneminde (١٢٣٢-١٢٢٨), Endülüs milliyetçilerinden İbn Hûd, Endülüs'e hâkim oldu (١٢٢٩). Bunu gerçekleştirme yolunda, **İşbîliye'deki Muvahhid liderlere karşı** pek çok savaşa girişti. Sonunda, Ebû'l-Ulâ el-Me'mûn Mağrib'e gitmek için İşbîliye'den ayrıldığında halk Muvahhidler'e tâbiiyeti reddederek, Abbâsî Hilâfeti gölgesinde hüküm süren İbn Hûd'un idâresini tercih ettiler (626/1229). Böylece İşbîliye ile birlikte hemen bütün Endülüs İbn Hûd'un hâkimiyetine girmiş oluyordu. Ancak, bu kez el-Beyyâsî ve İbn Merdenîş âileleri de çeşitli şehirlerde hâkimiyet mücâdelesine giriştiler. Bunlara Ebû Cemîl Zeyyân gibileri de eklenince Endülüs'te iç savaşlar iyice kızıştı.

Sonuç olarak, 1085 yılından sonra Reconquista hareketinin hız kazandığı çağlarda 57 yıl kadar Murâbıtlar'ın (1090-1147) ve 91 yıl da Muvahhidler'in (1147-1238) idâresinde kalan Endülüs, toplam 148 sene yani, bir buçuk asır süren Mağribî hâkimiyeti sayesinde sadece düşüşünü bir süre geciktirmiş oldu. Murâbıtlar ve Muvahhidler'in Reconquista sürecinde Endülüs'ü müdafaa uğrunda cihat ederek sarfettikleri enerji, birikim ve gayret gerçekten çok büyük miktarlarda olmuştur. Nitekim bu tasarrufları sebebiyle başka alanlarda daha verimli kullanabilecekleri güç ve varlıklarını Endülüs'te yitirmişlerdir. Bu yüzden onların Endülüs ve İspanya Müslümanlarının müdafaasında çok önemli tarihî hisseleri vardır.

Gırnata Medresesi içinde mihraptan bir desen detayı

Gırnata Sultanlığı (Nasrîler, Ahmerîler): **Bağımlı küçük Endülüs Devleti** (636-897/1238-1492; 254 yıl)

Gırnata Emîrleri listesi

I. Muhammed b. Yusuf b. Nasr	(1232, 1238-1273)
II. Muhammed el-Fakîh	(1273-1302)
III. Muhammed el-Mahlû'	(1302-1309)
Nasr Ebu'l-Cüyûş	(1309-1314)
İsmail Ebu'l-Velîd	(1314-1325)
IV. Muhammed	(1325-1333)
I. Yusuf	(1333-1354)
V. Muhammed	(İlk kez 1354-1359)
II. İsmail	(1359-1360)
VI. Muhammed	(1360-1362)
V. Muhammed	(İkinci kez 1362-1391)
II. Yusuf Ebu'l-Haccâc	(1391-1392)
VII. Muhammed	(1392-1408)
III. Yusuf Ebu Ebdullah	(1408-1417)
VIII. Muhammed	(İlk kez 1417-1419)
IX. Muhammed el-Eyser	(İlk kez 1419-1427)
VIII. Muhammed	(İkinci kez 1427-1430)
IX. Muhammed el-Eyser	(İkinci kez 1430-1431)
IV. Yusuf	(1432)
IX. Muhammed el-Eyser	(Üçüncü kez 1432-1445)
V. Yusuf	(İlk kez 1445-1446)
X. Muhammed el-Ahnef	(1445/46-1447)
IX. Muhammed el-Eyser	(Dördüncü kez 1447-1453)
Sa'd Mulay es-Sa'd	(İlk kez 1434-1462)
XI. Muhammed	(1451-1452)
V. Yusuf	(İkinci kez 1462)
Sa'd Mulay es-Sa'd	(İkinci kez 1462-1464)
Ebu'l-Hasan Ali Mulay Hasan	(1464-1485)
Ebu Abdullah ez-Zağal	(1485-1487)
XII. Muhammed Ebu Abdullah es-Sağîr	(1482-1483+ 1487-1492)

254 yılda toplam 29 emîr veya sultan değişikliği olmuştur. Ortalama 8.7 yıla bir emîr düşmektedir.

el-Beyyâzîn (Albayzin) semtinden el-Hamrâ saray külliyesinin görünümü

İbnü'l-Ahmer'in Gırnata'ya hâkim olmasıyla Endülüs topraklarının Gırnata Emîrliği altında toplanması (1238)

Şimdi, Reconquista'nın iki aşamasının tamamlanmasından sonra artık üçüncü ve son aşamasına (1238-1492) giriliyordu.

Büyük Endülüs Devleti'nden asırlar sonra geriye kalan küçük parçasına sahip olan İbn Hûd'a, köklü bir âileden gelen İbnü'l-Ahmer adıyla meşhur Muhammed b. Yûsuf en-Nasrî rakip olmuştu. İbnü'l-Ahmer, Nasrîler hanedanının meskûn bulunduğu Ercûne'de (Arjona) kendisine emîr olarak biat edildikten sonra (629/1232), civar bölgelerden başlayarak hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Bu durumda, iki taraftan biri diğerini bertaraf etmek durumundaydı. İşbîliye yakınında yapılan savaşı İbn Hûd kaybetti (631/1233). 24 Cemâziyelevvel 635/12 Ocak 1238 tarihinde vefâtıyla emîrliği de sona erdi. Endülüs hâkimiyeti tamamen İbnü'l-Ahmer'in eline geçti (Ramazan 635/Mayıs 1238) ve Endülüs'te I. Muhammed b. Yûsuf b. Nasr Dönemi (1232, 1238-1273) başladı.

İbnü'l-Ahmer'in öncelikli hedefi Gırnata'yı elde etmekti. Bu isteğine kılıç bile çekmeden kavuştu. Şöyle ki, ölmeden evvel

İbn Hûd'un şehre vali olarak atamış olduğu Utbe b. Yahya el-Muğaylî, sert mizaçlı ve zâlim kişiliğe sâhip birisiydi. Gırnata halkı artık onun haksız uygulamalarına dayanamaz olmuştu. Sonunda, İbn Hâlid adlı birinin öncülüğünde isyan çıkararak valiyi öldürdüler ve İbnü'l-Ahmer'e itâat arz ettiler (26 Ramazan 635/12 Mayıs 1238). Böylece Gırnata Nasrîler'in başşehri oldu.

Aynı yılın sonlarında, Meriye şehrini savaşarak ele geçiren İbnü'l-Ahmer, sonraki sene Mâleka şehrinin de itâat arz etmesiyle Gırnata merkezli Benî Ahmer Emîrliği'nin sınırları belli oldu. Bu sınırlar güneyde Ceyyân, Beyyâse (Baeza) ve İsticce'den (Ejica) Akdeniz'e; doğuda Meriye ve İlbîre'ye; batıda el-Vâdî'l-Kebîr bitimine kadar uzanıyordu. Endülüs'ün mirâsını devralmış olarak bu devlet, 1492 yılı Ocak ayının ikisine kadar 253 yıl, 7 ay süreyle hayâtiyetini sürdürecektir.

Kızıl anlamına gelen *el-Ahmer* lâkabı, tenindeki hafif kırmızılıktan dolayı Muhammed'in dedesine verilmiştir. Bundan dolayı olsa gerek Nasrî sultanları kırmızı rengi saraylarında, kubbelerinde, giyimlerinde ve bayraklarında bir alâmet olarak benimsediler.

Yeni siyasî oluşumla saltanatını güçlendirmiş bulunan İbnü'l-Ahmer'in, bir İslam ülkesi lideri olarak meşrûiyet yani, İslam ülkeleri arasında tanınmasını sağlayacak bir kimlik ya da sıfata ihtiyacı vardı. Ayrıca, İber Hristiyan krallıklarının saldırılarından korunmada kendisine hâmîlik yapabilecek bir devletle ittifak halinde olmak ta hayatî önemi hâizdi. Endülüs'teki hâkimiyetlerini tamamen kaybetmiş olan Muvahhidler'in sancağı altına girmeyi benimsedi ve Hükümdar er-Reşîd'e bağlılığını ilân etti. Bu bağlılığını er-Reşîd'in 640 (1242) tarihinde vefâtına kadar devam ettirdi. Bundan sonra Tunus merkezli Hafsîler'e yöneldi ve Emîr Ebû Zekeriya el-Hafsî'ye itâat arz etti. Hafsîler'e olan bağlılığı, Ebû Zekeriya'dan sonra da sürdü.

İber'deki Hristiyan krallıklar ile ilişkilerde ise, İbnü'l-Ahmer bazen çatışmaya girmek zorunda kalsa da, genellikle haraç ve toprak verme karşılığında 20 yıl gibi uzun süreli antlaşmalar yaparak barış ortamını korumaya çalışmıştır. Emîrlik, bazen de Afrika'da bir başka Müslüman devleti olan Merînîler'den Hristiyanlara karşı yardım almak mecburiyetinde kalıyordu. Nitekim bu dönemde Merînîler'in Endülüs'e geçerek daha evvel Murâbıtlar ve Muvahhidler'in yaptığı gibi Hristiyanlar ile mücâdeleye girdikleri olmuştur. Ancak, bütün bunlara rağmen, Hristiyan güçlerin baskısı hiçbir zaman eksik olmadı.

İbnü'l-Ahmer, 643/1246 yılında Ercûne'yi (Arjona) ve Ceyyân'ı (Jaen) III. Fernando'ya karşı koruyamadı. Yapılan antlaşma ile Fernando'nun hâkimiyetini tanımayı, yıllık 150.000 altın haraç vermeyi ve gerektiğinde askerî yardımda bulunmayı taahhüt ediyordu. 1265 yılının sonlarında 150 kadar belde ve kaleyi Alfonso'ya terketmesinin ardından Mürsiye'den ve işgale uğrayan diğer şehirlerden Endülüslüler ya da Müdeccenler Nasrî topraklarına göç ettiler.

el-Hamrâ Kalesi'nin bulunduğu yerde yeni bir kasabanın (bugünkü el-Hamrâ) kurulması talimatını veren ve cami, hamam gibi birçok hayır eseri yaptıran İbnü'l-Ahmer, 29 Cemâziyelâhir 671/21 Ocak 1273 tarihinde vefat etti. Sebîke tepesindeki Eskicami Kabristanı'na defnedildi. Yerine oğlu II. Muhammed geçti. Ebu'l-Bekâ er-Rundî *Ravzatü'l-üns ve nüzhetü'n-nefs*'i ona ithâf etmiş, birçok şehir ve kaleyi X. Alfonso'ya terketmesi üzerine de *Rişâ'ül-Endelüs*'ü kaleme almıştır.

İbnü'l-Hatîb'in kaydettiğine göre İbnü'l-Ahmer, lükse ve rahatına düşkün değildi. Çok sade giyinir, kıt kanaat geçinmeyi tercih ederdi. Savaşlara bizzat katılır, güçsüz kimselere yardım ederdi. Haftada iki gün halkla görüşürdü. Bu sırada şâirler şiir okur, heyetler gelir giderdi. Özel toplantılarında itibarlı kimselerin, üst düzey görevlilerin ve kadıların tavsiyelerini dinlerdi.

Kurtuba şehir sûrlarından bir kesit

Kurtuba (Cordoba) **şehrinin kaybı** (1236)

Bilhassa Emevî halifelerinin bilime, kültüre, siyasî, ticarî ve zirâî gelişmeye verdikleri önem sayesinde Kurtuba, dünyanın câzibe merkezlerinden birisi haline gelmişti.

Hristiyan güçlerin şehri kuşatması esnasında, Kurtubalılar iyi bir savunma için toplumsal bir birlik hâlinden mahrum durumdaydılar. Bu durumda, idaresini benimsedikleri İbn Hûd'tan yardım istediler. Bu sırada Mürsiye'de bulunan ve tehlikeyi haber alan İbn Hûd, ordusuyla Kurtuba'ya yöneldi. Şehre varmadan önce İsticce yakınında ordugâh kurdu. Kurtubalılar ise bir an evvel onun Kastilyalılar ile kararlı şekilde çarpışmasını bekliyorlardı. Gerçekte İbn Hûd, ilk anda düşmanla savaşa girmiş olsa gâlip gelerek onları geri gönderme şansı yüksek görünüyordu. Çünkü düşmanın mevcudu kendisininkinden çok daha azdı. Ne var ki, İbn Hûd beklenileni yapmadı ve bir süre hareketsiz olarak yerinde kaldıktan sonra şehri kendi hâline terk ederek bölgeden ayrıldı. Sebebi ise, İbn Hûd'un Belensiye sâhibi Ebû Cemil Zeyyân'dan âcil yardım çağrısı almasıydı. Ebû Cemil, Aragon Kralı Jaume'un şiddetli baskısına mâruz kalmış durumdaydı. Bu çağrı üzerine İbn Hûd, savaşmaktan vazgeçerek sâhip olmak istediği Belensiye yönüne hareket etti.

Kral Jaume her taraftan kuşatmayı sıkılaştırdı ve her türlü besin kaynağını kesti. Böylece, tam bir ambargo uygulamasıyla muhâsara hareketi şiddetlendi. Besin kaynakları tükenen şehir halkı ise, sonunda can ve mal güvenliklerine karşılık teslim olacaklarını krala bildirdiler. Ancak, eskiden beri

çetin ceviz olarak bilinen Kurtubalılar, düşmanın da yiyecek sıkıntısı içerisinde olduğunun farkında olarak teslim olmaktan vazgeçtiler ve dara düşen düşmanın kuşatmayı kaldırmasını beklemeye koyuldular.

Kral ise, Kurtubalılar'ın teslim olmaktan vazgeçmelerinde İbn Hûd'un parmağı olduğunu düşünerek derhal İbnü'l-Ahmer ile bir antlaşma yaptı. Kendileri için tehlikenin daha da büyüdüğünün farkına varan Kurtubalılar, şartların tamamen aleyhlerine olduğunu gördüler ve önceden anlaştıkları gibi tekrar teslim olmaya karar verdiler. Çünkü kuşatmanın üzerinden 8-10 ay geçmiş ve şehrin kurtuluşu için umut verici hiçbir gelişme olmamıştı. Bilakis, İbnü'l-Ahmer'den sonra İbn Hûd da kral ile arasındaki antlaşmayı senelik 52 bin dinar haraç karşılığında 6 yıllığına yenilemişti.

Kurtubalılar'ın teslim olma şartlarını, Kastilyalı din adamları ve bazı asilzâdeleri kabul etmek istemediler. Onlar, şehrin zorla alınarak içeride bulunan bütün Müslümanların öldürülmesini ve mal varlıklarına el konulmasını istiyorlardı. Kral ise, böyle yaptıkları takdirde umutsuzluğa kapılacak olan halkın şehirdeki her yeri ve her şeyi tahrip edeceğini söyleyerek onların isteğini kabul etmedi. Taraflar arasında teslim antlaşması yapıldıktan sonra Kurtubalılar menkul mallarını yanlarına alarak açlıktan perişan olmuş bir halde şehri terk ettiler ve Endülüs'ün diğer şehirlerine sığındılar. Kastilya ordusu da şehre girdi (23 Şevval 633/30 Haziran 1236).

Kurtuba Ulucamii, minaresine haç dikilerek kiliseye çevrildi. Ayrıca, bundan 239 yıl evvel Hâcib el-Mansûr tarafından 997 yılındaki Şente Yâkub seferi sırasında ele geçirilerek, Kurtuba'ya kadar Hristiyan esirlerin sırtında getirtilmiş olan Şente Yâkub Kilisesi çanları, aynı şekilde bu kez Müslüman esirlerin sırtında geriye gönderildi. Böylece, Endülüs'ün en büyük şehirlerinden birisi ve Endülüs'ün ilim-kültür merkezi olan bu değerli İslam şehri, fethedildiği 92/711 yılından bu yana 525 yıl Müslümanların elinde parıldayan bir bilim-medeniyet meşalesi olarak kaldıktan sonra kaybedilmiş oldu.

Kurtuba'nın düşmesi, artık diğer Endülüs şehirlerinin de sonunun geldiğinin apaçık işaretiydi. Çünkü her ne kadar zâhiren bağımsız gibi görünseler de, Endülüs hâkimi olan iki lider de gerçekte Kastilya'nın tâbiiyeti ve hoşgörüsü altında haraç vererek varlıklarını sürdürebiliyorlardı.

İkab Savaşı'nda (Las navas de Tolosa) düşen Muvahhid-Endülüs sancağı

Kurtuba köprüsü ve karşıda Ulucâmi

Endülüs'ün son yılları: Ebu'l-Hasan Ali Mulay Hasan (1464-1485) ile oğlu XII. Muhammed Ebû Abdullah es-Sağîr (1482-1492) dönemleri ve Gırnata'nın (Granada) kaybı

Gırnata'nın düşüşünden sonra artık İber Yarımadası'nda İslam hâkimiyeti tamamen sona ermiş ve böylelikle, dünya tarihinde altın bir sayfa da kapanmış oluyordu. Ancak, kültürel etkiler devam edecektir.

Arapça kaynaklarda Garnata veya İgranata şeklinde de söylenişi bulunan Gırnata adının menşei, Vizigot ve Roma dönemlerine dek uzanır. İspanyolca sözlük anlamı *nar*dır. Tabiî güzelliklere sahip bir şehir olması veya çevresinde nar ağaçlarının bol olması sebebiyle bu isimle adlandırıldığı belirtilmektedir.

Gerçekten de Gırnata, fevkalâde tabiî güzellikleri olan bir şehirdir. Dağlarından yazları bile kar suları şehrin nehirlerini besler ve tarım alanlarından bol verim elde edilirdi. Bu sebeple olsa gerek Gırnatalılar bahçelerine *cennet* derlerdi *(Cennetü'l-Arz, Cennetü'l-Hufre, Cennetü'l-Arîf (Generalîfe) ve Cennetü'l-Hiref gibi)*. Tarihçi İbnü'l-Hatîb, kendi zamanında şehirde birkaç yüz mamur köy ve bir o kadar da tarımsal bahçe bulunduğunu beyan etmektedir. Şehrin nüfusunun ise yarım milyondan fazla olduğu tahmin edilmektedir. Şehir, sokakları, evleri, yeşil alanları ve özellikle el-Hamrâ Külliyesi'yle zaman içinde İslam mimarisinin hârika örneklerinden birisi haline gelmiştir.

Bütün tarihi süresince İber Hristiyan devletleri Gırnata Emîrliği'ni yıkmaya yönelik faaliyet içinde bulundular ve bu maksatla Nasrî hâkimiyetindeki Endülüs şehirlerine sık sık saldırı düzenlediler. İspanya Müslümanları bir yandan Hristiyan hücumlarına karşı direnmeye çalışırken, bir yandan da taht üzerinde odaklanan iç karışıklıklarla uğraşıyorlardı.

İşbiliye Ulucâmii'nden önemli diğer kalıntı, bugün La Giralda adıyla anılan Melviye minâredir. Hristiyanların eline düşünce çan kulesine dönüştürülmüştür.

Gırnata'da hüküm süren Nasrîler'in tahtına 1464 yılında Sultan Ebu'l-Hasan Ali geçti. Fakat Zağal lakaplı kardeşi Ebû Abdullah ona karşı çıkarak Mâleka şehrinde kendisine biat aldı. Böylece iki kardeş arasında taht kavgası başladı. Ancak, sonuçta Zağal boyun eğmek zorunda kaldı.

Ebu'l-Hasan Ali'nin iki hanımı vardı. Bunlardan birisi amcasının kızı Âişe ve diğeri İzabel adında bir Hristiyan idi. İzabel Müslüman olunca Süreyya adını almıştı. Ali, bu kadını Âişe'ye üstün tutardı ve ona karşı olan sevgisini göstermek için ondan olan oğullarından birini veliaht tayin etti. Bu durumda Âişe kıskançlık duygularıyla yanına çocuklarını da alarak saraydan kaçtı. Halk Âişe'yi destekledi ve onun oğullarından Ebû Abdullah'a biat etti.

Kaçınılmaz olarak baba-oğul arasında iç savaş başladı ve uzun süren savaşlar sonunda oğul Ebû Abdullah taraftarları gâlip geldi. Tahta geçen Ebû Abdullah, bir süre sonra topraklarına saldıran İspanya Hristiyanlarına karşı çıktığı bir savaşta yenilerek esir düştü.

Bu durumda başşehir Gırnata halkı, baba Ebu'l-Hasan Ali'ye tahta geçmesini teklif ettiler. Baba Ali, tahtından olduktan sonra Mâleka'ya sığınmış ve kısa süre sonra da görme yeteneğini yitirmişti. Bu haliyle sultanlık makamını kabule yanaşmadı ve kendi yerine kardeşi Ebû Abdullah ez-Zağal'ı önerdi. Tahta geçen Zağal, cesur ve yiğitliğiyle meşhurdu. O da İspanya Hristiyanlarına karşı savaşlara girişti.

Zağal'dan sonra, esaretten kurtulan Ebû Abdulâh Muhammed el-Gâlib-Billâh b. Ebu'l-Hasen Alî b. Sa'd en-Nasrî (ö. 940/1534), Endülüs'te hüküm süren Nasrîler'in son hükümdarı (1482-1483,1487-1492) oldu.

İspanya kaynaklarında Boabdil ve el Rey Chico adıyla geçer. 1469 yılında Kastilya Krallığı ile Aragon Krallığı birleşerek tek bir siyasî güç haline geldiler. İç karışıklıkların tekrar başlamasını fırsat bilerek Müslümanların elindeki bazı şehir ve kalelere saldırdılar. 891/1486 yılında Levşe, 892/1487 yılında Mâleka, 895/1490 yılında el-Münekkeb (Almunecar), Besta (Baeza), Vâdîâş (Guadix) ve bir süre sonra Endülüs Müslümanlanın Kuzey Afrika ile temaslarını sağlayan en

Mîlâdî 1200 yılında Akdeniz Dünyası ve Avrasya

Muvahhidler'in son dönemi ve Gırnata Emîrliği'nin ilk yıllarında (XIII. yüzyıl) Endülüs Devleti coğrafyası. Oklar, Hristiyan saldırılarının yönünü göstermektedir.

Muvahhidler'in inşa ettiği İşbiliye Ulucâmii sonradan Hristiyanlarca yıkılmış ve yerine katedral inşa edilmiştir. Câminin dış duvarından bir kısmı yerinde bırakılmıştır.

önemli stratejik mevkilerden biri olan Meriye'yi (Almeria) istilâ ettiler.

Basiretsiz idarecilerin elinde devletin hızla sona doğru gidişi karşısında, Gırnata halkından ve âlimlerden tepkilerini açıkça gösterenler az değildi. Mesela İbnü'l-Ezrak el-Gırnâtî (ö. 896/1491) bunlardan birisidir. Onun hem *Bedâi'u's-silk* adlı siyasete dâir eserinin hem de faaliyetlerinin mihverini, iktidar kavgaları ve toplumda görülen ahlâkî zaaflar neticesinde İber Hristiyan krallıklarının eline geçme tehlikesiyle karşı karşıya kalan Endülüs'ün kurtarılması teşkil etmiştir. Gırnata'da bulunduğu dönemde Müslüman devletleriyle ilişki kurup Endülüs'e destek araması onun hayatında önemli bir yere sahiptir.

Ne var ki, halkın ve âlimlerin tepkisi işe yaramıyordu. Kastilya kuvvetleri Receb 895/Nisan 1491 yılından itibaren Gırnata ve civarını baskı altına aldılar. Müslümanlar şehri bütün güçleriyle savundularsa da çok kayıp verdiler. Erzak tükenmiş ve salgın hastalıklar belirmeye başlamıştı. Dış yardım alma umudu da tükenince, teslim olmaktan başka çare göremez oldular. 21 Zilhicce 896/25 Ekim 1491 tarihinde yapılan antlaşma gereğince, 2 Rebîülevvel 897/2 Ocak 1492 tarihinde, Endülüs'te İslam hâkimiyetinin son kalesi olan Gırnata'nın Hristiyanlara teslim edilmesi kararlaştırıldı. Antlaşma metninin görüşülerek onaylanması için el-Hamrâ'da toplanıldığında, hazır bulunanların çoğu kendini tutamayıp ağlamaya başladı. Ancak komutan Mûsâ b. Ebû Gassân hâriç.. O şöyle dedi..

> *Gözyaşı dökmeyi kadınlara ve çocuklara bırakın, biz erkeğiz! Kalplerimiz gözyaşı değil kan damlatmak için yaratıldı. Ben öyle görüyorum ki, halk artık bizim Gırnata'yı kurtaracağımızdan umudunu kesti. Fakat asîl*

Endülüs şehirlerinin kaybı ya da Reconquista'nın aşamalarını gösteren İspanyol haritası
(Atlas de la Reconquista, Ediciones Peninsula, s.a., 1998).

bir kişi için halen başka bir çıkış yolu daha bulunmaktadır ki, o da şerefli bir ölümdür! Geliniz hürriyetimizi müdafaa etmek ve Gırnata'nın maruz kaldığı musibetlerin intikamını almak için hep birlikte çarpışarak ölelim! Bizi işgalcilerin zincirleri saracağına, toprak anamız bağrına bassın! İçimizden birisi cesedini örtecek bir kabir bulamazsa, gökkubbeden de mahrum kalacak değil ya! Gırnata eşrâfı şehirlerini müdafaa uğrunda ölmekten korktular denilmesi, ne kadar utanç vericidir!

Her şeye rağmen anlaşma metni imzalandıktan sonra Musa şöyle devam etti..

Kendinizi aldatmayın! Hristiyanların anlaşmaya sâdık kalacaklarını zannetmeyin! Onların krallarının kararlılığı sizi korkutmasın, en az korkacağımız şey ölümdür! Önümüzdeki günler şehirlerimizin yağmalandığı, evlerimizin yıkıldığı, mescitlerimizin kirletildiği, ırz ve namuslarımızın çiğnendiği günler olacaktır! Önümüzde zulüm, kamçı, baskı ve zincir vardır! Önümüzde yangınlar, hapisler vardır! Ya da, en azından şimdi şereflice ölmekten korkan zayıf nefisler bunları göreceklerdir! Bana gelince, vallâhi ben bunları görmeyeceğim!

Musa, bu sözleri söyledikten sonra derhal toplantıyı terk ederek evine gider. Atını ve silahlarını alarak Gırnata'nın İl-bîre kapısından çıkar. Bundan sonra bir daha kendisinden haber alınamaz. Hristiyan kaynaklarındaki bilgiye göre o, şehri terkettikten sonra Şennîl nehri kıyısında 15 kişilik bir

İkâb savaşının bir temsili
(Las Navas de Tolosa, Francisco de Paula Van Halen)

Hristiyan müfrezesiyle karşılaşmış, onların çoğunu öldürmüş, fakat sonunda esir düşmemek için kendisini ırmağa atmıştır. Ne var ki, üzerindeki silahların ağırlığı yüzünden boğularak şehit olmuştur.

21 Muharrem 897/25 Kasım 1491 tarihinde imzalanan Teslim Antlaşmasından sonra, 25 Rebîülevvel 897/2 Ocak 1492 tarihinde Sultan Ebû Abdullah, şehri Hristiyanlara teslim etti. Nasrîler'in elindeki son Endülüs ülkesi Gırnata Emîrliği'nin ömrü 260 yıl oldu.

Hristiyan kaynaklarında yer alan bir rivâyete göre, Ebû Abdullah Gırnata'dan ayrılırken şehrin güney çıkışındaki Büşşerât'a (Alpujarras) giden yol üzerindeki son tepe üzerinden geriye dönüp bakarak ağlamaya başlamış, bunu gören annesi Âişe ona, "Erkekler gibi savunamadığın şehir için şimdi kadınlar gibi ağla" demiştir. Mehmet Âkif Ersoy bunu şöyle nazmetmiştir:

Endülüs tâcı elinden alınan bahtı kara,
Savuşurken, o güzel mülkü verip ağyâra,
Tırmanır bir kayanın sırtına, etrâfa bakar.
Bırakıp çıktığı cennet gibi zümrüt ovalar,
Başlar ağlatmaya bîçâreyi hüngür hüngür!
Karşıdan valide sultan bunu pek haklı görür,
Der ki: "Çarpışmadın erkek gibi düşmanlarla;
Şimdi, hiç yoksa, kadınlar gibi olsun ağla!"

Bu tepe bugün Suspiro del Moro (Mağriblinin iç çekişi) adıyla belirgin bir halde hatta turistik bir nokta olarak tutulmaktadır.

Endülüs Devleti'nden kalan son toprak parçası Gırnata Emîrliği (1232-1492)

Kastilya kralı önce Ebû Abdullah'a birçok imtiyaz tanıdı. Ancak çok geçmeden onu Mağrib'e göç etmeye zorladı. 27 Cemaziyelâhir 898/15 Nisan 1493 tarihinde yapılan bir anlaşma ile Mağrib'e geçerek Fas'a yerleşen Ebû Abdullah, 940/1534 yılında burada vefat etti. Cezayir'in Tlemsen şehrinde öldüğünü ve mezarının burada bulunduğunu ileri sürenler varsa da, bu doğru değildir.

Ferdinand ve İzabel'den başlayarak bütün İspanya kralları Gırnata'nın imarına ve İslamî dönemlerde olduğu gibi bir ilim merkezi kalmasına özen göstermişlerdir. Mesela, 1531 yılında İmparator V. Karlos (Şarlken) devrinde (1519-1556) meşhur Gırnata Üniversitesi kurulmuştur.

Gırnata'nın düşmesinden sonra Müslüman halkın bir kısmı Mağrib'e göç etti. Asıl çoğunluk ise Ferdinand ve İzabel'in şehrin teslimi sırasında verdikleri sözü tutacaklarına inanarak kendi topraklarında kaldı. Ancak Hristiyan idareciler bu taahhütleri 1497 yılından itibaren çiğnemeye başlayacaklardır.

Her şeye rağmen Hristiyanlar, Reconquista sonucu ele geçirdikleri Endülüs şehirlerinde yendikleri Endülüslülerin üstün kültürüne yenik düştüler, yeni fethettikleri topraklarda hayran kaldıkları bilim ve sanata boyun eğdiler. Bunun delillerinden bazıları şöyledir: İspanya destanlarında Müslümanlar hiçbir zaman Fransız yiğitlik destanlarında olduğu gibi nefret edilesi, uzlaşmaz düşmanlar olarak görülmemiştir. Endülüs'ten geriye yalnızca Kastilya'ya vergi ödeyerek ayakta kalabilen ve İspanya krallıkları için hiçbir tehdit oluşturmayan Gırnata Emîrliği kaldığında, Reconquista'nın hızı kesildi. O zaman Kastilyalılar o egzotik uygarlığın, giyimlerdeki Doğu zenginliğinin, yapılardaki görkemli süslemelerin, o değişik yaşantının, ata binme, silahlanma ve savaş biçimlerinin, Gırnata toprakla-

Endülüs'ten sonra İspanya'da Kilise organizasyonu. Haritada görülen şehir adları yanındaki tarihler, o Endülüs şehrinin Müslümanlardan çıkışından ya da Kilise'nin eline düşüşünden bir yıl sonra orada oluşturulan Kilise yapılanmasının tarihidir. Bu harita gösteriyor ki, gerçekte Endülüs şehirlerini Müslümanlardan geri alan Katolik Kilise'dir ve Reconquista hareketini de bu sebeple organize etmiştir. (Atlas de la Reconquista, Ediciones Peninsula, Barcelona 1998, s. 53)

rındaki özenli tarımın çekiciliğine kapıldılar. Birçok Kastilyalı şövalye, özellikle de sürgün edilenler, Gırnata'ya yerleştiler. Kastilya ve Aragon'da birçok soylu, saraylarının yapım ve süsleme işlerini Müslüman ustalara verdiler. Aralarında zamanın Kralı IV. Enrique de olmak üzere birçokları Müslüman göreneklerini, giyimlerini benimsediler.

Son Müslüman sultanlığı Gırnata'nın ele geçirilişini anlatan Romance'lar, XVI. yüzyıl boyunca İspanya'da dilden dile dolaştı. Birçok romance'da Mağribli/Müslümanların kültürüne duyulan hayranlık açıkça dile getiriliyordu. Müslümanlaşmış topraklarına yeniden kavuşan o yeni İspanya, Lâtin dünyasının Batı kesimine, onun en büyük ihtiyacı olan Doğu-İslam biliminin hazinelerini ve Endülüs'ün bilgi kaynaklarını armağan etmeyi bildi. Fakat buna rağmen, İspanya'da kalan Endülüslüler ya da Müslümanlar, aynı İspanyalılar tarafından zorla Hristiyanlaştırma sürecinde büyük işkencelere de maruz bırakıldılar. Baskılar, katliam ve sürgünler bir asırdan fazla devam etti. Bu birbirine zıt iki durumdan anlaşılan o ki, İber Yarımadası coğrafyasında bazı hâkim unsurlar ve onların destekçisi halk Müslümanlara ve onların kültürüne karşı hoşgörü ve ilgiyle yaklaşırken, diğer bir fanatik zümre ise elindeki her türlü imkânı Endülüslüleri sindirme ve yarımadadan İslâmiyet'in izlerini silme uğrunda kullanıyordu.

Müslümanların Hristiyanlara ait bir kaleyi kuşatmasını tasvir eden XIII. yüzyılda yapılmış bir minyatür. Cantigas de Santa María adlı anonim bir eserde yer almaktadır. (Biblioteca de El Escorial)

Avrupa'da çocukların Haçlı seferine toplanması (Gustave Dore)

Istırap çağı (sufrimiento): **Hristiyanlaştırma, sürgün, Engizisyon ve katliam dönemi**

Üç kültürlü İspanya, alevler arasında, Engizisyon dehşetinde son buldu. Endülüs milletine revâ görülen etnik temizliği ve bu milletin yüzyıllarca İslamî inanç ve kimliklerini korumak için verdikleri mücadeleyi, Batı'nın karşı tarafındaki İslam ülkeleri denilen coğrafyada yaşayan herkesin iyi bilmesi, ondan ders alması, geleceklerinin inşası açısından hayatî öneme sahiptir.

Endülüs şehirlerinin birer birer düşüşünden sonra Hristiyan hâkimiyeti altında kalan Endülüslüler iki dinî topluluktan meydana geliyordu: Müdeccenler ve Yahudiler. Müslümanlara, Müslümanlar tarafından Müdeccen denmiştir. İspanyolca'da 'Mudejar' şeklinde söylenen bu Arapça kelime, bir yerde ikâmet edip oraya alışan kimse anlamındadır. Müdeccen kelimesi, Osmanlı arşiv belgelerinde Müdeccel, Osmanlı müelliflerince ise hem Müdeccel hem de Mübtecel şeklinde kullanılmıştır. Ayrıca Tagarten kavramı vardır ki, bu da Endülüs göçmenlerinin bir kısmı için sadece Cezayirliler tarafından kullanılan bir addır. Padişah tarafından Cezayir beylerbeyisine hitaben yazılan bazı fermanlarda bu kavram geçmektedir.

Morisko kavramı ise, Hristiyanlar tarafından Müdeccen Müslümanlar için, küçümseme ve aşağılama ifadesi olarak kullanılan bir kavram olmuştur. 2 Ocak 1492 tarihinde İber Yarımadası ya da Büyük Endülüs diyebileceğimiz topraklardan geriye kalan son Müslüman kalesi Gırnata'nın düşmesinden kısa süre sonra (1496), yapılan zimmet anlaşmasının Hristiyan krallar tarafından ihlâl edilmeye başlanmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Mağribli veya Moritanyalı anlamına gelmektedir. Moriskolar, Moriskler, Moorlar (Moors, Moriscos) şeklinde de ifade edilmektedir.

Biz Morisko kavramını kullanmayı tercih etmiyoruz. Çünkü, Hristiyanların eline geçen Endülüs şehirlerinde yaşayan insanların büyük çoğunluğu Müslüman idi fakat buların ırk

İspanya'da Engizisyon'a kurban giden binlerce masum insan olduğu bilinmektedir. Onlara uygulanan işkencelerin âletleri, bugün Kurtuba'da Galera de la Inquisicion adıyla açılan müzede sergilenmekte ve uygulanan işkence yöntemleri anlatılmaktadır.

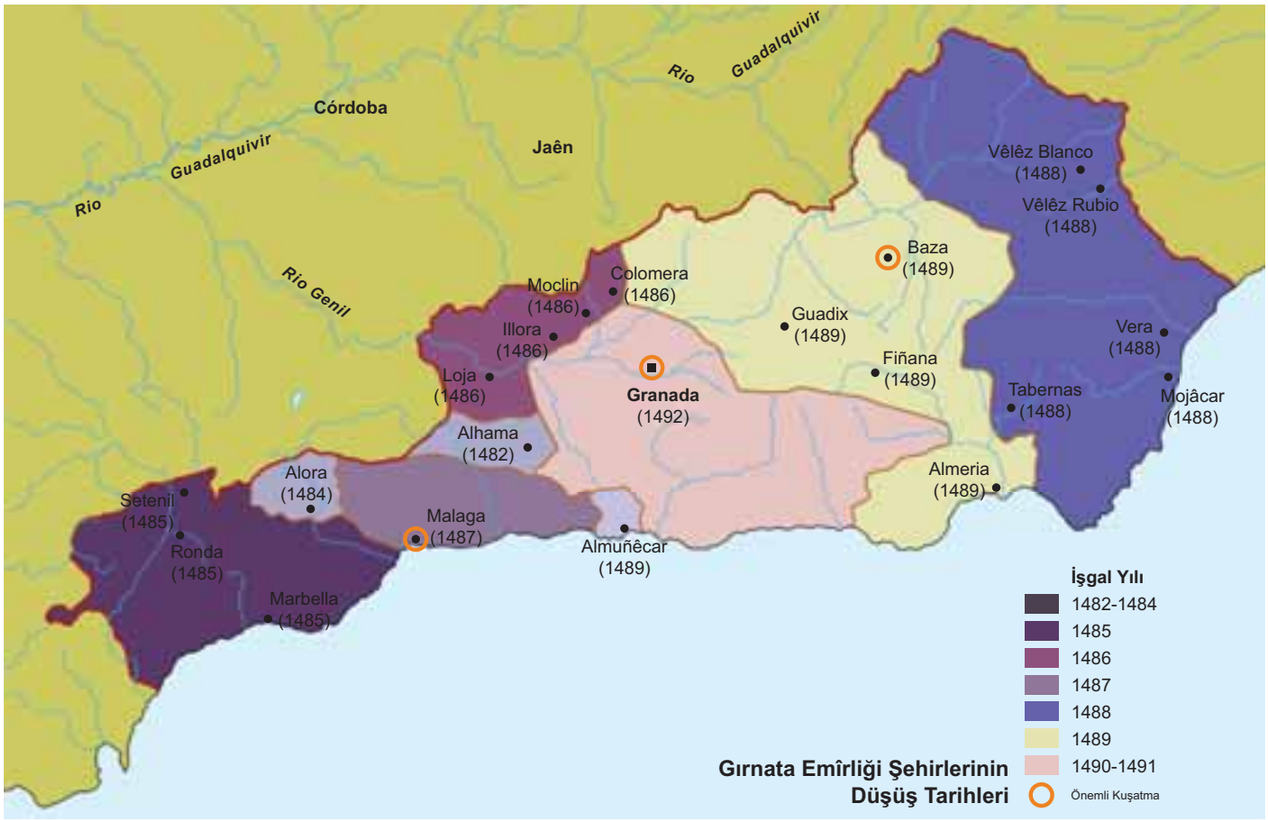
olarak sadece Arap ya da Berberîlerden (Mağribli) müteşekkil olduğunu söylemek doğru değildir. Sekizinci asır Endülüs toplumu için bu söylenebilir ancak, yüzyıllar sonrasının Endülüs toplumu artık tam anlamıyla bir ırklar mozaiği veya sentezinin ürünüdür. Gerçekte, asırların sosyal kaynaşması sonucu Endülüs'te bir *Endülüs Milleti* meydana gelmiştir ve bu milletin hamurunda Arap, Berberî, Vizigot, Frank, Slav, Zenci gibi ırklar bulunmaktadır. Onların Hristiyan komşularından tek farkları ise, ayrı bir ırktan olmak değil Müslüman olmalarıdır.

Ancak, Gırnata'nın düşüşü öncesi ve sonrasındaki Endülüslüleri ayırt etmek için illa bir farklı terim kullanmak gerekiyorsa, bizce bu Morisko veya Konverto (din değiştirmeye zorlanan Endülüs Yahudileri) olmamalıdır. Bunun yerine, kaybolan Endülüs Devleti tebaası anlamında Andalusi demek tarihi realiteye daha uygundur.

1492 öncesinde Müdeccenlerden özellikle zanaat ve kültür erbâbı muhâfaza edilerek bizzat Hristiyan krallar tarafından ülkenin iktisadî menfaati için kollanmışlardır. Onlar sayesinde Müslümanların bilimsel birikimleri İber halklarına, oradan da Avrupa içlerine intikâl etmiştir. Özellikle VII.-VIII/XIII.-XIV. yüzyıllarda Müdeccenlerin iki toplum arası kültürel ve ekonomik alışverişte büyük rolleri olmuştur.

Hristiyan hâkimiyeti altında kalan diğer Endülüslü bir toplum olan Yahudiler'e gelince.. Şurası bir gerçek ki, Endülüs İslam medeniyeti içerisinde yer alan Endülüs-İspanya Yahudilerinin sahip oldukları gelişmişlik ve refah düzeyleri, Müslümanlar ile aynı paraleldeydi.

1492 öncesi dönemde Reconquista sonucu ele geçirdikleri topraklarda Hristiyanlar, çok geniş topraklara sahip olmanın getirdiği maddi güçlüklerle karşılaştılar. Bunların giderilmesinde ise Yahudilerden yararlandılar. Bu nedenle, dağılmaya yüz tutmuş Müslüman Endülüs'ten pek çok Yahudi Hristiyan kesimine geçmeye başlamıştır. İspanya'da gelişen iki büyük krallık Kastilya ve Aragon'da Yahudiler, kısa sürede önemli görevlere geldiler. Ancak, zamanla onlara ihtiyacı

Gırnata Emîrliği'nin şehir, kasaba ve beldelerinin elden çıkış tarihleri (Atlas de la Reconquista, Ediciones Peninsula, s.a., 1998).

kalmadığını düşünen X. Alfonso (1252-1284) gibi bazı kral-lar, onların hayat ve statülerini kanunlarla sınırlama gelene-ğine baş vurdular.

Her bakımdan değerlendirildiğinde Endülüs toplumu içeri-sinde Yahudiler, Müslüman ve Hristiyan kesimleri arasında gerçekleşen kültürel etkileşimde etkin rol üstlenmişlerdir. Çünkü onlar iki taraf arasında hatta Fransa içlerine kadar sürekli ticârî yolculuklar yapıyor ve bu arada Endülüs top-lumsal değerlerinin yayılmasına aracılık ediyorlardı.

Endülüs'ün son kalesi Gırnata'nın düştüğü yıl içinde İspan-ya, bütün Yahudileri ülkeden kesin olarak çıkarmak amacıy-la bir ferman çıkardı. Ferman iki kral tarafından 31 Mart 1492 tarihinde ilân edildi ve Mayıs ayında yürürlüğe konul-du. Buna göre 100 bin kadar Yahudinin 2 Ağustos'a kadar ülkeyi terketmesi isteniyordu. Gerçekten de bu tarihte iste-nen olay gerçekleşti. Bunların büyük bir kesimi, kendilerine hoşgörü kapısını açan Osmanlı'ya sığındı. İspanya-Endülüs Yahudilerine, 1496-1497 yıllarında ülkeden çıkarılan Porte-kiz'deki Endülüs Yahudileri de eklendi. Yani, Endülüs-İber Yarımadası Yahudileri Hristiyanlar tarafından hemen toptan sürgün edildiler. Bu tarihten sonra Endülüs Yahudileri'nin (Sefaradlar) büyük bölümü Selanik, İzmir, İstanbul gibi Os-manlı şehirlerinde hayatlarını sürdürmeye başladılar.

Müdeccenlere gelince, 25 Kasım 1491 tarihinde gerçekleşen 47 maddelik Gırnata'nın Teslim Antlaşması'na göre, Kral Ferdinand ve Kraliçe İzabel, hem kendileri hem veliaht olan oğulları Juan ve hem de ondan sonra tahta geçecek olanlar adına özetle şu değerleri kabul ettiler:

Müslümanlar, diğerleri gibi bu ülkenin değerli tebaasıdırlar.

Müslümanlar, antlaşmanın kapsadığı her yerde krallığın himâ-yesi altındadırlar ve onlara ancak saygıyla muamele edilir.

Müslümanlar dinlerini, dillerini, âdet ve gelenekleri ile malla-rını ve ticaret hürriyetlerini muhâfaza ederler.

Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçip de onlarla beraber yaşa-maya karar verenler ve Müslümanlar ile evlenen Hristiyan ka-dınlar da dinleri konusunda dokunulmazdırlar.

Endülüs Devleti'nden kalan son parça Gırnata'nın düşüşü (2 Ocak 1492) ve Kraliçe İzabel ile kocası Kral Ferdinand'ın Gırnata'ya girişi (Francisco Pradilla y Ortiz)

Müslümanlardan her kim Mağrib'e göç etmek isterse, onların göç masrafları kraliyete aittir ve gidip de Endülüs'e geri dönmek isteyenlere de müsaade edilecektir.

Müslümanların zimmet hukukuna benzer şekilde Hristiyanlar tarafından yapılması yönüyle Avrupa tarihinde bir ilk olduğunu düşündüğümüz bu antlaşmanın kuralları üç yıl kadar geçerli kalabilmiştir. Sonra ise, Müslümanlar bu antlaşma kurallarının uygulanması konusunda şüpheye düşmeye başladılar ve yeni güvenceler istediler. Bunun üzerine kral ve kraliçe derhal bir 'büyük açıklama' yapma gereği duydular. Açıklamada, Müslümanlar için tam bir özgürlük sağlandığını, sahip oldukları arazileri ve ülke içinde istedikleri yere göç etmeleri hususunda kimsenin onlara engel çıkaramayacağını, mescitleri ve dinî ibadet ile geleneklerinin korunduğunu, malını-mülkünü satarak Mağrib'e göç veya istedikleri ülkeye seyahat etmelerinin serbest olduğunu Allah'a yemin ederek ifade etmekteydiler.

Gırnata'nın düştüğü ve teslimin gerçekleştiği yılda Endülüs'ün ileri gelen Müslüman ailelerinden mülklerini Kastilyalılara satarak Mağrib'e göç edenler çok oldu. Mesela, Benî Serrâc Fas'a, Meriye eşrâfı önce Vehran'a oradan Tlemsan'a, el-Cezîretü'l-Hadrâ eşrâfı Tanca'ya ve Rûnde (Ronda) ile Beyyâze (Baeza) eşrâfı Tıtvan bölgesine hicret etmiştir. Fakat bununla birlikte göç etmeyip kalanlar içinde Hristiyanlığa geçenler de az değildi.

1497 yılında Portekiz Kralı Manuel Yahudi ve Müslümanları ülkesinden çıkardı. Onlar İspanya topraklarına sığındıklarında İspanya kralı ve kraliçesi onları gayet sıcak şekilde karşıladılar. 20 Nisan 1497 tarihinde bir kanun çıkararak sığınmacıların ülkeye girişlerinin ve istedikleri yere yerleşmelerinin veya ülkeden istedikleri başka yere gitmelerinin serbest olduğunu, onların kraliyetin himâyesinde olduklarını ve hiçbir saldırıya maruz bırakılmayacaklarını ilân ettiler.

Ancak, Kardinal Gonzalez de Mendoza gibi Katolik liderler, kral ve kraliçeye sürekli baskı yaparak onları Müslümanlar konusunda takip etmekte oldukları politikalarını değiştirmeye zorladılar. İstedikleri ise, Müslümanların ya Hristiyanlaştırılması veya ülkeden sürgün edilmesiydi. Onlara göre bu

Kurtuba şehir sûrları ve sokaklarından bir kesit

iş, İspanya'yı kendilerine bahşeden Tanrı'ya karşı bir şükür olarak yerine getirilmeliydi. Böyle davranmakla anlaşmalar ihlâl edilmiş olmayacak, bilakis Müslümanların ruhları temizlenecek ve ülkede gerçek barış sağlanacaktı. Aksi takdirde, İslam dini üzre kaldıkları sürece Müslümanlar ile Hristiyanların huzur içinde yaşamaları mümkün olamayacaktı. Ancak kral ve kraliçe, hem verdikleri sözü tutma düşüncesi hem de yeni bir savaş çıkar da siyasî ve iktisadî dengeler bozulur endişesiyle papazların seslerine bir müddet kulak tıkadılar. Onlar, bu işin zorlamayla değil de sevdirerek ve iyi muameleyle yapılmasına sıcak bakıyorlardı.

Kraliçe İzabel'in değer verdiği Hermando de Talavera adında ve iyiliğiyle tanınan bir din adamı vardı. De Talavera, Gırnata Başpiskoposluğuna atandı. Mal ve emek dâhil bütün gayretiyle Müslümanlarla ilgilendi ve onlara vazunasihat ederek güzellikle Hristiyan olmalarını telkin etti. Şiddete karşı olduğunu ifade etti ve Hristiyanlığın öğrenilmesi konusunda her türlü kolaylığı sağladı. Ancak, bu yöntem pek işe yaramadı. Krallar din adamları tarafından yeniden baskı altına alındı ve Ferdinand ile İzabel, 1499 yılının Temmuz ayında De Talavera'nın yerine Kastilya-Tuleytula Başpiskoposu Kardinal Fransisco Ximenez de Cisneros'u görevlendirdiler. Ximenez, Müslüman âlimleri toplayarak onlardan İslam'ı terk edip Hristiyanlığa boyun eğmelerini böylece diğerlerine örnek olmalarını istedi. Kabul edecek olanlara güzel şeyler vaat etti ve reddedecek olanları da cezalandırmakla tehdit etti.

Lâkin Ximenez olaylara vâkıf biri olarak işini bir an evvel bitirmek ve *kutsal savaş*ın (guerra santa) gereği olarak İspanya'yı Müslümanlardan temizlemek istiyordu. Hristiyanlaştırma baskısı, muhâfazakâr Müslümanların yoğun olarak yaşadığı mahalle olan el-Beyyâzîn'de (Albayzin) yoğun olarak hissedildi ve bu arada mahallenin merkez camii de San Salvador adıyla kiliseye çevrildi. Ximenez, Hristiyanlaşmayı reddeden Müslümanları tutuklattı ve hapislere doldurttu. Sonra, 12.10.1501 tarihli kraliyet fermanına istinaden onların evlerindeki kitaplarını zorla toplattı ve içinde yüzlerce

Endülüs tarihi içinde dünyanın incisi konumunda bulunan Kurtuba şehrinin, artık devleti ve ülkeyi koruyacak gücü kalmayan Müslümanların elinden çıkışı hiç zor olmamıştır.

bilim-sanat değeri yüksek olan 5 bin cilt kitabı şehir meydanında yaktırdı.

Kitapların yakılmasının sebebi, Müslümanları Hristiyanlaştırmanın önünde engel olarak görülmeleriydi. Çünkü Hristiyan idarecilerin inancına göre Müslümanlar Kuran-ı Kerim gibi dinî ve Arapça kitaplar sayesinde dil ve dinlerini kuşaktan kuşağa aktarabiliyorlardı. Ayrıca, Arapça'yı İslâmiyet'in ve Arap Alfabesi'ni de Arap dilinin kapısı olarak telakkî ediyorlardı. Bu yüzden Müslümanlar kitaplardan ve Arap Alfabesi'nden arındırılmalıydılar. Bu yüzden önce Gırnata'da ve ardından Müslümanların yaşadığı diğer bütün şehirlerde kitaplar papazlar tarafından toplatılıp şehir meydanlarında yakıldı. Yakılanlar sadece Kuran-ı Kerim ile dinî ilimlere ait kitaplar değil, aynı zamanda asırların birikimiyle milletlerden ve medeniyetlerden bir sonraki nesillere aktarılagelen binlerce cilt bilim, tıp, mühendislik, felsefe, edebiyat ve sanat kitaplarıydı. İlk elde yakılan 5 bin Kuran-ı Kerim'den başka, diğer kitapların sayısı araştırmacılar tarafından 80 bin ile bir milyon arasında çok farklı rakamlarla ifade edilmektedir. Kitapların yakılmasının ardından, Arap Alfabesi yerine Lâtin Alfabesi'nin kullanımı zorunlu hale getirildi.

Engizisyon Mahkemesi, zorla Hristiyanlaştırma politikasının takipçisi olarak Andalusilerin bir âdet ya da davranışlarına bakarak onların Hristiyanlaşmayıp kendi dinlerinde ısrarcı olduklarını tespit edebiliyordu. Bunlar, Müslümanlar için Arapça konuşmak ve yazmak, Müslüman kıyafetleri giyinmek, Hristiyan tarzı masa yerine yerde yemek, yıkanmak, ellerine-ayaklarına kına yakmak, ölülerini Hristiyan mezarlığına defnetmemek ve çocuklarını kiliseye göndermemekti. Yahudiler için ise Cumartesi günleri çalışmamak ve baca tüttürmemek, dinî kıyafet giyinmek ve ibadet etmekti. Bunlara ilâveten, Kuzey Afrika veya Osmanlı Müslümanlarıyla bağlantı kurmak da şiddetle cezalandırılmayı getiriyordu.

Müdeccenlerin yaşadığı bölgelerde hem askerler hem de papazlar Engizisyon Mahkemesi vasıtasıyla Müslümanları yargılıyor, işkenceyle ifade alıyor ve sonuçta binlerce masum Müslümanı aileleriyle birlikte ölüme mahkûm ediyorlardı.

Gırnata'nın son döneminde inşa edilen Yusûfiye Medresesi'nin (Madrasa) içinden bir kesit

Bu gelişmeler karşısında Müdeccenler veya Andalusiler büyük bir sıkıntı içine düşmüş oldular. Çünkü idareciler tarafından Teslim Antlaşması'nda kendilerine verilen bütün sözler ardı ardına çiğneniyor ve daha da vahimi artık kral ile kraliçe de kendilerine sahip çıkmıyordu. Bu durumda isyanların patlak vermesi kaçınılmaz görünüyordu. Dolayısıyla, bundan sonra Andalusiler için çok zor bir dönem başlıyordu.

İlki 18 Aralık 1499 el-Beyyâzîn'in (Albayzin) Bâbü'l-bünût (Bin al Bonut) mevkiinde olmak üzere irili ufaklı pek çok ayaklanma yaşandı. Ancak, İspanya Müslümanları İspanya Krallığı'na karşı giriştikleri isyan hareketlerinde sürekli başarısızlığa uğruyorlardı. Her isyanın ardından âsîlerin katliamı ve tehcîri gerçekleşiyordu. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi, Müdeccenler 8-10 milyon nüfuslu İspanya içinde ancak yarım milyon kadardılar ki, bu çok küçük bir orandır. Ayrıca, sivil İspanyalılar silah taşıyabilirken Müdeccenlere bu yasaktı ve İspanyalılar eğitimli, güçlü silahlarla donanımlı orduya sahiptiler. İkinci neden, İspanya o devirde hem Amerika kıtasından hem de okyanus ötesi müstemlekelerinden bol miktarda maddi kaynak sağlayarak gücüne güç katıyorken, Müdeccenler hemen hiçbir dış destek bulamıyorlardı. Onlar, Osmanlılar ile özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde ve sonrasında sürekli irtibat halinde olup, ancak oradan gelecek destek sayesinde kurtuluşlarının mümkün olabileceğine inanıyorlardı *(Bunu gösteren arşiv belgelerine örnek olarak bkz. BOA.- M.D. 7, Hüküm: 2465)*. Fakat daha çok coğrafi uzaklıktan dolayı Osmanlıların gücü onları kurtarmaya yetmeyecektir.

İspanya, XVI. yüzyıl boyunca devletin her türlü imkânını seferber ederek ve ayrıca Hristiyan halkın da desteğiyle Müdeccenleri ya da Andalusileri Hristiyanlaştırma çabası içinde olmuştur. Asrın sonlarına gelindiğinde ise, aslında içlerindeki İslamî hisleri gizli tutmak zorunda kalan fakat görünürde Hristiyan sayılan *zorla Hristiyanlaştırılmış* bir topluluk ortaya çıkmıştır. İspanya yönetimi onların dinini, dilini ve medenî hayatlarını zorla kendilerininkine benzetmiş ve bu sûretle Müdeccen topluluğu kendi Hristiyan toplumu bünyesinde eritmeyi hesaplamıştı. Fakat bu kadar baskı ve şiddet politikalarına rağmen, Müdeccenler Belensiye (Valencia), Mürsiye (Murcia) ve Gırnata gibi eski Endülüs şehirlerinde büyük ve önemli topluluklar olarak varlıklarını sürdürmekteydiler. Kastilyan diliyle konuşup yazıyor olsalar da edebi ve sosyal açıdan önemli bir güç sayılıyorlardı. Ayrıca, İspan-

1096 yılında yapılan I. Haçlı Seferi'nin liderlerini gösteren bir temsil (Gustave Dore)

1096 yılında gerçekleşen I. Haçlı Seferi'nden bir sahne temsili (Gustave Dore)

Endülüs Yahudisi Sefaradların İspanya'dan göç yolları

ya'nın milli üretimine olan katkıları da özellikle zanaat ve sanat dallarında büyük boyutlardaydı.

Buna rağmen, İspanya kraliyeti 22 Eylül 1609 tarihinde asırlardır anılan o meşhur sürgün kanununu çıkardı. Kanunda özetle vurgulanan şuydu: Müdeccenlere mallarını satarak İspanya'yı terk etmeleri için bir ay süre verilecek, Mağrib'e göç etmek isteyenlere güvenli deniz yolculuğu sağlanacak, herhangi bir Hristiyan ülkeye göç etmek isteyenlere teşvikte bulunulacak, ülkeden göç etmek istemeyenlere ise malları müsadere edilerek idam cezası uygulanacaktır.

Kanunun çıktığı haberi Müdeccenler arasında şimşek hızıyla yayıldı. İdareciler, kanunu uygulamak amacıyla Müdeccenlerin ileri gelenlerini topladılar ve onlarla ayrıntılar üzerinde anlaştılar. Malı mülkü yok pahasına satılan binlerce Müdeccen, zorla Hristiyanlaştırılmış olsalar da, 1610 yılı bahar-yaz aylarında, yüzlerce gemiyle Mağrib'e nakledildiler. Müdeccenlerin naklinde tüm kalyon ve kadırgalarıyla devletin her çeşit gemisi kullanıldığı gibi, pek çok İtalya-İspanya ticaret gemisi de kiralanmıştı. Ancak, İspanyol tarihçi Rodrigo de Zayas'ın arşiv belgelerine istinaden aktardığına göre özel gemilerin kiralama usulü ve uygulanmasında bazı insanlık dışı olaylar da yaşanmıştır.

Büyük Sürgün kararının uygulanması esnasında İspanya Devleti'ne karşı direnenler de oldu ancak, bunlar devlet tarafından ya öldürüldüler ya da köleleştirildiler.

İspanya'dan sürgün edilen Müdeccenlerin sayısı farklı rakamlarla ifade edilmektedir. Ancak, yaygın görüşe göre bu sayı en fazla 600 bindir ki, bu dahî çok abartılıdır. Biraz ayrıntılı sonuç bulmaya çalıştığımız zaman Kettânî'nin elde etmiş olduğu iki farklı verinin ortalamasını almak yöntem olarak daha doğru görünmektedir. Ona göre, büyük sürgün öncesi İspanya'da Müslümanların toplam nüfusu 600 ile 813 bin arasında (ortalaması 706 bin) idi ve sürgün sonrasında bu rakam 273 ile 476 bin arasına (ortalaması 374 bin) düşmüştür. Aradaki fark ise 332 bindir ki, bu sürgün edilenlerin sayısıdır. Demek ki, sürgünden sonra ve bugün dahi İspanya'da 300 ile 400 bin arası Müslüman asıllı Endülüslü Müdeccen varlığını korumuştur. Fakat zamanla bunların da çoğu asimile olmuştur.

Küçük bir emîr kasrından zamanla saray şehrine dönüşen el-Hamrâ'nın temelleri daha ilk dönemde atıldı.

21 Muharrem 897/25 Kasım 1491 tarihinde imzalanan Teslim Antlaşmasından sonra, 25 Rebîülevvel 897/2 Ocak 1492 tarihinde Sultan Ebû Abdullah, şehri İspanyollar'a teslim etmek zorunda kaldı. Hristiyan kaynaklarında yer alan bir rivâyete göre, Ebû Abdullah Gırnata'dan ayrılırken şehrin güney çıkışındaki Büşşerât'a (el-Büşşere Alpujarras) giden yol üzerindeki son tepe üzerinden geriye dönüp bakarak ağlamaya başlamış, bunu gören annesi Âişe ona, "Erkekler gibi savunamadığın şehir için şimdi kadınlar gibi ağla" demiştir. Bu tepe bugün Suspiro del Moro (Mağriblinin iç çekişi) adıyla belirgin bir halde hatta turistik bir nokta olarak tutulmaktadır.

Peki, İspanyollar Müdeccenleri İspanya'dan niçin sürgün etmişlerdir? Bu sorunun cevabını tarihçi Fernand Braudel'den alalım..

İspanya'nın çalışkan ve hızlı artan Morisko nüfusundan kendini mahrum bırakmasının iyi veya kötü olmasının önemi yoktur! Acaba bu işi neden yapmıştır? Her şeyden önce, çünkü Moriskolar özümsenemez olarak kalmışlardır. İspanya bir ırk kiniyle değil de, uygarlık ve din kiniyle davranmıştır. Ve kinin infilâki olan sürgün, güçsüzlüğünün itirafıdır. Bunun kanıtı, Moriskonun duruma göre bir, iki, üç yüzyıldan sonra hâlâ eskinin Müslümanı olarak kalmış olmasıdır: Din, dil, yüksek duvarlı evler, hamamlar.. Her şeyini muhâfaza etmiştir. Morisko, Batı uygarlığına ait her şeyi reddetmiştir ve kavganın esası budur. Kentlerdeki Moriskoların gâliplerin kıyafetlerini giderek kabul etmeleri olgusu, esasta herhangi bir değişiklik yapmamaktadır. Morisko, uzaktaki İran'a kadar aynı evler, benzer âdetler, aynı inançlarla yayılan muazzam bir dünyaya bütün kalbiyle bağlı olarak kalmıştır.Yeniçağ başlarında belki de Avrupa'nın en güçlü ve en büyük devleti iken İspanya'nın Müdeccenlere karşı uyguladığı baskı ve asimilasyon politikası, etkileri bugünlere kadar süren sonuçlar doğurmuştur. Pek çok çağdaş tarihçinin de ifade ettiği gibi, XVII. yüzyılda İspanya'nın her bakımdan çöküşündeki büyük etkenlerden birisi de, ülkenin sosyal, ekonomik ve ziraî hayatında etkili bir kesimini teşkil eden Yahudiler ile Müdeccenleri ülkeden çıkarmış olmasıdır.

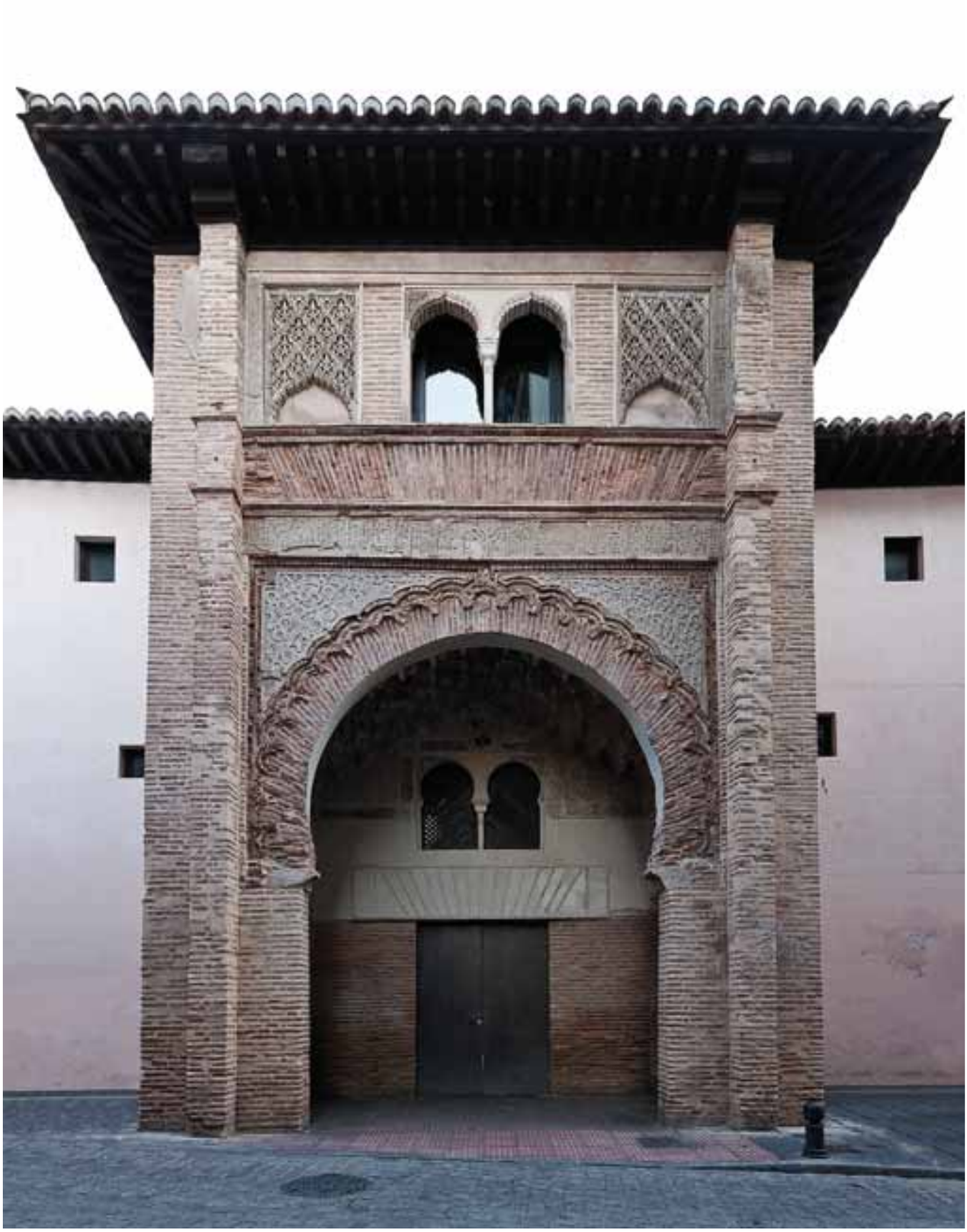
Her şeye rağmen Mağrib kıyılarına, İslam-Osmanlı yurduna ulaşabilen yüzbinlerce Müdeccen, atalarının topraklarında olmaktan memnuniyet duyarak teselli buluyorlardı. Bunun için onlar Osmanlılara müteşekkirdiler.

İspanyol Engizisyon işkencelerini gösteren bir temsil

İspanyol Engizisyon işkencelerini gösteren bir başka temsil

Gırnata'nın son döneminde inşa edilen Yeni Han'ın (Corral del Carbon) ana girişi

16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İspanya ilişkileri ve Endülüslülere yardım konusunda baş aktör konumunda bulunan Barbaros Hayreddin Paşa

Osmanlılar'a bağlı denizcilerin İspanya kıyılarına saldırıları ve Müdeccenleri Mağrib kıyılarına taşımaları şeklinde gerçekleşen yardım faaliyeti, aynı zamanda Osmanlı ile İspanya arasında süren Akdeniz ve Kuzey Afrika hâkimiyeti mücadelesinde de çok önemli bir yer teşkil etmiştir
(tasvir: Tarih ve Medeniyet Dergisi Arşivi)

Endülüslülerin Osmanlı ile ilişkileri: Son umutların tükenişi

"Padişahtan Endülüs ahâlîsine: Dilekçenizde her ne söylemiş ve istemişseniz, tafsilâtlı şekilde tarafıma arzolunmuştur. Sizin bütün hallerinizi biliyorum ve her halinizden haberdarım. Gözüm daima sizin ve bölgenizin üzerindedir."

Endülüs göçmenleri, İstanbul'da kısa sürede ticarete ve hatta siyasete atılarak etkili olmaya başlamışlardır.

Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin bir kısmı İstanbul'a yerleştirilmişlerdir.
(Resim: Ernst Rudolf, Rüstem Paşa Câmii içi)

İşte, Osmanlıların Endülüs'e bakışını yansıtan ve Osmanlı-Endülüs ilişkilerini çok iyi özetleyen bir fermandan alıntı... Padişah II. Selim'den Endülüs ahâlîsine:

Endülüs ahâlîsine hüküm ki, ..arzuhalinizde dahî her ne ki tahrîr ve takrîr olunmuş ise mufassalen pâye-i serîr-i saâdet-meâsirime arzolunup cümle ahvalinize ilm-i şerîf-i âlemşümûl-i pâdişâhânem muhît ve şâmil olmağla daima enzâr-ı ferhunde-âsârım ol cânibe münhedif ve müteattifdir..

Lâkin şimdiki halde memâlik-i mahrûsem kurbunda vâkî olup ecdâd-ı izâmım enârallahu berâhinehüm zamanlarından beri ahd ü emân üzre olan Kıbrıs nâm cezîrenin keferesi nakz-i ahd idüp derya yüzünde hulûs-i niyet ve safâ-i tîbet ile tavâf-ı Beytullahilharâm ve ziyaret-i Türbet-i Hazret-i Seyyidülenâm aleyhi efdalü's-salavât ve's-selâma teveccüh eden Ehl-i İslama ve sâir tüccar tâifesine küllî teaddîleri olmağla isyan u tuğyanları mukarrer olmağın..

İnşâallâhü Teâlâ ol mühim inâyet-i Hakla bertaraf oldukda donanma-i Humâyun-ı zafer-makrûnum ol cânibe sevk olunmak niyet olunup, hâlen ol cânibe hâzır ve nâzır olup, eğer asâkir-i zafer-rehber gönderilmektedir ve silah ve sâir verilmektedir, küllî muâvenet ü muzâheret eylesün deyu Cezayir Beylerbeyisine müekked emr ü fermânım gönderilmişdir. İnşâallâh, müşârun ileyh dahî bu bâbda size emr-i şerîfim üzre her vechile muâvenet ü muzâheret ider..

Siz dahî, cibilletinizde mezkûr olan âsâr-ı himmet-i İslam mûcebince gayret-i dîn-i mübîni elden komayup küffâr-ı mezellet-i âsâr ile cenk ü cidâl ü harb ü kıtâl ü envâ-i ikdâm ü esnâf-ı ihtimâmınız zuhûra getüresüz ve ol tarafda asâkir-i zafer-rehberimde feth u nusret müyesser olmağiçün ulemâ vü sulehâ ve sâir Ehl-i İslama leylen ve nehâran hayr duâdan hâlî olmayup ve dâimâ ol cânibin ahvâl ü evzâ'ın i'lâm idmekten hâlî olmayasız
(Padişah II. Selim'den Endülüs ahâlisine hüküm, 16 Nisan 1569, 10 Zilkade 977).

Takvâ Camii iç avlusu

XV. yüzyılın sonlarında iç bütünleşmesini tamamlayarak Endülüs Devleti'ne son veren ve hızla büyüyüp Avrupa ve Amerika kıtalarında yayılan İspanya, bu gücüne rağmen, önceleri bağımsız ve XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı'ya bağlı olarak Akdeniz ve Mağrib kıyılarında hüküm süren Müslüman denizcilerin saldırılarıyla baş edemez durumdaydı. Devrin en güçlü Müslüman devleti sayılan Osmanlılar ise, bu denizcileri teşvik ve desteklemek suretiyle hem rakibi olan İspanya'yı yıpratıyor hem de Endülüslü Endülüslülere yardım sağlıyor, onların İslam topraklarına göç etmelerini kolaylaştırıyordu.

Osmanlılar, Müdeccenlere yardım amacıyla İspanya üzerine macera türünden doğrudan bir sefer yerine, bir yandan Kuzey Afrika'ya yerleşmek ve diğer yandan Fransa ile işbirliği yapmak suretiyle İspanya'yı sıkıştırmayı ve sonuçta Müdeccenler üzerindeki baskıların kaldırılmasını sağlamayı hedeflemişlerdir. Yoksa amaçları, Endülüs Devleti'ni ihya etmek veya Gırnata'da Osmanlı hâkimiyeti kurmak olmamıştır.

Bazı subjektif ve hissî yorumların aksine, Osmanlılar, Müslümanıyla Yahudisiyle Endülüslülere gerçekten yardım etmişler, onların sıkıntılarına kayıtsız kalmamışlar, gerek sürgün öncesinde gerek sürgün yıllarında ve gerekse sürgünden sonraki yerleşim yerlerinde onların sorunlarıyla devlet hassasiyeti ve ciddiyetiyle ilgilenmişler ve yapılabilecekleri büyük ölçüde yapmışlardır.

Osmanlıların hem Endülüslülere hem de Kuzey Afrika Müslümanlarına yönelik siyasetinin neticesinde, Müslüman korsanlar ve Cezayir beyleri vasıtasıyla hem Endülüslülere yardım edilmiş hem de Batı Akdeniz ve Kuzey Afrika ya da Mağrib'te Osmanlı hâkimiyeti tesis edilmiştir. Ayrıca Ortadoğu ve Balkanlardaki Osmanlı topraklarının çevresini oluşturan bu bölgelerin ele geçirilmesiyle Osmanlı merkez coğrafyası güvenlik çemberiyle donatılmıştır.

Madrid İslam Kültür Merkezi (Centro Cultural Islamico de Madrid). Külliye niteliğinde, 13 bin metrekare alanı kaplayan bu merkez, sosyal ve sportif birimlerin yanısıra İslâm kültürü ve bilimi müzesi, 30 bin ciltlik bir kütüphanesi, 500 kişilik konferans salonu gibi kısımlardan müteşekkildir

Diriliş (resurreccia): **Bugünkü İspanya'da Endülüs bilinci ve Endülüs'ten kalanlar**

Bugün İspanya'da veya İber Yarımadası'nda, İslamî geçmişten sadece birkaç mimari eserden başka görünürde hemen hiçbirşey kalmamıştır.

Bugün İspanya ve Portekiz'de İslamî dönemde yapılmış olan mimari eserlerin yüzde doksanından fazlası artık mevcut değildir. Çünkü, bir defa çoğu bakımsızlıktan yıkılmıştır. Bunda Endülüs yapılarının genellikle uzun asırlara dayanabilecek sağlamlıkta yapılmamış olmasının da payı büyüktür. Nitekim Endülüslülerin, dinî inanışları gereği kendilerinden önce âdetâ ölümsüz anıtlar bırakan Romalılar gibi binalar inşâ etmekten geri durdukları da belirtilmektedir. Yıkılmayıp ayakta kalan eserlerden mesela camilerin çoğu ya bilinçli şekilde yıkılmış, bazen yıkılanların yerine kilise inşâ edilmiş, ya da kiliseye çevrilmiş, minareler ise çan kulesi yapılmıştır. Saray, köşk ve konak gibi yapılar ise yeni Hristiyan sahiple-

Haçlıların sebep olduğu sıradan manzaralardan bir temsil
(Victor Delacroix - Crusades)

rince yenilenmiş, yenileme esnasında Endülüsî unsurlar kısmen ya da tamamen yok edilmiştir. Endülüs mahallelerine gelince, bunlar da yeni yapılarla büyüyen şehirlerin içinde nerdeyse kaybolup gitmiş, geriye onlardan dağınık bazı parçalar kalmıştır.

Bilinçli ya da doğal bütün yıkımlara rağmen günümüze ulaşabilen bazı eserler de mevcuttur. Az sayıda büyük saray ya da saray külliyesi, cami ve minare ile medreseye karşın; çeşitli sur, kale ve kale kalıntıları ile bunlara bağlı kapı ve hamamlar daha fazladır. Çünkü bunlar sonradan Hristiyanlarca da kullanılmışlardır. Gerek bu tür eserlerde ve gerekse kilise, manastır veya konak gibi çeşitli yapılarda Endülüs tarzı çeşitli süsleme unsurlarına ve kitâbelere de rastlamak mümkündür.

Bunların en önemlileri ise şunlardır.. Kurtuba Ulucamii, el-Hamrâ Sarayı, Giralda (Melviye) Kulesi, Caferiye Sarayı, Altın Kule, İşbîliye başta olmak üzere çeşitli şehirlerde bulunan *Alkazar* adındaki yapılar, üçbeş şehir ve kale kalıntısı. Mimaride Müslüman etkisiyle oluşmuş bir sanat geleneği olan *Müdeccen (Mudejar) Üslubu* ise eski-yeni pek çok İber yapılarında kullanılmıştır. İspanyolca'da yer etmiş 4 bin civarındaki Arapça kelimeleri de İslamî geçmişten miras listesinde zikretmemiz gerekmektedir.

Müslümanı, Hristiyanı ve Yahudisiyle her dinden milletin huzur ve refah yurdu haline gelen Endülüs Devleti, modern zamanların tarihçi ve araştırmacılarının başlıca çalışma alanlarından birini teşkil etmiştir. Çünkü bu çağın toplumsal ve uluslararası problemlerine çare büyük ölçüde Endülüs kültüründe bulunmaktadır ve medenî gelişmenin kaynağı da oradadır.

Bugünün İspanyolları, yazdıkları tarih kitaplarında kendi tarihlerinin büyük ve değerli bir parçası olan Endülüs dönemlerini 5-10 sayfayla geçiştirseler de, artık pek çok Batılı bilim insanının tespit ve değerlendirmelerine göre İspanyollar, Endülüs dönemlerinde sahip oldukları medenî ve küresel üstünlüğe bir daha asla erişememişlerdir.

Bugün İber Yarımadası'nda neredeyse hiç kalmayan Endülüs Yahudileri ya da Sefaradlar da, dünyanın neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, kendi tarihî miras ve kültürlerinin çok değerli bir parçası olan Endülüs tarihi ve kültürünü canlı tutmağa gayret etmektedirler. Endülüs medeniyetinin değerli ve üretken bir parçasını teşkil etmiş olan Endülüs Hristiyanları ise, diğer Endülüslülerle birlikte pek çok bilimsel çalışmaya konu olmaya devam etmektedirler.

Moshe Sevilla-Sharon ve Abba Eban gibi Yahudi tarihçiler, İspanya Yahudilerinin, dolayısıyla Müslüman İspanya'nın sahip olduğu uygarlık düzeyinin, XIX. yüzyıl Orta Avrupa ve XX. yüzyıl Amerika Birleşik Devletleri Yahudi uygarlıklarına eşit olduğunu kaydetmişlerdir.

Gırnata'da (Granada) el-Hamrâ Saray Külliyesi'nden bir görünüm.
Endülüs Devleti'nin son vârisleri Nasriler tarafından
13. – 14. yüzyıllarda inşâ edilmiştir.

Endülüs'ü Endülüs yapan, adaletle hükmeden hükümdarları ve üretken âlimleriydi. Dolayısıyla, Endülüs deyince ilk akla gelen III. Abdurrahman'dır, II. Hakem'dir... İbn Rüşd'dür, İbn Bâcce'dir, er-Râzî'dir, İbn Cebirol'dür, İbn Meymûn'dur... Son ilâhî mesajın şekillendirdiği devlet ve toplum vizyonu, Endülüs'ü ortak aklın, ilmin ve hikmetin yurdu haline getirmiş ve sonuçta, Maşrık-Mağrib-İber kültürlerinin eşsiz bileşimiyle Endülüs medeniyeti ortaya çıkmıştır.

İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethinden sonra burada Endülüs Emevî Devleti kuruldu ve bu topraklar İslam'ın göz kamaştırıcı medeniyet ve kültür başarısına şâhit oldu. Endülüs, devrinin ilim, düşünce, sanat, mimari, matematik ve diğer pek çok sahasında en ileri, en yüksek seviyesini temsil ediyordu. Müslüman İspanya'nın hemen her bölgesinde ilim ve eğitim merkezleri kurulmuş, çok sayıda ilim adamı yetişmiş ve devamlı öğrenci okutuluyordu. Bütün bu merkezlerde meydana getirilen ilim ve kültür ürünleri tam bir insanî ortam içinde gerçekleştiriliyordu; Müslüman, Hristiyan ve Museviler birbirlerini rahatsız etmeden huzur ve güven içinde yaşayıp, çalışıyorlardı.

Nevzat Yalçıntaş

İkinci Bölüm

Endülüs'ün ayırıcı nitelikleri İdarî, sosyal ve iktisadî hayatı ve Hristiyan milletlere etkileri

Öznitelikler (caracteristica): Endülüs'ün ve Endülüslülerin ayırıcı nitelikleri

Siyasî-idarî yapı: Sekiz asrın en istikrarsız alanı

Sosyal hayat (convivencia): İslam fethiyle gerçekleşen toplumsal dönüşüm

Gündelik hayat: Özgün hayat tarzı ve Endülüslülük bilinci

İktisadî - ticarî hayat (prosperida): Çağın en müreffeh toplumu ve Hristiyan milletlere etkileri

Kurtuba sokaklarından bir kesit

Öznitelikler (caracteristica): **Endülüs'ün ve Endülüslülerin ayırıcı nitelikleri** (Son Endülüs kaynağı Makkarî'nin ifadeleriyle)

Kaynaklarda daha çok mehâsin, mezâyâ veya vasf kelimeleriyle ifade edilen Endülüs'ün ve Endülüslülerin ayırt edici nitelikleri, genellikle Maşrık'taki benzerleriyle mukayese edilmiştir. Bu tür mukayeseler sonucunda Endülüs'ü diğerlerinden ayıran öz nitelikler ortaya konmaya çalışılmıştır.

Endülüs'ün genel ayırıcı nitelikleri (Vasfü'l-Endelüs)

Kaynaklarda Endülüs'ün genel ayırt edici nitelikleri bazen çok genel ifadelerle zikredilmiştir. Makkarî bu ifadeleri "havası güzel, mizacı mutedil, iyi tarafları çok ve düzgün, pek çok güzelliği içinde barındıran, bereketli semanın faydalı bulutlarıyla suladığı toprakları verimli" şeklinde özetlemektedir. Ancak, ifadeler genel olmakla birlikte içinde ayrıntı da barındırmaktadır.

İbnü'l-Hatîb'in kayıtları bunun örneklerinden birisidir. Ona göre, Allah Teâlâ Endülüs'ü diğer ülke halklarının mahrum kaldığı şu niteliklerle özel kılmıştır: Bol yağmurun bereketi, gıdalarının lezzeti, hayvanlarının doğurganlığı, meyvelerinin bolluğu, suların çokluğu, refah ve nüfus bolluğu (el-umrân), elbiselerinin iyi ve kapkacaklarının değerli oluşu, silahlarının çokluğu, sıhhatli havâsı, insanının beyazlığı ve zekâlarının keskinliği, mizaçların asaleti ve kavrayışın (el-idrâk) keskinliği, imalât zanaatları, şehirleşme ve yapılaşmada sağlamlık ve daha nice şeyler.

Bir başka örnek, Makkarî'nin nakliyle Ebû Âmir Muhammed b. Ahmed b. Âmir es-Sâlimî'nin *Dürerü'l-kalâid ve ğureru'l-fevâid* adlı eserinde mevcuttur. es-Sâlimî'ye göre, Endülüs Şâmî iklime sahiptir ki, bu bütün iklimlerin hayırlısı; havâsı ve toprağıyla en uygunu; su bakımından en tatlısı; havâsı, hayvanları ve bitki örtüsüyle en güzeli olmakla iklimlerin de ortasıdır. İşlerin hayırlısı da orta olanıdır.

Diğer bir örnek, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin ifadeleridir. el-Bekrî, Endülüs'ü Doğu ülkeleriyle mukayese ederek tanımlamaya çalışır. Ona göre Endülüs, güzelliği ve havâsı konusunda Şâmî'dir yani Şam karakterlidir. Uygun şartları ve itidaliyle Yemânî yani Yemen karakterlidir. Güzel kokusu bakımından Hindî yani Hint karakterlidir. Vergi ve mal birikimi bakımından Ehvâzî yani Ehvâz karakterlidir. Maden cevherleri bakımından Sînî yani Çin'e benzemektedir. Sahillerinin yararlılığı bakımından Adenî yani Aden şehrine benzer. Endülüs'te hikmet ehli ve felsefenin taşıyıcıları olan Yunanlılara ait büyük eserler vardır. Yunan ya da Roma krallarından Endülüs'te en çok eser bırakan kişi Heraklius'tur. Onun Kâdis (Cadiz), Galicia (Galiçya) ve Tarrakûne'de (Tarragona) büyük heykel şeklinde benzersiz eserleri mevcuttur.

Endülüs'ün genel ayırıcı niteliklerini zikreden müelliflerden birisi de Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ er-Râzî'dir. Onun Makkarî vasıtasıyla bugüne ulaşan kayıtlarına göre, Endülüs yurdu Mağrib'teki dördüncü iklimin sonuncusudur. Hikmet ehline göre oranın toprağı temiz ve verimlidir. Bitki çeşitleri bakımından zengindir. Nehirleri gürdür. Su kaynakları bol ve suları tatlıdır. Samyeli esen bozkırları azdır. Havâsı, iklimi ılıman olup rüzgârı hoş ve mülâyim eser. İlkbaharı, sonbaharı, kışı ve yazı itidal ölçüsü üzere olup orta hallidir ve mevsimler birbirine geçmez. Senenin çoğunda elma çeşitleri birbirini izler. Sahilleri ve kırsal bölgeleri turfanda sebze-meyve bakımından zengindir. Sınır bölgeleri ile dağlarının havâsı soğuktur. Senenin hemen her döneminde meyvesi bulunur. İyi yönlerini her zaman muhâfaza eder. Bazı yöreleri bitki örtüsünün zenginliği ve verimliliği bakımından Hint topraklarına benzer. Mesela yemekleri lezzetlendirmek için kullanılan katkı maddeleri ve baharat çeşitleri içinde en çok tercih edilen Mahlep bitkisi bunlardandır. Bu bitki yeryüzünde ancak Hint ve Endülüs topraklarında biter.

Endülüs'ün muhkem şehirleri, sağlam kaleleri, sağlam yelkenli gemileri, kıymetli üretim atölyeleri, hem denizi hem

Muvahhidler zamanında yenilenen şehir sûrlarının bir parçası olan Altın Kule

karası, düzlükleri ve sarp yerleri mevcuttur. Fizikî şekli üçgendir. Üç bölgeye ayrılır. Birincisi, Endülüs'ün meşhur Kâdis putunun bulunduğu yerdir ki, Akdeniz'e (el-Bahru'l-Mütevassıt) çıkış buradandır. İkinci bölgesi, bugün Frenklerin elinde bulunan Bürzîl (Bordoeux) ile Berbûne (Narbonne) şehirleri arasında, Meyûrka (Mallorca) ve Menûrka (Manorca) adaları hizasında yer alan doğu Endülüs'tür. Bu bölge aynı zamanda iki denize yani Akdeniz ile Atlas Okyanusu'na komşudur. Bu iki deniz arasında kapılar (Pireneler, Pirineos) diye bilinen kara parçası vardır. Burası, İfrance (Fransa) ülkesinin bulunduğu büyük topraklardan (Avrupa) Endülüs'e giriş yeridir ve iki deniz arasında ölçüsü iki günlük yürüme mesafesidir. Berbûne şehri ise Atlas Okyanusu'nun karşısında yer alır. Endülüs'ün üçüncü bölgesi ise, batıda denize yakın dağların bulunduğu Galicia ile orta Endülüs arasıdır. Burada Kâdis'tekine benzeyen ve Bürtâniye beldesi üzerinde yükselen yüksek bir put vardır.

Rüzgârlarının esişi, yağmurlarının düşüşü ve nehirlerinin akışının farklılığı bakımından iki Endülüs vardır: Batı Endülüs ve Doğu Endülüs. Batı Endülüs'ün vâdîleri Atlas Okyanusuna akar ve batı yağmurlarını alır. Bu havzanın dıştaki doğu yönünden kumsalla birlikte başlangıcı, Şente Meriye (Santarem) beldesine doğru orta bölgeyle birlikte Tuleytula'ya komşu olan İğrîta (Gareta) havzasına doğru yükselir. Sonra batıya yönelerek Lûraka beldesine bağlı Kartâcennetü'l-Halfâ'ya (Cartagena) denk düşen Akdeniz'e komşu olur.

Doğu Endülüs havzasına gelince, burası en uzak Endülüs (el-Endelüsü'l-Aksâ) olarak bilinir ve vâdîleri doğuya akar. Yağmuru doğu rüzgârıyla alır. el-Beşkens (Bask) dağı sınırından başlayarak İbru (Ebro) vadisinden Şent Meriyyetülgarb'ı (Şentemeriye, Ükşûnbe, el-Gârû, Ocsonoba, Faro, Santa Maria de Algarve) beldesine doğru iner. Kıble tarafında batı denizi yani Şam beldesine doğru açılan Akdeniz bulunur ki, Akdeniz'in bu kısmı yeryüzü dairesini ikiye bölen manasında Tiran Denizi ve Büyük Deniz olarak adlandırılır.

Makkarî, adını vermeden bazı müelliflerden aktardığı kayıtlarda Endülüs'te yetişen bazı özel bitki ya da baharat çeşitlerine işaret etmektedir. Mesela, güzel kokusuyla Hint ödünden bile üstün olan Elencûc adlı tütsülük öd bitkisinin, el-Büşşere (Alpujarra) mıntıkasında Meriye (Almeria) şehrinin Delâye (Dalias) nahiyesinde bulunduğunu aktarır. Örneklemeye devamla, *batılı temiz anber*in Şezûne (Sidonia) denizinde

bulunduğunu; Munt Liyûn (Monte Leon) dağında Mahlep bitkisinin yetiştiğini; ilaç ve buhur olarak kullanılan Kust bitkisinin kökü ile ekin başağının iyisinin Endülüs'te bulunduğunu; değeri yüksek bir şarap çeşidi olan Centayâne'nin Endülüs'ten pek çok ülkeye ihraç edildiğini; Mürrüsâfî ağacının da iyisinin yine Endülüs'te yetiştiğini; yeryüzünün en güzel kehribarının Şezûne'de çıktığını ve bunun bir dirheminin makbulünden üçbeş dirheme denk olduğunu; kırmızı boyanın en iyisinin de Endülüs'te, daha çok İşbîliye, Leble (Niebla), Şezûne ve Belensiye (Valencia) çevrelerinde bulunduğunu ve Endülüs'ten diğer ülkelere ihraç edildiğini; iyi cins lazurd taşının Lûraka ile diğer bazı yerlerde çıktığını; şeffaf bir taş çeşidi olan Bellûr madeninin çoğunun Lûraka kalesi yakınlarında, bir kısmının da Bebre'nin doğusunda kalan Şuhayran dağında bulunduğunu; gerdanlık süsü olarak kullanılan necâdî veya bücâdî taşının Üşbûne (Lisbon) şehri çevresindeki bir dağda bulunduğunu ve bu taşın geceleri kandil gibi ışık saçtığını; kırmızı yakutun Mâleka'ya (Malaga) bağlı Hısnü Munte Meyûr (Monte Mayor) nahiyesinde çıktığını ancak, çok ince ve küçük olması sebebiyle kullanılamadığını zikretmektedir. Aynı yerde çeşitli değerli ve yarı değerli taşlar ile çeşitli madenlerin Endülüs'ün hangi yörelerinde bulunduğunu aktarmaktadır. Mesela Kurtuba dağlarında beyaz ve şarabî renkte mermer yatakları vardır.

Yemeklere tatlandırıcı veya kokulandırıcı olarak katılan katkı maddeleri ve baharat çeşitleri de Endülüs'te bolca bulunmaktaydı. Kaynaklarda bunların onlarcası sayılmaktadır. Özellikle vurgulananlar karanfil, sünbül, sandal, kırfe (tarçın), göz otu ve tutyadır. Hint bölgesinde yetişmeyip sadece Endülüs'te yetişenler arasında zaferan ve anber bitkisi, dünyada sadece Hint bölgesi ile Endülüs'te yetişen ve Endülüs yemeklerinde en çok tercih edilen baharat bitkisi olarak ise mahleb sayılmaktadır.

Endülüs'te bulunan bazı hayvan türlerine gelince, mesela *kanliye* denen hayvan bunlardandır. Tavşandan daha ince fakat tüyleri daha güzel ve eti de daha lezzetlidir. Kürkü de kullanışlı olduğu için ister Müslüman olsun ister Hristiyan bütün Endülüs halkı onu kullanırdı. Kanliye Mağrib tarafında bulunmazdı ancak, Endülüs'ten önce Sebte'ye sonra da Tunus'a götürülmüştür. Endülüs'te olup başka yerlerde pek bulunmayan diğer bazı hayvan türleri ceylan, karaca, yabani güvercin, sığır ve benzerleridir. Aslan, fil ve zürafa gibi çok sıcak iklim hayvanları ise Endülüs'te yoktur. Ancak, *el-lebb* adıyla bilinen kurttan biraz iri bir yırtıcı vardır ki, aç kaldığında insana saldırır. Endülüs katırı güzel görünüşlüdür. Endülüs atı ise iri cüsselidir ve her türlü harp malzemesini taşımaya elverişlidir. Endülüs kuş türleri ve deniz hayvanları bakımından da çok zengindir.

Endülüs'ün palamut meşesi ağacında, yağmurdan sonra kırmızı renkli balımsı çiğ taneleri oluşur. İnsanlar onu gökte Şi'râ Yıldızı vakitlerinde (zemenü'ş-Şi'râ) toplarlar ve onunla elbise boyarlar. Ondan görülmemiş güzellikte bir kırmızı renk ortaya çıkar. Yine Endülüs'te, özellikle de Meriye, Mâleka ve Mürsiye'de öyle altın nakışlı kumaşlar vardı ki, Müslümanlar ondan çok etkilenirdi. Mürsiye'nin Nentâle beldesinde üretilen halı, kilim gibi yer yaygılarının da Doğulu Müslümanlar nezdinde değeri yüksekti. Gırnata ve Besta'da *el-mülebbedü'l-muhtem* (mühürlü keçe) adıyla bilinen çok güzel renklerde ipekli elbiseler üretilirdi. Mürsiye'de metal işçiliği çok gelişmişti. Sarı bakır ya da tunçtan yapılan âletler ile makas, bıçak benzeri demirden yapılan pek çok âlet burada imâl edilir, buradan diğer illere ve yurtdışına da ticareti yapılırdı. Meriye ile Mâleka'da camcılık da çok gelişmişti.

Kalkan, kargı-mızrak, eyer, gem, miğfer gibi harp malzemelerine gelince, Endülüs halkı bunlara çok önem verirdi. Yarım asır kadar bir süre Müslüman egemenliğinde kalan ve Endülüs ülkesinin kuzeydoğusundaki sınır şehri kabul edilen Bürzîl'in (Bordeaux) kılıçları meşhurdu.

Başka yerde örneği olmayıp ilk uygulaması Endülüslülere has olan şeylerden birisi de, Tarrakûne (Tarragona) şehrinde denizden çekilen tuzlu suyla hububât değirmeninin çalıştırılmasıdır.

Endülüs topraklarında çok yaygın olan ve Endülüslülerin çok yararlandıkları bir tarım ürünü zeytindir. Zeytinin Endülüs ziraî ve ticarî hayatındaki yeri ve önemi üzerine bugün onlarca araştırma yapılmıştır.

Endülüs'te cereyan eden hayret verici olaylardan biri şudur ki, Batı Endülüs halkı yağmur yağmasını istediği zaman essâriye denen bir direği dikerler ve Allah da yağmuru onların olduğu yöne çevirirmiş.

Endülüs'te hayret verici bir söylentiye göre, Yâbise (Ibiza) adasında Kal'atü Verd (Cala verde) adlı yerde bulunan dağın altında bir mağara vardır. Bu mağaranın içindeki kayada ise bir yarık. Bu yarığın içinde de bir demir fes, onu tutan her-

el-Beyyâzîn (Albayzin), Endülüs tarihi boyunca Yahudi şehri olarak anılan Gırnata'da Müslümanların yoğun olduğu önemli bir mahalle. Bugün dahi burada Müslümanlar vardır ve mahalle eski karakterini büyük oranda korumaktadır.

hangi bir şey olmadığı halde yukarıdan aşağıya doğru sarkık vaziyette durmaktadır. İnsanlar onu görebilir ve elle dokunabilirlerdi. Fakat onu yerinden çıkarmak isteyenin buna gücü yetmezdi. Ona bir el uzandığında yükselerek yarığın içinde kaybolur ve daha sonra tekrar eski haline dönerdi.

Endülüs'ün İşbîliye, Şerîş (Xeres, Jerez de la Frontera), el-Cezîretü'l-Hadrâ (Algeciras), Meriye, Gırnata ve Mâleka gibi medeniyet ve güzelliğin (hadâret ve nedâret) son haddine ulaşmış şehirleri çoktur. Bu şehirlerin düşmana karşı korunması için gayet güzel yapılmış sûr ve kaleleri vardır.

Endülüs'te görülen garip olaylardan biri de, Tuleytula'daki (Toledo) iki fıskiyedir. Tuleytula dışında Bâbü'd-debbâğîn (Dericiler Kapısı) diye bilinen yerde, büyük nehrin ortasındaki oyuktan bir evin içinde olan bu fıskiyeler, tan yerinin ağarmasından güneşin batışına kadar parmağının etrafında dönerlerdi. Hayret verici olan şu ki, bunlar med-cezir hareketine bağlı olarak dolar ve boşalırlar, ayın 29'u olduğunda ise ikisinde de hiç su kalmazdı. Bir kimse fıskiyelerin suyu azaldığında onlara su doldursa, dökülen suyu yutar ve su miktarı hep aynı kalırdı. Aynı şekilde, bir kimse iki fıskiyenin dolu olduğu zamanda onların suyunu boşaltıp elini çekse, tekrar anında suyla dolarlardı. İşte bu iki fıskiye, Hind tılsımlarının en hayret verici olanlarındandı. Kastilya-Leon Kralı VI. Alfonso, Tuleytula'yı işgal ettiğinde bu fıskiyelerin nasıl hareket ettiklerini merak eder ve suyun nereden gelip nasıl hareket ettiğini görmek için fıskiyelerden birini söktürür. İşte o anda ikisinin de hareket düzeneği bozulur.

Endülüs'ün nehirleri ve su kaynakları o kadar boldu ki, kimse gittiği yerde su bulamam düşüncesiyle yanına su almazdı. Kale ve sığınaklar ile köylerde sayısız kuyu vardı. Hatta bir yolcu, bir günde dört kuyu ile karşılaşabilirdi.

Makkarî, Endülüs yurdunun Mağrib ve Maşrık'tan farkını ise şöyle ifade eder:

> *Endülüs'ten çıktım ve Mağrib'e geçtim. Orada Merâkeş, Fâs, Selâ ve Sebte gibi büyük şehirleri gördüm. Sonra İfrîkıye ve Mağrib-i Evsat bölgesini gezerek Bicâye ve Tunus'u dolaştım. Oradan Mısır diyarına girdim ve İskenderiye, Kâhire ve Füstât'ı gördüm. Sonra da Şam'a girdim. Orada Dımaşk, Haleb ve ikisi arasındaki bölgeyi gezdim. Bütün bu gezdiğim yerlerde Fas şehri ve Mağrib-i Aksâ, Şam'da Dımaşk şehri ve Hama dışında, suları ve ağaçlarıyla Endülüs'ün güzelliğine benzer başka bir yer görmedim. Ayrıca binalarının sağlamlığı, tezyinatı ve güzelliğiyle Muvahhidler'den Abdülmümin zamanındaki (1145-1163) Merâkeş ile Tunus'taki bazı yerler ve Haleb dışında Endülüs'e benzeyenine rastlamadım. Tunus'un binaları İskenderiye'dekiler gibi daha çok taştan olsa da, İskenderiye'nin caddeleri Tunus'unkilerden daha geniş ve daha gözalıcıdır. Haleb'in binaları ise sert kayadan olup, iyi düzenlenmişlerdir.*

Endülüs'ün coğrafi bölgeleri ve şehirleri

Burada öncelikle Endülüs'ün siyasi ve bölgeler coğrafyasına yer vermek yerinde olacaktır. İslam coğrafyacılarına göre Endülüs orta, doğu ve batı olmak üzere üç bölgeye ayrılır. Orta Endülüs, her biri müstakil idare merkezi konumunda olan büyük şehirlerden müteşekkildir. Büyük vergi gelirleri getiren geniş arazilere sahiptir. Bölgede altı şehir bulunmaktadır. Bunlar Kurtuba, Tuleytula, Gırnata, Ceyyân, Meriye ve Mâleka'dır. Kurtuba'ya bağlı ilçeler İsticce (Ecija), Belkûne, Kabra (Cabra), Rûnde (Ronda), Gâfık, Müdevver (Almodavar del Rio), Estaba, Beyâne (Baena), Elyüssâne, el-Kasîr ve diğerleridir. Tuleytula'nın ilçeleri Vâdî'l-Hicâre (Guadalajara), Kal'atü Rebâh (Calatrava), Talemenke (Talamanca) ve diğerleri; Ceyyân'ın ilçeleri Übbede (Ubeda), Beyyâse (Baeza), Kastalle ve diğerleri; Gırnata'nın ilçeleri Vâdîâş (Guadix), Münekkeb (Almunecar), Levşe (Loja) ve diğerleri; Meriye'ninkiler Endereş (Andarax) ve diğerleri; Mâleka'nınkiler ise Belliş (Vélez), el-Hâme (Alhama) ve diğerleridir.

Doğu Endülüs'te beş önemli şehir vardır: Mürsiye (Murcia), Belensiye (Valencia), Dâniye (Denia), es-Sehle ve es-Sağru'l-A'lâ. Mürsiye'nin ilçeleri Uryûle, (Orihuela), Likant (Alicante), Lûrka (Lorca) ve diğerleri; Belensiye'ninkiler Şâtıbe (Jativa), Cezîretü Şakr ve diğerleri; es-Sehle ise Belensiye ile Sarakusta arasında kalır ve bu yüzden bazı tarihçiler onu es-Sagru'l-A'lâ bölgesinden sayarlar. Bu şehre bağlı bazı kale ve şehirler de vardır. Dâniye'nin de bazı ilçeleri mevcuttur. es-Sagru'l-A'lâ'nın ilçelerine gelince, bunlar arasında bölgenin ana şehri olan Sarakusta yanında Lâride (Lerida), Tutîle (Tudela), Tarasûne (Tarazona), Veşga, (Huesca), Temrît (Tamaret), Medînet Sâlim (Medinaceli), Kal'atü Eyyûb (Calatayub), Belyâne (Villena), Bürtâniye ve Bârûşe vardır.

Batı Endülüs'te ise dört büyük şehir vardır: İşbîliye, Mâride (Mérida), Üşbûne (Lisbon), Şilb (Silves). İşbîliye'nin ilçeleri Şerîş (Xeres), el-Hadrâ, Leble (Niebla) ve diğerleridir. Mâri-

de'nin ilçeleri arasında Batalyevs (Badajoz), Yâbüre (Evora) ve diğerleri vardır. Üşbûne'ninkiler Şenterîn (Santarein, Santarem) ve diğerleri, Şilb'inkiler ise Şent Meriyyetü'l-Garb, Şentemeriye (Santa Maria de Algarve) ve diğerleridir.

Endülüs'ün deniz adalarına gelince, İşbîliye'nin ilçelerinden biri olan ve Atlas Okyanusu içinde yer alan Kâdis Adası bunlardan biridir. Aynı okyanusta yer alan Endülüs'ün meşhur adaları ise Kanarya Adalarıdır (el-Cezâiru'l-Hâlidât) ve yedi adet adadan müteşekkildir. Bunlar Fas'ın Selâ (Sala, Sale) şehrinin batısında yer alır ve temiz bir havada Selâ'dan çıplak gözle görülebilir. Bu adalardan birinde, buradan öteye geçiş olmadığına işaret eden yedi insan heykeli vardır. Adalarda irili ufaklı pek çok şehir ve köy vardır. Burada ne dağ ne de su kaynakları mevcuttur. Bu yüzden halk içmede ve tarımda yağmur suyu kullanır. Adalar içinde özellikle Şaltîş çevresinde balık pek boldu ve buradan İşbîliye gibi şehirlere tuzlanarak nakledilirdi.

Endülüslülerin özellikleri (Mehâsinü ehli'l-Endelüs)

Hisbe ya da İhtisab müessesesi

Endülüs'te Hisbe ya da İhtisab teşkilâtına Hıttatu'r-Red denilirdi. Hz. Peygamber devrinden beri İslam yurdunda varlığı bilinen ve Hz. Ömer devrinde tam teşkilâtlı hale getirilen bir müessesedir. İyilikleri emretmek ve kötülüklerden vazgeçirmek maksadıyla kurulan bu müessesenin başında bulunan muhtesib, dinin hoş karşılamayıp çirkin gördüğü her türden kötülüğü (münker) ortadan kaldırmakla görevliydi. Aslında İslam'da iyilikleri emretme ve kötülüklerden sakındırma, bütün Müslümanlara farzdır. Ancak, bunun bir grup tarafından yerine getirilmesi diğerlerini mesuliyetten kurtarır. İşte bu müessesenin doğuş nedeni budur. İhtisab, toplum huzurunun sağlanmasında önemli rol oynayan bir müessesedir.

Endülüslülerin İhtisab konusunda nesilden nesile intikâl eden ve fıkıh kaideleri gibi ders konusu yapılan alışveriş kanunları vardı. İhtisab müessesesinin başındaki görevli olan muhtesib, bir kadı idi ve genellikle caddelerde yardımcılarıyla birlikte at sırtında gezerek görevini îfâ ederdi. Yardımcılarından birinin elinde ekmek tartısı bulunur ve satılan ekmekleri tarttırırdı. Çünkü ekmek, çeyrek dirhem ağırlığında olup somun şeklindeydi. Aynı şekilde diğer malların da ağırlık ve fiyatlarını kontrol ettirirdi.

Bir Endülüslü, küçük çocuğunu veya hizmetçisini çarşıya alışverişe gönderebilir, o da alması gereken malı istenen ölçüsü ve evsâfında alır getirirdi. Satılan etin üzerinde fiyat etiketi bulunur, kasaplar muhtesibin belirlediği bu etiket fiyatının üstünde veya altında satış yapmaya cesaret edemezlerdi.

Esnafın ya da tüccarın yaptığı hiçbir hîle gizli kalmazdı. Bir satıcının bir çocuğu veya bir hizmetçiyi bile olsa düzenbazlık yaparak kandırdığı iddia edildiğinde, muhtesib bunu hemen araştırır, gerekli ölçüm ve tartımları yapar. Eğer satılan malda bir kusur bulursa, o çevredeki insanları toplayıp malı iyisiyle mukayese eder ve hîlebaz satıcıyı belli ölçüde cezalandırırdı. Eğer aynı satıcı, kendisine verilen *darb* (kırbaç) ve *tecrîs* (caddelerde teşhîr ile rezil etme) cezasına rağmen tövbe etmeyip alıcıları kandırmaya devam ederse, o beldeden sürgün edilirdi.

Halkın dinî hassasiyeti

Dinî kuralların uygulanması devletin başındaki idarecinin değişmesiyle dönemden döneme farklılık arz etmekteydi. Lâkin, genellikle hadleri ikâme ederler yani Şerîat'ın temel kaidelerini uygularlar, uygulamayıp küçümseyenleri ayıplayıp uyarırlardı. Eğer, devlet başkanı dâhil, idareciler dinî kuralları hafîfe alıp uygulamazlarsa ve yaptığını inkâr etmeyip ısrarcı olurlarsa, o zaman halk ayaklanır ve muhâfızlardan korkmaksızın bunu yapan idarecinin muhkem kasrına girerler, hatta onu beldelerinden kovarlardı. Adaletli davranmadıkları zaman kadıları ve valileri yani idarecileri taşlayarak cezalandırma vakalarına sıkça rastlamak mümkündü.

Çalışkan ve iktisatlı oluşları

Endülüslülerin iktisatlı tutumları meşhurdur. Endülüslüler, insanlara muhtaç duruma düşmekten korkarak ellerindeki varlıklarını koruma ve tutumlu yaşama konusunda çok ihtiyatlı ve tedbirliydiler. Bu nedenle onlar cimrilikle de itham edilmişlerdir.

Çalışıp geçimini sağlamak yerine yüzsüzlük yaparak insanlardan dilencilik etmeyi çok çirkin karşılarlardı. Çeşitli hizmetlerde çalışabilecek sıhhatli bir kimseyi dilenirken gördüklerinde ona sadaka vermezler, bilakis onu aşağılayarak kınarlardı. Yani, Endülüs'te ancak herkes tarafından mazur görülenler dışında bir dilenci görmek pek mümkün değildi.

İlim hayatındaki özellikleri

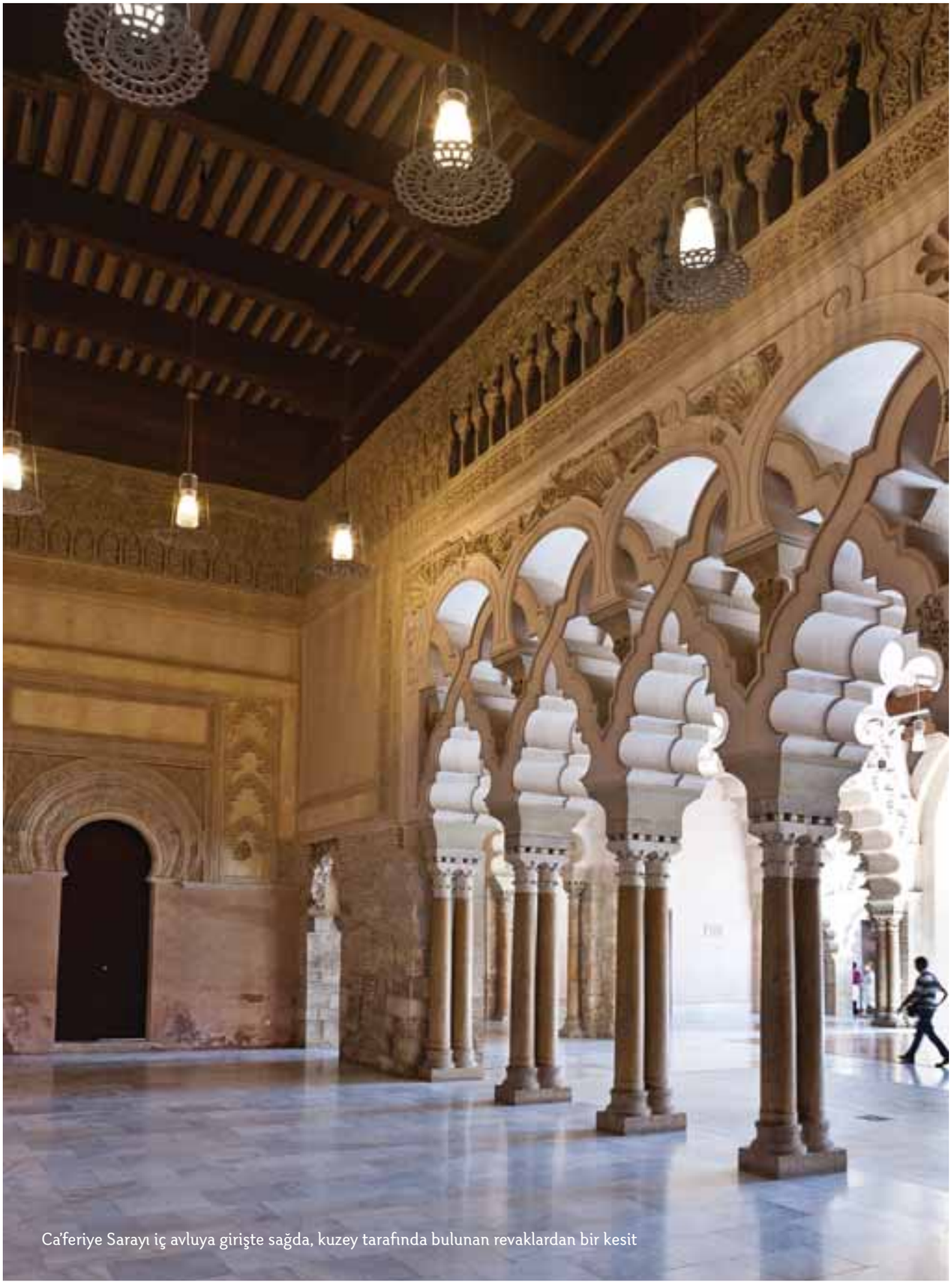
Endülüslüler, toplum içinde bilgili insan olarak temeyyüz etme konusunda dünyanın en hırslı insanlarıydılar. İmkânsızlıktan veya başka bir nedenden dolayı ilim tahsil etmek kendisine kısmet olmamış kimseler zanaata yönelirler ve kendilerini insanlara muhtaç boş insan durumuna düşmekten bu şekilde kurtarırlardı. Çünkü, insanlara muhtaç boş insan olmak Endülüs halkının gözünde çok çirkin bir şeydi. Buna karşın, âlim kişi hem seçkin tabakanın hem de avâm tabakasının gözünde muazzam derecede değerliydi. Görüldüğü yerde insanlar onu parmakla gösterir ve çevresini sararlardı. İnsanlar nezdinde çok şerefli bir mevkie sahipti. Komşuları tarafından veya alışveriş ortamlarında kendisine çok ikram edilirdi.

Bununla birlikte, Endülüs halkı ilim tahsili amacıyla kurulan medreselere sahip değildi. Bütün ilimleri mescitlerde ücret karşılığı tahsil ederlerdi. Onlar câriye satın almak için değil, öğrenmek için okurlardı. Endülüs'ün âlimi, diğerlerinden çok üstündü. Çünkü o, kendisini dünyevî menfaat elde ettiği işini terk edip elindeki bütün kazancını ilim yolunda harcamaya sevk eden içten bir arzuyla ilim talep ederdi. Felsefe ve müneccimlik (astroloji) dışında bütün ilimler onlar için önemli ve zevkli bir uğraştı. Felsefe ve müneccimlik ise, seçkin tabaka arasında çok itibar gören ancak halka belli etmekten çekinilen iki ilim dalıydı. Çünkü, bir kimse halk arasında "felsefe okuyor" veya "müneccimlikle uğraşıyor" diye bilinirse, halk ona *zındık* deyip ondan uzaklaşırdı. Eğer halkın inancına karşı hatalı yaklaşım sergileyerek şüpheli bir hale düşerse, durum daha kadıya veya sultana bile intikâl etmeden onu taşlarlardı. Genellikle idareciler bu tür kitapları bulduklarında yaktırırlardı. Mesela Hâcib el-Mansûr İbn Ebû Âmir (366/976-392/1002) kendisi de felsefe ve astrolojiye meraklı olduğu halde, halkı yanına çekmek için bu tür bir uygulamaya imza atmıştı.

Endülüs halkı için Kur'ân'ı *Yedi Kırâat* geleneğinde okumak ve Hadis rivâyet etmek çok yüce uğraşlardı. Fıkıh yani İslam Hukuku ilminin ise onların nezdinde apayrı bir önemi ve değeri vardı. Genellikle Mâlikî Mezhebi'ni benimsemişlerdi. Seçkin tabaka arasında ise, diğer mezhepleri benimseyenler ve bu farklı mezhepten kaynaklanan farklı görüşlerini ilme düşkün sultanların huzurunda yapılan meclislerde tartışan kimseler de mevcuttu. Fakîh yani İslam hukukçusu onlar için çok değerliydi. Mesela Murâbıtlar, kendi içlerinden çıkan ve büyük saygı gösterdikleri büyük emîri fakîh diye adlandırırlardı. Endülüslüler kâtib yani idarî sekreter ve dilcileri bile aynı sıfatla tavsif ederlerdi çünkü bu fakîh sıfatı onların nezdinde en yüksek pâyeydi.

Endülüslüler Nahiv yani Arapça'nın incelikleri ilminde çok ileri bir düzeydeydiler. İster seçkin tabakadan (havâs), isterse halk tabakasından (avâm) olsun Endülüslülerin konuşması fasîh Arapça kurallarından çok uzak olmasına rağmen, hangi ilim dalında uzman olursa olsun bir kişinin âlim addedilmesi için Nahiv'de de uzman olması beklenirdi. Aksi takdirde âlim sayılmaz ve dikkate alınmazdı. Aslında, halk fasîh Arapça ile konuşmayı ağır bulur ve sıcak bakmazdı. Fasîh Arapça daha çok kitap okumalarında ve mektuplaşmalarda kullanılırdı.

Sultandan başlayarak sıradan bir insana kadar Endülüslüler şiirden, nesirden, tarihten ve zarif hikâyelerden çok ezber yaparak edebiyat ilminde ustalaşan kişileri kısa sürede kahraman ilân edebilirler, bu alanda yetersiz olan âlimleri de yadırgarlardı. Bu yüzden, bu alanda kabiliyetini ispat edenlerin üst düzey idarecilere yakınlaşması ve bir anda talihinin parlaması ya da ikbale kavuşması mümkün olabilirdi. *(Abbâdîler'den el-Mu'temid İbn Abbâd'ın veziri İbn Ammâr bu konu-*

Ca'feriye Sarayı iç avluya girişte sağda, kuzey tarafında bulunan revaklardan bir kesit

da en çarpıcı örneklerden birisidir.) Arap geleneğinde olduğu gibi Endülüslüler nezdinde de şiirle uğraşmak ve iyi bir şâir olmak, kişiye büyük şöhret ve itibar sağlayan bir nitelikti.

Giyim-kuşamları

Endülüs'ün batı bölgesi halkının caddelerde gördüğü hemen bütün kadı veya fakîhler sarıklıydı. Ancak bu doğu bölgesinde böyle değildi. Yani batı bölgesinin aksine özellikle Endülüs'ün doğu bölgesinde sarık kullanımı pek yaygın değildi. Diğer yandan, Endülüs'ün ister doğusunda ve isterse batısında olsun askerler ile halkın bir kısmında sarık görmek mümkündü. Mesela 1229 yılında kısa süreliğine Endülüs'e hâkim olan emîrlerden İbn Hûd sarık kullanmazdı. Aynı şekilde, İbn Hûd'tan sonra 1238 yılında küçük Endülüs topraklarının idaresini ele alan Nasrîler hanedanı kurucusu Muhammed İbnü'l-Ahmer de sarıksızdı. Hatta Nasrî sultanlarının ve askerlerinin çoğu, haraç vererek var olabildikleri Endülüs topraklarında Hristiyan komşuları İspanyollar gibi giyinip kuşanıyorlardı. Silahları onlarınki gibiydi, kaftanları onlarınki gibi iskarlat denen Venedik kumaşındandı.

Endülüs'ün sarık kullanan havâsı yani seçkin tabakası içinde sokakta *taylesan*sız yürüyeni görülmezdi. Bu, genellikle avâm tabakasında da böyleydi. Taylesan, sarığın omuzdan sarkıtılan ucudur. Yaşlı kimseler dışında taylesanı kimse başına koymaz, sadece omuzuna doğru sarkıtırdı. Sûfîlerin çoğunluğu giyimlerinde kızıl ve yeşil rengi tercih ederdi. Sarı renk ise Yahudilerin kıyafetine mahsustu ve Müslümanlardan ayırt edilmesi maksadıyla Yahudilerin sarık giymesi kesinlikle yasaklanmıştı. Kâküllerini iki omuzu arasına yönlendirmeyerek sol kulağının altından salıverme, sadece âlim kimselere has bir âdetti.

Maşrık'ta sarıkla ilgili geçerli olan âdetleri Endülüslüler pek bilmezlerdi. Mesela Endülüs'e gelen bir Maşrıklıyı görseler şaşkınlıklarını gizleyemezler, kendi giyim tarzlarını bırakıp onu benimsemeyi düşünmezlerdi.

Allah'ın yarattığı insanlar içinde, elbiselerinden ev tefrîşâtına kadar temizlik konusunda en titiz toplum Endülüslülerdi. Bir Endülüslünün elinde bir günlük yiyeceğini alacak kadar parası olsa ve temizlik için gerekli sabunu olmasa, yiyecek almayıp oruç tutar ve sabun alıp beden ve elbise temizliğini mutlaka yapar, göze çirkin görünen kirli bir halde bir saat dahi insan içine çıkmazdı.

Siyasi-idari yapı: Sekiz asrın en istikrarsız alanı

Bu konuda, Endülüs'ün devlet hayatında en uzun süre etkili olan ve onun kalıcı-baskın karakterini belirleyen Emevî idaresini esas almak daha isabetli olacaktır.

Endülüs Emevî Hilâfeti'nin hükümet teşkilâtı temelde Doğu İslam yurdu Maşrık'takinden pek farklı değildi. Maşrık'taki kadar düzenli olmasa da devlet başkanlığı genelde verâset usulüyle yani babadan oğula geçmekteydi. Vezirlerin başında Hâcib unvanıyla görev yapan kimse, saray nâzırı ya da başvezir olarak halife ile vezirler arasında aracılık rolünü yerine getirirdi.

Vezirlerin altında Küttâblık makamı gelirdi. Vezirler küttâbların da katılımıyla Dîvân denilen hükümet heyetini oluştururlardı. Kurtuba dışında kalan ve sayıları altıyı bulan eyâletlerden herbiri vali unvanlı bir mülkî-askerî görevli tarafından yönetilirdi. Bazı önemli şehirlere de vali tayin edildiği dönemler olmuştur.

Dîvân, Endülüs'te daha ziyade Dîvânü'l-ceyş adıyla, beytülmâlden kendilerine maaş ve atıyye tahsis edilen askerlerin kaydedildiği defter anlamında kullanılmıştır. Bu mânada dîvânın teşkili büyük bir ihtimalle 124/742 yılından sonra olmuştur. Endülüs'ün fethini gerçekleştiren Arap ve Berberî askerleri, fetih sonrasında savaş yoluyla ele geçirdikleri topraklara yerleşmişlerdi. Kaynaklarda *belediyyûn* diye adlandırılan bu askerler, başlarındaki valinin isteğiyle cihad harekâtına katılmakla yükümlüydüler. Bunun karşılığında kendilerine belli bir maaş ödenmez, ele geçen ganimetlerin beşte dördü bunlara verilirdi. 123/741 yılında Endülüs'e, Dımaşk'lı askerlerden oluşan ve bu sebeple kaynaklarda kendilerine Şâmiyyûn adı verilen yaklaşık 10-12.000 kişilik bir grup daha geldi. Bunlar belediyyûnun elindeki toprakların yerine kendi aslî vatanlarına benzeyen ve *el-Küverü'l-mücennede* (askerî vilâyetler, askerle donatılmış şehirler) adıyla bilinen İşbîliye, İlbîre (Elvira), Tüdmîr, Bâcce (Beja), Reyye (Regio), Cezîretülhadrâ (Algeciras) ve Ceyyân (Jaen) vilâyetlerine yerleştirildiler. Buna karşılık maaşlı olarak muvazzaf askerlik yapmakla yükümlü tutuldular. Bu askerler için Dîvânü'l-ceyş (Dîvânü'l-cünd, Dîvânü'l-asâkir, Dîvânü's-uğûr) teşkil edildi ve bu dîvâna özellikle onlar kaydedildiler.

I. Abdurrahman döneminden itibaren (756-788) Dîvânü'l-ceyş'e Mağrib'ten getirilen Berberî askerleri, Hristiyan

krallıklarla yapılan savaşlar sırasında ele geçirilen veya köle tâcirleri tarafından Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden getirtilen ve İslamlaştırılmalarının ardından kısmen idarî ve daha çok askerî hizmetlerde kullanılan kimseler sakâlibe de dâhil edildi. Aynı şekilde devletin kuruluşundan beri merkezî idareye karşı başlatılan isyanların liderleri de yakalandıkları ya da kendiliklerinden teslim oldukları vakit Dîvânü'l-ceyş'e kaydedildiler. Ayrıca, yeniden isyan etmelerine engel olmak için kendileriyle birlikte savaş kâbiliyeti olan adamları da maaşa bağlandılar.

Bazı kaynaklarda I. Hişâm'ın (788-796), savaş sırasında ölen askerlerin geride kalan erkek çocuklarını da dîvâna yazdırdığı ifade edilmektedir. Özellikle III. Abdurrahman döneminde (912-961) bir taraftan sakâlibenin, diğer taraftan itaat altına alınan âsî liderlerin ve adamlarının sayılarında görülen artışa paralel olarak Dîvânü'l-ceyş'e kayıtlı olanların sayısında da büyük bir artış görüldü. Ancak bu halife döneminde beytülmâlin gelirleri çok yükselmişti. Dolayısıyla, dîvâna kayıtlı askerlerin maaşlarının ödenmesinde herhangi bir problemle karşılaşılmadı. Âmirîler'in idareyi ellerinde bulundurdukları dönemde Arap askerlerin ve sakâlibenin ihmal edilmesine bağlı olarak dîvâna kayıtlı askerlerin çoğunluğunu bu sırada Mağrib'ten getirilen Berberî askerler teşkil ettiler. Dîvânü'l-ceyş'in Mülûkü't-tavâif (1031-1095) ve Nasrîler (1232-1492) dönemlerinde de devam ettiği görülmektedir. Yalnız bu dîvân, özellikle Nasrîler devrinde maaşlı askerlerin kayıtlı olduğu bir yer olmasının yanı sıra, askerî meselelerin görüşülüp karara bağlandığı bir müessese olma özelliğini de kazanmıştır.

Endülüs Emevî Devleti'nde Dîvânü'l-ceyş'ten başka resmî yazışmaları yürüten Dîvânü'r-resâil ve'l-kitâbe ile malî işlerle ilgilenen ve gelir giderleri kontrol eden Dîvânü'l-harâc ve'l-cibâyât adlı iki dîvân daha mevcuttu. Dîvânü'l-harâc'a Dîvânü'l-eşgâl, Dîvânü'l-a'mâl, Dîvânü'l-hisbân, Dîvânü'z-zimâm da denilirdi. Dîvândan sorumlu olan görevliye kâtib veya sâhib adı verilirdi. Dîvân teşkilâtı vezirlik gibi önemli bir daireydi ve başkâtip vezir rütbesinde olup aynı maaşı alırdı. Dîvânü'l-harâc'ın reisi olan sâhibü'l-eşgâl, vezirden daha nüfûzlu idi. Bu dîvânla doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılı olan Dîvânü'l-hizâne ise özellikle devlet hazinesinden sorumluydu. Dîvânü'r-resâil IV./X. yüzyıldan itibaren giderek daha fazla önem kazanmış ve alt şubelere ayrılmıştır.

Divan işlerinin görüldüğü Dîvânhâne'ye gelince, divan veya toplantı anlamına gelen kelimenin kavramlaşma süreci İslam'ın ilk devirlerinden itibaren başlamıştır. Divan'ın toplandığı, önemli devlet meselelerinin görüşüldüğü ve resmi kabullerin yapıldığı yerdir.

Adlî ve kazâî işler, ya bizzat halife tarafından yahut da onun vekâlet vererek yetkili kıldığı *kadı*lar ya da hâkimler vasıtasıyla yürütülürdü. Başşehir Kurtuba'da bu kadıların üstünde başkadı olarak Kâdî'l-kudât bulunurdu. Cinâî olaylarla polisiye işlerden Sâhibü'ş-şurta denilen kadı sorumluydu. Başşehirde bulunan Sâhibü'l-mezâlim unvanlı bir diğer kadı ise, kamu görevlilerine karşı serdedilen şikâyetlere bakar ve bunların hukukî gereğini yerine getirirdi.

Emîr ya da halife tarafından kadı tayini, Şerîat uzmanlığı gereğince tarafsız ve kayırmasız şekilde adaleti sağlaması, aralarında husûmet olan kimseler hakkında hüküm vermesi ve kendisine sığınan mazlumların ve zayıfların hakkını alması amacıyla yapılırdı. Gayretli kimseler için eğitim imkânı ve şartları sağlandığından, toplumun her tabakasından kadılar yetişmişti. Öncelikle Kurtuba ve sonra İşbîliye şehri büyük fakîhleriyle meşhurdu.

Kurtuba kadıları arasında her şehirde bulunan normal bir kadı yanında, Kâdî'l-Mezâlim *(Sâhibü'l-Mezâlim unvanlı kadı, kamu görevlilerine karşı serdedilen şikâyetlere bakar ve bunların hukukî gereğini yerine getirirdi.)*, Kâdî'r-Red *(Temyiz mahkemesi kadısı olup, diğer kadıların verdiği hükümlere yapılan itirazları değerlendirip karara bağlardı.)* ve Kâdî'l-Cemâa *(Kâdî'l-Cemâ'a: İslam devletlerinde adliye sisteminin başında bulunan görevliye verilen unvandır. Kâdî'l-Kudât unvanından önce kullanılmaya başlanmıştır. Kâdî'l-Cemâ'a, başşehir kadılığı makamına getirilen kişinin unvanı olmuştur. Merkez kadısı, çok itibarlıbir makamdır. I. Abdurrahman zamanında ortaya çıkmış ve ilk olarak, Yahya b. Yezîd et-Tücîbî bu unvanı ihraz etmiştir. Âmirîler döneminde bu makam Kâdî'l-Kudâtlığa çevrilmiş ve Kâdî'l-Cemâ'a'dan üstün kabul edilmiştir. Bu göreve de ilk gelen kişi, Ebu'l-Abbâs İbn Zekvân olmuştur. Adliye teşkilatının başında bulunan bu makamın sahibi, aynı zamanda halifenin de vekili sayılmaktaydı)* da bulunurdu. Kâdî'l-Cemâa, Maşrık'ta olmayıp sadece Endülüs'e has bir müesseseydi.

Kadılar ya da hâkimler tarafından verilen cezalar genellikle para cezası, kırbaçlama, kısas, hapis; İslamî temel değerlere sövme, sapkınlık ve dinden çıkma yani irtidât gibi hallerde ise ölüm cezası şeklinde uygulanırdı.

Mâlega Cebelü'l-Fevra (Gibralfaro, Fener Dağı/Kayası) Kalesi ve el-Kasaba (Alcazaba) genel görünüm

Devlet hazinesi, devlete ait mal varlığının bütünü ve bununla ilgili idarî-malî kurum olan Beytülmâl, bütün İslamî yönetimlerde olduğu gibi Endülüs'te de mevcuttu. Endülüs'te de sadece vakıf gelirlerinden veya Müslümanların yapmış olduğu yardımlardan oluşan ve genel beytülmâlden ayrılması için *beytü mâli'l-müslimîn* denilen mallar, şehirdeki en büyük camide ve başkadının nezâreti altında muhâfaza edilmekteydi. Böylece beytülmâlin ikiye ayrıldığı ve genel hazinenin yanısıra özel birtakım gelirlerin saklandığı daha dar kapsamlı bir beytülmâlin ortaya çıktığı görülmektedir. Burada genellikle şer'î vergiler toplanmaktaydı. Beytülmâl adı daha ziyade bunun için muhâfaza edilmiş ve kadıların denetim görevi de çoğunlukla bu beytülmâl üzerinde olmuştur. Diğeri ise bütün devlet gelirlerinin toplandığı ve *hizânetü'l-âmme* denilen genel devlet hazinesidir. Beytülmâlin halkın paralarını muhâfaza etme fonksiyonunun olduğu da söylenebilir. Bazı kaynaklarda Müslümanlann emanet bıraktıkları mallardan oluşan beytülmâli genel beytülmâlden ayırmak için birinciye *beytü mâli'l-kudât* denmekte ve sadece bunun kadı'nın idare ve nezâretinde olduğu belirtilmektedir.

Beytülmâl gelirlerini devlet başkanının harcama yetkisi bakımından ikiye ayırmak gerekir. Bazı gelirlerin naslarda belirtilen sarf yerlerine harcanması zarurî olup başka yerlere kaydırılması imkânsızdı. Mesela, II. Abdurrahman bir sanatkâra devlet hazinesinden 30.000 dinar vermek istediğinde beytülmâl görevlisi devlet hazinesinden böyle bir bağışta bulunamayacağını kendisine hatırlatmış ve hükümdar 30.000 dinarı şahsî hazinesinden ödemek zorunda kalmıştı. Bütün

bunlara dayanarak beytülmâlin İslam hukukunda hükmî şahsiyete sahip bir kurum gibi kabul edildiğini söylemek mümkündür.

Devletin malî yapısının temelini oluşturan beytülmâl çeşitli vergiler ve diğer gelirlerle beslenmekte ve bunlar belirli harcama kalemlerine sarfedilmekteydi. Beytülmâlin belli başlı gelir kaynaklarına gelince, temelde üç çeşit vergi (cibâye) söz konusuydu. Öncelikle Şerî vergiler gelirdi. Bunlar din kaynaklıydı ve her idare döneminde hemen aynı adla toplanırdı. Müslümanlardan *zekât* ve öşür; Gayrimüslimlerden *fey* yani *cizye*, *harac* ve *humus* adıyla alınırdı. Harac arazileri ise zamanla öşür arazisine dönüştü. İkinci türü örfî vergiler oluşturuyordu. Miktarı her idareyle değişir ve *meğârim* adı altında toplanırdı. *Katî*, *darîbe*, *kabâle*, *takviye* ve *nâzile* veya *inzâl* gibi çeşitleri de mevcuttu. Halk bu türden vergilere hiç iyi bakmamıştır. Hatta zaman zaman ayaklanmalara bile sebep olmuştur.

Üçüncü tür ise, daha çok Emevîler döneminde kuzeyli krallıklardan alınan *haraç* idi. Şimdi bunların ayrıntılarına bakalım.

1) Zekât: Müslüman mükelleflerden para, ticarî mal, toprak ürünleri ve hayvanlardan % 2,5 ile % 10 arasında değişen oranlarda alınan vergi. 2) Humus: Savaş yoluyla elde edilen menkul ganimetlerden beytülmâle intikâl eden beşte bir oranında paylar. 3) Haraç: Gayrimüslim toprak sahipleriyle haraç statüsüne tâbi toprakların mâliki olan Müslüman mükelleflerden alınan ve nisbeti değişen toprak vergisi. 4) Cizye: İslam devleti tebaası olan Gayrimüslim erkeklerden alınan vergi. 5) Öşür: İslam devleti tebaası olan Gayrimüslimler (zimmî) tarafından ithal edilen ticaret mallarından % 3, yabancılar tarafından ithal edilen mallardan % 10 oranında veya mütekabiliyet esasına göre tahsil edilen vergi. Hukukçuların çoğu haraç, cizye ve öşûrü fey geliri olarak tek bir kalem halinde mütalaa etmektedirler. 6) Devlet arazisinden ve emlâkinden elde edilen gelirler. 7) Mirasçı bırakmadan ölenler ve irtidad edenlerin malları ile buluntu ve sahipsiz mallar. Mâlikî hukukçulara göre beytülmâl mirasçı olarak asabe ve ashâbü'l-ferâizden sonra üçüncü sırada yer alır. 8. İnfak Gelirleri: Olağanüstü durumlarda Müslümanlardan istenen bağışlardır. Hz. Peygamber özellikle savaş masraflarını karşılamak veya fakir ve düşkünlere yardım etmek için Müslümanlardan infakta bulunmalarını istemiştir.

Beytülmâlin gelir kaynakları sadece bunlardan ibaret değildir. İhtiyaç halinde ve beytülmâlin boş olduğu durumlarda İslam devleti gerek servet gerekse gelirler üzerine yeni vergiler koyabilirdi. Çeşitli İslam devletlerinde tarih boyunca bu türden vergi tahsil edildiği görülmüştür.

Bir diğer görevli de, sosyal düzenin sağlıklı işlemesinden ve âsâyişten sorumlu olan Muhtesib idi. Dîvânü'l-ihtisâb veya Hisbe Teşkilâtı olarak adlandırılan müessesenin başında bulunan muhtesib, polis ya da zâbıta gibi güçlerin başında, ticarî hayatın merkezleri olan çarşı-pazarlar ve limanlar gibi yerlerin kontrolünü düzenli olarak yapardı. Ölçme ve tartma âletlerinin doğruluğunu denetleme; kumar ya da şans oyunlarına, gayrımeşru kadın-erkek ilişkilerine, toplumsal ortamlarda giyilen kıyafetlerin şekil ve tarzlarına evvelce ortaya konmuş kanun veya kurallar çerçevesinde müdahale etme yetkisine sahipti. Dîvânü'l-ihtisâb'a bağlı olan Dîvânü'l-etıbbâ'da görevli hekimlerin başkanına şeyhü'l-etıbbâ denilmekteydi

Özellikle Emevîler döneminde başşehir Kurtuba ile eyâletler arasında süratle haberleşmeyi sağlayan Berîd Teşkilâtı'nın mevcut olduğu da bilinmektedir. Sâhibü'l-bürûd denilen görevlinin eyâletlerde çok sayıda adamı vardı ve olaylardan vaktinde haberdar oluyordu. Daha çok Sudanlı zencilerin görevlendirildiği teşkilâtta âcil mesajları daha kısa sürede ulaştırmak gayesiyle XI. yüzyıldan itibaren posta güvercinleri de kullanılmaya başlanmıştır.

Sosyal hayat (convivencia): İslam fethiyle gerçekleşen toplumsal dönüşüm

Temel insanî değerlere bağlı olarak birarada yaşama sanatının oluşum yeri Doğu İslam ülkesi Maşrık'tır. Fakat farklı kültürlerden büyük halk kesimleri arasında ve daha yoğun şekilde yaşandığı yer ise Endülüs'tür. Müslümanlar, Gayrimüslimler ile birarada yaşama noktasında o zamana dek görülmemiş bir müsâmaha ortamı vücûda getirmişlerdir.

Haçlı Savaşlarının hemen ardından XIII. yüzyılda İslam beldelerini gezen bir İtalyan seyyâh:

...O gaddar bildiğimiz Müslümanların arasında öyle mükemmel şeylerle karşılaştık ki, doğrusu hayrete düşmekten kendimizi alamadık.. İlim tahsiline olan düşkünlükleri, namaz esnasında sergiledikleri huşû, fakirlere gösterilen merhamet, Allah'a-Peygamber'e-kutsal yerlere duyulan saygı, vakar ve haysiyet, yabancılara gösterilen cömertlik, akrabalarına olan bağlılıkları...

Müslümanların İber Yarımadası ya da Endülüs'e girişleriyle birlikte, orada bir kültürel sinkretizm yani farklı kültürlerin birleşmesiyle bir içtimai müesseseleşme süreci başlamıştır. Bu oluşum içerisinde bulunan kültürel öğeler ise Bizans, Roma ve çeşitli İspanya unsurları ile beraber Arap, Berberî, Şam-Filistin ve İslamî Mezopotamya unsurlarıdır. Gerçekte ise bütün Afro-Avrasya kuşağı boyunca İslâmiyet, daha önce sürdürülmüş olan bütün ilişki tiplerini kendi toplumu bünyesinde barındırmakla, yayılmış olduğu çeşitli bölgeler arasında bölgelerarası bir medeniyetin mikrokozmosuydu.

Endülüs'te inşa edilen içtimai uzlaşma olgusu *convivencia*nın temelinde, Abdülaziz b. Mûsâ ile Teodomiro arasında yapılan (713) zimmet antlaşması bulunmaktadır. İşte onun esası:

> *Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, Abdülaziz'den Teodomiro'ya: Teodomiro barışı kabul etmiş, karşılığında kendisine Allah'ın ahdi ve zimmeti verilmiştir. Üzerinde ittifak edilen şartlara uydukları sürece onun ve idaresi altındaki Hristiyanların mallarına dokunulmayacak; kendileri, çocukları ve kadınları öldürülmeyecek, esir edilmeyecek; dinlerini (hayat tarzlarını) yaşama konusunda herhangi bir engelle karşılaşmayacaklar, kiliselerine dokunulmayacaktır..*

Kuran'da sosyo-ekonomik farklılıklardan çok, din farklılığı esas alınmıştır. Ferdin fertle ve ferdin devletle olan ilişkileri dinî kimlikler dikkate alınarak hukukî zemine oturtulmuştur. Bütün İslam tarihi boyunca esas itibarıyla bu anlayış geçerli olmuştur. Endülüs toplumu da Müslümanlar ve Gayrimüslimler şeklinde iki ana bölüme ayrılmıştı ve resmi hukuk sistemi de bu esasa göre işlerdi.

Evlenme, diyet, muhâkeme, ibadetlerin aleni icrası gibi konularda Müslümanlar göreceli bazı ayrıcalıklara sahip olmuşlarsa da can, mal, din, namus güvenliği, iş ve seyahat hakkı, kimliğini-dilini muhâfaza etme gibi temel haklar ve ödevlerde iki kesim arasında çok farklı hüküm ve uygulama söz konusu değildi.

Fetih yıllarında Müslümanlar azınlık durumundaydı. Hatta dönemin Emevî idarecileri Müslümanların Hristiyan çoğunluk içinde eriyerek yok olacağı endişesi bile duymuşlardı. Bu endişeyle Ömer b. Abdülaziz, bir ara Müslümanları Endülüs'ten tamamen tahliye etmeyi bile düşünmüştü. Ancak, zamanla dinî-kabilevî kimliğin muhâfazasıyla bu endişenin yersizliği anlaşılmıştır. Müslümanların dinlerine bağlı hayatları ve görünümleri, yerli kitlelerin de İslamlaşmasında etkili olmuştur.

Müslüman nüfusun artışı, VIII-IX. asırlarda yerli halkın çoğunun İslamlaşması sayesinde oldu. Fetih esnasında ortalama 4 milyon olan yerli nüfusun çoğu, IX-X. yüzyıllarda şeklen de olsa İslamlaştı. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Müslümanlar Endülüs'te çoğunluk haline geldiler.

Asırlarca süren Reconquista hareketine karşı ribatlarda yaşayan gönüllü mücâhitler (el-Mütetavvialar) sınır güvenliğini sağlıyorlardı. Bunun karşısında ve büyük ihtimalle bu gelenekten esinlenerek ortaya çıkan Tapınak Şövalyeleri Templierler ve Hospitalierler ise Doğu'da ortaya çıkarak son-

Son şeklini Nasrîler döneminde alan Mâleka el-Kasrı'ndan (Alcazaba) bir kesit

raki yüzyıllarda Frank ve İber krallıklarında kendilerine yer bulmuşlardır.

Fetih yıllarında Endülüs'e gelip yerleşen fâtih Arapların sayısı 40-50 bin, fâtih Berberîler bunun birkaç misli, yerli halkın nüfusu ise 2-4 milyon arasındaydı. İlk asrın sonunda Araplar'ın nüfusu 150-200 bine, Berberîler'inki bunun birkaç misline çıkmış; IX. yüzyıl başlarında bu rakam ortalama toplam 500 bine ulaşmıştı.

Burada, fetihle ve fetih sonrasında İslam ülkesinin doğusundan ve Mağrib'ten Endülüs'e gelen Müslüman nüfusun yani Arapların ve Berberîlerin hızla artmasının sebeplerine değinmek faydalı olacaktır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Öncelikle, her iki taraf da kız alıyorlar fakat dışarıya kız vermiyorlardı. Bu, kabilelerin genişlemesini sağlıyordu. İkinci olarak, erkekler birden fazla kadınla evlenebiliyorlardı. Üçüncü olarak, nesep babaya ait kabul edildiğinden başka ırktan bir anadan doğan çocuklar Arap veya Berberî sayılıyordu. Son olarak, İslâmiyet'in Müslümanlar arasında evliliği teşvik etmesi de bunda bir etkendi.

Müslümanlar İspanya'nın fethini tamamladıktan sonra ortaya çıkan yeni toplum yapısı, yaklaşık bir asır içerisinde kendine has karakterini kazandı. Bu zaman zarfında onlar devletin siyasî ve idarî yapısını teşekkül ettirip yeni yerleşim yerleri ve şehirler inşâ ederken, bir yandan da Doğu İslam dünyası Maşrık'ta gelişmiş bulunan ilim ve felsefe alanındaki çalışmaları Endülüs'e taşımaya başladılar ve bu alanda büyük gelişmeler kaydettiler. Medeniyet ve ilim sahasında gösterilen ilerlemenin neticesi olarak zamanla bütün Avrupa'nın bilim-felsefe merkezi konumuna yükselen okul ve üniversitelere sâhip oldular.

İslam öncesi İber toplumunda Hristiyanların ezici çoğunluğu Katolik idi. Bir kısmı da Arianist idi. Yahudiler ise yarımadanın eski sâkinlerindendiler. Tenha bölgelerde paganistler de vardı. Kilise, 587 yılında Vizigotları Katolikliğe girmeye mecbur etmiş, aynı zorlamayı Yahudilere de uygulamıştı. Hatta 694 yılında toplanan konsil Yahudilerin köleleştirilerek Hristiyan ailelere dağıtılması veya satılması, böylece Hristiyanlaştırılması kararını da almıştı.

Yerli halkın çoğu etnik olarak Hispano-Romen idi. Geri kalanı ise Germen asıllı Vizigotlar ile Yahudilerden oluşuyordu. Sosyal statü bakımından üç tabaka mevcuttu. Üst tabakayı imtiyazlılar, orta tabakayı hür halk yığınları, alt tabakayı ise köleler oluşturuyordu. Aralarında geçişkenlik mümkün olmakla birlikte zor ve seyrek görülen bir durumdu.

Sosyal alanda ilk değişiklik, Roma-Vizigot dönemlerinde kullanılan ve İspanya isminin menşei olan Hispania/Spania yerine el-Endelüs adının kullanılmasıdır.

Mevcut üç dine bir de İslam eklenmiş, mevcut üç ırka da yenileri eklenmiştir. Önceki sosyal statü yapılanması tedricen değişime uğramıştır. Artık toplum gelir gruplaması bakımından havâs (hanedan üyeleri, Kureyşliler, büyük Arap aileleri, büyûtât, Mevâlî ve üst düzey idareciler, kadılar) ve avâm (esnaf ve zanaatkârlar, işçiler, talebeler ve köylüler) şeklinde ikiye ayrılır oldu. Tabakalar arası geçişkenlik mümkün hale geldi. Köleler sınıfı kalktı, yerine Mevâlî ve Sakâlibe oluştu.

Gerçekte Endülüs toplumunun dindarlık seviyesi yüksekti. Endülüs, geçmişteki İslam ülkeleri arasında dinî hamâset ve heyecanın yüksek olduğu bir bölge olarak öne çıktı. Bu sonucu doğuran ise, ülkenin içte ve dışta sahip olduğu özel şartları idi. Ancak, buna rağmen dinî alanda taassup yerine hoşgörü hâkim oldu.

Araplar ve asabiye

Asabiye, bugün vatan, ırk veya kültür üstünlüğünü savunan milliyetçilik fikrinden çok bir kavmin, bir kabilenin üstünlüğünü savunan ırçılık fikrine daha yakın görünmektedir ve ondan daha dar kapsamlıdır. Kişinin kendi akrabalarını ve içinde bulunduğu toplumu öne çıkarması, onlara ait olan şeyleri savunması, onlara yardımda öncülük tanıması demektir.

İslam, dar anlamda kavmiyetçilik manasına gelen 'asabiye'yi yasaklamış, bunun Câhiliye âdeti olduğunu vurgulamış, kan-soy bağı kardeşliği yerine din kardeşliğini ön plana çıkarmıştır. Müminleri kardeş ilân ederek, aralarındaki ilgi, yardımlaşma ve adaletin bu kardeşlik bağı üzerine bina edilmesini emretmiştir. *(Kur'ân-ı Kerîm, 49 Hucurat/9-10, 4 Nisa/58, 65 Talak/2)* Buna rağmen, Endülüs'ün de bağlı eyâleti olduğu Emevîler Devleti'nde Câhiliye asabiyesi yeniden ortaya çıkmıştır. Kabileler arasındaki eski hesaplar gündeme çıkarılmaya ve mesela Suriye'de Kayslılar-Yemenliler, Horasan'da Mudarlılar-Ezdliler ve Endülüs'te de Beledliler-Şamlılar çatışmaya başlamışlardır. Sonuçta ciddi sosyal problemler ortaya çıkmıştır.

Arapların çoğu fetihle Endülüs'e yerleşmişlerdir. Bunların çoğu aslen Kayslılar ve Yemenliler olarak iki kabileden müteşekkildir. Hepsi Müslümandır. İlk kâfile, 92/711 yılında Târık b. Ziyâd'ın Endülüs'e çıkışından bir yıl sonra 93/712 yılında Mûsâ b. Nusayr ile birlikte Endülüs'e çıkan 12 bin kişilik ordunun içinde yer alan ve çoğunluğu oluşturan gruptur. Ardından 97/716 yılında vali Hur b. Abdurrahman es-Sakafî'nin yanında 4 bin kişilik grup gelir. Bu son iki gruptakilerin çoğunluğu Yemenliydi ve bunlar Beledliler (Belediyyûn) ya da Belde Halkı (Ehl-i Beled) olarak adlandırıldılar. Çünkü Endülüs topraklarına ilk yerleşenler onlar olduğu için kendilerini Endülüs halkından addetmişlerdir. Daha sonra zaman zaman gelip Endülüs'e yerleşen Araplar da olmuştur.

124/741 yılında bu kez Şamlılar Endülüs'e gelmiştir. Mağrib'te Berberî isyanını bastıramayan ve sayıları 10-12 bin civarında olan Şam birlikleri Endülüs'e sığınmış ve Şamlı Arapların askerî üstünlüğünü takviye etmişlerdir. Bunların 8 bini Arap, 2 bini de onların mevâlîsi yani âzatlılarından oluşmaktaydı.

Endülüs'te kaleler düştü ve Endülüslüleri koruyan mücâhitler Müdeccen oldu, Morisko oldu

Araplar arasında özellikle ilk dönemlerde bu asabiye duygusuyla hareket etmekten kaynaklanan çekişmeler, hatta çatışmalar yaşanmıştır. Bu çekişmelerin sonunda Yemenliler, Şamlılar veya Kayslılar'a karşı üstünlüğü kaybetmişler ve idarî işlerden iktisadî ve kültürel alanlara yönelerek oralarda daha başarılı olmuşlardır.

Araplar, sonraki yıllarda da Endülüs topraklarında hem yerli halklara nisbetle hem de kendileri gibi fetihle birlikte gelen Berberîlere nisbetle azınlıkta olmalarına rağmen, hemen daima hâkim güç olarak kalmayı başarmışlardır.

Berberîler

Eski Yunan kaynaklarında *barbaroi*, Lâtin kaynaklarında *barbari* (barbar) olarak geçen kelimeyi Araplar *Berberî* şeklinde söylemişler ve İfrîkiye'nin yerli halkı yani, Berka şehrinden Atlas Okyanusu'na kadar olan bölge sâkinlerini tanımlama için kullanmışlardır. Berberîler'in menşei ve anayurtları ile Berberî dilinin aslı konuları halen ilim âlemince tartışılmaktadır.

Endülüs'ün fâtihi olan ordunun komutası, kendisi de bir Berberî olan Târık'ta olmasına ve 12 bin kişilik ordunun çoğunluğu Berberîlerden oluşmasına rağmen, Araplar Hz. Peygamber zamanından bu yana devletin aslî ve hâkim yönetici unsuru olmalarının verdiği psikolojiyle, Endülüs'te de kendilerini yeni ülkenin sahibi olarak görmüşlerdir. Bu psikolojik tutumun etkisiyle onlar hâkim kesimin yararlandığı bütün imtiyazları kendileri için doğal hak olarak addetmişlerdir. Mesela, fetihten sonra gerçekleşen iskân planında kendileri güney, doğu ve orta bölgelerdeki en verimli ovalara ve kalelere yerleşip güvenlik içinde büyük iktaların sahipleri olurken, Berberîleri dağlık bölgelere, kıraç arazilere ve kuzey-kuzeydoğuki düşmana yakın sınır bölgelerine yerleştirmişlerdir. Bu iskân şartları Araplara zenginlik ve güç yanında müreffeh bir hayatı da getirmiştir. Buna karşın Berberîler, Araplara nisbetle daha zor hayat şartlarıyla mücadele içinde olmuşlar ve dolayısıyla her bakımdan daha zayıf ve savunmasız durumda kalmışlardır. Bu sebeple onlar zaman içinde çıkan isyan fırsatlarını değerlendirmekten çekinmemişlerdir.

Emevîler'e karşı Mağrib'te 739 yılında başlayan Berberî isyanı, 741 yılında İfrîkıye valisinin ordusuna karşı Gazvetü'l-eşrâf savaşının kazanılması üzerine yayılmıştı. Sonuçta Hilâfet ordusu bile yenilmiş ve savaştan kaçan Şamlı askerler

Sebte'ye, oradan da Endülüs'e sığınmışlardı. Mağrib'teki bu Berberî başarıları, fetihten sonraki iskân işlemlerinde haksızlıklara maruz kaldıklarına inanan Endülüs'teki Berberîleri de harekete geçirmiştir. Araplara karşı içleri kinle dolu olan Berberîler, nüfuslarının yoğun olduğu Aşturiş (Asturias, Asturya), Galicia (Galicia) ve Medâyin bölgelerinde ayaklanarak Kurtuba üzerine yürüdüler. Araplar'a karşı katliama giriştiler. Endülüs'ün idaresini ele geçirmek istiyorlardı. Ancak, vali Abdülmelik b. Katan, Sebte'de çok zor durumda bekleyen Şamlı askerlerin yardımıyla bu bâdireyi atlattı. Şamlılar'ın komutanı Belc b. Bişr ile birlikte güneyden kuzeye büyük bir püskürtme harekâtına giriştiler ve bir yıl geçmeden isyanı bitirdiler.

Diğer taraftan, paradoksal bir durum olarak Berberîler zamanla Arap asabiyesiyle gelen bu olumsuz şartlardan kaynaklanan bazı olumlu vasıflara da sahip olmuşlardır. Mesela onlar müreffeh hayat yaşadıkları için cihattan geri durabilen Araplara karşın Endülüs tarihi boyunca devam eden cihat hareketinin içinde daha etkin yer almışlardır. Ayrıca, kendini Arap olmayanlardan üstün gören Araplara nisbetle yerli halkla daha çabuk ve kolay şekilde kaynaşmışlardır.

Endülüs'te yönetici ve seçkin Arapların asabiye duygusuyla hareket etmeleri, Berberî asabiyesini doğurmuştur. Ayrıca dinî bütünleşmeyi de önlemiştir. Berberîler daha çok eski mezhepleri olan Hâricîlik'te kalmışlardır. İç çekişmelerden etkilenenlerin bir kısmı zamanla Mağrib'e dönmüşler ve bu yüzden Kuzey Endülüs'ün Müslüman nüfusu çok azalmıştır. Bunun sonucu olarak ise kuzeyde Hristiyanlara karşı büyük bir otorite boşluğu meydana gelmiş, Asturias bölgesinde Reconquista için toparlanma başlamış ve Asturias/Galicia-Leon ve Navar krallıkları oluşmaya başlamıştır. Dolayısıyla Müslümanlar, Hristiyan rakiplerine karşı aktif ya da fetihçi konumdan pasif veya savunmacı duruma düşmeye başlamışlardır.

Müslümanlaşma hareketi ve Hristiyanlar ya da Müsta'ribler (Mozarabes, Muâhidûn, Anlaşmalılar, Nasârâ, Ehli'z-zimme, el-Acem)

Sözlük anlamıyla 'Araplaşan' anlamına gelen müsta'rib kelimesi, Arapça konuşmak ve Müslümanların hayat tarzını taklit etmek suretiyle dil ve hayatları bakımından Araplaşmış olan Endülüs İslam Devleti tebaası İber Hristiyanları ve Yahudileri için kullanılır. Ancak bu kavramla, her çağda ve her ortamda dinleriyle milliyetleri örtüşmüş bir halde yaşayarak kimliklerini muhâfaza edebilmiş olan Endülüslü Yahudilerden ziyade, aynı topraklarda yaşayan Hristiyanlar kastedilmektedir.

Hristiyan ahâliyi, emîr ya da halife tarafından kendi içlerinden seçilen kont unvanlı ve *kûmis* (comes) adı verilen cemaat lideri yönetiyordu. Bu lider aynı zamanda sarayda temsilci olarak da görev yapardı. Diğer bir görevli de, vergi işlerini yürütürdü. Hristiyanların kendi normal mahkemeleri olduğu gibi, kontun başkanlığında görülen istinâf mahkemeleri de vardı. Hristiyan tebaa mülkî ve askerî devlet makamlarına tayin ediliyor, dinî müsâmaha ve kanunî eşitlikten yararlanıyordu. Anlaşmazlıklarını kendi aralarında halledelerdi. Ancak ölüm cezasını gerektiren bir olayın vukuunda kadıya danışmak zorundaydılar. Sanığı *kadı*nın huzuruna getirirler ve hukukî teâmüllerini ihtiva eden kitaplarını gösterirlerdi. Kadı müsbet baktığı takdirde onlar da suçluyu idam ederlerdi.

Fethedilen şehirlerde büyük miktarlarda mevcut olan Müsta'rib nüfus, kendilerine karşı Müslümanlar tarafından gösterilen insani muâmele sonucu Müslümanların dili ve hayat tarzını taklit ederek huzur içinde yaşamışlardır. Asırlar boyunca, İspanya Müslüman kültürünü bizzat yaşayarak öğrenmiş olmanın getirdiği yüksek seviyelerini işgalden sonra da muhâfaza etmişler ve Hristiyan idarecilerin siyâset, yönetim, ekonomi, eğitim, ticaret ve mimari alanlarında çok yararlandıkları insanlar olmuşlardır.

Öte yandan, X. yüzyılın ikinci yarısı başlarında fanatiklerce *Hristiyan Fedaileri Hareketi* başlatıldı. Hedefi, farklı din mensuplarını birbirine düşürerek Endülüs'teki *convivencia* ortamını bozmaktı. Bunu sağlamak için, cezasının ağır olduğunu bile bile cami önlerinde ve çarşı-pazar yerlerinde İslam ve Hz. Peygamber hakkında küfür ve hakaret sarf etmeye yöneldiler. On seneyi aşkın süre devleti meşgul eden bu hare-

Aslanlı Avlu'nun meşhur revakları

ket, hoşgörü temeline oturmuş bulunan Endülüs toplumunda amacına ulaşamadı. Çünkü Hristiyan halk bu hareketi tasvip etmedi. II. Abdurrahman'ın arzusu üzerine toplanan piskoposlar meclisi ise, hareketi *sapık* ve *gayrı meşru* ilân etti.

Endülüs hükûmetleri, özellikle siyasî elçilik konusunda Müsta'riblerden yararlanmışlardır. Ayrıca idâre, ordu ve saray içi bazı mevkilere gelmeleri de mümkün olmuştur. Fetih yıllarının akabinde, Endülüslü komutan Alkame Reconquista hareketinin başlatıcısı sayılan Asturiaslı Pelayo'nun sığınağı Covadonga mağaralarına, direnmesinin faydasız olacağını anlatması için Müsta'riblerden birini elçi sıfatıyla göndermişti. Yine, Emevî hükümdarları II. ve III. Abdurrahman ile Hakem el-Müstansır da kuzey İspanya ve diğer Avrupa ülkeleri ile Bizans'a elçi olarak Endülüs tebaası Hristiyanlardan seçtiği kişileri görevlendirmişlerdir.

Bu tür görev yapan şahıslardan birisi, İşbîliye Hükümdarı el-Mu'tezid b. Abbâd'ın vezirlerinden Müsta'rib Sisnando Davides'tir. Sisnando, Mu'tezid'in babası Kâdî İbn Abbâd'ın Kulumriye bölgesine düzenlediği bir akın sırasında genç yaşta esir edilmiş, saraya alınarak diğer gençlerle birlikte eğitim görmüş, zekâsıyla göze girince de bu göreve getirilmişti. Ancak, zamanla saray içinde kıskanılmaya başlanınca âkıbetinden endişe ettiği için Endülüs'ten kaçmış ve Kastilya Kralı Fernando'nun sarayına sığınmıştı. Burada çok iyi karşılanmış ve aynı görevine bu kez kral için devam etmişti.

İlk yıllardan itibaren kuzeyli kardeş ve dindaşlarıyla sürekli irtibat hâlinde olan Endülüslü Hristiyanlar için, bu bağlantıyı kolaylaştıran unsurlar da vardı. Bunlar içinde, sınırlarda karşılıklı sivil giriş çıkışı engelleyici herhangi bir kısıtlamanın olmayışı önemlidir. Bu sayede Hristiyanlar, kendi lisânları ve ona bağlı olarak kendi kültürlerini sonraki nesillere aktarma imkânı buluyorlardı.

Yahudiler

Kendilerine İsa Peygamber'in kâtili nazarıyla bakıldığından Ortaçağ Avrupa'sında rahat yüzü göremeyen Yahudiler, Vizigotlar dönemi sonlarına doğru dinî hakları tamamen ellerinden alınmış ve köle durumuna düşürülmüşlerdi. Ancak, İslam fethiyle birlikte dinî bir topluluk olarak yeniden dinlerini rahatça yaşama hakkını kazanmışlardır.

Müslüman yöneticiler, fetih yıllarından itibaren Yahudilerden istifâde etmişlerdi. Önceleri fethedilen yerlerin korunmasında onlara mutlak olarak güveniyorlardı. Çünkü Vizigotlar'ın idâresi altında sıkıntılı bir hayat yaşamakta olan Yahudiler, Maşrık'taki dindaşlarının İslam yönetimi altındaki rahat durumlarını bildikleri için İspanya'nın fethinde Müslümanlara yardımcı olmuşlardı. Ancak, V./XI. yüzyıldan itibaren Müslümanların, artık güçlü durumlarını muhâfaza edemez hâle düşmeleriyle Yahudi ileri gelenleri, daha güçlü konuma geçmeye başlayan kuzeyli İber Hristiyan krallıklarından yana tavırlarını belli etmeye başlamışlardı.

Endülüs'te Yahudilerin Hristiyanlar gibi kendilerine has bazı köy veya kasabaları, Gırnata gibi nüfusça kalabalık bulundukları bazı şehirler de vardı ve diğer şehirlerde bulunanlar da aynı mahallede birarada otururlardı. Yahudilerin çoğunlukta bulunduğu kasabalarda Müslümanlar idarî işlere karışmazlar ve onlara özerk bir yönetim hakkı tanırlardı. Dinî hayatları konusunda tamamen özgür bırakılmışlar ve havrâlarına dokunulmamıştı. Cemaat liderleri kendi iç meselelerini hallederken devlet nezdinde bir temsilci bulundururlardı. Adlî meselelerini de kendi dinî liderleri vâsıtasıyla ve kendi kurallarına göre çözerlerdi. Ancak, bir Yahudinin bir Müslüman ile arasında meydana gelen bir anlaşmazlığın mahkemesini Müslüman kadılar görürdü. Öte yandan, İslam tarihinin bazı dönemlerinde görülebileceği gibi, Murâbıtlar ve Muvahhidler devirlerinde Yahudiler üzerinde bazı toplumsal kısıtlamalara gidildiği de olmuştur. Abdülmümin, ülkesindeki Yahudi ve Hristiyanların Müslümanlar ile iyi geçinmeleri ya da ülkeyi terk etmeleri ve buna muhâlefet edenlerin ise öldürülmeleri yönünde bir emir çıkartmıştı. Fakat Abdülmümin'den sonra bu katı siyâset terk edilerek yerini itidâl ve müsâmaha almıştır. Aynı şekilde, diğer bir Muvahhid Hükümdarı Yakub el-Mansûr da 595/1198 yılında ülkesindeki Yahudilerin özel giysiyle Müslümanlardan ayrılmaları hususunda bir uygulama başlatmıştı.

İdarî, toplumsal, iktisadî ve kültürel alanlarda tam bir özgürlük ve devlet güvencesi altında yaşayan Yahudilerin, medeniyet unsurlarının oluşumu ve bunların Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında nakli hususunda payları büyük olmuştur. İki tarafın da lisânını çok iyi bilmeleri, bunda önemli bir etken sayılmaktadır. Daha çok tüccar, mütercim, doktor, devlet elçisi, vezir ve zanaatkâr gibi seçkin mesleklerde önde olmaları onların sosyo-kültürel aracılık rolünü ön plana çıkarıyordu. Bilim ve felsefe kitaplarını Yunanca ve Latince'den Arapça'ya, Arapça'dan da İbranice'ye ve batı dillerine tercüme ediyorlar, bu eserlerin batıda yayılmasında öncülük ediyorlardı. Devletlerarası ticaret ve köle sevkiyâtında da öncü konumdaydılar. Daha sonra, Mülûkü't-tavâif ve Murâbıtlar ile Muvahhidler dönemlerinde de belirtilen alanlarda etkili olmaya devam etmişlerdir. İshak b. Kastâr, Hasdây b. İshak, Hasdây b. Yûsuf ve Yûsuf b. Hasdây gibi Endülüslü Yahudi doktor ve bilginler konunun örneklerinden sadece bir kısmını teşkîl etmektedir. Vezir ve hâciplik yapanlar da vardı. Mesela, Mülûkü't-tavâif'ten Meriye emîri el-Mu'tasım'ın, Sarakusta'daki Hûdîler'in ve Şent Meriyye-tü'ş-Şark'taki Rezînîler'in vezirleri birer Yahudi idi. Zîrîler'in hâkim olduğu Gırnata'da da hâciblik görevi, İsmail b. Nağrâle adlı bir Yahudi'nin elindeydi.

Endülüs'te Yahudilerin Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki siyasî ilişkilerde elçi, vezir ve müsteşâr olarak da görev yaptıkları vâkîdir. Mesela, Leon-Kastilya Kralı VI. Alfonso, Yahudi İbn Şâlîb'i İşbîliye Hükümdarı Mu'temid b. Abbâd ile gerçekleştirdiği görüşmelerinde elçilikle görevlendirmişti. İkinci bir örnek de, 612/1215 yılında Yahudi vezir İbnü'l-Fahhâr'ın Kastilya kralının elçisi sıfatıyla Muvahhidler'in başşehri Merakeş'e giderek ateşkes ve barış antlaşması yapmasıdır.

Endülüs toplumu içerisinde Yahudiler Müslüman ve Hristiyan kesimleri arasında çok aktif bir topluluk olarak İber Yarımadası'nın Avrupa ve Akdeniz dünyasıyla olan ticaretinde öncü konumdaydılar ve bu arada toplumsal değerlerin yayılmasına da aracılık ediyorlardı. Ayrıca onlar İber'deki devletlerin ordularıyla da yakın münasebet içindeydiler. Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında kısa aralıklarla devam eden savaşlar esnasında, Hristiyan askerlerin elde ettikleri ganîmet mallarını satın alırlar veya ihtiyacı olan malları askerlere satarlardı.

İşbîliye (Sevilla) / Müdeccen mimarisine örnek yapılardan biri

Hristiyan İspanya topraklarında Yahudiler Endülüs'tekine benzer işleri üstlenmişlerdi. Vezirlik, elçilik, askerî hizmetler, dokumacılık, kitap istinsâhçılığı, ciltçilik, terzilik gibi zanaatın bütün kollarında baskın durumdaydılar. Müslüman Endülüs'te ise, Yahudiler aynı şekilde sayılan alanlardaki işleri yürüten kesim olarak zengin olmuşlar ve bu sebeple huzurlu, müreffeh bir hayat yaşamışlardı.

Müslümanlaşma hareketi ve Müvelledler

Müvelled, bir Arap veya Müslüman baba ile Arap ve Müslüman olmayan bir anneden doğan kimsedir. İspanya veya İber Yarımadası yerli halkından Müslüman olanlar yani İspanyol mühtedîler de Müvelledler (Muladies) adıyla anılmaktadır. Kısaca bunlar, İspanya İslam kültürüyle yetişen ancak, soy olarak Arap veya Berberî olmayan kimselerdir. Diğer yandan, fetih sonrasında İber Yarımadası'nın yerli halkı yavaş yavaş İslâmiyet'e girmeye başladı. Bunlar, Müslüman olduktan sonra genellikle Arap isimleri ve geleneklerini benimsediler. Bazen de velâ yoluyla çeşitli Arap kabilelerine bağlanarak Arapları taklit ettiler. Ancak, gerçek Arap olmadıkları için, bu soy farklılığını belirtmesi amacıyla kendilerine Müvelledler denmiştir. VIII. asırda *azınlıklar* veya *Müsâlime* adıyla anılırlarken, IX. asır ortalarından itibaren çoğalarak Endülüs'te en kalabalık Müslüman topluluk haline geldiler.

Endülüslü idareciler İslamlaşmayı teşvik etmişlerdir. Muhtelif teşvik edici etkenler sonucu Endülüs yerli halkı arasında İslamlaşma, dolayısıyla Müvelledlerin ortaya çıkması fethin hemen akabinde başlamış, Emevîler döneminde hızlanmış ve III./IX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde yarımada üzerinde yaşayan Müslüman halk çoğunluğu teşkil eder hale gelmiştir.

Buna rağmen, kuzey bölgelerinden Berberîler'in göç etmek zorunda kalmaları ve de İber Hristiyan krallarının karşı atağa kalkarak Duviru (Duero) nehrine kadarki bölgeyi geri almaları, oralarda yaşayan Müslüman ve az sayıdaki mühtedîleri sahipsiz bıraktı. Müslümanlar Müdeccen konumuna düştü ve mühtedîler irtidât ettiler.

Bunlar daha çok ticaret ve zanaat işleriyle iştigal ediyorlardı ve içlerinde toplumda önemli mevki, nüfûz ve servet sahibi olmuş kimseler de az değildi.

Müvelledler, toplumsal durumları gayet iyi düzeyde olmasına rağmen, I. Hakem'in tahta çıkmasından (796) itibaren Emîrlik dönemi sonlarına kadar çıkardıkları isyanlarla Endülüs Devleti'ni neredeyse dağılma noktasına getirmişlerdir. Bunun nedenleri arasında asabiye sorunu, merkezî idareye egemen olan Arap aristokrasisiyle mahallî aristokrat aileler arasındaki nüfûz çatışması, bazı zamanlarda artırılan vergilerden duyulan rahatsızlık ve kuzeyli Hristiyan kralların kışkırtmaları gibi unsurlar bulunmaktadır.

Yerli halkın İslamlaşmasında çok çeşitli etkenlerden söz edilmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır..

Maşrık'takinden farklı olarak Endülüs'te mühtedîlerden cizye alınmaya devam edilmemesi.

Hristiyanlığın karmaşık ve anlaşılması güç inanç sistemi karşısında İslam'ın açık, sade ve insan fıtratıyla daha uyumlu, daha makul ve ölçülü bir yapıda olması. Aslî günah ve insanın saâdeti konusu gibi.

İslam dininin Müslümanlara kazandırdığı yardımlaşma, Allah'a teslimiyet, musîbetler karşısında sabır ve tevekkül, adâlet, kul hakkına riâyet gibi değerlerle insanlara Hristiyanlığa nisbetle daha câzip görünmesi.

Vizigotlar döneminde hayat şartları kötü olan orta ve alt tabaka mensuplarına Müslümanların ıslah edici yaklaşım göstermeleri ve hayat standartlarının yükselmesi.

Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında iş, komşuluk ve evlilik ilişkilerinin tesis edilmesi.

Büyük mülk sahipleri ve asilzâdelerin, nüfûzlarını muhâfaza etme düşüncesiyle din değiştirmeleri. Bu, yerel idarecilerin İslam'a kazanılması şeklinde de ifade edilebilir. IX. yüzyılda Elvira Piskoposu Samuel'in ihtidâsı bunun örneklerinden biridir.

Müslüman tâcirler ile sûfîlerin, ticaret veya davasını yayma gayesiyle gezerlerken Gayrimüslimler üzerinde etkin olmaları.

Müslümanların zamanın bilinen dünyasının ekseriyetine hâkim ve medenî durumda olmaları sebebiyle, İslam'a giren herkesin bütün İslam ülkelerinde serbestçe dolaşabilme ve hayatını kazanma imkânına sahip olması.

Endülüs'te Müslüman olmayanların çoğunlukta olduğu ilk devirlerde bile İslâmiyet'in kendisini en dinamik sosyal düzen olarak ortaya koyması.

İslâmiyet'in şehirleşmeye verdiği önemin farkında olan idarecilerin ülkede şehirleşmeye verdikleri öncelik sayesinde birer câzibe merkezlerine dönüşen şehirlerde özellikle iktisadî çıkarların insanlara cazip gelmesi.

İslam'ın getirdiği haklar sayesinde cemaatlerin veya dinî toplulukların, tarikatlar veya mezhep oluşumları şeklinde kendilerini daha açık ve daha rahat ifade edebilme özgürlüğüne sahip olmaları.

İslam'ın getirdiği farklı ırk, din veya kültürden olan topluluklarına karşı hoşgörü anlayışının Endülüs'te de hâkim olması.

Merkezî hükümetin zayıfladığı, iç kargaşa ve çatışmaların yaşandığı, hatta ülkenin yerel emîrliklere bölündüğü zamanlarda bile İslamî prensiplerin insanlar arasında kardeşlik, birlik ve dayanışma duygusunu canlı tutması.

Sonuç olarak, sağladığı iktisadî ve sosyal imkân ve itibar sebebiyle ihtidâ, yani İslamlaşma yerli halk arasında yaygın olarak gözlenen bir durumdu. Ayrıca, Müvelledlerin Endülüs sosyo-kültürel hayatına önemli katkıları da unutulmamalıdır. Nitekim Endülüslü âlimler içinde Müvelled asıllılardan da meşhur olanlar vardı. Mesela, Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi Kurtuba'lı büyük müfessir ve muhaddis Bakî b. Mahled (ö. 276/889) bu kesimdendir. Endülüs'te bir lügat imamı olarak tanınan Kurtuba'lı Ebû Mervân Abdülmelik İbnü's-Serrâc (ö. 487/1096) da Müvelled menşeliydi.

Kökeninde nar anlamı bulunan Granada'nın tarihî iki sembolü: Nar ve el-Hamrâ

Âzatlı köleler Mevâlî, Saklebîler (Sakâlibe, Slav asıllı âzatlı köleler) **ve Sudanlılar** (abîd, Sûdân)

Bunlar, Araplar ile Berberîler'in Arap olmayan Müslüman âzatlılarıdır. Mevâlî esas itibarıyla iki gruba ayrılıyordu. Birinci grubu köleleştirilen savaş esirlerinden daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılan şahsî âzatlılar (mevâlî'l-ıtâka), mevâlî'l-İslam, mevâlî'i-muvâlât, mevâlî't-tibâa teşkil eder.

Mevali'l-ahd denilen ikinci grubu ise, fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları halde bir Arap ya da Arap kabilesi vasıtasıyla İslam'ı kabul ederek onların mevâlîsi sayılan yahut kabile anlayışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için güçlü Arap kabilelerinden biriyle velâ (himâye) akdi yaparak onun himâyesine giren Gayriarap Müslümanlar teşkil ediyordu.

Arapların asabiye duygusuyla hareket etmeleri yüzünden Endülüs'teki Berberî asıllı mevâlî kendilerine sınır bölgelerinin ve verimsiz mıntıkaların verildiği ve yönetimde ikinci plana itildikleri gerekçesiyle başkaldırmış (124/742) ve iki taraf arasında kanlı olaylar yaşanmıştır.

İlk dönemlerde âzatlı mevâlî efendilerinin hizmetinde, mevâlî'l-muvâlât ise müttefiki Arap kabilelerinin yanında savaşa giriyor ve onların payları da Arapların atıyyesi içinde ödeniyordu. Kuzey Afrika ve İspanya fetihlerinde Berberî asıllı mevâlî orduya katılmıştır. Endülüs fâtihi Târik b. Ziyâd'ın ordusunun çoğunluğunu Berberî mevâlî oluşturmaktaydı. Emevîler zamanında başta Mûsâ b. Nusayr ve Târık b. Ziyâd gibi şahsî âzatlılar olmak üzere, mevâlî arasından meşhur kumandanlar da çıkmıştır.

Saklebîlere gelince, bunlar Endülüs'ün fâtih unsurlarının edindiği Slav menşeli köleler veya âzatlılardır. Kelime, Latince köleler anlamında *esclave*den türemedir. Daha çok tâcirler tarafından Kuzey İspanya ve Avrupa'dan getirilerek Endülüs pazarlarında satılırlardı.

Zamanla sayıları artan Saklebîler, I. Abdurrahman zamanında topluma katılmaya başladılar. Âzat edilerek İslamî terbiye sürecinden geçirildikten sonra devlet hizmetlerinde istihdam edildiler. III. Abdurrahman gibi bazı Emevî hükümdarlar,

Arap aristokrasisinin gücünü kırmak için Saklebîlerden de yararlandılar. Onların içinden yetenekli olanları Şurta âmirliği, süvari komutanlığı ve diğer bazı üst düzey görevlere getirildiler.

II. Hakem zamanında ordu hemen tamamen Saklebîlerden müteşekkil hale geldi. Sayıları 20 bini aştı. Ancak Hâcib el-Mansûr orduya yeni Berberîler getirerek bunların gücünü kırdı. Emevîler'in çöküşünün ardından ortaya çıkan Mülûkü't-tavâif içinde Turtûşe, Meriye, Mürsiye, Dâniye ve Belensiye'de bağımsız emîrlikler halinde var olmayı sürdürdüler.

Endülüs tarihinde adı anılan ünlü bazı Saklebî şahsiyetler vardır. Mesela, II. Hakem'in sarayında görevli iken siyasi hayatın içinde etkili olan Cevder, aynı zamanda derin bir Arap dili uzmanıydı. Diğer bir örnek Fâtin'dir. Hâcib el-Mansûr'un sarayında görevli olan Fâtin, siyasî-edebî ortamda etkili isimlerden birisiydi. Bir keresinde, el-Mansûr'un sarayında meşhur lügatçı Ali el-Kâlî'nin anısını gölgede bırakan muhteşem Saîd ile bir münâzaraya girişmiş ve hasmını fena hırpalamıştı. Fâtin öldüğünde terekesi arasında bulunan ve mütâlaa edilmiş metinlerden müteşekkil kitaplık, onun meşguliyet alanını gösterir mâhiyetteydi. Kaynaklarda bu isimler gibi daha pek çok Saklebînin adı geçmektedir. Saklebîlerin kadınları ise, ilim-kültür alanında öne çıkmışlar ve bazıları da sarayda Vâlide sultan olmuşlardır.

Buna rağmen, onlardan bazıları kendi toplumsal mevkiinden memnun olmayabiliyordu. Nitekim Habîb es-Saklebî, yazmış olduğu *Kitâbü'l-istizhâr ve'l-muğâlebe alâ men enkera fezâile's-Sakâlibe* adlı kitabında, kendi tabakasının Araplar karşısındaki üstünlüklerini ortaya koymak için şâir, edîp ve âlim olarak meşhur olmuş Saklebîleri tanıtıyordu.

Sudanlılara gelince, bunlar Halifelik döneminde Afrika'dan getirilerek topluma katılmışlardır. Daha çok orduda muhâfız olarak görevlendiriliyorlardı. Kadınları ise saray ve konaklarda mutfak işlerinde istihdam edilmiştir. İsyanlarda Berberîler'in yanında yer almışlardır. Öte yandan, devletin başşehir ile eyâletler arasında süratle haberleşmeyi sağlayan berîd teşkilâtı mevcuttu. *Sâhibü'l-bürûd* denilen görevlinin eyâletlerde çok sayıda adamı vardı ve olaylardan vaktinde haberdar oluyordu. İşte bu teşkilâtta daha çok Sudanlı zencilerin görevlendirildiği bilinmektedir.

Köle veya âzatlı tabakası açısından çok önemli diğer bir husus da, Endülüs'ün fethi ile imtiyazlı asiller sınıfının diğer tabakalar üzerindeki nüfûz ve baskılarına son verilmiş, gasp edilen topraklar halka dağıtılmış ve bu sûretle küçük mülk sahiplerinin sayısı da artmıştır. Bu uygulama ise, ziraatın gelişmesinin önemli sebeplerinden biri sayılmaktadır. Yine fetih sonrasında orta ve alt tabakadaki halk kütlelerinin hayat şartları da iyileşmeye başlamıştır.

İslam dini köle âzâdı konusunda diğerlerine nisbetle daha toleranslı idi. Hz. Muhammed, Allah'ın rızasını kazanmak için kölelerin serbest bırakılmasını tavsiye etmişti. Bu sayede köle âzâdı, Müslümanlar arasında bir takvâ göstergesi haline gelmişti ve yine bundan dolayı Müslümanlar arasında köleliğin şarları da ağır değildi.

Hristiyan toprak ağalarının arazilerinde çalışan kölelere gelince, fetihle onlar için de çok basit bir formül geldi: Bütün yapacakları iş, Hristiyan efendisinin tarlasından Müslüman birinin tarlasına kaçmak ve hemen ardından şehâdet getirerek Müslüman olduğunu açıklamaktı. Onlar artık bundan sonra Müslümandılar. Böylelikle çok sayıda köle Hristiyan efendilerine bağımlılıktan kurtularak Müslüman oldu. Doğrusu bu insanların Hristiyanlığı bu kadar kolay terk etmelerine şaşmamak gerekir. Müslüman fâtihler onlara hürriyet karşılığında İslamlaşmayı teklif ediyorlardı.

Sonuç olarak, idarî ve sosyal alanda geleneksel İslam hukuku normlarının uygulanması sonucu ülkede zulüm yerine adalet hâkim olmuştu. Kanun önünde herkes eşit hale gelmiş, eşit haklar ve eşit sorumluluklar, haksızlıkları gidermiştir. Dolayısıyla, kölelerin de insanca yaşayabileceği bir ortam oluşmuştur.

Müdeccenler (Mudejares)

İspanyolca'da 'Mudejar' şeklinde söylenen Müdeccen, bir yerde ikâmet edip oraya alışan kimse anlamında Arapça bir kelimedir. Reconquista savaşları sonucunda kaybedilen Endülüs topraklarındaki Hristiyan yönetimi altında yaşamak zorunda kalan Müslümanlar için kullanılır. IV./X. yüzyılda Düvîru vâdîsinin kuzeyindeki Semmûre (Zamora), Şekûbiye (Segovia), Âbile (Avila), Aşturga (Astorga) gibi Endülüs şehirlerinin İber Hristiyan krallıklarının eline geçmesiyle birlikte o şehirlerde kalan Müslümanlar ilk Müdeccenler olmuşlardı.

Endülüs şehirlerinin düşmesinden sonraki ilk yıllarda çoğunluk itibarıyla yerinde kalan Müdeccenler, teslim antlaş-

Kurtuba'da Medînetü'z-Zehrâ Saray Şehri kalıntılarından bir kesit

maları gereği ve biraz da yerleşik halka, nitelikli işçilere ve çiftçilere olan ihtiyaç sebebiyle yani, siyasî ve iktisadî şartlar gereği Hristiyan yöneticilerden iyi muâmele görmüşlerdi. Ancak, sonraki yıllarda özellikle de Zellâka (Sagrajas) savaşından (479/1086) sonra İber Hristiyan krallıkları ile Endülüslüler arasındaki mücadelenin bir ölüm kalım savaşı hâline dönüşmesiyle birlikte, Müdeccenler üzerinde kötü muâmeleler açıkça görülmeğe ve zamanla şiddetlenmeye başladı.

Üzerlerindeki baskının artmasıyla birlikte Müdeccenler, dinî ve toplumsal bazı kısıtlama ve haksızlıklara maruz kaldılar. Ayırt edici kıyâfet giymek, şehrin belirli semtlerinde yaşama zorunluluğu ve ağır vergilerle mükellef tutulmak, bunlar içinde en belirgin olanlarıydı.

Maruz kaldıkları kötü muâmelelere engel olacak ve Hristiyan idâreye karşı kendilerinin haklarını savunacak İslamî müesseselerden mahrum olmaları bir yana, Müdeccenlerin doğuda ve batıdaki İslam devletlerinden herhangi bir destek ve yardımcıları da yoktu.

Bütün olumsuz şartlara rağmen, Hristiyan şehirlerinde yaşayan Müdeccenler, Endülüs'te parlamış olan medeniyetin İber Hristiyan krallıklarına nakledilmesinde ve İber toplumunda toplumlar arası etkileşimin içselleştirilmesinde mühim bir aracı konumunda bulunmuşlardır. Onlar zamanla eğitim, bilim, kültür, tarım, zanaat ve mimari alanlarında İber toplumuna sayısız değer aktarmışlardır.

Savaşlar, esirler, barış, diplomasi ve siyasî sığınmalar

Endülüs Müslümanları ile İber krallıkları arasında asırlar boyu süren savaşlar da, İslam medeniyetinin Hristiyanlara tesiri kanallarından birisini teşkîl etmiştir. Savaşlar sebebiyle her iki taraftan pek çok insan esir sıfatıyla karşı tarafın eline geçiyor, bunlar gittikleri yerde kendi kültürünü ve hayat tarzını yansıtmaktan geri kalmıyor, bazen bulundukları bölgenin dilini öğreniyor ve belki de din değiştiriyorlardı. Bazen de, bu esirlerin bir kısmı bir süre esir kaldıktan sonra bir vesileyle hürriyetine kavuşuyor ve ülkelerine geri dönü-

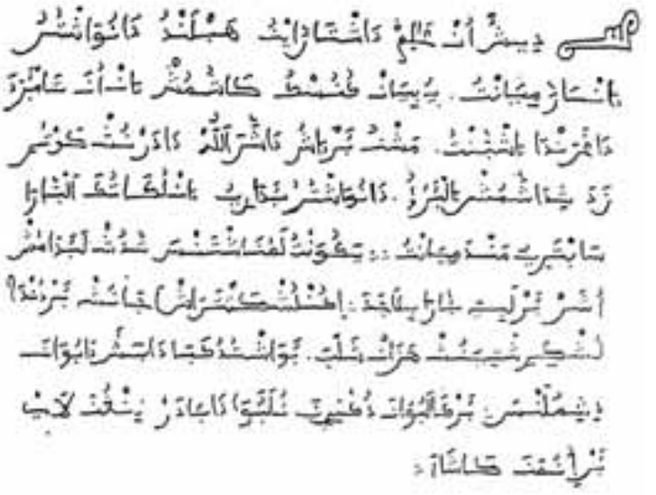
yorlardı. Çünkü, esirleri özgürlüğüne kavuşturmak amacıyla kurulmuş cemiyetler hem Endülüs'te ve hem de İspanya'da faaliyet gösterirlerdi. İşte bu durum, her iki taraf halkları için de bir ilişki vâsıtası oluyor ve doğal olarak hâkim kültür diğeri üzerinde etkisini gösteriyordu.

Endülüs'e esir olarak getirilen Hristiyanlardan, özgür olma imkânı bulamayıp kalanların erkekleri halife ve emîrlerin saraylarındaki özel muhâfız alaylarına alınırlardı. Kadınlar ise, yine aynı saray ve köşklerde gündelik işlerde hizmet görürlerdi. Ancak, hizmetten evvel özel bir eğitime tâbi tutularak Arapça öğrenirler, mûsikî, zarafet ve adabımuaşeret dersleri alırlardı. Eğitim sonunda kişiliği, sesi ve zekâsıyla ön plana çıkanlar hizmetçi veya eş olarak daha yüksek hayat şartlarına kavuşabiliyorlardı.

Haklarının çok kısıtlı olduğu Vizigot dönemine nisbetle Endülüs'te esirlikten gelen köleler çeşitli sektörlerde işçi olarak çalışan kesimdi. Onlar hukukî, sosyal ve insanî haklarına kavuşmuşlardı. En başta efendileri ya da sahiplerinin elindeki öldürme-yaşatma ve alıp-satma hakkı hukukî bir takım kurallara bağlanmıştı.

Savaşların, bilhâssa sınır bölgelerinde yaşayan İber Hristiyan krallıkları için önemli içtimaî ve iktisadî neticelerine de bakmak yerinde olacaktır. Endülüs Müslümanlarına karşı krallar asker bulmaya mecbur kaldıklarında bu durum, yoksul Hristiyan halkların işine yarıyordu. Çünkü bütün Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi, İber krallıklarında da feodalite hâkimdi. Feodal ekonomide insanlar, kabaca iki sınıfta toplanmaktaydı. Yönetici, asker, din adamı ve zenginlerin oluşturduğu aristokrasi sınıfı, toplumun normal halk denen diğer kesimlerini âdetâ köleleştirmekteydi. Bunlar ister tarlalarda çiftçi, ister atölyelerde işçi ve isterse konaklarda hizmetçi olsun, hepsinin kaderi savaşlar olmadığı müddetçe köle gibi yaşamaktan ibaretti. Ancak, fâsılalarla devam eden Reconquista savaşları sayesinde, bu insanlar hayatlarında bir değişim fırsatı yakalama şansına sâhip olabiliyorlardı. Savaşa çağrıldıklarında asker oluyorlar, başarı gösterip kahraman veya küçük de olsa uzaklarda bir köyün, bir servetin sâhibi olarak özgürlüklerini elde edebiliyor veya ölüp kurtuluyorlardı.

Savaşların bittiği ve barışın devreye girdiği zamanlarda ise, uluslararası güven ve güvenliğin sağlanması amacıyla karşılıklı rehin verme-alma usulü de, Endülüs ile İber devletleri arasındaki uluslararası hukukun bir parçası olarak yürürlükteydi. Bu usulle gelip giden insanların da, karşılıklı ilişkilerde

Endülüslüler, kendi dillerinin yasaklandığı zamanda, İspanyolca'nın Arap alfabesiyle yazımına dayanan Aljamiado yazım dilini geliştirdiler

toplumsal ve kültürel etkileşime aracılık ettikleri olmuştur. Rehînelerden başka, barış dönemlerinin sağladığı fırsatlardan bazıları, diplomatik elçilerin gelip gitmesi, karşılıklı ticaretin artması, talebe ve doktor değişimi ve işi olanların İber Yarımadası'nın her yerinde rahatça dolaşabilmesi gibi sosyokültürel ilişkilere temel olabilecek unsurlardır.

İber Yarımadası'nda bulunan bütün devlet liderlerinin başına gelebilecek türden yaygın bir olay daha vardı ki, o da bir diğerinden korkan hükümdar ya da kralın üçüncü birine, ya korunma veya yardım talebi maksadıyla sığınmasıydı. Bu türden olaylar Endülüs tarihi boyunca seyrek de olsa görülmüştür. Endülüslü hanedan üyelerinden bazıları, Hristiyan krallara siyâseten ilticâ etmek zorunda kaldıklarında genellikle uzun yıllar gittiği yerde yaşamak durumunda kalıyor ve bir kısmı da oralarda ölüyordu. Endülüs'ten İspanya'ya ilticâlar olduğu gibi, bunun tersi de gerçekleşmiştir. Yani, bazı İber kralları da zaman zaman Endülüs'e, hatta Mağrib'e sığınarak Müslümanlardan yardım talep etmişlerdir. Bunun bilinen örneklerinden birisi, Leon Kralı II. Fernando'nun 563/1167 yılında Merakeş'e giderek Ebû Ya'kûb Yûsuf'a sığınmasıdır. Diğer bir örnek de, Navar Kralı VII. Sancho'dur. Sancho, komşuları Kastilya ve Aragon krallarının kendisine karşı birleşmeleri üzerine 1199 tarihinde Merâkeş'e giderek

Ca'feriye Sarayı'ndan bir kesit

en-Nâsır'a sığınmış ve orada iki yıl kadar kalarak, Muvahhidler ile arasındaki dostluğu geliştirip ittifak antlaşması yapmıştı.

Siyasî sığınma ile ilgili tarihi olaylar, esas itibarıyla siyasî nitelikli görünse de, taraflar arası medenî etkileşim bakımından toplumsal ve kültürel önemi de hâizdir.

Karşılıklı ilişkilere esas olan bütün bu maddeler birarada düşünüldüğünde, savaş ve esirlerin olduğu kadar barış ve diplomasi ortamının da Endülüs medeniyetinin İber Hristiyanlarına aktarılmasında ne denli etkili birer vâsıta olduğu kolayca anlaşılacaktır.

Ücretli askerler (mürtezika)

Ücretli Hristiyan askerleri olan Mürtezika birliklerinin Endülüs ordularında istihdam edilmesi, daha I. Abdurrahman (756-788) zamanında başlamış, daha sonra gelen idareciler ve özellikle Mülûkü't-tavâif emîrleri de bu âdeti benimsemişlerdi. Esir ve gönüllü mâcerâperestlerden oluşan bu kuvvetlerin başında, Ruburten (Reverter) adı verilen komutanları bulunurdu. Kendilerine kiliseden papaz da temîn edebilen bu mürtezika askerler, bazen seferlere katılmışlarsa da daha çok düzeni sağlamak ve ayrıca Murâbıtlar döneminde vergi toplamak amacıyla Mağrib'e gönderilmişlerdir.

Mürtezika askerleri, Müslümanlar ile içiçe yaşadıkları için doğal olarak onların kültür ve hayat tarzlarını öğreniyorlardı. Kendi ülkelerine geri döndüklerinde ise, görüp öğrendiklerini Hristiyan dindaşları arasında yayıyorlardı. Bunun en güzel örneğini El Cid Rodrigo Diaz teşkîl etmektedir. İbn Merdenîş gibi bazı Müsta'rib isyancıların da emrinde çok sayıda mürtezika askerî bulunurdu. Bunlar, Endülüslüler ile yaşanan çatışmalarda önemli rol oynamışlardı. Diğer taraftan, Endülüs Müslüman askerleri de askerî antlaşmalar gereği bazen Hristiyan orduları içinde görev almış ve karşılıklı etkileşimde rol oynamışlardır.

Mürtezika askerler vasıtasıyla da siyasî, askerî ve toplumsal konularda Endülüs'ten diğer İber-Avrupa milletlerine sayısız değer geçmiş olmalıdır. Bunun açık delili, Ortaçağ İber toplumunun askerî terminolojisine geçmiş olan Arapça asıllı kelimelerdir.

Gündelik hayat: Özgün hayat tarzı ve Endülüslülük bilinci

Toplumsal hayatta Endülüs İslam kültürü ve medeniyetinin İber Yarımadası toplumu üzerindeki tesirleri, öncelikle dinî müsâmaha, ahlâkî değerler, âdetler ve gelenekler, mûsıkî, merâsimler ve bayramlar, giyim kuşam ve yeme içme gibi günlük hayatın temel konularında görülmüştür.

Dinî hayat, dinî etkileşim, müsâmaha ruhu ve insânî değerlerde etkileşim

Endülüs Devleti'nde zamana ve baştaki idarecinin tutumuna bağlı olarak küçük farklılıklarla birlikte genel olarak şerî kurallar uygulanırdı. Bu konuda gevşeklik gösteren idareciler halkın tepkisiyle karşılaşırlardı: Sarayları saldırıya uğrar, hatta şehir dışına bile sürülürlerdi. Mesela I. Hişam'ın oğlu I. Hakem fakîhlere ilgi göstermez, cami ve cemaatten uzak, işret meclislerinde geçen bir hayat yaşardı. Bu yüzden o, fakihlerin ve halkın gözünde "itaat edilmemesi gereken bir tâğut"a dönüşmüştü. Kendisine, "Ey azgınlığını sürdüren, kibre kapılıp Allah'ın emirlerini hafife alan adam; içinde bulunduğun sarhoşluktan ayıl, gafleti bırak" şeklinde uyarılar yükseliyordu. Uyarılara aldırmayınca Hakem, bir av dönüşünde sarayının içine kadar giren halkın taşlı saldırısına uğradı, canını zor kurtardı.

Âdil olmayan kadılar da eleştirilir, hatta taşa tutulurdu. Çirkin veya din dışı kabul edilen davranışlara halk asla tahammül göstermezdi. Namaz, oruç gibi temel ibadetlerin ifasına da halk büyük özen gösterir, muhtesip bu konuda toplumsal kontrol görevini îfâ ederdi. Fetihten 50 yıl sonra sadece Kurtuba'daki mescitlerin sayısı 491'i bulmuş, 2 buçuk asır sonra ise 4 bine yaklaşmıştı.

Endülüs halkı, hangi dinden olursa olsun gâyet dindar insanlardı. Özellikle, Müslümanlar içerisinde halkı kötülüklere karşı uyarmayı kendisine görev sayan çok sayıda erkek ve kadın âlim mevcuttu. Bunların kayıtlarını biyografik tarih kaynaklarında bulmak mümkündür. Ancak, aynı toplum içinde medenî bir topluma yakışmayacak türden bazı davranışları sergileyenlerin olması da doğaldı.

Kur'an ve Hz. Muhammed'in (sas) öğretileriyle şekillenmiş olan İslam Gayrimüslim Hukukunun Endülüs'te de uygulanmış olması, esas olarak farklı din veya kültürlerden toplumlar için temel bir güvence teşkil etmiştir. Bunun yanında, Endülüs tarihi boyunca hoşgörü ruhunun benimsenmesi de toplumsal barış ve huzurun sağlanmasında tamamlayıcı bir etken olmuştur.

Endülüs'te Hristiyan ve Yahudilerin ibâdethânelerine dokunulmamış ve onlar geleneksel dinî yaşantılarında özgür bırakılmışlardır. Sadece fetihten hemen sonra Müslümanlar cami veya mescit inşa edinceye kadar bazı yerlerde kiliseler Hristiyanlarla ortak kullanılmıştır. Diğer yandan, bütün ibadethaneler açık bulunur ve oralara her isteyen girebilirdi. Hatta kiliselerde güzel yiyecek ve içecekler ikram edildiği için Müslümanlardan bile oralara gidenler olurdu. Bugün ülkemizde olduğu gibi, Endülüs'te de bereket ve ilâhî yardıma nâil olma arzusuyla Müslümanlardan kiliseleri, Hristiyanlardan da cami ve evliya türbelerini ziyaret edenler görülürdü.

Gayrimüslim veya Müsta'rib bir sınıf olarak Hristiyanlar, Müslüman âdetlerine saygı olarak domuz eti yemezler, çocuklarını sünnet ettirirler ve çoğunlukla çocuklarına Müslüman ismi verirlerdi. Böylesine bir hoşgörü ve karşılıklı saygının hâkim olduğu Endülüs toplumu, daha sonra Hristiyan devletleri tarafından da kısmen örnek alınmıştır.

Diğer yandan, hâkim sosyal unsur içindeki bazı Arapların asabiye ruhuyla kendilerini diğerlerinden üstün görme psikolojisi, Endülüslü farklı sosyal unsurlar arasında hoşnutsuzluklara sebebiyet vermiştir. Asırlarca süren müsâmaha siyasetinin baskın renklerini taşıyan Endülüs toplumu, yoğun şekilde olmasa da bu türden rahatsızlıkları yaşamıştır. Bu rahatsızlığın getirdiği bir edebî tür Şuûbiye Edebiyatı'dır. Toplum içinde kendilerini aşağılanmış gören bazı gayriarap müellifler, mensup oldukları ırkın Araplara karşı üstün özelliklerini ortaya koyan eserler telif etmişlerdir. yıllarca Dâni-

ye'de Müslümanların içerisinde köle olarak yaşadıktan sonra kuzeye kaçan Ebû Âmir İbn Garsiye konuya örnektir.

Kastilya ve Leon kralları, çevrelerine Müslüman bilginleri topluyor, Müslüman mühendisleri istihdam ediyor, Müslümanların müziğini dinliyor ve İspanya Müslüman kültüründen istifâde ediyorlardı. Ancak, ne zaman ki arada cereyân eden Reconquista savaşları *haçlı savaşı* veya *kutsal savaş* niteliğini kazandı, o zamandan itibaren Hristiyan kralların bu tavırları biraz değişikliğe uğramıştır. Bu değişim Mülûkü't-tavâif döneminde, bilhâssa 1085'te Tuleytula'nın işgal edilmesinden sonra başlamıştır. Bu değişime rağmen, Tuleytula'yı işgal eden VI. Alfonso, şehirde yaşamakta olan Müslümanların dinî hayat ve mukaddesâtlarına dokunmamıştı. Lâkin Katolik Kilisesi'nin din adamları, bu durumdan hiç de hoşnut kalmamışlardı.

Bütün olumsuz gelişmelere rağmen İber Hristiyan toplumu, Endülüs Müslümanlarından insanî değerler konusunda çok şey öğrenmiştir. Müslümanlar ile ortak hayatın getirdiği etkileşim sayesinde cömertlik, vefâ, sadâkat, arkadaşlık, dostluk, hoşgörü, güzel ahlâk, adabımuaşeret ve temizlik kuralları gibi insanlararası ilişkilerin esasları, içinde yaşadıkları örnek Müslüman toplum sayesinde yerli halkın hayatlarında etkili olmaya başlamıştır. Ayrıca çocuklar, kadınlar ve yaşlıların haklarına riayet etme hususunda da Müslümanlardan çok şey öğrenmişlerdir. Bu alanda Endülüslü ünlü âlim ve mutasavvıfların fikirleri Hristiyan dünyasına da yayılmış ve etkili olmuştur.

Diğer yandan, İslam'ın esâsını teşkîl eden tevhit fikrinin tesiriyle Hristiyan İber toplumunda dinî tevhit düşüncesine yönelen bir hareket ortaya çıkmıştı. Zamanın papazlarınca *ilhâdiye* yani, dinsizlik hareketi olarak adlandırılan bu düşünce mensupları, kuzey bölgesinde Sebtemâniye'de (Septimania) görülmüştür. Bunlar günah çıkarmayı reddetmişler ve günahları papazların değil ancak tek olan Allah'ın affedebileceğini savunmuşlardır.

Hristiyan din adamlarının halk üzerindeki baskı ve etkinliğini kırma amacına hizmet eden yukarıdaki düşüncenin yanında, yine İslamî inancın etkisiyle öncekinden daha önemli bir dinî hareket daha ortaya çıkmıştır. O da, Migetus tarafından ortaya atılan ve Hristiyanlığın teslis akîdesini inkâr eden görüştür. Bundan daha da dikkat çekici olanı ise, İsa'yı Tanrı'nın oğlu olarak gösteren *tebennî* hareketidir. Bu düşüncenin öncülerinden en önemlisi, Tuleytula Piskoposu Elipandus'tu. Elipandus, 780 tarihinde ortaya çıkarak Mesîh'in mukaddes bir ruh ile dolu olduğu ve Tanrı'nın onu kendisine oğul seçtiği fikrini yaymaya başladı. Sonuçta, mukaddes teslis inancı gereği Mesîh'in bir ilâh olduğuna inanan Katolik Kilisesi bu düşüncenin yayılarak etkili olmasıyla ikiye bölünmüştü. Savundukları fikirler ve bununla hedefledikleri değişimlere bakıldığında, bu düşünce hareketlerinin Yeniçağ'da gerçekleşen Reform hareketinin öncüleri olduğu sonucuna varılabilir.

Endülüs medeniyetinin ortaya çıkmasında, olağanüstü ekonomik refahın da etkisiyle İber Hristiyan ve Berberî toplulukların İslam kültürünü özümsemeleri olgusu da etkili olmuştur. Yani, Endülüs tarihi içinde ortaya konan her türlü medenî-sosyo-kültürel değer, aynı çatı altında insanca bir düzene bağlı olarak ortaklaşa hayat süren farklı toplumsal ve dinî unsurların beraberce çalışmaları sayesinde olmuştur.

Endülüs toprakları artık düşmanın eline geçmiş ve Endülüslülere artık burada hayat hakkı tanınmaz olmuştu. Onlar için hemen bütün Endülüs limanları artık kayıp vatandan kaçış için birer umut limanı haline gelmişti.
(Fotoğraf: Mâlega liman bölgesi)

Casa de Seferad'ta yer alan bu resimde ise Endülüslü bir gayrimüslim kadın tipi tasvir edilmiş.

Kurtuba'nın La Juderia adındaki Yahudi mahallesinde yer alan Casa de Seferad, Endülüslü Yahudilerin Endülüs kültürünü tanıtan ve özenle düzenlenmiş bir müze. Orada yer alan bu resimde Endülüslü bir erkek tipi tasvir edilmiş.

Endülüs kadınları

Bu çağlarda, önce Arap sonra İslam ve daha sonra İranlılardan başlayarak onlarca milletin kültürünün eklemlenmesiyle meydana gelmiş olan geleneksel Endülüs hayatı içerisinde kadının belli bir yeri ve değeri vardır. Avâm denen halk tabakasına mensup kadınların evin geçimini temin etmek için çalışmak gibi daha sıradan gündelik yükümlülüklerine karşın, havâs denen seçkin tabaka kadınları özellikle siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda daha aktif rol oynamışlardır.

Asr-ı Saâdet, Râşid Halifeler ve Emevîler dönemlerinde oluşan kadın anlayışı, kısmen Endülüs'e de taşınmıştır. Ancak, Maşrık İslam toplumunu kadın konusunda etkileyen, şekillendiren veya kısıtlayan unsurların tamamının Endülüs toplumuna taşındığını söylemek doğru değildir. Çünkü ilk olarak Maşrık ile Mağrib veya Endülüs toplumlarını şekillendiren sosyo-kültürel unsurlar, büyük oranda benzeşse de yüzde yüz örtüşmemektedir. Mesela, Maşrık'ta siyasi hayat daha katı geleneklere sahipken, Endülüs'te coğrafi ve toplumsal farklılıklar nedeniyle siyaset daha gevşek bir yapı sergilemiştir. Yine, Maşrık'ta sosyo-kültürel hayattaki çeşitlilik Endülüs'tekine benzese de Gayrimüslim nüfusu bakımından daha fakirdir. Endülüs coğrafyasındaki kültürel çeşitlilik, hem nitelik hem de nicelik yönüyle Maşrık'tan çok daha zengin ve yoğundur. Dolayısıyla, diğer toplumlardan farklı olarak Endülüs toplumunun şekillenmesi ve gelişmesinde Endülüs kadınlarına has ayırıcı niteliklerin olduğunu düşünmek yerinde olacaktır.

Geleneksel Arap-İslam toplumunda olduğu gibi Endülüs'te de şiir, toplumda sesini duyurmanın, toplumsal olaylarda ve hatta siyaset üzerinde etkin olmanın en etkin vâsıtalarından birisiydi. Teşbihte hata olmazsa, Modernçağ'da medyanın üstlenmiş olduğu etkin görevi o çağlarda şâirler görüyordu. Bu yüzden, İslam tarihi kaynaklarında şâirlere çok yer verilmiştir. Onlar özellikle hükümdarlar ve diğer yöneticiler üzerinde etkili olarak topluma da âdetâ yön vermişlerdir. Bu açıdan bakıldığında, Endülüslü şâirler arasında önemli sayıda kadının bulunması, kadınların Endülüs toplumundaki etkinliğine işaret sayılmalıdır. Nitekim Endülüs'ün coğrafî güzellikleriyle birlikte kadınlarına da methiyeler düzen En-

dülüslü erkek şâirler yanında, onlarla şiir sanatında yarışan kadın şâireler de olmuştur.

Endülüslü şâire kadınlar hemen her konuda şiir düzmüşlerdir. Hafsâ er-Rekûniyye gibi âşık olup sevgisini ifade ettiği için cezalandırılanlar yanında; sevgisini ve hatta kendi güzelliğini rahatça haykıranlar da olmuştur, Vellâde bintü'l-Müstekfî ve Hafsâ bnt. Hamdûn gibi. Kasmûne bnt. İsmâîl ve Hamde bnt. Ziyâd gibi Endülüs'ün doğal güzelliklerini anlatanlar yanında; hazırcevaplığı, nüktedânlığı, şiir ve atasözü dağarcığının genişliği ve gözalıcı güzelliğiyle tanınanlar da olmuştur, Nezhûn bintü'l-Kılâî ile Hassâne et-Temîmiyye ve Ümmü'l-Alâ' bnt. Yûsuf el-Hıcâriyye gibi.

Bu şâire kadınlar, şiirin önemli dallarından olan methiye, mersiye ve hikemîye düzme konularında da ustaydılar. Bu konuda erkeklerle rahatça yarışabilirlerdi.

Endülüslü kadınlar arasında edebi, fazileti, dindarlığı ve dinî ilimlerdeki birikimiyle tanınanlar da vardı. Mesela Meryem bnt. Ebû Ya'kûb bunlardan birisiydi ve o kadınlara âdâb-ı muâşeret öğretirdi. Hatta çağının edebiyatçıları onu iffet konusunda Hz. Meryem'e, şâirliği ve edîpliği konusunda da meşhur şâire el-Hansâ'ya benzetirlerdi. Diğer bir örnek, Ebu'l-Kâsım b. Müdîr'in hanımı Tûne bnt. Abdülaziz'dir. Kendisi dindar, fazîletli bir insandı ve Kur'ân-ı Kerîm'i çok iyi kırâat ederdi. Diğer örnekler, Fâtıma bnt. Yahyâ el-Meğâmî ile Hatice bnt. Ebû Abdullah b. Saîd'tir.

Endülüslü kız ya da kadınların eğitim veya ilim tahsili konusunda erkeklerden pek aşağı kaldıkları söylenemez. Onların içinden de fıkıh, hadis, ferâiz ve diğer ilim dallarında uzmanlaşanlar çıkmıştır. Mesela Ümmü Saîd el-Kurtubiyye babası, dedesi ve ailedeki diğer râvîlerden pek çok hadis rivâyet etmiştir. Diğer bir âlime kadın Ümmü'l-Hasen bnt. Ebû Cafer et-Tancâlî ise edebiyat alanında ünlenmişti. Âişe bnt. Ahmed el-Kurtubiyye de çeşitli ilimler, edebiyat, şiir, fasîh konuşma konularında emsallerinden çok üstündü. Kendisinin çok iyi bir kütüphanesi de vardı.

Endülüs'te hanedan üyesi olarak dünyaya gelip idarî ve sosyal hayatta etkili olan lider vasıflı kadınlar da olmuştur. Bunların içinde en çok bilinenlerden birisi, Gırnata'nın son sultanlarının annesi olan ve "Hür Âişe" diye tanınan Âişe bnt. Ebû Abdullah el-Eyser'dir. Son sultan Ebû Abdullah es-Sağîr'in uzun süre tahtta kalmasında Âişe'nin etkisi büyüktür. Onun Gırnata'yı Hristiyan krallara teslim ederek şehirden ayrılırken oğluna yaptığı şu hitâbı meşhurdur:

İbki misle'n-nisâi mülken muzâan, lem tuhâfız aleyhi misle'r-ricâl (Ağla kadınlar gibi zâyi olan mülküne, erkekler gibi koruyamadığın).

Lider vasıflı olup siyasette etkili olmuş kadınlardan bir diğeri de İ'timâd er-Rumeykiyye'dir. İşbîliye emîri Mu'temid İbn Abbâd'ın hanımı olan İ'timâd, devlet işlerinde kocasının en büyük yardımcılarından birisi olmuştur. Bu evsâfta olan kadınlar arasında, Mu'temid'in kızı Besîne ile Mu'tasım b. Sumâdih'in kızı Ümmü'l-Kerem de vardır.

Daha çok erkeklerin iyi olduğu bir alan olan hattatlık sanatı ve mesleğinde de kadınlar vardı. İyi ve güzel hat meşk edebilen kadınlar arasında Safiye bnt. Abdullah er-Reyyî, Fâtıma bnt. Zekeriyya eş-Şeblârî, Tûne bnt. Abdülaziz, tabip Ebû Abdullah el-Kinânî'nin câriyesi Reyhâne, Âişe bnt. Ahmed el-Kurtubiyye sayılabilir.

Avrupa Ortaçağ toplumlarında kadın erkeğin kölesi gibi muamele gördüğünden çok olumsuz şartlarda yaşam mücadelesi vermek zorundaydı. Önce Endülüs, sonra da Sıkılliye (Sicilya) Müslümanlarıyla Avrupa toplumlarının zaman içinde çeşitli vesilelerle kaynaşması sonucu, bütün kültürel alanlarda olduğu gibi, kadınların değeri ve konumu konusunda da etkilenme söz konusudur. Bunun etkenlerinden birisi, Endülüs'te kadınların Doğu İslam toplumunda olduğundan bile daha iyi bir konumda olmalarıydı. Nitekim bazı batılı araştırmacılar, Endülüslü kadınların Bağdad'taki Abbâsî kadınlarından çok daha iyi durumda olduklarını tespit etmişlerdir.

Son olarak, Endülüs tarihinde adı öne çıkan kadınların listesini verelim.

Endülüslü kadınların hayatını yansıtan tipik bir portre Hafsâ bintü'l-Hâc er-Rekûniyye, İ'timâd er-Rumeykiyye, Ümmü'l-Hasen et-Tancâlî, Ümmü's-Sa'd el-Kurtubiyye, Ümmü'l-Aclâ' el-Hıcâriyye, Ümmü'l-Kerem bintü'l-Mu'tasım, Ümmü'l-Hennâ' bnt. Abdülhak, Ünsü'l-Kulûb, Besîne bintü'l-Mu'temid, Hassâne et-Temîmiyye, Hafsâ bnt. Hamdûn, Hamde bnt. Ziyâd, Şilbiyye, Safiye bnt. Abdullah er-Reyyî, III. Hişâm el-Müeyyed'in annesi Subh, II. Abdurrahman'ın câriyesi Tarûb, Âişe bnt. Ahmed el-Kurtubiyye, Âişe bnt. Ebû Abdullah el-Eyser, Acfâ', Gâye el-Müsennâ, Gassâniye el-Beccâniyye, Kasmûne bnt. İsmâîl, Kalem, Kamer el-Bağdâdiyye, Meryem bnt. Ebû Ya'kûb, Mühce bintü't-Teyyânî, Nezhûn bintü'l-Kilâî, Vellâde bintü'l-Müstekfî ve son Gırnata sultanlarının babası Ebu'l-Hasen'in câriyesi Süreyya (veya Kevkebü's-subh)

Farklı milletler arasında yapılan evlilikler ve Endülüslülük bilinci

Endülüs'te Emevî idaresinin kurulmasıyla iç çatışmalara kısmen son verildi ve barış dönemi aralıklarla da olsa hâkim kılındı. Farklı toplumsal unsurlar arasında evlilikten başlayarak her türlü ilişkiler gelişti. Bu bütünleşme-kaynaşma süreci sonunda herkes kendini önce Endülüslü olarak hissetmeye başladı. Böylece mütecânis bir Endülüslüler toplumu ortaya çıktı.

Özellikle III. Abdurrahman'ın başlattığı bütünleşme-kaynaşma sürecinde,

1. Devlet, tebaasından her kesimi kucaklayacak politikaları benimsedi ve bu sayede toplum tek bir ümmet şekline dönüştü. Dolayısıyla, kabile düzeni ve bu düzenin diri tuttuğu asabiye ruhu söndürüldü.

2. Ordu içindeki Arap üstünlüğü zayıflatıldı.

3. Eğitim yaygın hale getirildi. Medenî gelişme ve şehirleşmeye hız verildi.

4. İslamlaşma hareketine derinlik kazandırıldı.

5. Sonuçta herkes kendini önce Endülüslü olarak hissetmeye başladı. Böylece mütecânis bir Endülüslüler toplumu ortaya çıktı: Endülüslü Müslüman ile Maşrıklı Müslüman ve Endülüslü Gayrimüslim ile kuzeyli Gayrimüslim arasında medenî düzey bakımından açık farklar oluştu.

6. Bu toplumsal düzen-huzur, III. Abdurrahman (912-961), oğlu II. Hakem (961-975), Hâcib el-Mansûr (976-1002) ve oğlu Abdülmelik el-Muzaffer (1002-1008) tarafından sürdürülen istikrar dönemlerinde hâkim oldu. Siyasi çekişmeler ve iç-dış savaşların yaşandığı dönemlerde ise bu düzen kısmen bozulsa bile, aslî esası ve rengini toplum içinde büyük ölçüde muhafaza ediyordu.

Müslümanlar ile Hristiyan toplum arasındaki ilişki ve etkileşim yollarından birisi de, nesillerin karşılıklı karışım ve etkileşimini sağlayan evliliklerdi. Daha ilk dönemlerde valilerle başlayarak sonradan halifelerle devam etmiş olan yerli Hristiyan kadınlarla evlenme âdeti, Müslüman fâtihlerle yerel yönetimler ve halkların birbirleriyle kaynaşmasında önemli bir etken olmuştur. Nitekim, Maşrık'tan Endülüs'e gelen Müslüman erkekler, ilk yıllarda tamamen yerli Hristiyan kadınlarla (Rûmiyyât) evlenmişlerdir. Zamanla bu âdet daha çok yönetici ve zengin kesim arasında devam etti.

Konunun ilk örneği, İspanya'nın fethi sırasında Gotların kralı olan Roderik'in ölmesiyle dul kalan hanımı Egilona ile vali Abdülaziz b. Musâ'nın yapmış olduğu evliliktir. Araplar'ın "Ümmü Âsım" adını verdikleri Egilona, kocası üzerinde öyle etkili olmuştu ki, bu evlilik Abdülaziz'in katledilmesine (97/716) kadar varan fitneye bahane teşkil etmişti. Diğer bir örnek ise, Aquitania Dükü Otto'nun kızı Frank L'Ampegie ile vali Osman b. Ebû Nes'a'nın evliliğidir. Osman, hanımının etkisinde kalarak Otto ile Müslümanların aleyhine olacak bir antlaşma yaptığı için kendisiyle savaşa tutuşan Abdurrahman el-Gâfikî tarafından öldürülmüştü (113/731).

Sarayda siyasi nüfuz ve tahta sahip olma mücadelesine girişmelerinden çekindikleri için olsa gerek, Endülüs Emevî emîrleri ve halifelerinin hemen hepsi, bir Arap veya Berberî kabilesine mensup hür bir anneden değil de ya İberli veya Berberî ya da Slav kökenli Saklebî câriye annelerden doğmaydı. Mesela, II. Abdurrahman'ın (822-852) hanımı, Tarûb adlı bir câriyeydi. Ayrıca, III. Abdurrahman'ın (912-961) annesi de Endülüslüler tarafından *Müzenne* diye adlandırılan Navarlı Maria idi. III. Abdurrahman'ın oğlu Hakem'in (961-976) hanımı olan Aurora da, Bask veya Navar asıllıydı ve Araplar ona *Subh* adını vermişlerdi. Subh, kocası zamanında ve özellikle Hakem'in vefâtından sonra 12 yaşındaki oğlu Hişam'ın halife olmasıyla devlet idâresinde büyük bir nüfûza sâhip olmuştu. Bu nüfûzunu, kendi desteğiyle devletin üst kademelerine hızla tırmanıp en yüksek idâreci makamı olan hâciblik sıfatını kazanan ve daha sonra neredeyse hilâfet makamına bile sâhip olabilecek konuma yükselen Hâcib el-Mansûr ile birlikte iyice perçinlemişti. el-Mansûr da Navar Kralı II. Sancho'nun bir kızıyla evlenmiş ve ondan Şencûl adıyla da anılan oğlu Abdurrahman el-Me'mûn dünyaya gelmişti.

Kurtuba'da Calahorra Endülüs Müzesi'nde, Gırnata-Yeni Han çevresindeki günlük hayatı yansıtan bir maket görünüm

Hristiyan kadınlarla yapılan evlilikler, Endülüs'ün sınır bölgelerinde yerleşik olan emîrler arasında daha sık görülen bir gelenek olmuştu. Mesela, Müvelled Kasîoğulları, Müvelled Tavîloğulları ve Sarakusta emîrleri ile Navar ve Kastilya kralları arasında karşılıklı kız alıp vermeler vâkidir. Hatta bazı Navar kralları ile bazı Kasîoğulları emîrleri anne tarafından kardeştiler. Bu sebeple, akraba olan bu gruplar ister Müslüman ve isterse Hristiyan olsun, düşmanlarının karşısında tek yumruk olarak durmuşlardır. Mülûkü't-tavâif'ten bazıları da bu geleneğe uymuşlar ve kuzeyli Hristiyan prenseslerle evlenmişlerdir. Dâniye ve el-Cezâiru'ş-Şarkıyye Emîri Mücâhid el-Âmirî bunlardandır. Mücâhit'in hanımı, Hristiyan Cûd idi. Mücâhit, bu hanımından doğma beş kızını diğer Müslüman emîrlerle evlendirmişti. Ancak, her millette görülebileceği gibi bu evlilikler de casusluk, vb. siyasî çıkarlara âlet edilebiliyordu. Nitekim Mücâhit kızları vâsıtasıyla damatlarının siyasî ve askerî sırlarına vâkıf oluyordu.

Garaudy'nin hazırladığı Calahorra'daki Endülüs Müzesi'nde, bir Endülüs evinden hayat kesiti

Hristiyan kadınlarla gerçekleşen evliliklerden meydana gelen yeni nesil veya Endülüs Müslümanlarının ikinci nesli, daha çok Müvelled denilen toplumsal tabakayı teşkîl etmiştir. Nitekim Endülüs Emevîleri sarayı bir nevi bir Müvelled evi hâline gelmişti. Zamanla bu nesil, kişilik ve kültür olarak Müslüman Endülüslü kimliğini kazanmıştır.

Toplumsal hayatın şekillenmeye başladığı merkez olan âile, bu türden evlilikler nedeniyle iki farklı kısımdan teşekkül ediyordu. Evlerin bir kısmında Hristiyan câriye eşler ve çocukları, diğer kısmında ise, hür Müslüman kadınlar ve çocukları otururdu. Çocuklar âilede annelerine tâbi olduklarına göre, aynı evlerde fakat farklı bölmelerde yaşayan çocuklar annelerinin dil, din ve düşüncesi çizgisinde gelişim gösteriyorlardı. Bu sebeple, Endülüs elit çevreleri içerisinde arasıra birbirini anlayamamaktan ya da nüfûz veya mal mücâdelesinden kaynaklanan anlaşmazlık ve çatışmalar yaşandığı da olurdu.

Taraflar arasında bir iletişim kanalı olarak evlilik konusunun diğer bir yanını ise, seyrek de olsa Hristiyan kralların Müslüman kadınlar ile yaptıkları evlilikler oluşturmaktadır. Mesela, I. Alfonso'nun oğlu Mauregato'nun (Mûrgât) annesi Müslüman asıllı bir kadındı ve Mauregato Leon Kralı olduğunda (784-789), aradaki akrabalık bağından ötürü Hristiyan düşmanlarına karşı Müslümanlar ile ittifak antlaşması yapardı. Doğal olarak, onun bu tavrı kendi dindaşlarını çok kızdırırdı. I. Alfonso yanında, İspanyalıların meşhur krallarından olan VI. Alfonso'nun da Zâide adlı bir Müslüman kadın ile evliliği söz konusudur.

Reconquista hareketi sonucu Müslümanlardan geriye alınan yerleşim yerlerinde eskiden beri yaşamakta olan halk ile sonradan oraya yerleşenler arasında da evliliklerin olduğu düşünülmelidir. Öylesi ortamlarda İslamî dönemin kültürüyle yıllar boyu içiçe yaşamış halkın, yeni gelen Hristiyan-

Gırnata'nın eski sokaklarından birisi

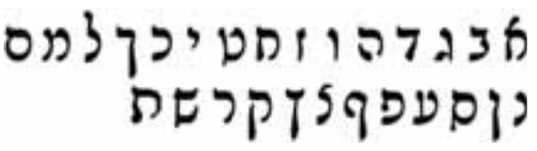
Kurtuba'nın eski sokaklarından birisi

lara Endülüs kültürünü aktardıklarını düşünmek yerinde bir tespit olacaktır. Müslüman, Hristiyan ve Yahudi olarak üç ayrı millet aynı topraklar üzerinde yaşarken sürekli savaş hâlinde olmaları mümkün olmadığından, aradaki uzun barış dönemlerinde karşılıklı evlilik ve kültür ilişkilerinin olması doğal ve insani bir gereklilikti.

Taraflar arasında gerçekleşen bu evliliklerin hem Hristiyanlar ve hem de Müslümanlar için önemli sonuçları olmuştur. Artık, Endülüslü çocukların pek çoğu Arapça yanında kendi ana dilini de konuşuyorlardı. Bu durumsa, kültürel zenginlik bakımından aranan bir ortam oluşturuyordu. Şüphesiz, bu yabancı kadınlar kendi fikir, gelenek ve kültürlerinin Müslüman elit tabaka arasında yayılmasını da sağlamışlardır. Ancak, bu sayede dışarıdan gelen yeni âdetler mevcutlarıyla kaynaşarak, Endülüs toplumunu Doğu İslam toplumlarından farklı ve orijinal kılan *Endülüs hayat kültürü*nü meydana getirmiştir.

"Kuloğlu", aslen Yeniçeri ve Kapıkulu askerlerinin oğulları anlamına gelirken; Garb Ocakları'nda yerleşen Türklerin Arap, Berberî ve Endülüs menşeli kadınlarla evliliklerinden doğan çocukları için de kullanılmıştır.
(Tasvir: Levnî, Topkapı Sarayı Müzesi)

İspanya'dan kovulan Endülüs Yahudileri, zamanla kendilerine has bir dil geliştirmişlerdir. Ladino diye adlandırılan Yahudi İspanyolcası'nın yazısı Raşi adıyla anılır.

Giyim-kuşam ve temizlik kültürü

Allah'ın kulları arasında giyim-kuşamları, ev eşyaları ve diğer hususlarda temizliğe en fazla dikkat edenler Endülüslülerdir. Onların en fakiri bile elinde kalan son parayı gider çamaşırlarını yıkamak için sabuna verir ve o günü de oruçla geçirirdi. Asla göze hoş gelmeyen bir görüntü ile toplum içine çıkmazdı.

Endülüslüler kişisel temizliğe olduğu kadar üst-baş temizliğine de çok önem verirlerdi. Bu konuda onlar prensipli ve düzenliydiler.

Endülüs Emevîleri zamanında kılık kıyâfet modasına, müzik ve yeme içme alanında olduğu gibi bir süre Ziryâb yön vermiştir. Tam adı *Ebu'l-Hasan Ali b. Nâfi'* olan Ziryâb, özellikle Endülüs Emevîleri döneminde yönetici ve zengin tabaka arasında Bağdad yeme-içme modasını yaygınlaştırmıştır. Kendisi Kurtuba'da açtığı bir nevi güzellik ve adabımuaşeret enstitüsünde Maşrık'ın kişisel bakım, giyim-kuşam ve zarif davranış usul ve adabı öğretirdi. Endülüslüler bu konuda gayet istekliydiler çünkü ister kadın ister erkek olsun temiz, bakımlı ve güzel kokulu olmak toplum içinde bir seçkinlik ve zarafet alameti sayılırdı.

Endülüs halkının ve bilhassa kadınların giysi çeşitlerinin tespitinde, her kıyafetin her bölge ve zamanda geçerli olmayacağı gerçeğinden kaynaklanan güçlükler mevcuttur. Endülüs halk şiirinin önde gelen temsilcisi İbn Kuzman'ın dîvânı incelendiğinde ortaya çıkan verilere göre, Murâbıtlar dönemi boyunca Endülüs'te yaygın olan giyim şekilleri belirli oranda tespit edilmiştir. Bunlar arasında coğrafî konum gereği Mağriblilerin ya da Maşrık Müslümanlarının kıyâfetinden farklılık arz edenler, daha çok Hristiyan giyim tarzından (İfrencî) etkilenerek kullanılan elbiselerdi. Özellikle, ipekli giyimde bu etkilenme daha da bârizdi. Hristiyan elbiseleri içerisinde, Endülüslüleri etkileyen daha ziyade Kaleniyye derisinden imâl edilen pahalı bir elbiseydi. Ancak, bu türden etkilenmeler daha çok Endülüs'ün son dönemlerinde ve Hristiyan sınırındaki emîrliklerde görülmüş olmalıdır.

Kadınlar genellikle yüzlerini peçe ile gözaltından, başlarını lihâfe denen başörtüsü ile örterler ve milhâfe denen manto veya çarşaf benzeri elbise giyerlerdi.

Erkekler, ya başları açık ya da kûfiye denilen külâh veya şâşiye denilen keçeden başlıkla gezerlerdi. Fakîhler ise imâme denen sarık giyerlerdi. Berberî Murâbıtlar'ın gelişiyle sarık kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. Nasrîler zamanında ise giyimde Hristiyan tesiri belirginleşmeye başladı ve belki buna bağlı olarak sarık kullanımı azaldı. Bu arada, Endülüslüler kıyâfet rengi olarak daha çok beyaz rengi tercih ederlerdi. Ziryâb da bu alışkanlığı destekleyen biri olmuştu.

Giyim kuşam konusunda Müslümanların İber halkaları üzerindeki tesirleri özellikle XIII. yüzyıla kadar daha fazla olmuştur. Tarihî kayıtlardan anlaşıldığına göre, IV./X. yüzyıldan itibaren Kurtuba, İşbîliye, Tuleytula ve Sarakusta sarayları çevresinde kullanılan kıyâfetlerin benzerleri, kuzeydeki Hristiyan krallar tarafından da benimsenmişti. Endülüs Emevîleri zamanından itibaren Leon, Navar, Kastilya ve Aragon kralları ve kontları adına Kurtuba ve İşbîliye'ye giden elçiler ile iki taraf arasında dolaşan tâcirler, İspanyalılar veya İberyalılar arasında moda kabul edilen muhteşem elbise ve kıyâfetleri yüklenip geri dönüyorlardı. Özellikle, İspanya kadınları rengârenk kumaşlar, göz alıcı kıyâfetler ve her çeşit süs takılarıyla hayran kaldıkları Endülüs ürünlerini bol miktarda ithal ettiriyorlardı. VI./XII. yüzyılda Avrupa içlerinden Şente Yâkub'a (Santiago) gelen hacıların kıyafetleriyle İspanyalılarınki arasında büyük farklar vardı. Çünkü İber halkı genellikle Müslüman tarzında giyiniyordu. Sadece kılık kıyâfette değil, saraylar ve evlerin teşrifatında da krallar Müslümanları taklit ediyorlardı.

Endülüslülerde temizliği sağlayan unsurlara gelince, bunlar öncelikle abdest, gusül abdesti, yemek öncesi-sonrası ellerin ve ağzın temizlenmesiydi. En başta temizlik inandıkları dinin bir gereğiydi. Bu yüzden, hamam (hamman) çok önemliydi. Bütün şehirler ve köyler çok sayıda umumi hamamlarla donatılmıştı. Mesela, X. yüzyılda Kurtuba'da 600 civarında umumi hamam, ayrıca konakların da özel hamamları vardı. Mabetlerin, cadde-sokakların, çarşı-pazarların, mesîre yerlerinin temiz tutulmasının sağlanması ise muhtesibin görevleri arasındaydı. Muhtesib önce temizliğe, sonra da malların kalitesi ile fiyatlara riayet edilip edilmediğini her gün kontrol ederdi.

Yerli halk kılık-kıyafette de Müslümanları taklit ederdi

Temizlikte sabun (el-eşnân veya el-gassûl) kullanılırdı. Toz halinde olan sabun ile ellerin, vücudun, ağzın ve kaba etlerin (el-lesse) temizlenmesi ve yemek-yağ kokularından arındırılması sağlanırdı. Misk ve kâfurdan *(Kâfur bugün de sabun sanayiinde kullanılmaktadır)* oluşan bir sabun tarifinde onun hükümdarlar ve üst tabaka mensuplarının yemeklerden sonra ellerini yıkamak için kullandıkları türden olduğuna işaret edilir. Diğer yandan, nohut (el-hımmas) pudrasından oluşan ve aynı temizlik amacıyla halk tabakasınca kullanılan daha ekonomik bir tarif de vardır. Sedir ağacının yemişinden (semeru'n-nebak) *(Havhûb veya sedir ağacı yemişi semeru's-sidr)*, kurutulmuş karasal zater (veya zahter) bitkisi, gül yaprağı, kurutulmuş limon yaprağı, tatlı üzüm ve sandal otundan oluşan daha çok *orta tabaka*dan insanların kullandığı üçüncü bir sabun tarifi daha vardır.

Hamamdan sonra kişisel bakımda çiçek yağları ve esans yani parfüm kullanımı yaygındı. Özellikle kadınlar, ev temizliği yanında kendi kişisel temizlik bakım ve güzelleşmelerine de özen gösterirlerdi. Bunun için çok zaman ayırırlardı. Mesela hamamdan sonra saçlarına kremle özel bakım yaparlar ve ardından çiçek yağlarından elde edilen parfümlerden sürerlerdi.

Endülüs'ün birçok şehrinde ve fakat özellikle Kurtuba'da bulunan eczahanelerde hem ilaç hem de parfüm imal edilirdi. Medînetüzzehrâ'da yer alan *Hızânetü'l-edviye* ise, saray erbabına özel ilaç ve parfümler hazırlayan hekimlerin çalıştığı mekân idi.

Sık kullanılan parfüm çeşitlerine gelince, bunlar daha çok menekşe, gül, portakal, limon, sandal ve nar gibi birçok ağaç ve bitki çiçeklerinin yağlarından elde edilen esanslar ile misk ve siyah kehribar idi. Bilindiği gibi bu sonuncusu yani siyah kehribar, bulunduğu ortama çam reçinesi benzeri bir koku yayar. Parfümler daha çok kabarcık biçimli camdan ve matara benzeri metalden yapılan tezyinatlı kaplarda muhafaza edilirdi. Kadınlar parfüm kullanımı yanında, nefesin güzel kokmasını sağlama amacıyla kokulu sakız çiğnerlerdi.

Evlerin ve özellikle kasırların odaları, parfümlü mumlar veya buhur yakılmak suretiyle daima güzel kokulu mekânlar olarak kalırdı.

Endülüs yemek kültürü

Endülüs'ün zengin yemek kültürü, Endülüs şehirlerinin Reconquista hareketi sonucu ardı ardına düşmesiyle ülkelerinden göçmek zorunda kalan Endülüslüler sayesinde Kuzey Afrika şehirlerine ve Osmanlı coğrafyasına da taşınmıştır.

Medenî hayat ve zenginliğin gündeme getirdiği konulardan birisi de, yeme içme kültürünün çeşitliliğidir. Müslüman, Hristiyan ve Yahudi kültürlerinin sentezinden büyük ve incelikli yemek çeşitlerinin doğduğu İber Yarımadası'nda yaşanan müreffeh hayat, özellikle Endülüs ileri gelenlerinin mutfaklarında çok kaliteli yemek çeşitlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Her yerleşim bölgesi ve topluluğu, kendine has farklı yiyecek ve içecekleriyle ünlenmişti.

II. Abdurrahman devrine kadar Endülüs'te Hicaz ve Şam mutfağı hâkimken, Bağdad'tan gelen Ziryâb'tan sonra giyimde olduğu gibi yeme-içmede de Bağdad kültürü kısmen hâkim olmuştur. Endülüslülerin yemek kültürünü bize aktaran bir eser, İbn Rezîn et-Tücîbî'ye ait olan *Fadâletü'l-huvân fî tayyibâti't-taâm ve'l-elvân* adlı kitaptır. XIV. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış olup, çok çeşitli ve zengin yemek tariflerini içermektedir.

Endülüs'e göç edip yerleşen Müslüman grupların İslam dünyasının Dımaşk, Bağdad, Mısır, Yemen ve Afrika gibi pek çok farklı bölgelerinden gelmiş olmaları, sosyo-kültürel hayatın her sahasında olduğu gibi, bu konuda da topluma zenginlik katan bir unsur olmuştur. Hristiyan devletlerinden de bu hususta bazı katkılar söz konusudur.

Endülüs Yahudileri, içinde yaşadıkları İslam toplumu ile yakın ilişki ve etkileşim içindeydiler ve yemek kültürleri Müslümanların mutfağından büyük oranda etkilenmişti. Buna karşın, mesela Eşkenazi mutfağının kökeni Ortaçağ Almanyasına dayanır ve bu mutfağın yemekleri Avrupa gettolarının kapalı ortamlarında, Polonya'nın köylerinde ve Rusya'da gelişmişti. Zulüm korkusundan uzak, hayatları dış dünyaya dönük olarak sıcak ve güneşli bir Endülüs dünyasında yaşayan Yahudiler, Eşkenaziler'in tam tersi bir görünüm sergilemekteydiler. Diğerlerine nazaran Endülüslüler daha şen,

daha duygulu ve hayattan zevk alan kimselerdi. Bu da onların yeme-içmelerine ve mutfaklarına yansıyordu.

Yahudiler, 1492 yılında İspanya Krallığı tarafından ülkeden kovuldular ve yeniden Müslümanların ülkesine, Mağrib ve Osmanlı coğrafyasına yerleştiler. Artık Sefaradlar adıyla anılan Endülüs Yahudilerinin merkezi Osmanlı ülkesi olunca, bulundukları heryerde Osmanlı yemeklerini benimsediler.

Endülüs tıp külliyâtında beslenme prensipleri, çeşitli yiyeceklerin faydaları ve zararları gibi sağlıklı beslenmenin ayrıntıları işlenmekteydi. Bu tıp kitapları, kişiye hastalıklardan korunmanın usulleriyle tedaviyi öngörmekteydi ve yemek hazırlama ve yeme kavramının da içini dolduruyordu. Öte yandan, İbn Abdirabbih'e (ö. 328/940) ait *el-Ikdü'l-ferîd* gibi bazı edebî kitaplarda bir şehir halkının ve seçkin tabakanın yemek alışkanlıklarıyla ilgili malumat bulabiliriz. Kaynak kitaplardan diğer bir çeşit de, çarşı-pazar müfettişlerinin elinde dolaşan Hisbe kitaplarıdır. Bu Hisbe kitapları, aşçıların herkes tarafından bilinmeyen farklı şekillerde olabilecek hilelerinden dolayı sokaklarda ya da çarşılarda pişmiş yani hazır yemeklerden uzak durmayı salık vermektedirler. Gerçi bu tür nasihatler her zaman keskin ifadelerle yapılmamaktadır. Ne de olsa ev yemeği çarşı yemeğinden sadece daha güvenlidir fakat daha üstün değildir.

Bu konuda Ortaçağ İslam âlemiyle ilgili söylemek uygun düşer ki, yemek pişirme usul ve araçları bakımından Endülüs şehirleri ile Irak şehirleri arasında açık bir farklılık yoktur. Lakin yemek tercihleri konusundaki farklar, iklimsel tercihler ve ihtiyaçlarla alâkalıdır. Zaten yemek kitapları da bunu böyle aksettirmektedir.

IV.-V./X.-XI. asırlarda Endülüs şehirleri yemek konusunda müreffeh tabakanın yararlandığı önemli bir gelişmeye şâhit olmuştur. Sonra Endülüs'te ziraatın sulama temelli dönüşümü, dışarıdan yerli ürünlerin getirilişi ve Endülüs iktisadının Akdeniz'deki Müslüman ticaretine katılması, şehirlerde yemek çeşitleri için lazım olan çok çeşitli gıda maddelerinin teminini sağlamıştır.

Yemek pişirme üzerine yazılan kaynak kitapların hepsi mutfakta temizlik meselesine eğilmektedir. Şikâyet konusunun genellikle kazanları veya tencereleri ikinci kez kullanmadan önce ya hiç ya da iyice yıkamayan hizmetçilerin çevresinde döndüğü görülmektedir. Bu probleme çare olarak, her gün yeni bir toprak tencere kullanılması ve her beş günde bir sırlı

Kurtuba'da Casa de Sefarad'ta (Endülüs Yahudisi Evi) tarihî mutfak kaplarına örnekler

Endülüs'te müzik hem eğlence hem de âdâb-ı muâşeret alanında önemli bir unsurdu.

(Minyatür: Vatikan Papalık Kütüphanesi'nde bulunan "Hadîsü Bayaz ve Riyâz" adlı 13. yüzyıla ait Endülüs yazmasından)

Fotoğrafta, önemli Endülüs yemeklerinden biri olan kuskusun (İspanyolcası alcuzcuz) bir çeşidi.

tencerenin yenisiyle değiştirilmesi tavsiye edilmiştir. Lakin bu katı uygulamaların devamlı surette benimsenmemiş olması da mümkündür. Çünkü ev halkının nezaret etmesi durumunda tencerelerin sıcak su ve temizleyici (en-nahhâle) ile temizlenmesi mümkündü.

Günlük kırmızı et, tavuk ve balığın hazırlanması ve pişirilmesinde kullanılan baharat, çok söylendiği gibi sadece etin kokusunu gizlemek için kullanılmamaktadır. Gerçekte tarçın (el-kırfe) ve biber (el-fülfül) ki, bu ikisi Endülüs mutfaklarında sevilen baharatlardır, bunlardan elde edilen yağ özlerinin yiyeceği korumada ve mikroplardan arındırmada faydalı özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde, yemeğin süslenmesi konusu yiyecek ve koku türlerinin dengeli sunulması bakımından önemlidir. Şu bir gerçektir ki, bu baharatlar artan yemeğin sonraki gün yeniden sofraya sunulana kadar bozulmasını önlemek yani kalan yemeğin ziyan olmadan korunması için de etkili özellikler barındırmaktadırlar.

Kevâmıh denen güzel kokulandırıcı ve baharat çeşitlerinin kullanımı pek yaygındı. Mesela zeytin, limon, gebre otu, patlıcan ve balığın, ihtiyaç olduğunda kullanılacağı zamana kadar büyük bir kilerde saklanmak üzere hazırlandığını biliyoruz. Zeytin, Ekim-Kasım aylarında devşirilerek ağacının yeşil dalları ile limon ve za'ter veya zahter bitkisinin yapraklarıyla beraber depolanır. Daha sonra suyla doldurularak ve istendiği kadar tuz ilâvesiyle beş-on günlüğüne beklemeye bırakılır.

Endülüs halkının herkesle paylaştığı çok çeşitli yemekler, tatlar ve yemek pişirme üslupları mevcuttur. Endülüs yemek kitapları *Maşrıkıyye* diye anılan Doğu İslam ülkesine ait yemek tariflerini de içermektedir. Maşrık'taki yemek kitaplarında zikredilen ve sevilen yemek çeşitlerinin isimleri, aynı şekilde Endülüs-Mağrib kültüründe de mevcuttur. Mesela, turşular (el-muhallelât) ve *es-Serîd* adıyla bilinen etli yiyecek çeşitleri de bütün bölgelerde bulunmaktaydı. Yemeğin pişmesinin son merhalesinde, tencerede kalan et suyuna parçalanmış ekmeklerin ilâve edilmesi de yaygın bir âdetti. Ayrıca, tariflerin

Kurtuba'da Casa Andalusi'de (Endülüs Evi) tarihî mutfak kapları

çoğu işaret etmektedir ki, yemek çeşitlerinden herhangi biri tavuk, koyun veya buzağı eti gibi etlerle yapılırdı.

Endülüs yemek kültürüne örnek teşkil eden yemek çeşitlerindeki en bâriz özellik, yumurtanın çok kullanılmasıdır. Bunun en yaygın yollarından birisi, pişmiş yemeğin üzerini örtecek şekilde yumurtayı kırmak (bazen de unla karıştırmak) sonra da kokulandırıcıları dökmektir.

Kaynaklarda orta tabaka yemeklerinden *el-Kâmil* diye anılan fakat *es-Serîd* adıyla yaygın bir yemek çeşidini buluyoruz. Serîd zeytin, yumurta, kuşbaşı et, sucuk ve bol baharattan oluşan etli, tavuklu bir yemek çeşididir. Sayılan malzemelerin hepsi bir düzen içinde sıradan bir tabağa değil, hükümdar ve vezirlere yaraşır büyük bir tabağa dizilir. Şüphesiz, şehir sâkinlerinin yemeklerinden en önemli iki çeşidi et ile iyi cins buğdaydan yapılandır diyen İbn Haldun'a hak vermemek mümkün değildir. Çünkü bu gıdaların kullanımı Endülüs'te yaygındır. Diğer yandan, İbn Haldun Endülüslülerin sıhhatinin iyi olmasını esmer buğday (veya Hint darısı) ve zeytinyağıyla beslenmeye bağlamakta fakat bu, mezkûr yemek kitaplarının işaret etmediği bir hususdur.

Aslen yoğrulmuş hamur anlamına gelen el-ma'cûn da Endülüs'te yaygındı. Hazırlanması da basittir. Havuç, yaş ceviz, tarçın (el-kırfe), karanfil ve zencefilin bal ile karıştırılarak koyulaşana kadar kaynatılmasından sonra ateşten alınarak dinlenmeye bırakılır. Bir kimse bu macundan yemeğin yanında veya sonunda bir miktar yerse, hazmın kolaylaşması, böbrek taşlarının atılması ve şehevî konularda faydasını görür.

Ortadoğu'ya mahsus modern yemek kitapları, *el-kuskus* türünü Mağrib yemeklerinin en belirgin olanlarından biri olarak zikrederler. Aynı yemek kitapları, bu yemek türünün Endülüs'te de aynı şekilde yaygın geleneksel bir yemek olduğunu belirtirler. *(David Waines)*

Kuskusun Endülüs'te yaygın olarak tüketildiği bilgisini verirken şunu da eklemek gerekir ki, bu yemek çeşidinin Maşrık'tan Endülüs'e ulaşması XIII. yüzyıl başlarıdır.

Toplumda yaygın olarak tüketilen bir diğer yiyecek ise pirinç idi. Eski çağlardan beri Asya ve Ortadoğu ülkelerinde tüketilen bir yiyecek olan pirincin üretimini Endülüslüler çok geliştirmişlerdir. Bununla birlikte, pirincin Endülüs'te özellikle safranla birlikte *Paella* gibi kendine has yemek çeşitleriyle anılmaya başlanması XIII. yüzyıldan itibarendir.

Toplumda yaygın içecek çeşitlerine gelince, su genellikle portakal çiçeği ve gülsuyu aromasıyla tatlandırılarak içilirdi. Şurup veya şarap olarak anılan kaynatılmış meyve sularından daha çok nar, limon, ayva, elma, portakal ve badem sübyesinden elde edilenler tercih edilirdi. Bu arada, dinen yasak olmasına rağmen bazı kesimlerde alkollü içki tüketimi de görülürdü. Bu konuda İspanya yerli halk kültürünün Yarımada'ya yerleşen Müslümanlar üzerinde etkili olduğu bilinmektedir.

Mûsıkî, çalgı âletleri, eğlence ve bayramlar

Bugün çağdaş araştırmacıların ekserisi tarafından benimsenen bir görüşe göre, tarihte hiçbir ulusta müzik Müslümanlar arasında olduğu kadar işlenmiş ve onurlandırılmış değildir. Onların hayatında her olayın o an verdiği sevinç ya da hüznünü anlatacak özel müziği vardı.

Endülüslüler genelde neşeli, misafirperver ve medenî insanlardı. Hem kendi dinlenme-eğlenme ihtiyaçlarını gidermek hem de dostlarıyla veya misafirleriyle hoş vakit geçirmek maksadıyla kendilerine özgü mûsıki ve eğlence usullerine sahip olmuşlardı.

Mûsıkî, Maşrık'ta olduğu gibi Endülüs'te de sosyal hayatın önemli bir parçasıydı. Endülüs saray ve konaklarında şiire, çalgı ve mûsıkîye yer verilir, bu konuda yetenekli Hristiyan câriyeler özel eğitimle yetiştirilir ve değerlendirilirlerdi. Ayrıca, Endülüs'te şâir ve mûsıkîşinas yöneticilerin sayısı da az değildir. Doğu İslam dünyası merkezlerinden de Endülüs'e mûsıkîşinasların geldiği olurdu. Mesela Bağdad'ta yetişen ünlü mûsıkîşinas Ebû'l-Hasan Ali b. Nâfi Ziryâb bunlardandır. Ziryâb'ın Endülüs mûsıkîsi, giyim ve hayat tarzı üzerinde büyük etkisi söz konusudur.

Endülüslüler, nitelikli çalgı ve mûsıkînin diğer İber-Avrupa halkları arasında yayılmasında büyük rol sâhibidirler. Bugün İspanyol müziğinde kullanılan enstrümanlardan çoğunun adı Arapça'dan gelmekte ve fakat İspanyolca telaffuzuyla bilinmektedir. Mesela, ûd (العود) *laud*, *gîşâre* (القشارة) *guitarra*, *rebâb* (الرباب) *rabel*, *nefîr* (النفير) *anafil*, *bendîr* (البندير) *pandera*, *sunc* (الصنج) *sonajas*, *bûk* (البوق) *elboque* ve davul anlamındaki *et-tabl* (الطبل) kelimesi *atabal* şeklinde İspanyolca'ya geçmiştir. Ayrıca, İspanyol müzik tarzlarından *zambra* Arapça *zemr* (زمر) kelimesinden, dinleyenlerin icrâ esnasında bağırarak heyecanlarını dile getirmelerine yarayan *ole ole* kelimeleri *Allah Allah* (الله الله) nidasından, *leli leli* kelimeleri de *yâ leyl* (ياليل) deyişinden gelmekte olup, bunlar İspanyol müzik kültürünün temelinde Endülüs mûsıkî kültürünün bulunduğunu belgeleyen unsurlardan bazılarıdır.

İber Hristiyan topluluklarının ilk dönemlerinden itibaren Endülüs mûsıkîsi ve şarkılarını dinlemeye başlamış olduklarını gösteren deliller de mevcuttur. Aynı topraklar üzerinde pek çok kanaldan karşılıklı ilişki içinde yaşamakta olan İber Yarımadası topluluklarının, dini ne olursa olsun birbirlerinin müziği ve kültüründen etkilenmeleri gayet doğal bir olaydır.

Garaudy'nin yaptırdığı Calahorra Endülüs Müzesi'nde, saraydaki hayat temsili maketi

Çünkü özellikle müziğin insanlar arasında evrensel bir ilişki lisânı olma özelliği vardır.

Şarkıların güfteleri genellikle Endülüs halk dili olan *el-Acemiyye* (Aljamiado) ile yazılmış olurdu. Müslümanlar ile Hristiyanlar tarafından ortaklaşa oluşturularak kullanılan bu dilde iki şiir türü ortaya çıkmıştı: *Zecel* ve *Müveşşah*. İşte bu tür şiirlerden yapılan bestelerle Endülüs mûsıkîsini oluşturan şarkılar yapılır ve herkes tarafından söylenirdi. Ancak, İber halklarının zevkle dinledikleri Endülüs şarkıları, daha çok Zecel tarzı şiirlerden bestelenenlerdi.

Burada askerîyenin kullandığı mûsıkiye de yer vermek gerekmektedir. Endülüs orduları, savaş alanlarında savaş başlamadan önce Osmanlıların mehter takımına benzer bir gruba sahipti. Bu grubun elinde büyük davullar ve trompetler bulunurdu. Bu âletlerin çıkardığı büyük gürültüyle hem mücahitler cesaretlendirilir hem de düşmana korku salınırdı. Bu gürültü aynı zamanda düşman atlarını ürküterek düşmanın zayıflamasına da sebep olabiliyordu.

Oyun eğlence hususuna gelince, konuya güzel bir örnek satrançtır. Araplar'ın *eş-Şatranç* dedikleri oyunun İber halkı arasında ilk görüldüğü tarih 1008 ile 1017 yılları arasına denk düşmektedir. İşbîliye Emîri Mu'temid b. Abbâd'ın veziri İbn Ammâr ile Kral VI. Alfonso arasında geçen bir satranç oyunu hikâyesi vardır. Buna göre, kral şehri alma tehdidiyle İşbîliye yakınına ordugâh kurar. Mu'temid ise, veziri İbn Ammâr'ı saldırıya engel olması için krala gönderir. Zekâsıyla ünlü vezir, yanında götürdüğü göz alıcı süslemelere sâhip bir satranç takımını kralın adamlarına göstererek onu oyun için iknâ etmelerini sağlar. Ancak, vezirin oyun için krala bir şartı vardır. Oyunu kral kazanırsa oyunun sâhibi, vezir kazanırsa istediği şeyin sâhibi olacaktı.

Hamamlarıyla ünlü Endülüs'te, hamamlar temizlik yanında eğlence hayatının da bir parçasıydı. (Resim: Ernst Rudolf, The Hammam)

Oynanan oyun sonunda vezir kazanır ve krala aralarındaki bahsi hatırlatır. Kral, bu duruma çok öfkelenir ama sözünden de dönmez ve sadece gelecek iki yılın cizyesini peşin alarak geri çekilir. Hikâyede her ne kadar hayal ürünü unsurlar varsa da, Hristiyan krallar ile ve bilhâssa VI. Alfonso ile iyi ilişkilere sâhip olduğu bilinen İbn Ammâr'ın böylesi diplomatik bir hileyi gerçekleştirmiş olması ihtimali de gerçekten pek uzak görünmemektedir.

Bayramlar konusu çok daha özel ve uzun bir araştırmayı gerektirdiğinden, burada kısaca şunu söyleyebiliriz. İspanya toplumunun kullandığı takvim, güneş sistemi merkezli olduğu için onların bayramları her yılın aynı gününe denk gelirdi. Bunu bilen Müslümanlar, Gayrimüslimlerin dinî hayatlarına karşı olduğu gibi, bayram ve merâsimlerine de saygı gösterirlerdi. Müslümanlar arasında her yıl kutlanan Nevruz bayramında, hamurdan güzel heykelcikler şeklinde bir çeşit yiyecek hazırlanması âdettendi.

Hangi kesime ait olursa olsun merasimlere ya da bayram kutlamalarına her dinden ve her ırktan Endülüslünün katılımı mümkündü. Kimse kimseye karşı özel bir kısıtlama getirmezdi. Bu yüzden farklı menşeden halkların karışımı ve kültürel etkileşimi sosyal bir gerçeklik olarak ortaya çıkmaktaydı.

Endülüs'ün bilim-teknik hayatına ışık tutan âletlerin maketleri (Kurtuba / Casa Andalusi)

İktisadî - ticarî hayat (prosperida): Çağın en müreffeh toplumu ve Hristiyan milletlere etkileri

Tarım ve hayvancılık

Endülüslüler, çiftçiliği dünyada en iyi bilen ve uygulayan kimselerdi.(İbn Gâlib; Makkarî)

Tarımın önemini çok iyi kavrayan ilk halifeler, Hz. Peygamber'in de öğütlerine uyarak tarım çalışmalarına hız verdiler. Endülüs'e gelen ilk Müslümanlar tarımsal sulama ile kaliteli ürün elde etme ve hayvancılık konusunda Maşrık'ta geliştirilerek kullanılan bilim ve teknikleri kendi ülkelerine taşımayı bildiler.

Devletin gelirini artırmak ve halkın refahını temîn etmek maksadıyla ülkenin potansiyel zenginlik kaynaklarının değerlendirilmesi, Endülüs'te zorunlu bir devlet politikasıydı. Bu sebeple, Endülüslü yöneticiler toprakları ıslâh ettiler, ülke endüstrisini oluşturacak iş ve zanâat alanları oluşturdular. Yurtiçi ve yurtdışı ticareti geliştirmenin alt yapısını hazırladılar. Endülüs'te zirâî faaliyet ve kullanılan yöntemler, çağın diğer ülkelerinde hiç olmadığı şekilde gelişmiş durumdaydı. Bu gelişmeler sayesinde Müslümanların tarlalarında çalışan yerli halktan çiftçilerin de durumları düzeldi. Çünkü Müslüman mâlikler toprakta çalışamadıklarından bu çiftçiler ellerindeki toprakları istedikleri gibi işletebiliyorlardı.

Medeniyetin her alanındaki gelişmelerde olduğu gibi, Endülüs tarımındaki ilerlemelerin başlaması da Endülüs Emevîleri dönemine tekâbül eder. Özellikle, III. Abdurrahman zamanından itibaren Endülüs'ün Avrupa'da ve hatta dünyada en kalabalık ve en müreffeh ülke durumuna yükseldiği gerçeği, pek çok modern araştırmacı tarafından ortaya konmuştur. Çünkü tabiat ve iklim şartlarının çeşitliliğiyle Endülüs Yarı-

madası, zirâî ürünler bakımından kendine yetecek üretimi gerçekleştirme imkânlarına sâhipti.

Endülüs çok verimli topraklara sahipti. Fakat belli bölgeler dışında özellikle yaz aylarında su kıttı ve sulamaya ihtiyaç vardı. Bu yüzden, önce Romalılardan kalma sulama sistemini elden geçirmekle işe başladılar. Ardından yeni çalışmalar geldi. O çağlarda bilhassa kırsal kesimde başlıca geçim kaynağı tarım olduğu için, hayat kaynağı olan suyun en verimli şekilde kullanılmasını sağlayacak yeni teknikler geliştirildi.

Su çıkarma yöntemleri, sondaj sistemlerinin geliştirilmesi başladı. Arkasından çeşitli artezyen kuyuları ve insan, hayvan ya da rüzgâr gücüne dayalı sistemler geldi. Suyolları, kanallar ve barajlar yapılarak su biriktirildi. Sonra dev yapılı su dolapları geldi. Bunların çoğu bugün bile çalışır durumdadır. Bütün bu çalışmalar neticesinde Endülüs şehirlerinin çoğu düzenli sulama sistemine sahip oldu. Şehirlere getirilen su, yeraltından özenle tesis edilen su şebekesiyle tevzi ediliyordu. Su ve hava basıncından yararlanarak çeşmeler, yeldeğirmenleri ve hidrolik pompalar kuran Müslüman tekniği, Toriçelli'nin çalışmalarına da temel olmuştur.

Ziraî sulamada kullanılan su, temelde üç şekilde temin ediliyordu. İlk olarak, nehir veya göl ve gölet gibi mevcut su kaynakları dev su çarkları olan nâûreler vasıtasıyla sulama kanallarına kanalize edilirdi. İkinci olarak, yeraltı suları insan gücüyle çalışan tulumbalar (hattâra, sadûf) ve hayvan gücüyle çalışan su dolapları veya hidrolik makineler vasıtasıyla yüzeye çıkarılarak aynı şekilde tarla ve bahçelere aktarılırdı. Üçüncü olarak ise, kaynaklardan bu iki şekilde temin edilen su, *kanât Irâkî* denen ve bazı yerlerde yeraltından bazı yerlerde de yerüstünden açılan su kanalları vasıtasıyla tarla, bağ ve bahçelere dağıtılırdı. İkinci yönteme şunu da eklemek gerekir ki, mesela bir çiftçinin tarla veya bahçesinde yeraltı akıntısı tespit edildiği zaman hemen oraya bu suyun yüzeye fışkırmasını sağlayacak bir sistem kurulur ve çıkan su yeraltı tünel ya da boruları vasıtasıyla o bölgedeki sulama sistemine yönlendirilirdi.

Endülüslüler yeldeğirmenlerini de kullanmışlardır. Bu tekniken genellikle un değirmenlerindeki büyük taşları döndürmede yararlanılırdı. Yelkenli teknelerde kullanılana benzer şekilde bir dikey eksen etrafında rüzgâr gücüyle dönen yelkenler vasıtasıyla çark döner ve bu şekilde un öğütülürdü.

Botanik ilmi, İslâmiyet'in genel perspektifi içinde her zaman önemli bir yer tutmuştur. Çünkü canlı varlıkların doğması ve yetiştirilmesiyle ilgili olduğundan Müslümanların gözünde tarım kutsal bir uğraştı. Hz. Muhammed şöyle buyuruyor:

> *Ekip biçen insanı, ürettiği meyveleriyle Allah mükâfatlandırır. Diktiğiniz ya da ektiğinizden yırtıcı hayvanların, kuşların ya da başka insanların yediği kadar size sadaka olarak sayılacaktır.*

Bu nasihata uyan Endülüslü bilginlerin tarım alanına ilgileri sonucu devrin en ileri ziraat teknikleri üzerine eserler kaleme alınmıştır.

Endülüs Yarımadası'nda iklim farklılıkları çeşitli ekip-biçme yöntemlerinin geliştirilmesine ve yaygınlaşmasına imkân vermiştir. Bu imkânı Endülüslüler gayet iyi şekilde değerlendirmişler, mesela sulama konusunda tezler yazmışlar, fidan dikme ve aşılama konusunda yeni teknikler geliştirmişlerdir. Onlar toprağın hazırlanması, gübrelenmesi ve hastalıklarla mücadeleyi de bir sanat haline getirmişlerdir. Mîlâdî VIII. yüzyılda Câbir b. Hayyân'ın yazdığı kitapta tarım ile botanik birarada ele alınmıştır. Farklı ilim dalları haline gelmeleri ise daha sonradır.

Endülüslüler dünyanın en güzel atlarına, koyunlarına ve en güzel sebze-meyve bahçelerine sâhiptiler. Haşerelerle mücâdeleyi ve gübrelerin nasıl kullanılacağını iyi bilirlerdi. Ağaçları aşılamada ve yeni türler çıkarmak için bitkileri karıştırmada uzmandılar. Bu bilgileri ve çalışmaları sayesinde, verimsiz tarımsal alanlar çok büyük nüfusları besleyebilir hale dönüşmüştü. Bu sebeple, tarım ve sulama teknikleri konusunda da Endülüslülerden İber-Avrupa halklarına pek çok bilgi naklinin gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bunu doğrular mahiyette yapılmış olan bilimsel çalışmalara her gün yenileri eklenmektedir. Ayrıca, Endülüs havzasından İber-Avrupa dillerine geçen binlerce kavram içerisinde yüzlercesi tarımsal teknik ve suyla ilgili olanlardır.

Müslümanlar pirinç, pamuk, şeker kamışı, dut, hurma, gül, şeftali, kayısı, portakal, enginar, keçiboynuzu, safran (za'ferân), hünnap (misvak ağacı yemişi), patlıcan, beyaz havuç, limon, greyfurt ve havuç gibi pek çok zirâî meyve, sebze ve çiçek çeşitlerini Maşrık'tan Endülüs'e getirmiş ve burada bu mahsûllerin üretimini yaygınlaştırmışlardır. Daha sonra bu ürünler Müslümanlardan diğer İber topluluklarına, onlardan da Avrupa ülkelerine yayılmıştır. Bu ürünlerin İber-Avrupa lisanlarındaki

Özellikle X.-XII. asırlarda Endülüs, her bakımdan olduğu gibi ticarette çok aktif durumdaydı.
(Fotoğraf: Calahorra Endülüs Müzesi'nde, Kurtuba'daki han maketi)

adları da bu gerçeği kanıtlar niteliktedir. Bu ürünlerden dut, özellikle ipekböcekçiliğinde kullanılırdı. Zeytin ile üzüme gelince, bu iki ürünün Endülüs'ten çok önceleri Roma dönemlerinden beri yarımadada üretiminin yapıldığı bilinmektedir.

Buğday, temel gıda maddesiydi. *Bürr* denilen esmer buğday en yaygın olanıydı. Arpa, yulaf, çavdar, darı, nohut, mercimek ve pirinç üretimi de yaygındı. Sebze-meyve üretimi ve tüketimi geliştirilen özel tekniklerle çağdaşlarına nisbetle çok yüksek miktarlarda gerçekleşirdi. Kiraz, elma, armut, incir, badem, ayva, portakal, limon, şeker kamışı, zeytin, keten, pamuk, baharat ve ıtriyât bitkileri ile ipek böcekçiliği üretimi çok yaygındı.

Hayvancılıkta sığır, davar, tavşan, kümes hayvancılığı ve Endülüs dışındaki Hristiyanlarda az da olsa domuz yetiştiriciliği görülürdü. Arıcılık ve özellikle balıkçılık ise, ülkenin iktisadî hayatında çok önemli bir yere sahipti. Balıkçılığın ne kadar yaygın olduğunu, bu alanda İber-Avrupa lisanlarına geçmiş bulunan onlarca kavramdan anlamaktayız. Bazı yerlerde hem gübresinden yararlanmak hem de postacı olarak kullanmak amacıyla güvercin de beslenirdi.

Hem binek hem de diğer ihtiyaçlar için yararlanmak amacıyla evcil büyükbaş hayvanlardan at, katır, öküz, manda ve az da olsa eşek ile deve beslenirdi. el-Cezâiru'ş-Şarkıyye (Balear Adaları) katırları, diğerlerine göre daha dayanıklı olduğu için daha pahalıydı. Mandanın hem sütünden hem de gücünden yararlanılırdı. Devenin Endülüs'e gelişi ise X. yüzyıla tekâbül eder.

Şehir çarşıları ve seyyar pazarları ile hanlar ve kayseriyyeler (kapalıçarşılar), iktisadî hayatın canlı merkezleriydi.
(Fotoğraf: Gırnata'da Yeni Han)

Endülüslüler arasında yerli Hristiyan halkın bir kısmından başka, Müslümanlardan özellikle Berberîler kendilerini hayvancılığa adamışlardı. Aslında bu şekilde onlar Afrika'dan alışık oldukları yaylacılık geleneğini Endülüs'te de başlatmışlardı.

Endülüs'te durum böyleyken, merkezî İspanya'da temel gelir kaynağı ise büyük oranda hayvancılıktı. Hristiyan krallıkların elindeki şehirlerde, yarım düzine çoban tarafından koca bir şehir halkının hayvanları bakılabiliyordu. Özellikle koyunculuk temel geçim kaynağını teşkîl ediyordu. VII./XIII. yüzyılın sonlarına kadar sığır ve koyun sürüleri yılda iki kez Duvîru vâdîsinde yazlık meralarda gezdiriliyordu. Bölgenin kışlık meraları ise, Vâdîâne nehrine kadar olan yerlerdeydi.

Endülüs Devleti'nin, tarım ürünleri bakımından kendine yeterli olması, bir başka açıdan bakıldığında İber Yarımadası gibi stratejik bir konumda, bağımsız ve güçlü bir devlet olarak varlığını sürdürebilmesinin de bir gereği sayılmalıdır.

Sonuç olarak, tarım ürünlerinin çeşitli olması ve geliştirilen yeni tekniklerle yıl boyunca sebze ve meyve üretiminin artırılması çalışmaları, ülkede kendine yeterli bir tarım ekonomisini doğurmuştur. Hatta üretim fazlası mahsûlât diğer İber ve Akdeniz ülkelerine ihraç edilmiştir.

Endülüs'ün bütün nehir, kara ve deniz yollarında savaş vakti savaş, sulh zamanı da ticaret vâsıtaları seyrederdi. Denizlerde faaliyet gösteren Endülüslüler maketi
Kurtuba / Yaşayan Endülüs Müzesi (Museo Vivo de Al-Andalus)

Zanaat ya da endüstri

Kuyulardan su çıkarmada özel bir teknik geliştirmiş olan Endülüslüler, ekili alanlara su nakli için düzenli su kanalları ve dağlardan şehirlere su indirmek için de kurşundan borular döşeyerek bu işleri sistemli hale getirmişlerdi. Yer altı kaynak ve madenleri bakımından, Endülüs'ün bütün şehirleri farklı birer çeşit sunmaktaydı. Buna bağlı olarak, hammadde sorunu bulunmayan imalât atölyeleri Endülüs dışındaki rakiplerinden çok ileri seviyede üretim gerçekleştirebiliyorlardı.

Endüstriyel alanda, zamanın diğer devletlerine oranla Endülüslülerin daha ileri bir düzeyde bulundukları bilinmektedir. Onlar, Doğu İslam dünyası Maşrık'ın bu konudaki birikimlerini de kendilerine katmışlardır. Mesela, suyun düşüşünden güç elde edimini Endülüslüler biliyorlardı. Modern dünyada elektrik üreten tribünlerde kullanılan bu teknikten, o zaman değirmen gibi yerlerde yararlanılmaktaydı.

Endülüs Devleti komşu Hristiyan krallıklar ile süregiden savaşlar nedeniyle harp âletleri ve tekniklerinde de kendisini sürekli yenileyen bir yapıya sahipti. Demircilik, bakırcılık ve harp silahları imalâtı gibi metal işleme sektöründe Kurtuba, Tuleytula, Mecrît ve Meriye önde gelen merkezlerdi. Buralarda hem sivil hem de askerî alanlarda kullanılan âletler, çağın gelişmiş teknikleriyle imal edilirdi. Mesela düşmanın sağlam surlarını çatlatacak güçte saldırı âletleri yapılırdı. Ayrıca, Moğolların Bağdad'a girmesinden sonra Müslümanlar

barut kullanmayı öğrenmişlerdi. Çin karı denen barutun ilkel toplarda kullanımını Endülüslüler de öğrenmişlerdi. *el-Enfâz* diye adlandırdıkları ve iki tekerlek üzerindeki ahşap keresteye sabitlenen büyük demir borudan ibaret olan bu topun mermisi ise, hem birbirine bağlı demir çubuktan yapılanlar hem de demir güllelerden olurdu. Bazen bu toplar o kadar uzağa atış yaparlardı ki, mermiler düşman ordusunun arkasına düşerdi. Fakat onların çoğu düşman atları ve piyadelerinin yoğun olduğu alanlara düşerek adeta onları ezerdi.

Topun kullanımı Endülüs'ün son devri olan Gırnata Sultanlığı dönemine denk düşmektedir. Nasrî sultanları, genellikle Hristiyan İber krallarına haraç ödeyerek yaşıyor olsalar da, bazı zamanlarda bu vesayeti kırmak amacıyla ve daha çok da Merînîler ile birlikte topları da kullanarak düşmanlarına karşı ciddi savaşlara girişmişlerdir. Kâdis'te Tarîf yakınında gerçekleşen ünlü Salado Savaşı (La Batalla del Salado) bunun en önemli örneğidir. Merînî sultanı Ebu'l-Hasen ile Nasrî sultanı Yûsuf Ebu'l-Haccâc'ın birlikte idare ettikleri bu savaşta Müslümanlar *el-Enfâz*'ı kullanmışlarsa da Hristiyanlara feci şekilde yenilmekten kurtulamamışlar ve 29 Cemaziyelevvel 743/30 Ekim 1342 yılında el-Cezîretü'l-hadrâ (Algeciras) şehri Kastilyalıların eline geçmiştir. Ayrıca belirtmekte yarar var ki, bu savaş 781 yıllık Endülüs tarihi içinde Mağrib-Endülüs Müslümanlarıyla İberya Hristiyanları arasında cereyan eden son büyük savaştır.

Gerçekte, "barut bilgisinin Arap-İslam kültür dairesine Çin'den mi geldiği yoksa İslam dünyasında bağımsız bir şekilde mi bulunduğuna ilişkin soru henüz yeterince cevaplandırılmamıştır. Her ne kadar havaî fişeklerin daha önceleri Çin'de bilindiği kabul edilse bile, barutun harekete geçirici gücünün İslam dünyasında tanınmış ve askerî alanda kullanılmış olması muhtemeldir. Bildiğimiz kadarıyla Araplar 7./13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren top kullanmışlardır; muhtemeldir ki el bombalarının ilk kullanımları bu yüzyıla uzanmaktadır." Ayrıca, dünya tarihinde bu ilkel topları geliştirerek büyük savaşlarda etkili şekilde ilk kullananların Osmanlılar olduğu (XIV. yüzyıl) da söylenmektedir.

Ticaret ve savaş gemileri daha çok Meriye'de, az da olsa Lakant, Tarrakûne, Dâniye, Turtûşe ve Yâbise Adası'nda imâl ediliyordu. Emevî idaresindeki Endülüs bir imparatorluğa dönüşmüştü ve dolayısıyla donanması da çok büyük ve güçlüydü. Mesela II. Hakem zamanında donanma 300 parça civarında gemiden oluşuyordu.

Dokumacılıkta yine Meriye şehri önde geliyordu. Burada kurulan yüzlerce tezgâh elbiselik kumaş ile halı ve kilim dokumada kullanılıyordu. Ezcümle 800 adet ipek için; 1000 adet atlas benzeri kıymetli kumaşlar için; *Eskalaton*, *Cürcâniye* ve İsfehâniye türü kumaşlar için de benzer sayılarda dokuma tezgâhları mevcuttu. Meriye'den sonra Kurtuba, Gırnata, Besta ve Mâleka dokuma hususunda önde gelen merkezlerdi. Emevîler zamanında Kurtuba'da bu alanda çalışanların sayısı 13 binden fazlaydı. Ceyyân bölgesinde ise 3 bin adet köy ipek böcekçiliği ve ipek imaliyle meşguldü.

Endülüs şehirleri içinde özellikle Kurtuba'nın *deri* ustaları ünlüydü. Fransa'da bugün ayakkabıcılara *cordonnier* denmesi bundandır. Ayakkabı, çanta ve kalkan gibi çeşitli mamuller hem İber-Avrupa hem de Maşrık ülkelerinde aranan türdendi. Bugün İspanyolca ve diğer Endülüs havzasından Avrupa dillerine geçen binlerce kavram içerisinde dericiliğe ait olan örnekler, dericiliğin Endülüs'te ne denli gelişmiş olduğunu göstermektedir. İşte bunlardan bazıları. *Baldes* (bağdâz, بغداز : eldiven benzeri mamüllerin imalinde kullanılan yumuşak ve ince kuzu derisi), *margomar* (merkûm, مرقوم : işlemeli dokuma ya da deriyi dikmek veya nakışlamak), *valija* (velîce, وليجة : içine mektup benzeri kâğıtların konulduğu deri çanta).

Kâğıt üretimine gelince, 133/750 yılında Maşrık Müslümanları tarafından Çinlilerden alınan kâğıt, bütün İslam ülkelerinde hızla yayılmıştı. Mağrib ve Endülüs'te üretimine ise X. yüzyılda başlandı. Bu konuda Mağrib'te Fez ile Sebte, Endülüs'te de Şâtıbe (Jativa) ve Belensiye (Valencia) isim yapmıştı. Çeşit olarak sadece beyazın tonları değil, aynı zamanda farklı renk ve kalitede kâğıtların üretimine geçildi ve hatta zamanla Avrupa dâhil her yöne ihraç edilmeye başlandı.

Endülüs'ün endüstrideki parlak seviyesi, Muvahhidler'in sonlarına doğru Kurtuba, İşbîliye, Mâride ve Meriye gibi merkezlerin Hristiyan güçlerin eline geçmesiyle, Gırnata ve çevresindeki dar alanda da olsa kendini göstermeye devam etmiştir.

Diğer yandan, Endülüs dışında diğer İber ülkelerine bakıldığında özellikle Kastilya'nın başkenti Burgos silah imalâtında önde geliyordu. Burada dokuma tezgâhları da mevcuttu. Ancak, Hristiyan ülkeler endüstri kolları ile zanaatkâr bakımından çok fakir ve az gelişmiş bir durumdaydılar. Ayrıca, İspanyalılar arasında endüstri ve ticaretin geri kalış nedeni olarak, halkı toplumsal ve ekonomik sefâlete mahkûm eden

feodalite gösterilmektedir. Bu düzende krallar, din adamları ve şövalyeler, toprağın sâhipleri olarak Müslümanlar ile yapılan savaşlar için para bulmak maksadıyla halkın ürününe ağır vergiler koyuyorlardı. Ayrıca içki, kumaş, balık ve kereste gibi kıymetli ticarî metâın ticareti de din adamlarının tekelindeydi. Başkalarının bu alanda ticaret yapması yasaktı. Bu nedenle, Endülüs'ün ileri seviyesi her açıdan onları cezbetmekteydi.

İspanya'da Hristiyan seçkinlerin giyecekleri, kadınların takıları, papazların süslemeli elbiseleri, kralların giysi ve dekorasyon malzemeleri ve çocukların oyuncakları gibi eşyalar, ya Endülüs'ten ithal ya da Müslümanları taklit ederek imâl ediliyordu.

Endülüs'ün Tuleytula şehri, endüstrinin her dalında olduğu gibi, dokumacılıkta da ileri bir merkez idi ve İspanyalıların eline geçtikten sonra da durumunu muhâfaza etmişti. Çünkü sayıları yaklaşık on bin civarında olduğu rivâyet edilen dokuma usta ve işçileri yerlerinden ayrılmamışlardı. Tuleytula'nın dokumacılıktaki üstünlüğünün kaynağı ise, yakınındaki dağlarda bulunan kilometrelerce otlak ve yaylalarda yapılan küçükbaş hayvancılıktı. Yani, hammadde buradan temîn ediliyordu. Dericiler, dokumacılar, boyacılar, attârlar, tatlıcılar, vb. sokak isimleri, Tuleytula'nın endüstrideki öncü konumunu simgeleyen taraflarından birisiydi. Gelişmiş medenî hâliyle İspanya krallarının eline geçen şehir, Endülüs-İslam endüstriyel birikiminin Hristiyanlara intikâlinde önemli bir merkez olmuştur.

Endülüs'ün madencilik ve imalât sanayii alanında yaygın olarak yer alan ürünlerine gelince, bunlara örnek olarak altın, gümüş, bakır, kurşun, kalay, kükürt, şap, civa, bakır sülfat, alçı, kireç, tuz, beril; değerli ve yarıdeğerli taşlardan, yakut, safir veya gökyakut, Yemen taşı (sümbül taşı), lâciverttaşı (lapislazuli), mermer ve kehribar gibi maddeler sayılabilir. Aynı zamanda kuyumculuk ve mücevherat yapımı, özenle gerçekleştirilen ve dünyada benzeri olmayan ürünlerin imâl edildiği mesleklerdi.

Cam üretimi, IX. yüzyılın ilk yarısında Abbâs b. Firnas tarafından yeni tekniklerle geliştirildi. Bu alanda Kurtuba ve Meriye önde geliyordu. Belensiye ise, porselen üretiminde önemli bir merkezdi.

Şehir çarşıları ve seyyar pazarları ile kayseriyyeler (kapalıçarşılar), iktisadî hayatın canlı merkezleriydiler. Böylesi emsalsiz bir iktisadî düzen içinde kendine has esnaf teşkilâtlanması da mükemmeldi.

Endülüs'ün son dönemlerinde Murâbıt ve Muvahhid tesirleri hem iktisadî hem de toplumsal hayatta kendini hissettirmiştir. Ancak, bu dönemlerde yoğunlaşan Reconquista savaşları Endülüs ekonomisinin kötüye gitmesine, dolayısıyla halkın refah seviyesinin düşmesine sebep olmuştur.

Ticaret, ticaret merkezleri ve ticaret yolları

Aradaki uzaklığa rağmen Kâhire, Bağdad ve Mekke gibi ticaret merkezleriyle sürekli ticarî ilişkiler kurulmuş ve Endülüs, Akdeniz dünyasının önde gelen aktif aktörlerinden birisi olarak varlık göstermiştir. Hatta Müslüman hanedanlar arasında sürtüşmelerin olduğu zamanlarda bile mal yüklü gemiler hiç durmaksızın seyyahları, elçileri ve tâcirleri taşıyordu.

Endülüs'te ilk zamanlarda ticaret Gayrimüslimlerin elindeydi. Ancak, zamanla Müslümanlar da bu alanda yoğunlaştılar. Hatta IX. yüzyılda mesela Becâne (Pechina) ve Meriye gibi şehirlerde Müslüman halklar ticarette Gayrimüslimlerin önüne geçmişlerdi.

Özellikle X.-XII. asırlarda Endülüs, her bakımdan olduğu gibi ticarette de Doğu İslam yurdu Maşrık ile bütünleşmiş vaziyetteydi.

Tarım ve endüstride Endülüs'e oranla geri kalmış bulunan Hristiyan İber krallıkları, özellikle barış zamanlarında Endülüslüler ile büyük ölçekli ticarî faaliyet içine giriyorlardı. Gariptir ki, her savaşı büyük bir ticarî hareket takip ediyordu. Hatta bu ticaret, daha savaş meydanlarında başlıyordu. Şöyle ki, özellikle Yahudi tüccarlar savaşa giden orduların peşine takılır, savaş biter bitmez askerlerin ele geçirdikleri her türlü mal ve köleleri ucuza kapatırlardı. Bu tür ticaret, Endülüs ve İspanya ordularının tâciz, akın ve kuşatma gibi her türlü harekâtları için geçerliydi. Çünkü savaşa katılan her askerîn hangi dinden olursa olsun, amacının en azından bir bölümünü ganîmet elde etme fikrinin işgal etmesi doğaldı. Elde ettiği ganîmet eşyası veya köleleri ise, sefer sırasında taşıma ve muhâfaza etmenin güçlüğü dikkate alındığında, bu alanda gerçekleşen ticaretin önemi daha kolay anlaşılacaktır.

İster cizye ve haraç vergilerini almak, isterse barış görüşmeleri yapmak amacıyla olsun, karşılıklı gidip gelen elçiler, Hristiyan İspanya zenginlerinin ısmarladığı eşyaları da satın alarak geriye dönerlerdi. Endülüs'ün endüstriyel alandaki üstünlüğü, bütün İspanyalılar ve hatta Avrupalılar tarafından teslim edilen bir gerçekti. Çünkü Hristiyan dünyasında aranan ve tercih edilen, Endülüs'te üretilen mallardı.

İber Yarımadası'nda taraflar arasındaki ticaret, özellikle Endülüs sınır ve sâhil bölgelerindeki Meriye, Dâniye, Turtûşe ve Tarrakûne; İber krallıklarının ise Berşelûne (Barcelona), Üşbûne (Lisbon) ve Şente Yâkub (Santiago) gibi önde gelen şehirlerinde canlı durumdaydı. Mesela, Berşelûne Endülüs ile İber devletleri arasındaki coğrafî konumu itibarıyla iki tarafın malları için doğal ve büyük bir pazar durumundaydı. Endülüs'ten ipek, yün kumaşlar ve deriler oraya gelir, oradan da İspanya krallıklarına ve diğer Akdeniz ülkelerine ihraç edilirdi.

Berşelûne'den sonra önemli bir ticaret merkezi de, Hristiyan ve Müslümanların sâhillerine yakın konumda bulunan Meyûrka (Mallorca) Adası'ydı. Burası da taraflar arasındaki ticaretin canlı olduğu bir yerdi. Endülüs'ün üçüncü ticaret merkezi ise Sarakusta (Zaragoza) idi. Bir sınır eyâleti olan şehir, Hristiyan İber devletlerine komşu olması, içinden geçen İbru nehrinin krallık şehirleriyle bağlantıyı kolaylaştırması, ayrıca doğudan gelen ticarî malları karşılayıp Kastilya, Aragon ve Navar bölgelerine ihraç ederek büyük gelir elde eden Tarrakûne (Tarracona) ve Turtûşe (Tortosa) gibi iki önemli liman bölgesine sâhip olmasıyla, bu alanda ayrıcalıklı bir konuma sâhip olmuştu. Sarakusta şehri, bu özelliğinden dolayı Hristiyan Mürtezika askerlerini kendine cezbeden bir refah yurdu durumundaydı. Gırnata, Mürsiye ve Ceyyân şehirleri ise, pazarları ya da ticaret fuarlarıyla meşhurdu.

Endülüs ile İber krallıkları arasında gerçekleşen ticaretin önemli kalemlerinden birisini de köleler teşkîl ediyordu. Tüccarlar, Pireneler bölgesi Franklarından, Slavlardan, Galicialı ve İspanyalılardan elde ettikleri sayısız köleyi Kurtuba ve İşbîliye gibi büyük pazarlara getirirler, bunları seçkin tabaka mensuplarına büyük paralar karşılığı satarlardı. Getirdikleri mallara doyum olduğu zamanlarda ise, Maşrık şehirlerine yönelirler ve mallarını oralarda satarlardı.

Taraflar arasında köle, kumaş ve halı gibi mallardan başka saray, konak, mescit, medrese ve hamam gibi yapıların inşâsında kullanılmak üzere taş, mermer ve kereste gibi yapı malzemeleri de ticarete konu olmaktaydı.

IV/X. yüzyılda III. Abdurrahman, Kuzey Afrika kıyılarında önemli limanları ele geçirmiş ve buraları hem rakibi Fâtımîler'e

Endülüs hayat damarları nehirler. Nehirlerden hem içme hem ziraî sulama hem de ticarî nakliyât yolları olarak istifade edilirdi

karşı bir askerî üs hem de bölgede gerçekleşen altın ve ipek ticaretine erişim merkezi olarak kullanmıştır.

VI./XII.-VII./XIII. yüzyıllarda artan ihtiyaçları kendinden karşılayamaz duruma gelen Afrika ile Avrupa arasında ticârî ilişkiler artmış ve yeni imkânlar ortaya çıkmıştı. Bu sebeple, bu dönemler Avrupa'da yeni bir ticârî hayatın başlangıcını teşkîl etmektedir. Avrupa ile ticaret, özellikle Pisalı, Cenovalı, Marsilyalı, Katalonyalı ve Venedikli tüccarlar vâsıtasıyla gerçekleşiyordu. Kıtalararası ticarette ise geçiş yolu İber Yarımadası idi. Yani, İber toplumu bu aradaki ticârî hareketin tam ortasında yer almışlar ve etkili bir role sâhip olmuşlardı. Ancak, V./XI.-VI./XII. yüzyıllarda Avrupalıların îmalât sanayi ve ticarette yeni atılımlar gerçekleştirmeleri, Akdeniz'deki güç merkezlerinin değişmesine neden oldu. Özellikle Avrupa'nın güneyindeki Cenova, Pisa, Venedik, Floransa, Marsilya ve Berşelûne (Barcelona) bu değişimden fazlasıyla nasiplenerek ticarette ve denizcilikte önemli kentler oldular.

Endülüs'ün ihraç mallarına gelince, bunlar daha çok tekstil ürünleri, şeker, kuru yemiş, tutkal, kalay, bakır, zift ve safran gibi maddelerdi. İthal malları ise, bazı baharat çeşitleri ile bazı ilaçlık bitkiler, kâğıt, fildişi ve pamuktu.

Endülüs, yabancı tüccarlar için câzip bir ülkeydi. Onlar genellikle Akdeniz kıyısındaki Endülüs şehirlerine yerleşirlerdi. Nasrîler dönemine gelindiğinde bu yabancı tâcirler, elde ettikleri ticari imtiyazlarla ticaret kolonileri kurmaya başladılar.

Endülüs ile İspanya krallıkları arasında cereyân eden ticaretin takip ettiği yollar çok sayıda ve çeşitliydi. Öncelikle, İber Yarımadası'nı baştanbaşa saran nehirler, Endülüs'ün doğusunu batısına, batısını da İspanya'ya bağlayan önemli ticaret yollarıydı. Tâcu (Tajo) nehri, Şukar (Jukar) nehrinin kolları ve Mürsiye Vâdîsi, çeşitli kollarla Vâdî'l-kebîr ve Vâdî Âne nehirlerine bitişir. Bütün bu nehirlerden bazıları Akdeniz'e, diğer bazıları da Atlas Okyanusu'na dökülür. Ancak, hepsinin kaynağı birdir ve bu kaynak,

Ziryâb'ın Bağdad'tan Endülüs'e göç yolu (Robert W.L. - N. MacDonald)

Endülüs'ün ortasında yer alan Şârât dağlarıdır (Sierra Morena). Kaynağından dallanan nehirler, daha ilerde karşılaşarak yeniden birleşirler ve böylece doğal ulaşım yolları oluşurdu. Med-cezir olayının da yardımıyla bu nehirlerde yüzen ticarî tekneler, taraflar arasında değişime konu olan malları taşırlardı.

Nehir yolları ağına ilâveten, İber Yarımadası'nda ticaret için karayolları da vardı. Aslında İber Yarımadası'ndaki yolların temeli, Roma döneminde mevcut olanlardı. Bunların en büyük ve önemli olanı, Kurtuba'nın kuzey krallıklarla bağlantısını sağlayanıydı. Kurtuba'dan başlayan yol Tuleytula'ya, oradan İbru (Ebro) nehri havzasındaki Vâdî'l-hicâre'ye, burada ikiye ayrılarak birisi Kalahürre ve Nahre istikâmetinden Navar'ın başşehri Benbelûne'ye (Pamplona), oradan da Kastilya'nın Elbe ve'l-Kılâ' bölgesine ve buradan Asturias'a; diğer kol ise, güney yönünde ilerleyerek Berşelûne bölgesiyle ticaretin yoğun olduğu Sarakusta ile Lâride'ye çıkar.

Kurtuba'dan başlayan ikinci önemli yol Ma'den, Kûriye, Şelemenka, Semmûre ve Galicia içlerine, buradan bir kol Kûriye'den doğu yönüne ayrılarak Talebîre üzerinden Tuleytula'ya, buradan da Şelemenka yönüne gider ve tekrar ana yol ile birleşir. Kurtuba'dan çıkan üçüncü yol ise, güney yönüne inerek Gırnata'ya uğrar, sonra kuzeydoğuya tırmanarak Mürsiye, Belensiye, Turtûşe ve Sarakusta'nın en kuzeyinde yer alan Lâride'ye varır.

Ticaret için kara ve nehirden başka, deniz yolu da kullanılıyordu. Deniz yolları, Endülüs'ün sınır bölgeleri ve sâhil şehirlerini doğuda Berşelûne, batıda Galicia ile birleştirirdi. Meriye, Kartâcene, Lakant ve Dâniye limanları Berşelûne bölgesine; İşbîliye, Leble ve Şenterîn sınır bölgeleri de Galicia bölgesine deniz yoluyla bağlantı kurma imkânı sunuyordu. Bütün bu nehir, kara ve deniz yollarında savaş vakti savaş, sulh zamanı da ticaret vâsıtaları seyrederdi.

Ticaret merkezleri ve ticaret yollarına konu olan ticaret mallarına gelince, Avrupa-Afrika ticaretinde Afrika'dan alınan mallar, başta bakır olmak üzere maden, yün, şap, yağ, deri, balmumu ve kurutulmuş meyveydi. Tahılları, pamuğu ve silahları da meşhurdu. Fas ve Kurtuba derileri, VI./XII. yüzyıldan itibaren Normandiya ve İngiltere'de büyük rağbet görmekteydi. Denizlerde görülen korsanlıklara karşı, taraflar arasında çeşitli zamanlarda anlaşmalar yapılmış ve böylece ticaret yollarının güvenliği temîn edilmişti. Sonuçta, Afrika-Endülüs-Avrupa arasında cereyân eden ticârî münasebetler artarak düzenli bir şekle bürünmüştü.

XIII. yüzyılın başından itibaren ise, İber krallıklarının Reconquista hareketi sonucu yarımadanın çoğuna sahip duruma gelme-

siyle, Avrupa içlerinden çıkarak Akdeniz'e yayılan ticaret ağı içerisinde İber Hristiyan krallıklarının etkisi artmış, buna karşın Müslümanların gelirleri azalmaya yüz tutmuştur. İber Yarımadası ticaretinde Ortaçağların sonlarına kadar Endülüslü Müslüman, Yahudi ve daha sonra Müdeccen tüccarların faal etkileri devam etmiş olsa da, zamanla bazı bölgelerde ve özellikle iyice küçülen Endülüs topraklarında bunların sayıları azalmış ve ticarî durumları kötüleşmiştir. Öte yandan, İber Yarımadası'nın Akdeniz ticaretindeki kayıplarını Atlantik üzerinden telâfi etme şansı da doğmuştur.

XIII.-XIV. yüzyıllar boyunca Cenovalı, Marsilyalı ve Katalan tüccarlar Mâleka, Sebte, Tunus ve İskenderiye gibi Müslüman limanlarıyla ticaret yapmışlardı. Ancak, onların bu ticarette takip ettikleri yollar, Cenovalı tüccarların iki asır evvel kullandıkları güzergâhtan farklıydı. Şimdi artık Avrupalı tüccarlar üçlü bir yol haritası ortaya koymuşlardı. XII. yüzyılın sonlarından itibaren Hristiyan ticaret gemileri artık Güney Avrupa limanlarından hem Doğu'daki hem de İspanya'daki limanlara tek seferde ulaşabiliyorlardı. Mesela, 1464 yılında tek sefer için kiralanan bir Cenova ticaret gemisi, seferine Cenova'dan başlayarak İskenderiye, Trablus, Cerbe, Tunus ve Mâleka'ya giderdi. Bundan başka, Hristiyan tüccarlar için Batı Akdeniz'deki yolculuklarını kısaltma imkânı da doğmuştu. Yine mesela 1327 yılında Katalan gemileri Tunus, Sardunya, Meyûrka (Mallorca), Meriye ve Mâleka limanlarında durma yaparak seferini tamamlayabiliyordu.

Ticarî malların Hristiyan limanları boyunca nakli hareketinin elde edilmesiyle birlikte, artık baharat ve benzeri doğuya has ticaret emtiasının Hristiyan gemileriyle önce Maşrık'tan İtalya'ya, Güney Fransa'ya ve Katalonya'ya, oradan da Gırnata gibi Endülüs limanlarına taşınması söz konusuydu. Dolayısıyla, Endülüs'ün Şark ticaret malları için bir mahzen ve tevzi yeri olarak sahip olduğu tarihî misyon, Hristiyan ticaretine karşı yaşanan rekâbetteki yenilgi sonucu ortadan kalkmıştı.

Endülüs ticaret hayatıyla ilgili yukarıda anlatılan gelişme ve değişimleri göstermesi bakımından Endülüs'ün Meriye şehri tipik bir örnektir. Endülüs Devleti'nin güçlü ve büyük bir dünya devleti olduğu asırlarda Meriye, çok önemli bir liman şehriydi. Ebu'l-Fidâ (ö. 732/1331), İbnü'l-Hatîb (776/1374) ve İbn Fadlallah el-Umerî (ö. 749/1349) gibi İslam tarihçi ve coğrafyacıları burayı hem ticaretin ve tüccarların merkezi hem de gemi inşasında büyük bir tersâne olduğu için donanmanın merkezi olarak anlatırlar. Bunlara ilâveten Meriye, Ortaçağların sonlarında önceki durumuna nisbetle farklı görevler de üstlenmişti. Mesela, Akdeniz'e geçiş için tercih edilen uygun bir yol olması yanında, Endülüs pazarlarına erişmede anahtar role sahip bir limandı.

XI.-XII. yüzyıllar boyunca Endülüs'e giden ticaret filolarının büyük bir kısmı son durak olarak Meriye'de dururlardı. Öte yandan, XIV. yüzyılda şehir, ticarî nakliyat güzergâhı üzerindeki bu hareketli pozisyonunu Mâleka lehine kaybetti. Bundan sonra şehir, Katalan tüccarların Gırnata pazarlarına ulaşmak için kullandıkları uygun bir yer haline geldi. Diğer ülkelerin tüccarlarıysa burayı ancak uzun bir seferden sonra duracak bir istasyon olarak kullandılar. Yani, artık iyice küçülerek zayıflamış olan bir Endülüs Devleti'nin buna paralel olarak gittikçe daralan bir ticari hayatı söz konusuydu.

Sikkeler ve vergiler

Vergi gelirleri III. Abdurrahman döneminde 5,5 milyon dinara ulaşmıştı. Ancak, siyasi ve sosyal düzen bozulduktan sonra Her şeyin kötüye gitmesi ekonomi üzerinde de olumsuz etki yapmıştır. Siyasi istikrarsızlık yanında İspanya krallıklarına ödenen haraçlar ile tabiî âfetler de sikkenin değerini düşüren etkenler olarak vergi gelirlerini olumsuz yönde etkilemiştir.

Sikke, ağırlığı ayarlanmış, üzerinde kendisini darbedip tedâvüle çıkartan ve istendiğinde tekrar geri almayı taahhüt eden yetkili idarenin ya da devletin arma veya işaretini taşıyan yuvarlak metalden bir ödeme vasıtasıdır. Tarihte bilinen ilk sikke, M.Ö. VII. yüzyılın son çeyreğinde Lydia'da icat edildi ve Büyük İskender'in fetihleriyle yaygınlaştı, çeşitleri arttı. Bizans'ta sikkeler genelde Roma'nın devamı niteliğindeydi. İlk İslam devletlerinde kullanılan sikkeler ise Endülüs'te de kullanılmıştır.

İlk dönemlerde Endülüs sikkeleri, mahallî sikkelerden şekil ve nakış bakımından etkilenmişse de zamanla orijinal şekline kavuştu. Dinar ve dirhem çeşitleriyle İber Yarımadası'nın her bölgesindeki iktisadî muâmelelerde asıl ve değerli para olarak asırlarca kullanıldı. Dımaşk merkezli Emevîler'e bağlı bir eyâlet olarak idare edilen Endülüs'te kullanılmak üzere darbedilen ilk sikkeler arasında, Arapların Bizanslılardan alarak kendilerine mâlettikleri küçük ölçekli ve nâdir bulunan altın *dînâr* (Romalıların denarius veya Solidus'undan) vardı. Bu dinar, İslam fethinden evvel Bizans'ta geçerli olan parçalarıyla stil, üretim şekli ve ağırlık bakımından benzerdi. Bunun toplam salımı, yaşayan sayısız örneklerine göre daha küçük olmalıdır. Bu madeni paranın üzerinde sekiz köşeli yıldız ile Latince cümleler yer alırken, 716 yılından sonra Latince ile birlikte Arapça, 720 yılından itibaren ise sadece Arapça kullanılır oldu. Yani Vâliler döneminde paraların bir yüzünde Latince, diğerinde Arapça ibarelere (emîrin adı-darp yeri ve tarihi, kelime-i tevhit) yer verilirken; Emirlik-Halifelik döneminde her iki yüzüne de Arapça ibareler nakşedilmiştir.

Endülüs'te Emevî hâkimiyetini tesis eden I. Abdurrahman (756-788), Karolenj Hanedanı sistemine yakın, Leon, Kastilya, Aragon ve Katalonya gibi Hristiyan İber krallık ve kontluklarında yaygın olan *dirheme* dayalı bir gümüş standardı getirmiştir. Artık Endülüs madeni paralarında darphâne imzası *el-Endelüs* (الأندلس), darphanenin (*Dâru's-sikke*) bulunduğu yer ise Kurtuba idi.

Son zamanlarda, Navar'ın Estella mıntıkasında Endülüs Emevî Emîrliği döneminde Kurtuba darphanesinde basılmış ve Dımaşk Emevîleri'nin sikkesine çok benzer tarzda Endülüs sikkeleri bulunmuştur. Bu, aynı zamanda o bölgelerde ticaret yapıldığına ve alışverişte Endülüs parasının kullanıldığına da delil kabul edilmektedir.

II. Abdurrahman döneminde (822-852) Abbâsîler'in çözülmeye başlaması ve Bizans'ın deniz gücünün de zayıflamasıyla Endülüs, bağımsız büyük devletlerden birisi olarak boy göstermeye başladı. Endülüslü tüccarların batı Akdeniz yanında şimdi doğu Akdeniz'e de açılması, Endülüs'ün zengin bir devlet olmasını ve Kurtuba ile İşbîliye gibi başlıca büyük şehirlerinin gelişiminin hızlanmasını teşvik eden büyük bir ticaret dalgasını harekete geçirdi.

I. Abdurrahman'ın başlattığı gümüş dirhem serisi, III. Abdurrahman zamanında başşehrin yeni idare merkezi olan Medînetüzzehrâ'da yeni darphânenin kurulmasıyla yerini altın para dinara bıraktı. Devletin Maşrık'tan siyasî ve dinî anlamda tam bağımsız hale geldiği Hilâfet döneminde, III. Abdurrahman tarafından bastırılan altın para dinarın üzerinde *Emîrulmüminîn* lâkabıyla halifenin adı yer alırdı. Başşehir Kurtuba'nın bağımsızlık alâmetlerini taşıyan bu Endülüs parası İber Yarımadası'nın en kıymetli parası hâline geldi.

Mülûkü't-tavâif dönemindeki sikkeler, daha çok Hilâfet döneminin devamı niteliğinde olmuş, Hişâm el-Müeyyed parası olarak bilinen Emevî parasına bazı emîrler kendi adlarını da ilâve ettirmişlerdi. Hristiyanlar ile ilişki ve ticarette, yine Endülüs parası bu dönemde de esas mübâdele unsuru olmuştu.

Murâbıtlar'ın gelişiyle birlikte 486/1093 tarihinden itibaren Murâbıt sikkeleri Endülüs'e hâkim olmaya başladı. *Maravedi* adıyla da anılan ve aslı dinar olan bu madenî paranın bir yüzünde kendi hükümdarlarının isimleri *Emîrulmüslimîn* unvanıyla, diğer yüzünde ise Abbâsî halifesinin ismi İmam

unvanıyla yer alırdı. Murâbıtlar'ın Kuzey Afrika'da yeni altın madenlerine sahip olmalarıyla birlikte, sikkelerinin değeri de arttı ve ülke dışında da kullanılır hale geldi. Hatta Kostantiniye'ye bile ulaştığı rivâyet edilir.

VII. Alfonso'nun bu sikkenin Tuleytula darphanesinde bir taklidini bastırması, mezkûr paranın bütün İspanya topraklarında, özellikle de Kastilya'da kullanıldığına işaretti. Ayrıca, VII. Alfonso'dan önce VI. Alfonso ve daha sonra gelen VIII. Alfonso gibi bazı İber kralları da üzerinde Arapça yazılarla kendi adlarına sikke bastırmışlardı. Kastilya-Leon Kralı VIII. Alfonso (1158-1214), Murâbıt sikkelerini kendi ülkesinde kullanmış ve üzerine Hristiyanlıkla ilgili bazı kelimeler yazdırmakla birlikte, Arap harfleriyle yazılı bazı cümleleri olduğu gibi yerinde bırakmıştı. Bu sikkelerin daha sonra Aragon Kralı III. Alfonso (1285-1291) tarafından benimsenen şeklinin bir yüzünde kral için *Emîru'l-Katûlikîn* (Katoliklerin kralı), diğer yüzünde Papa için İmâmü'l-Bîeti'l-Mesîhiyye unvanları yer alıyordu.

Muvahhidler'in Endülüs'e hâkim olmalarıyla birlikte Endülüs'te kullanılan sikke türlerinde pek fazla değişiklik olmadığı sanılmaktadır. Ancak, Muvahhidler'in merkez topraklarında kullanılan sikkeler değişmişti. Dört köşeli şekilde darp edilen Muvahhid sikkelerinin ağırlık ve değer bakımından Murâbıtlar'ınkine nisbetle daha düşük olduğu bilinmektedir. Hristiyan İber devletlerinde Muvahhid dinarı da kullanılır ve *Dobla* diye adlandırılırdı.

Halifelik döneminde dinarın çapı 24 mm, ağırlığı 3.43-4.40 gr.; dirhemin çapı 24-26, ağırlığı 2.83-3.11 gr. arasındaydı. Mülûkü't-tavâif dönemine gelindiğinde para %50 değer kaybetti. Murâbıtlar ve Muvahhidler dönemlerinde yine değer kazandı. Ancak, Nasrîler döneminde ise yeniden değeri düştü.

Para basımı devletin tekelindeydi. Tedavüle çıkan her bir dinarın %1.75'i, her bir dirhemin %3'ü vergi olarak hazineye yazılırdı. III. Abdurrahman döneminde para basımından temin edilen gelir senelik ortalama 200 bin dinar, bundan hareketle yıllık sürüm hacmi ise 8 milyon dinara ulaşmıştı.

Endülüs döneminde darb edilmiş sikkeler. (Ca'feriye Müzesi)

Dinar ve dirhem, İber Yarımadası'nın her bölgesindeki iktisadî muâmelelerde asıl ve değerli para olarak asırlarca kullanılırdı. (Fotoğraf: Sevilla Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Endülüs sikkeleri)

İşbîliye el-Kasrı'nda (Alcazar) Patio del Doncellas (Bâkireler Avlusu)

Müslümanların hâkimiyeti altında yaşanan convivencia ya da sosyal uzlaşma (değerlendirme)

Ben, akademik kariyerime Ortaçağ Şiiri üzerine çalışarak başladım. Özellikle Güney Fransa'da doğmuş ve yeni enstrümanlarla, yeni tempo/ritim/vuruşlarla, aşk üzerine yeni fikirlerle XI.-XII. yüzyıllarda Avrupa müzik kültürünü dönüşüme uğratmış bir şiir-şarkı türü olan Troubadour'lar ile ilgileniyordum. Bu çalışma beni, çok kültürlü ve çok lisanlı bir sosyal ortama sahip olmuş, üstün kültürel nitelikleriyle bizim karanlık Ortaçağlarımızı aydınlatmış ve de Avrupa tarihi ve kültürünün bir parçası olan 'Çağların Harikası' Endülüs'e yöneltti.

Derhal Endülüs'ü her yönüyle öğrenmeye karar verdim ve sonuçta 'Dünyanın Övünç Kaynağı: Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar Ortaçağ İspanyası Endülüs'te Hoşgörü Kültürünü Nasıl Ortaya Koydular?' adındaki kitabımı yazarak New York'ta piyasaya sürdüm. Umduğumdan daha çok ilgi gördü. Wall Street Journal, Washington Post, National Review, Nation, Los Angeles Times, Miami Herald, National Post gibi pek çok ABD ve Kanada basın-yayın orgaı kitaba yer verdiler..

Benimle yaptıkları röportajlarda daha çok Müslümanların Endülüs'te uygulamış oldukları tolerans ve adalet düzeninin özelliğini, Endülüs'ten Avrupa'ya ne gibi etkilerin olduğunu, Avrupa tarihi içerisinde Endülüs gibi 7-8 asırlık bir büyük parçanın neden çok az bilindiğini ve bugün Müslümanların bu olağanüstü tarihlerini hatırlayıp hatırlamadıklarını sordular. (Maria Rosa Menocal)

Endülüs medeniyetinin büyüklüğünün bir kısmı, Arap hâkimiyeti altında Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin barış içinde birarada yaşamalarından (convivencia) kaynaklanmaktadır. Hızlı yayılmasından kaynaklanan çatışmalar bütünü gibi görünmesine aldanmadan şunu bilmek gerekir ki, İslam'ın hoşgörüsü sadece Endülüs'te değil, Hz. Muhammed'in vefatından 80 yıl sonra onun halifeleri vasıtasıyla doğuda Hindistan'a ve batıda Pireneler'e kadar ulaşılan bütün alanlarda kendini göstermiştir. (Titus Burckhardt)

Kültürel mirasa saygılı, dinî ve siyasi çoğulculuğa hoşgörülü, hem özel mülkiyetin hem de sınırlı-sorumlu yönetim biçiminin öneminin farkında olmayı içeren dinî ve kültürel muhâfazakârlık, Hristiyanlar ile Müslümanların yeni bir yüzyıla birlikte yürümelerini ve kendilerini beraberce gerçekleştirmelerini mümkün kılabilir. (Anthony Sullivan)

Tarihte ilk defa olmak üzere dünya, çok kutuplu, çok medeniyetli bir yapıya bürünmektedir. İnsanlar, bana göre artan bir şekilde kendi medeniyetlerine ait kimlik bilincini geliştirmektedirler ve gelecek dönemde en büyük problem, çeşitli medeniyetlerin barış içinde birarada yaşayabilmesini sağlayacak ve ekonomik kalkınmaya yardımcı olabilecek yeni düzenlemelerin müzâkeresidir. (Samuel P. Huntington)

Endülüs, sekiz asra yakın ömrünün ilk iki asrında Doğu İslam dünyası Maşrık ile bütünleşmesini tamamlamış durumdaydı. 756 yılından itibaren farklı bir devlet olsa da gerek insan varlığı ve gerekse kültürel ve iktisadî alanlarda neredeyse tam bir birliktelik söz konusuydu. Tek farkla ki, Maşrık'tan gelen insanlar bir yandan orada sahip oldukları dil, din, kültür, vs. bütün varlıklarını Endülüs'e taşırlarken, bir yandan da İber Yarımadası'nda var olan topluluklarla, onların sosyo-kültürel varlıklarıyla bir sentez geliştirecek şekilde çeşitli ilişkiler geliştiriyorlardı. Asırlar süren bu sosyo-kültürel gelişim süreci içinde Endülüslüler, özellikle Maşrık'tan Endülüs'e taşıdıkları her değeri işleyerek kendilerine özgü hale getirmişlerdir.

Kendine has coğrafî, siyasî, sosyal ve kültürel özellikleriyle Endülüs, İslam ve Avrupa tarihi içerisinde çok özel bir yeri ve önemi olan bir konudur. Yeryüzündeki üç büyük semavî din mensubu toplulukların, aynı çatı altında uzlaşarak birarada yaşamalarından meydana gelen bir ortak hayat kültürüdür.

Çağımız problemleri dikkate alınarak bakıldığında Endülüs, İslam tarihindeki Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin insan hakları, hoşgörü, din ve inanç özgürlüğü gibi evrensel değerler çerçevesinde yürütüldüğü güzel örneklerin başında gelmektedir. Endülüs'ü Doğu'dan ayıran kültür farkının kaynağı da, çok farklı kültürlerin yoğun nüfuslu topluluklarca temsil edildiği bir ortamda yaşanan ortaklaşa bir hayat düzeni yani *convivencia*dır.

Endülüs kültürü, insanlığa kendini tanıma, başkalarıyla barış, uzlaşma ve yardımlaşma içinde kardeşçe yaşama tarzını öneriyor.

Müslümanlar mîlâdî X. yüzyılda İspanya'da öyle bir medeniyet vücuda getirdiler ki, o medeniyette ilimler genel muğlâk inançlardan ibaret olmaktan çıkmış, pratik hayatla uyuşan sanatlar ve teknikler şeklini almıştı. Genel olarak Müslümanlar Ortaçağ'da bizzat bilimsel düşünüşü ve sanatsal yaşayışı gösterenlerdi ki, biz bugün bunu Almanlara nisbet ediyoruz. Yunanlıların aksine Müslümanlar, laboratuarlarda sabırla deneyler yapmaktan bıkmamıştılar. Tıp ve mekanik dallarında olduğu gibi, gerçekte bütün bilimlerde kendi doğallıkları içinde dikkat çekiciydiler. İlimleri hiçbir aracı kullanmadan doğrudan halkın hizmetine sunmuşlardı. Francis Bacon'a mâletmekten hoşlandığımız Her şeyi Avrupalılar Müslümanlardan miras almışlardır. Bunlar tabiatta "beşer ikliminin topraklarına yayılmış"tır.

(John Herman Randall)

Alcazar'ın iç avlu bahçesi

Endülüslüler, Endülüs'ten önce kültürel alanlarda büyük gelişmelerin yaşandığı Doğu İslam dünyası Maşrık'ın birikimini bihakkın devşirmeyi ve asırlar içinde onu çok daha ilerilere taşımayı başarmışlardır. Bu sebeple, İslam medeniyetinin zirvesini Endülüs medeniyeti oluşturmaktadır. Müslümanların kültürleri ve medeniyetleriyle dünyaya örnek oldukları zamanlarda Avrupa Hristiyan dünyası bu medeniyetten henüz nasiplenmemişti. Çünkü Hristiyan din adamlarının engellemeleri yüzünden tıp ve genel manada bilim gelişememişti. Bu yüzden, haklı olarak Batılı bilim adamlarının gözünde din gelişmeye engel olarak görülmüştür.

Üçüncü Bölüm

Bilimsel-kültürel hayat

Çağın ileri entelektüel toplumu ve Hristiyan milletlere etkileri (influencia)

Endülüs kültürünün temelleri

Dil-edebiyat ve eğitim alanındaki gelişmeler ve etkileri

Tıp alanındaki gelişmeler ve etkileri

II. Hakem döneminde (961-976) bilim-kültür-sanat alanındaki gelişmeler ve etkileri

Endülüs-İslam dünyasındaki ilmî çalışmalar, icatlar ve Avrupa'ya etkileri

Tercüme hareketiyle gerçekleşen etkiler

Endülüs'e gelen Hristiyan öğrenciler vasıtasıyla gerçekleşen etkiler

Önemli Endülüslü bilginlerden bazıları (sabiduría)

Öğrenme tutkusu, kültürel sentez ve ideal medeniyet örneği (değerlendirme)

Endülüs kültürünün temelleri

Genellikle kabul edilen bir hususdur ki, Endülüs Müslümanlarının İber Yarımadası ve Avrupa'da bırakmış olduğu en önemli eser kültürel mirastır. Endülüs kültür hayatının gelişmesinde ise kendine has etkenler vardır. Öncelikle İber Yarımadası'nın fethi ve orada bir İslam toplumunun teşekkülü hâdisesi, Maşrık'ın iç ve dış dinamikleriyle gerçekleştirdiği hızlı ve çok boyutlu bir kültürel gelişim sürecinin yükselen evresine denk gelmiştir. İkinci olarak, bütün dönemlerinde fakat özellikle Endülüs Emevîleri zamanında Maşrık ile Endülüs arasında karşılıklı toplumsal ve kültürel ilişkilerin yoğun şekilde cereyân etmesi gelmektedir. Son olarak, İber Yarımadası'nda üç büyük semâvî din mensuplarının farklı ırkî unsurlarla, temel insani değerler üzerinde uzlaşarak birarada yaşamalarından sağlıklı bir sentezin ortaya çıkması gelmektedir. Bunları, Endülüs'te özgün ve yüksek bir medeniyetin doğmasını sağlayan ana etenler olarak saymak mümkündür.

İslam'ın fikir, bilim, sanat ve maneviyat yönünden yükselmesinin iki temel sebebi vardır. Birincisi, Müslümanlar fethettikleri yerlerde buldukları medenî mirastan topluma faydalı gördüklerini alıp özümsemesini bilmişlerdir. Sasaniler'in Pers kültürü, Bizans'ın Grek kültürü ile kadîm Mısır ve Hindu bilimi gibi. Müslümanlar bu medeniyetlerin bir dirilişine ve yeniden çiçeklenişine imkân sağlamıştır. İkincisi, İslam'ın getirdiği inanç prensipleri ile Allah'ın o kesin birliği ve aşkınlığının geliştirdiği tasavvuf, İslam kültür ve medeniyetini özellikle VIII.-XIV. yüzyıllarda düşüncenin ve sanatın doruklarına taşımıştır.

Endülüs Emevîleri döneminde Endülüs, hem siyasi ve askerî hem de iktisadî ve kültürel alanlarda muazzam gelişmeler kaydetmiştir. Bu yüzden III. Abdurrahman dönemi Endülüs tarihinin güç ve refah bakımından zirve dönemi kabul edilmektedir. Ancak, Endülüs Emevîleri döneminde gerçekleşen kültürel gelişme daha çok devletin merkezinde olurken, bu yönetimin sona ermesi ve Mülûkü't-tavâif'in ortaya çıkmasıyla birlikte kültürel gelişmeler merkezden ülke sathına doğru yayılma imkânı bulmuştur. Şöyle ki, Kurtuba sarayları kütüphanelerindeki kitaplar ile buralarda yaşamakta olan âlimler hemen her bölge ve şehirde bulunan emîrlik köşklerine dağıldılar. Böylece, Endülüs'ün her bölgesi kültür-sanat faaliyetlerinin icrâ edildiği mekânlar hâline geldi. Bilimsel eserlerden istifâde edebilenlerin sayısı arttı. Dolayısıyla, 60 yıl kadar süren Mülûkü't-tavâif dönemi, Endülüs kültür ve sanat faaliyetlerinin merkezden satha yayılma evresine tekâbül etmektedir.

Mülûkü't-tavâif'in elinden Endülüs'ün idâresini alan Mağribîlerin yani Murâbıtlar ile Muvahhidler'in dönemleri (1090-1238) ise, siyasî parçalanmanın büyük oranda sona erdiği ve aynı zamanda kültür-sanat faaliyetlerinin aksamadan devam ettiği verimli bir dönem olmuştur. Çağın büyük filozofu İbn Rüşd'ün bu asırda yetişmiş olması, bu fikrin delillerinden birisi olarak değerlendirilebilir. Ancak, Endülüs'te İslam hâkimiyetinin bu dönem sonrasında büyük oranda sona erdiği, bilginlerin de Maşrık ülkelerine göç ettikleri göz önüne alındığında, belki de şartlar müsâit olsaydı gelişimini daha da ileri seviyelere götürebilecek durumda olan Endülüs kültür hayatı, bu dönem ile birlikte gelişme çizgisinin de sonuna ermiş oldu diyebiliriz.

Endülüs Emevîleri zamanında gelişen kültür-medeniyet unsurları, Hristiyan İber devletlerine ve oradan da Avrupa milletlerine yayılmıştır. Özellikle, 1085 tarihinde Tuleytula'nın ve 1118 tarihinde de Sarakusta'nın düşüşüyle birlikte, Endülüs İslam etkileri Hristiyan hayatının her alanında kendini daha bâriz bir şekilde göstermeye başlamıştı.

Endülüs İslam kültürünün İber Hristiyanları üzerinde etkili olmasıyla başlayan kültürel dönüşüm ve yaygın İslamlaşma karşısında Hristiyan din adamları duruma tepki göstermişlerdir. Mesela onlardan birisi olan Râhip Alvaro, İber Yarımadası Hristiyanlarının dil, edebiyat ve kültür alanında kendi değerlerini bırakarak Müslümanlarınkini benimsemelerinden yakınıyordu:

> *Görüyorum ki, pek çok din kardeşim Araplara ait şiir ve kıssaları okumakta, Müslüman düşünür ve Kelamcıların eserlerini incelemekteler. Daha acısı, bunu tenkit maksadıyla değil, düzgün ve akıcı bir Arapça'ya sahip olabilmek için yapmaktalar. Onların arasında kutsal metinlerin Latince şerhlerini okuyabilecek tek bir kişi var mı? Onlardan hangisi İncilleri, Nebîleri ve Havârîleri araştırma konusu yapmaktadır? Yazık! Kabiliyetleriyle temâyüz eden Hristiyan gençler, Arap dili ve edebiyatından başka bir şey tanımamakta, aşırı harcamalar yaparak kitaplıklar kurmakta, her yerde bu edebiyatın güzelliğini dile getirerek propagandasını yapmaktadırlar. Onlara Hristiyanların eserlerinden söz açınız. Size bu eserleri hafife alarak cevap vereceklerdir. Ne acı! Hristiyanlar kendi ana dillerini unuttular, o derecede ki ancak binde birimiz arkadaşının gönderdiği bir mektuba düzgün bir Latince ile cevap verebilir. Fakat Arapça yazmağa sıra gelince, bu dili mahâretle kullanan, tıpkı bir Arap gibi son derece güzel şiirler söyleyebilen çok sayıda insan bulabilirsiniz..*

Saraylardaki ilmî faaliyetleri tasvir eden maket, Kurtuba / Yaşayan Endülüs Müzesi (Museo Vivo de Al-Andalus)

Hristiyanlarda olduğu gibi, aynı durum İber Yarımadası Yahudileri için de söz konusuydu. Onların bilgin ve önderleri de, Yahudilerin kendi dil ve kültürlerinden uzaklaşmalarından şikâyetçi olmaktaydılar. İbn Cebirol (ö. 450/1058) bunlardan birisidir. O, Sarakustalı Yahudilerin kendi kutsal lisânları olan İbranice'yi bırakarak *Edom* dili dediği Endülüs halk dili *Acemiyye*yi ve bazılarının da *Kedâr* dili diye isimlendirdiği Arapça'yı kullanır olduklarını ifade etmektedir. Ancak, kendisi de Arap dili ve edebiyatını çok iyi bilenlerdendi. Çünkü el-Harîrî'nin Makâmât'ını İbranice'ye tercüme etmişti.

Murâbıt ve Muvahhid devirleri, Endülüslü sanatkârlara büyük eserler verebilecekleri bir ortam hazırlamıştı. Hükümdarlar, ilim ve sanatın hâmîliğini üstlenmişlerdi. Merâkeş sarayı Endülüslü bilginlerle dolup taşıyordu. Onlar sayesinde Endülüs'ün gelişmiş kültürü Mağrib'te de yayılma imkânı buluyordu. Endülüs'ün Mağrib'e oranla çok gelişmiş bir medenî seviyeye sâhip olması, onların Endülüs kültürüne olan ilgilerini artırıcı temel bir etken olmuştu. Mağribliler'in yakın ilgi ve destekleriyle Endülüs bilim ve sanat hayatı canlılığını muhâfaza ederek daha da gelişmişti.

Dil-edebiyat ve eğitim alanındaki gelişmeler ve etkileri

Endülüs, toprakları üzerinde çok farklı unsurların barındığı ve müşterek kültürün hâkim olduğu toplumsal bir ortamdı. Birarada yaşayan üç büyük din mensubu toplulukların konuştukları Arapça, Berberîce, İspanyolca, Portekizce, Latince, Fransızca, Katalanca gibi yedi lisânın karışmasından *Endülüs Acemiyyesi* (el-Acemiyye) adında yeni bir halk dili ortaya çıkmıştı. Bu yedi lisan dışında Galici bölgesinde olduğu gibi başka farklı dil ve lehçeler de mevcuttu. Bu zengin lisan ortamında edebiyatçı ve âlimlerin, bütün lisânları kolayca öğrenme imkânları vardı. Bu Acemiyye, hâkimiyetin kaybından sonra Arapça konuşmanın yasaklanmasıyla birlikte Aljamiado Literatürü adıyla anılır olmuştur ve artık Arap harfleriyle yazılan İspanyolca vasıtasıyla nesilden nesile aktarılan dinî bilgileri kapsayan bir yazım şekli halini almıştır.

Birarada yaşama kültürü *convivencia*nın doğal bir sonucu olarak Arapça'nın ve bazı Müslüman geleneklerinin yerli halk arasında yayılmış olması kadar, yerli halkın dili olan Latince ve lehçelerinin ya da bu dilin İspanya ağzı olan Romance'nin konuşma dili olarak Müslüman halk arasında yayılmış olması da bir gerçeklikti. Dolayısıyla, farklı diller ve kültürleri tevârüs eden Endülüs halkının kültür seviyesinin de zamanla diğer milletlere oranla daha yüksek olması doğal bir gelişme olsa gerektir. Bu gerçeği, Sâid el-Endelüsî, İbnü'l-Faradî, Humeydî, İbn Bessâm, İbn Beşküvâl, İbnü'l-Ebbâr, İbn Abdülmelik, İbnü'l-Hatîb, İbn Hallikân, İbn Ebû Usaybia, İbnü'l-Esîr, İbn Dihye, İbnü'z-Zübeyr, İbn Cübeyr ve Makkarî gibi müelliflerin eserlerinde görmek mümkündür.

Genel olarak her yaştan ve her kesimden Endülüslünün ilim tahsiline önem verdiği bilinmektedir. Özellikle yüksek tahsil alanında adeta bir yarış vardı ve bunun mekânı ulucamilerdi. Mesela Kurtuba Ulucamii'nde çeşitli ilim halkaları mevcuttu. Hadis dersini Ebû Bekr b. Muâviye el-Kuraşî, İslam öncesi Arap dili ve edebiyatı dersini Ebû Alî el-Kâlî, nahiv yani Arap dili grameri dersini Muhammed b. Ömer İbnü'l-Kûtiyye (ö.367/977) verirken, diğer ilim dalları da çağın en nitelikli hocaları tarafından veriliyordu. Burada ders alan talebelerin sayısı ise binlerle ifade edilmekteydi. Sadece Ulucam'ide değil, Kurtuba'nın diğer camilerinde ve ayrıca ülkenin bütün şehirlerinde fakat özellikle İşbîliye, Tuleytula, Belensiye, Ceyyân, Mâleka ve Meriye şehirlerinde hem camilerde hem de özel evler ve konaklar gibi mekânlarda eğitim faaliyetleri sürdürülmekteydi.

Sistem olarak bakıldığında ise, Endülüs'te üç aşamalı bir eğitim ve öğretim sistemi vardı. Altı yaşından itibaren başlayıp 6-7 yıl süren ilk dönemde, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Kur'ân-ı Kerîm ve ilmihal bilgileriyle Arapça ve şiir öğretiliyor, mekân olarak da küçük mescidlerle camilere yakın evler, öğretmenlerin evleri ya da devlet tarafından açılan yatılı mektepler kullanılıyordu. Yatılı mekteplerde görev yapan öğretmenlerin ücretini devlet, diğer öğretmenlerinkini ise öğrenci velileri ödüyordu. İlk aşamayı tamamlayan öğrenciler dilerlerse şüyûh denilen müderrislerin etrafında oluşan halkalara katılırlardı. Belli bir program ve süreyle kayıtlı bulunmayan bu halkalarda dil ve edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, tıp, matematik, kimya gibi ilimler okutulurdu. Müderrisler ücretlerini devletten, vakıflardan ya da öğrenci velilerinden alırlardı.

Devirlere göre bazı farklılıklar göstermiş olmakla birlikte genel olarak Endülüs'te de geçerli olan eğitim sisteminin temelini oluşturan unsurları amaçlarıyla birlikte şöyle sıralamak mümkündür: Öncelikli olarak kutsal metinlerin incelenmesi için okuma yazma ve dilbilgisi; mirasın Kur'an'a göre paylaşılmasını sağlamak için aritmetik; camilerin Mekke'ye doğru yönlendirilmesi ve takvimi düzenlemek için gökbilim; hasta olmayı önlemek ve hastalıkları tedavi etmek için ise tıp öğrenilir ve öğretilirdi. Hiç şüphesiz, bu tahsilin başka alanlarda da yararlı olacağı kabul edilirdi.

Metot olarak okuma, dinleme ve yazdırma uygulanırdı. Üçüncü aşamada ise ihtisaslaşma başlardı. Bu da XI. yüzyıldan itibaren açılan medreselerde veya Kayrevan, Kahire, Dımaşk, Bağdad, Medine ve Mekke gibi ilim merkezlerinde gerçekleşirdi. Bu dönemin sonunda, okudukları medreselerde başarılı olan talebelere müderris olabileceklerini gösterir icazetnâmeler verilirdi. Hükümdar ve hâcib, vezir ve vali gibi yüksek kademelerdeki devlet adamları özel müderrisler tutarak çocuklarının eğitilmesini kendi evlerinde sağlarlardı.

II. Hakem'in başşehir Kurtuba'da çok zengin bir saray kütüphanesi kurduğu bilinmektedir. Bunun dışında, Kurtuba'da özel kitaplıklar da mevcuttu. İster Müslüman, ister Yahudi veya isterse Hristiyan olsun her isteyen kişi kütüphanelerden yararlanabiliyordu ve aslında kütüphaneler aynı zamanda bi-

rer yüksek tahsil yerleriydi. Çünkü oraya kitaplardan istifade etmek için gelen kişiler, her fırsatta kendi aralarında ilmî münazaralar yaparak bilgi-fikir alışverişini de sağlıyorlardı. Bu sayede bilginlerin yetişmesi ve yüksek bilimsel düzeylere erişmeleri mümkün oluyordu. Ulaşılan yüksek eğitim seviyesi sayesinde, Endülüs'te dinî ilimler yanında müsbet ilimlerde de pek çok bilgin yetişmişti.

Abdurrahman'ın Endülüs'e girişiyle ve Emevî Devleti'nin kurulmasıyla birlikte yerli halk için Maşrık İslam kültürüyle çok düzenli bir ilişki süreci de başlamış oluyordu. Şüphe yok ki Endülüslüler, İslam'da din ve devlet dili olan Arapça'yı öğrenmeye ihtimam gösteriyorlardı. Aynı şekilde, onlar hac amacıyla Mekke'ye giderler ve Maşrık merkezlerini tanırlardı. Fakat ilk zamanlarda bu yolculuğu yapanların oralardaki merkezlerden istifade etme imkânları kısıtlı olmuştur. Çünkü Maşrık'taki edebî hareket henüz başlangıç safhasındaydı.

Çok geçmeden Maşrık'ta Müslümanlar arasında fikhî mezhepler ortaya çıktı ve farklı Müslüman gruplar farklı mezhepleri benimsedi. Endülüslüler ilk zamanlarda Evzâî olmakla birlikte zamanla Malikîliğe yöneldiler. Onları Mâlikîliğe yönlendiren Şabtûn b. Abdullah veya İbnü'l-Kûtiyye'ye göre Muvatta'ı I. Abdurrahman döneminde Endülüs'e getiren el-Gâzî b. Kays veya daha doğru bir ihtimalle bir grup fukahâ olmuştur. Emîr Hişam b. Abdurrahman'ın (172/788-180/796) devletin din görevlilerini Mâlikî fukahâsı arasından seçme icraatı neticesinde ise bu mezhebin Endülüs'te yayılması ve kök salması kolaylaşmıştır.

Edebiyat alanındaki gelişmelere bakıldığında, öncelikle hükümdarların bu konudaki tutumları önem arz ederdi. Mesela, Abdurrahman el-Evsat şiiri severdi. Devlet işlerini genelde fakîh Yahya b. Yahya ile en sevdiği hanımı Tarûb ve şarkıcı Ziryâb'tan oluşan üçlünün ellerine bırakmıştı. Edebiyat ve adabımuaşeret alanında Ziryâb eşi bulunmaz biriydi. O, Abdurrahman'ın sarayının Maşrık'taki hükümdarların ve ileri gelenlerin köşklerinde var olan konfora dönüştürmesiyle ikbâle ermişti. Şöyle ki, Ziryâb Kurtuba halkının gönlünü sadece sesi ve güzel şarkılarıyla okşamadı. Bilakis âdâb-ı muâşeret kuralları, giyim-kuşam tarzı, şiirini gönderme yöntemi ve sanatçı inceliğiyle tertip ettiği ziyafetleriyle de bu işi başardı. İnsanlar bu konularda kendilerine Ziryâb'ı örnek aldılar ve onun zevki Kurtubalıların zevk kıstası haline geldi. O zamandan sonra Endülüs yöneticileri, Maşrık halifelerinin saraylarındaki gibi kendi saraylarında da hikâyelere konu olacak şekilde edebî bir ortam olsun diye çabaladılar. Bu amaçla edebiyata, ilme ve sanata daha fazla ihtimam gösterir oldular ki, bu şekilde Kurtuba Dımaşk ve Bağdad'ın eriştiği seviyeye ulaşmış, hatta zamanla onu da aşmıştır. Nitekim II. Abdurrahman'ın sarayında pek çok şâir toplanmıştır. Mesela Yahya İbnü'l-Hakem İbnü'l-Gazzâl bunlardandır.

Kurtuba çarşısından bir kesit

Abdurrahman'ın saray şâirlerinden biri de, Müslümanların Endülüs'ü fethi tarihini uzun Ürcûze (kaside) ile nazmeden Temmâm b. Alkame'dir. Bir diğeri de, şâir Ebu'l-Hüseyn'in kızı Hassâne et-Temîmiyye'dir. Aynı şekilde Abdülmelik b. Habîb, İbnü'l-Mâceşûn, Asbağ İbnü'l-Ferec ve Muhammed b. Müzeyn gibi geniş ilim sahibi büyük fakîhler de aynı sarayın değerli konukları arasındaydı.

Mülûkü't-tavâif döneminde emîrlikler arasındaki siyasî rekâbet, ilim, sanat ve edebiyat alanlarında da kendini gösterdi. Her biri kendisini artık mâzîde kalan efsane başşehir Kurtuba'nın yerini alabilecek niteliğe büründürme gayreti içerisine girmişti. Çünkü, Kurtuba'da var olan Her şey, halk nezdinde gücün ve itibarın simgesiydi. İşte bu rekâbet sayesinde Endülüs fikir hayatı zirveye erişti ve çiçeklenerek (el-izdihâr, الازدهار) hârika ürünler verdi. Bu neticeyi ya da *izdihâr*ı doğuran etkenler arasında şunları saymak mümkündür:

1) Emîrlik ve hilâfet dönemleri, bu "izdihâr"ın uzun süren hazırlık safhalarıydı. Bu iki dönem boyunca ilim, fikir ve sanat dallarında bol ve bereketli malzeme temini ve birikimi sağlandı. Bu birikim, uzun sürede mayalandı.

2) 1002 yılında Hâcib el-Mansûr'un vefatından sonra onun oğullarından Abdullah'ın sebep olduğu ve daha sonra işin içine birçok farklı unsurun karışması sonucu büyüyen çatışmalarla çeyrek asır süren fitneler döneminde Kurtuba'lı âlimlerin çoğu şehri terketti. Onlarca bölgede ve şehirde bağımsızlığını ilân eden Endülüs'ün yerel hanedanlarına sığındılar. Aynı şekilde Kurtuba kütüphane ve kitaplıklarında bulunan kitaplar da ya yağmalandı ya da şehirden giden âlimlerle birlikte gitti.

3) Dinî bakımdan bu dönemde önceki devirlere nisbetle âlimlerin daha hür olmaları da bir etkendi. Zira artık fukahâ, bu kargaşa ortamında eskisi kadar idareciler üzerinde etkin olamıyordu. Ancak, fukahâ bu yüzyılın sonunda Endülüs yurduna hâkim olacak olan Murâbıtlar sayesinde, kendilerine göre dinî sınırları zorlayan kimselerden intikam alma imkânına sahip olacaklardı.

Murâbıtlar döneminde özellikle edebiyatın nesir alanında çok ileri seviyede örnekler ortaya çıktı. Ayrıca, Maşrık'a olan ilim seyahati yani rihle geleneği hemen her dönemde yoğun şekilde devam etmişti. Endülüslü bilginler Maşrık'a yaptıkları seyâhatler vasıtasıyla kendi kültürel birikimleriyle Maşrıklıların birikimlerini mukayese etme imkânı da bulmuşlardı. Böylelikle, Maşrık ile Endülüs arasında sürekli işleyen bir kültür köprüsü kurulmuş oluyordu.

Endülüs halkının bir nevi ortak lisânı olan Acemiyye, zamanla sokaklardaki her dinden ve her kesimden insan, hatta saray seçkinleri tarafından bile kullanılır oldu. Sonradan siyasî ve iktisadî hayatta da kullanıldı. Bazı saray çevrelerinde Galicia lehçesi gibi farklı tarzları da konuşulurdu. Ancak, bu durum beraberinde her milletin kendi dilini unutma tehlikesini de getirmişti. Bu sebeple, Hristiyan ve Yahudiler arasında bazı yakınmalar dile getirilmişti. Diğer lisânlar yanında, Acemiyye yüzünden Arapça da halkın ihmaline uğramış, resmî dâire ve eğitim yerleri dışında pek kullanılmaz hale gelmişti. Arapça'nın Nahiv ilmi denen gramerini öğrenerek tedâvülde kalmasını sağlayan ise, ancak devlet adamları ve bilginler olmuştu.

Endülüslüler, Acemiyye'nin etkisiyle iki büyük orijinal edebî ürüne, şiir türüne sâhip olmuşlardı. Bunlardan birincisi *müveşşah*, ikincisi *zecel*dir. Müveşşah övgü, ağıt ve aşk gibi her çeşit mevzuda genellikle besteyle terennüm edilen bir şiir türüdür. Kelime anlamı ise, kadınların başından geçirerek omuzdan çapraz şekilde taktıkları inci ve mücevheratla bezeli bir deri kuşaktan gelmektedir. Zecel ise, Endülüs şâirlerinin kullandığı bir şiir türüdür. Yazın kurallarının sıkı sıkıya uygulanmadığı zeceller genellikle düğünlerde ve çalgı eşliğinde koro halinde söylenen şarkıların güfteleridir.

Müveşşah'ı ilk kullanan edebiyatçı Makdem b. Muâfir Kaberî ed-Darîr (812-840) iken, Zecel'i kullananlar İbn Abdirabbih (ö.356/967), Ramâdî (ö.412/1021) ve İbn Kuzmân'dır (555/1160-564/1068). Müveşşah tarzında kullanılan Arapça fasîhtir. Ancak, kasîde gibi tekli kâfiyeden yoksundur ve mûcidi olan Kaberî, Acemiyye'den kelime alır, onu *merkez* diye isimlendirir, sonra da üzerine Müveşşah'ı koyar ve böylece sanatını icrâ ederdi. Müveşşah'ı yaparken Acemiyye'den alınan merkez kelime ya da cümle, *harce* veya *kufl* diye isimlendirilir ve bu harceler Endülüs halk şarkılarından alınırdı. Bu edebî dalda daha başka bilginler de yetişmişti.

Zecel'e gelince, Zecel Acemiyye'nin daha çok İspanyolca'ya yakın şeklinden meydana gelen ve Endülüs'te kullanımı yaygınlaşan Müveşşahların geliştirilmesiyle ortaya çıkmış bir şiir biçimidir. Kendi dili içinde basit kâfiyelerle yapılan beyitlerden oluşur. Gerçekte Zecel Endülüs'e mahsus bir edebî tarzdır. Çünkü ancak Lâtin takviminde bulunan bayramlar ve mevsimlerden bahseder ve avâm Arapça'sıyla karışık Acemiyye'den kelime ve cümleler kullanır. Ayrıca Arap edebiyatındaki ıssız diyarlarda yapılan yolculuklar, çöl ve bedevî hayatı, göç, ölüm ve ayrılık gibi geleneksel konularından uzak oluşuna karşın, daha çok Müsta'riblerin yaşayış ve âdetleriyle Endülüslü Müslümanların günlük yaşantılarını ihtiva eder.

Kurtuba Ulucâmii'nden bir kesit

Bu yanıyla Endülüs ve İber sosyal hayatının öğrenilmesinde de bir nevi kaynak mesabesindedir.

Endülüs şiirinin bir parçası olarak, Sefarad Yahudileri adıyla anılan Endülüs Yahudilerine has ve bugün Batı'da Hebrew Poetry şeklinde ifade edilen bir tür de mevcuttur.

Endülüs dili ve edebiyatı nasıl Hristiyanların dil ve edebiyatlarından etkilenerek Acemiyye, Müveşşah ve Zecel gibi ürünler verdiyse; İspanyalıların ve güney Fransa'daki Frankların edebiyatı da Endülüs'ünkinden etkilenerek yeni ürünler vermiştir. İber Yarımadası şiirleri, asırlar boyunca Endülüs tarzında yazılmıştır. Bunun örneklerinden birisi Pireneler bölgesinde doğan ve Terubador veya Teruver adı verilen şiir tarzıdır. Endülüs'ün Müveşşah ve Zecel'ine çok benzeyen bu şiir, Zecel gibi duygusal içerikli ve enstrümanla söylenebilir özelliğe sâhipti. İcra yeri ise kral ve aristokratların saray ve mâlikâneleriydi. Bu şiir tarzının Müslümanlardan mı alınma, yoksa doğal gelişimle mi ortaya çıkma olduğu konusu tartışmalıdır. Bu konuda Batı'da yapılan araştırmalarda, bu şiir türünün Endülüs kültürünün etkisiyle ortaya çıkmış olduğu kanısı yaygın olarak işlenmiştir. Nitekim konuları, beyitlerin dizin örneği ve kâfiyelerin birbirini takip etmesi gibi özellikleriyle bu şiir tarzı Müveşşah ve Zecellerin neredeyse aynısıdır.

Endülüs'ün sınır eyâleti Sarakusta, Endülüs dili ve edebiyatı mahsûllerinin Hristiyanlara tesiri ve naklinde önemli bir merkez olmuştu. Çünkü Hûdîler'in elindeki bu şehir, her ırktan Hristiyan süvârilerin uğrak yeriydi. Oradan aynı anda Katalonya, Aragon ve Navar'ın her bölgesine yayılan kahramanlık şiirleri ile besteler, Sarakusta sarayı ve konaklarında Endülüslülerce inşâd ediliyordu. Böylelikle, Endülüslülerin şiir ve şarkıları komşu Hristiyan beldelere yayılıyor, millî şarkı nağmeleriyle marşları zamanla Pireneler bölgesine, oradan da diğer Avrupa toplumlarına yayılıyordu.

İspanyol ve diğer İber Hristiyan edebiyatında pişmanlık bildiren aşk şiir tarzı ile tarihî olayların anlatıldığı şiirler, tamamen Endülüs şiirinin etkisinde oluşum ve gelişim göstermişlerdir.

el-Hamrâ'nın yazlık kasrının bahçesinden bir kesit

İslam tasavvuf edebiyatının da Batı mistik düşüncesinin oluşumunda büyük rolü olmuştur. Bu alandaki etkileri 3 ana başlıkta toplamak mümkündür: 1. İbn Abbâd er-Rundî'nin büyük İspanya mistiği Yuhanna es-Sâlibî üzerindeki etkileri. 2. Pascal'ın din savunması fikrindeki Gazzâlî'nin rolü. 3. Dante'nin İlahî Komedya kitabında işlediği dini düşünceler üzerindeki İbn Arabî'nin etkileri. İbn Abbâd er-Rundî, Rûnde (Ronda) şehrinde 1329 yılında doğmuş büyük bir sûfîdir. er-Rundî, Ebu'l-Hasan eş-Şâzilî tarafından tesis edilip öğrencisi Ebu'l-Abbâs el-Mürsî tarafından geliştirilen Şâziliyye Tarikatı'na mensuptu. *el-Hikem*'e yaptığı şerh, kendi tarikatıyla sınırlı olmayıp istisnasız bütün tasavvuf büyüklerinin sözlerini içermektedir. Bu şerhin en önemli, belki de Yuhanna es-Sâlibî'yi etkileyen yönü, *bast* (genişletme) ve *kabz* (daraltma) fikrine getirdiği açılımdır.

Sadece şiir ve edebiyat ile değil, kelime haznesi bakımından da Arapça'nın İspanyolca ve diğer İber lisanlarına etki ve katkısı büyük olmuştur. Arapça'dan özellikle İspanyolca'ya geçen kelimeler, bazı modern araştırmacılara göre İspanyolca sözlüğünün dörtte birini teşkîl etmektedir. Ayrıca, Portekizce'ye geçen otuz bin ve diğer İber dillerine geçen sayısız kelime de hesaba katılmalıdır.

Bu türden kelimelerden sadece konuyu örnekleme amacıyla verilebilecek olan bazıları şunlardır: *Fonda*, *alfóndega*, *alhóndiga*nın (han, tahıl deposu, mahzen) menşei *el-fünduk* (الفندق), *tahona*nın (değirmen) *et-tâhûne* (الطاحونة), *tarifa*nın (tarif, tanım) *et-ta'rîf* (التعريف), *erros*un (pirinç) *el-ürz* (الأرز), *alacena* veya *alhacena*nın (dolap, yüklük, büfe) *el-hizâne* (الخزانة), *almohada*nın (yanak yastığı) *el-mühadde* (المخدة), *adoquin*in (taş döşenmiş kaldırım) *ed-dükân* (الدكان), *alquilar*ın (kiraya verilen şeyin ücreti, kiralamak, kiraya vermek) *el-kirâ* (الكرى) veya *el-îcâr* (الإجار), *alcalde*nin (kadı, şehrin en yüksek idarecisi) *el-kâdî* (القاضي), *alcoba*nın (kubbe) *el-kubbe* (القبة), *albanil*in (bina) *el-binâ* (البناء) ve *fulano*nun (filan) kaynağı da *fülân*dır (فلان). Bugünkü İspanyolca'da kullanılmayıp Portekizce'ye girmiş olan kelimelerden bazıları da şunlardır: *Alcatifa* (tüysüz kadife bitkisi, duvar halısı) *el-katîfe* (القطيفة), *alfajate* (terzi) *el-hayyât* (الخياط), *safora* (sahra, çöl) *sahrâ* (صحراء) ve *arretel*in (rıtıl) *er-rıtl* (الرطل).

Aynı şekilde konunun özellikle coğrafya ve maddi kültür alanındaki örnekleri sayısız miktarlardadır. Mesela, dağ anlamındaki *cebel* (الجبل) kelimesi *Yébel* ve *jabal* şeklinde İspanyolca'ya geçmiştir. *el-Müdevver* (المدور) kelimesi *Almodâvâr del Rio* şehrine isim olmuş ve *vâdî* (وادي) kelimesiyle başlayan *el-Vâdî'l-kebîr* (الوادي الكبير) *Guadalquivir*, *Vâdî'l-hicâre* (وادي الحجارة) *Guadalajara*, *Vâdî'l-ebyaz* (الوادي البيض) *Guadalaviar*, *Vâdî'l-kanâl* (وادي القنال) *Guadalcanal*, *Vâdî'l-kasr* (وادي القصر) *Guadalcazar* ve *Vâdî'l-kutn* (وادي القطن) *Guadalcoton* gibi pek çok coğrafî isim vardır. Ayrıca kılık kıyâfet, hendese, mimari, süsleme gibi hayatın pek çok alanındaki eşya isim ve kavramları İspanyolca ve diğer İber dillerine Endülüs dilinden geçmiştir.

Endülüslülerin ayırt edici temel özelliklerinden birisi de bahçe ve su kültürleridir.

Ayrıca, Avrupa'da Romen rakamlarının yerini alan bugünkü Hint menşeli Arap rakamları ile sıfırın kullanılması, halen kullanılan *algebra* (cebir ilmi) *el-cebr* (الجبر) yanında, *betelgeuse* (İkizler Evi, İkizler Burcu) *beytü'l-cevzâ* (بيت الجوزاء) ve *cenit* (azimut, semt) *es-semt* (السمت) gibi terimler matematik ve astronomi sahasındaki Endülüs etkileri hakkında fikir vermektedir. Özellikle astronomi ve tıp alanlarında Arapça'dan Latince'ye pek çok kitap tercüme edilmiş ve bu eserlerdeki Arapça terimler muhâfaza edilmiştir.

Endülüs'te toplumsal bilimlerin dil, edebiyat dışında tarih, coğrafya, biyografi, felsefe ve dinî ilimler gibi alanlarında da büyük bilginler yetişmiş ve değerli eserler vücuda getirilmiştir. İşte onlardan bazıları: Ebû Cafer Yûsuf b. Hasdây, Ebû's-Silt, İbn Bâcce, Ebû Mervan İbn Zühr, Ebû'l-Ulâ İbn Zühr, Ebû Mervan b. Ebû'l-Ulâ' İbn Zühr, botanik bilgini İşbîliye'li İbnü'l-Avvâm, Hafîd Ebû Bekr İbn Zühr, Ebû Muhammed İbnü'l-Hafîd İbn Zühr, büyük bilgin ve filozof Ebû'l-Velîd İbn Rüşd, Ebû Bekr Ebû'l-Hasen ez-Zührî ve Mâleka'lı botanikçi İbnü'l-Baytar. Bunlar gibi daha niceleri sayesinde, asırlarca ve bugün dahi Endülüs denince ilk akla gelen şey entelektüel gelişme olmuştur.

Tıp alanındaki gelişmeler ve etkileri

Hz. Peygamber, hastalıkları yaratan Allah'ın hepsi için ilaç da yarattığını haber vermiş ve tecrübî tıbbın uygulanmasına bizzat kendi hayatında yer vermiştir. Yine O, bitkilerden ilaç elde ederek kullanmayı tavsiye ve teşvik etmiştir. Bu nedenle İslam tıbbı, Müslümanların en başarılı olduğu ilim dalı olmuştur ve İslam tarihinde en çok tanınan isimler arasında tabipler ilk sıralarda gelir.

Ayrıca tıp sürekli felsefe ile yan yana tutulmuş, tabiplerin çoğu aynı zamanda filozof (hakîm, hekim) olarak da tanınmıştır. Hatta bir tabibin filozof sayılacak kadar felsefe ile ilgilenmesi gerektiği hususunda müstakil eserler bile yazılmıştır.

Çünkü Müslüman tabipler tıbbı, "bedensel dengeyi korumak gayesiyle insan vücudunun sağlık ve hastalık durumlarını inceleyen, sağlığı koruma veya hastalıktan kurtulup yeniden sağlığa kavuşma maksadıyla gerekli ilmî araçları sağlayan bir ilim" olarak görmüşlerdir. Bunun yanında, bedenin kendi sağlığını koruma ve yeniden sağlığı elde etme özelliğine sahip olduğunu belirterek, bedene ârız olan unsurların yok edilmesi için yardımcı unsur olarak ilacın kullanılması gerektiğini de eklemişlerdir.

Mîlâdî VIII. ve IX. yüzyıllarda Abbâsîler döneminde her alanda fakat özellikle tıpta meydana gelen ilmî araştırma ve inkişaflar Bağdad, Kahire, Kayrevan ve Kurtuba seyir çizgisinde Avrupa'ya takdim edilmiştir.

İslam dünyasında ilk seyyar sahra hastaneleri Hz. Peygamber zamanında kurulmuş ve 80/699-700 yılında Dımaşk'ta geliştirilmiş bir halde ortaya çıkmıştır. Batı'da ise, ilk defa bu tarihten tam 800 yıl sonra olmak üzere XVI. asırda Strasbourg'ta, 1517 yılında Leipzig'te, 1536 yılında da Paris'te hastane tesis edilmiştir.

Müslüman tabiplerin veba ile ilgili ilaç ve tedavileri keşfettikleri ve bunun için gerekli önlemleri aldıkları dönemlerde Avrupa ülkelerindeki doktorlar vebanın muska ve sihirle tedavisine çalışıyor, hâlâ vebanın eski Yunancada havada dolaşan pis bir koku anlamına gelen Miyasma olduğunu söylüyor ve bunun tedavisi için çevreye güzel kokular yaymaya çalışıyorlardı. Ancak XIV. yüzyılın son günlerindedir ki İslam dünyasından veba ile ilgili bilgileri almışlar ve bu hastalığın bulaşıcı olduğunu kabul etmişlerdir.

Müslümanlar, ülke sahillerine yanaşan gemileri kontrol ederek vebalı hastaların olup olmadığını tespit ettikten sonra karantina uygulaması sonucunda yolcuların sahillere çıkmasına müsaade ediyorlardı. Zaten dünya tıp tarihinde ilk defa İslam dünyasında Hz. Ömer zamanında Şam bölgesinde karantina uygulaması yapılmış ve bütün insanlığa öğretilmiştir. Avrupa'da ise 1382 yılından sonra sahil ve sınırlarda bu uygulamaya geçilmiştir.

Tabakât kitaplarında yüzlercesi tanıtılan Endülüs ve Maşrık'ta yetişmiş tabipler sayesinde tıp, bugün Endülüs denince ilk akla gelen birkaç konudan birisidir. Şimdi bu tabiplerin bazılarından bize ulaşan buluşlara yer verelim.

Ebu'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî'nin (325-404/936-1013) hemofiliye dâir yaptığı tespit ve müşâhedeler son derece önemli buluşlardır. Antihemofilik etkinlikte bir yetersizliğe bağlı olarak özellikle x kromozomunun taşıdığı bir mikrop ile yalnız erkeklerde ve bilhassa erkeklerin kas ve eklemlerinde ortaya çıkan bir belirti olduğunu ilk defa IV./X. asırda ez-Zehrâvî tespit etmiştir. Buna karşılık Batı dünyasında yaklaşık yedi yüzyıl sonra yaşamış olan tabip Percival Pott (1713-1789) bu hastalıkla ilgili ilk defa bilgi edinmiş ve hastalığa onun adı verilmiş, ez-Zehrâvî'nin adı ise unutturulmuştur. Aynı şekilde, ez-Zehrâvî'den önceki dönemlere gelinceye kadar ele alınan birçok hastalığın teşhis ve tedavi yöntemlerinde ancak onun araştırmaları sonucunda büyük gelişmeler görülmüştür. Mesela, yaralara müdahale ile mesânede biriken taşların yok edilmesiyle ilgili geliştirdiği çeşitli operasyonel tedavi yöntemleri XIX. asra gelinceye kadar aşılamamıştır.

ez-Zehrâvî, doğum esnasında cenînin ters gelmesi problemiyle ilgili yeni metot ve müdahaleleri ilk defa ortaya koyan tabiptir. Yine o, ilk defa vajinal taş ameliyatlarını gerçekleştirmiş, vajinal aynadan kollumun yapay şekilde genişletilmesine yarayan ve bu nedenle doğuma yardımda büyük önem kazanan kolpe üriyenter aletini de icat etmiştir. Ameliyatlar sırasında büyük damarların bağlanmasını ve kanamanın durdurulmasını bulan da ez-Zehrâvî iken, bu buluş Fransız operatör Pare'ye (1552) mâl edilmiştir.

Kırık ve çıkıklarda yapılan alçı sargısından özelikle yaranın bulunduğu yerde bir pencere açmak suretiyle yaranın rahatlatılması ve dışarıdan pansumanla tedavi edilmesi yöntemini de ilk kez bulan ve uygulayan, alçı sargının yumuşak bezle doldurulmasına itina gösterilmesini tavsiye eden de ez-Zehrâvî'dir. Ayrıca, ameliyatlarda kullanılan bütün âletlerin ve özellikle o zamanın göz ve diş doktorlarının hiç görmedikleri ameliyat âletlerinin modellerini çizerek tıp tarihinde büyük bir çığır açan da yine ez-Zehrâvî'dir. Bunu bugün modern tıp tarihçileri de ifade etmektedirler.

Operatörlüğe yeni başlayacak olan tabiplere yapay dikişleri, karın yaralarında sekiz dikişi ve bir ipliğe geçirilen iki ayrı iğneyle dikişi öğreten de yine ez-Zehrâvî'dir. Aynı zamanda, kedi bağırsaklarından ameliyat dikiş ipliği yapmayı beceren ilk tabip de kendisidir. Yine, ameliyat dikişleri yapılırken, özellikle karın boşluğu altındaki ameliyatlarda başın yüksekte tutulması da onun icadı iken, bu da batılılar tarafından Alman Friedrich Trendelenberg'e mâl edilerek adına *Trendelen-*

berg Durumu denmiştir. Bütün bunlar, Batı dünyasının bilim anlayışında intihalin ne denli yer tuttuğunu ve kendilerinden olmayan bilginlere ne kadar saygı duyduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Müslüman tabiplerin yeni tedavi yöntemleri geliştirdikleri diğer bir alan da, göz hastalıklarıdır. *Kitâbü'l-menâzir* müellifi İbnü'l-Heysem'in (Basra 960 – Kahire 1039) optik alanındaki buluşları tıbbın bu şubesini bir hayli geliştirmiş, göz hastalıkları ve migrenin göz hastalıklarıyla ilgisi konusunda ilk defa müstakil eser yazan ise, tabip Huneyn b. İshak (Hîre 194 - Bağdad 264/810-877) olmuştur. Onun buluşlarını sonraki asırlarda Ali b. İsâ el-Kehhâl (ö. Bağdad 430/1038-1039) ile Ammâr el-Mevsilî (400/1010) geliştirmişlerdir.

İslam dünyasında ameliyat öncesinde hastanın bayıltılmasıyla ilgili olarak haşhaş otu, kelebekotu ile banotu suları kullanılmıştır. Bu sular bir süngere emdirilerek güneşte tutulur ve ameliyat sırasında tekrar nemlendirilmek suretiyle hastaya koklatılıp bayılması sağlanırdı. Hasta bu sayede derin bir uykuya dalar ve acı hissetmezdi. Bu yöntem, asırlar sonra Batı'da ilk kez 1844 yılında kullanılmıştır.

Yaraların tedavisiyle ilgili alanda öne çıkan bir isim de İbn Sînâ'dır (Buhara 980 – Hemedan 1037). O, yaraları etkili alkol ve sıcak sargılarla cerahatlarını durdurduktan sonra bir gecede iyileştirebilmeyi becermiş, kimyevî ilaçlar kullanarak yarayı azdırmaktan kaçınmayı tavsiye etmiş ve bu alanda ilk uygulamayı yapan tabip olmuştur. İbn Sînâ'dan 900 yıl sonra Fransız doktor Masquelier, kuvvetli alkolün penisilin ile aynı etkiye sahip olduğunu tespit ederek İbn Sînâ'nın buluşunu takdir etmiştir.

Batı tıbbında büyük bir buluş olarak kabul edilen antibiyotik, Müslümanların ilk dönemden beri kullandıkları bir ilaç çeşidiydi. Merkeplerin koşum takımları benzeri çeşitli yerlerden elde edilerek işlenen küf maddesi, ilaç haline getirildikten sonra iltihaplanmış yaraların tedavisinde kullanılmıştır. Hatta boğaz iltihapları, küflü ekmeğin yeşilimsi tozunu bir boruyla hastanın boğazına ve bademciklerine üflemek suretiyle tedavi ediliyordu.

İslam dünyasında psikoterapinin özellikle IV./X. yüzyıldan itibaren fizikî hastalıklarda da kullanıldığı ve psişik bir tedavi usulü olarak da öğretildiği bilinmektedir. İnsanlar ve hayvanlar üzerinde ayrı ayrı denenmek suretiyle müzik nağmelerinin hastayı ne kadar rahatlattığı tespit edilmiş ve bir tedavi yöntemi olarak kullanılagelmiştir. Hastaya bir yandan maddi ilaçlarla tedavi uygulanırken, diğer yandan da hastanın çevresini onun hoşuna gidecek şekilde düzenlemek, temiz tutmak, müzik dinletmek ve sevdiği insanlarla sohbet etmesini sağlamak gibi moralini ve psikolojisini rahatlatacak çarelere de bakılırdı.

Bağdad, Dımaşk, Kahire ve Kurtuba'da Müslüman tabiplerin yazdıkları kitaplar ve o kitaplardaki yüzlerce buluş, batılılarca kaynak bile zikredilmeden alınmış, okutulmuş ve bu şekilde tıp tarihine yön verilmiştir. Ali b. Rabben et-Taberî, Ebû Bekr er-Râzî, Ali b. Abbâs el-Mecûsî, İbn Sinâ; İbn Cülcül, Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî, İbn Zühr ve İbn Rüşd gibi çığır açmış tabiplerin bütün eserleri batılılarca Latince'ye tercüme edilmiş, zamanla bu eserler Avrupa Aydınlanmasının temel taşlarını oluşturmuştur.

Bağdad, Cündişâpur, Mardin, Dımaşk, Haleb, Kahire ve Kurtuba'da sayısız ihtisas hastaneleri ile tıp okullarında öğrenim mükemmel şekilde sürdürülürken, Avrupa'da ilk defa XI. yüzyılda İtalya'nın güneyinde Salerno'da bir tıp okulu açılabilmişti. Uzun yıllar Müslümanların idaresinde kalan Sicilya Adası merkezli Güney İtalya'da İslam'ın büyük etkisi altında kurulan bu okulun dört kurucusundan birisi Abdullah adında bir Müslüman idi. Salerno Tıp Okulu, gerçekten İslam tıbbının Batı tıbbına bir mirasıdır. Nitekim Kuzey Afrika'dan Kartacalı Konstantinos, İslam tıbbını Arapça'dan Latince'ye yaptığı tercümelerle önce Sicilya'ya, oradan da Salerno'ya ulaştırmış bulunuyordu. Ayrıca, meşhur Mısırlı tabip İbn Rıdvan Salerno'ya yaptığı bir seyahat sırasında şehrin prenslerini tedavi etmişti. Bir sonraki gelişinde ise bir miktar tıp kitabı getirmeyi vaat etmişti.

İslam dünyasında gelişen tıp ilminin Batı dünyasına aktarılmasında büyük pay sahibi kişilerin başında şüphesiz Cremonalı Gerard gelmektedir. O, İbn İshak, Ebû Bekr er-Râzî, Ali b. Abbâs el-Mecûsî, İbn Sinâ, Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî, İbn Zühr, İbn Rüşd gibi birçok Müslüman tabibin tıp alanında meşhur olan 200 kadar kıymetli eserini Arapça'dan Latince'ye tercüme ederek Avrupalıları tıp ilmiyle donatmıştır. Bu tercüme faaliyeti XVI. yüzyıla kadar devam etmiş, tercüme edilen eserlere sürekli yenileri eklenmiştir. Bu eserler, Avrupa'da asırlar boyunca okunmuş ve okutulmuştur. Bu sayede Avrupalılar'ın hastalıklar ve etkenleri hakkındaki gelenekleri zamanla değişmiş ve yerini modern anlamda İslam tıbbına bırakmıştı.

Tıp alanında da Endülüs Müslümanlarının İspanya ve Avrupa'ya intikâl eden mirasları azımsanamayacak kadar çok olmuştur. Endülüslü Hristiyan ve Yahudiler, daha evvel Hipokrat ve Galinus'un eserlerinden yararlanırlarken, Müslümanlar ile İber Yarımadası'na gelen tıbbî birikimi benimsemişler ve Müslümanlar ile birlikte buna büyük katkıda bulunmuşlardır. *(Ahmet Ağırakça)*

Gırnata Medresesi mihrâbı

II. Hakem döneminde (961-976) bilim-kültür-sanat alanındaki gelişmeler ve etkileri

Hakem, mezhepleri iyi bilen fakîh bir âlim, ensâb ilminde öncü, tarih ilminin hâfızı, çok kitap toplayıcı, her bölgeden ve her nesilden kabiliyetli insanları tanıyıp onlara değer veren çok önemli bir şahsiyet idi.

Din adamlarından başka hemen hiç kimsenin okuma yazma bilmediği Avrupa'nın aksine Endülüs'te halkın neredeyse tamamı okuma yazma biliyordu. Halife, özellikle fakir insanların ücretsiz eğitim alması için çok sayıda medrese yaptırdı. Çağın en meşhur üniversitesi ise Kurtuba'dakiydi. Merkezi Ulucami olan bu üniversite ya da yüksek medresede çeşitli ilim halkaları mevcuttu. Geliştirilen eğitim, kültür ve sanat faaliyetleri neticesi özelde Kurtuba'da ve genel olarak da Endülüs'te Ortaçağların en parlak kültürel ortamı vücuda gelmişti. Bazı tarihçiler II. Hakem Kurtuba'sını "kültürel metropol" olarak nitelendirmektedirler.

Endülüs'te meydana gelen büyük bir iktisadî, sosyal ve kültürel gelişmelerin birinci dereceden yansıdığı yer olarak II. Hakem döneminin Kurtuba'sı, sonraki asırlarda "memleketin kürsüsü; ilmin merkezi; dindarlığın fener kulesi (menâru't-tukâ); hürmet, riâyet, ikram, himâye (mahallü't-ta'zîm) ve değerli olanı öne geçirme (et-takdîm) değerlerinin yeri" olarak anılır olmuştur. Zaten Ulucami'nin genişletilmesinin nedeni de Kurtuba şehrinin nüfusunun artmış olmasıydı. Babası ile kendi dönemlerinde yaşanan her alandaki olumlu gelişmeler toplumda istikrarın ve refahın artmasına vesile olmuş, Kurtuba şehri artık kargaşa değil câzip imkânlar merkezine dönüşmüştü.

Bugün dünyada artık yaygın olarak bilinmektedir ki, Endülüs denince ilk akla gelen entelektüel kültürdür. Yani eğitim, bilim ve sanatla belirginleşen sosyo-kültürel hayat Endülüs'ü Ortaçağ dünyasında diğerlerinden ayıran en önemli hususiyet olmuştur.

Büyüklüğü ve muhteviyâtıyla Ortaçağların en büyük kütüphanelerinden biri olan Büyük Emevî Kütüphanesi'nin kurulması, her şeyden evvel II. Hakem'in ilme olan düşkünlüğüyle alakalıdır. Onun bu özelliği sebebiyle kitap toplamaya karşı olan sevdasına Endülüs tarihçileri *el-cemmâ' li'l-kütüb* şeklinde vurgu yapmaktadırlar. Hakem bilimin hemen her alanında, erişebildiği her memleketten değerli kitapları sarayında biraraya getirerek Kurtuba sarayının kütüphanesini Endülüs'ün ve belki de çağının en büyük kütüphanesi haline getirmiştir.

Bilim ve medeniyet tarihine katkıları büyük olan II. Hakem'in Kurtuba'da dikilmiş olan büstü

Eskiden Cebelü Târık'ta bulunan Heraklius ya da Herkül Sütunları'nın yer aldığı fakat bugün sadece anıtı dikilmiş olan tepe

Onun döneminden hemen sonra yaşamış olan Endülüslü tarihçi İbn Hayyân, II. Hakem'in bütün ilim dallarına, özellikle Şer'î ilimlere, Arap tarihi ve edebiyatına, her beldeden Hadis râvîlerini yanında toplayarak Hadis ilmine, ulemâ meclislerini yaygınlaştırmaya ve kitap biriktirmeye olan düşkünlüğünü zikretmektedir. Büyük âlim İbn Hazm bu konuda İbn Hayyân'a katılmaktadır.

Gerçekte ilim, edebiyat ve kitap toplama konusundaki cesaret verici gelişmelerin başlaması, Endülüs Emevî hanedanı kurucusu olan I. Abdurrahman zamanına kadar gitmektedir. Emîr Muhammed b. Abdurrahman döneminde, Ulucami'nin yakınında bulunan eski saraydaki (Alcazar) Emevî kütüphanesi Kurtuba'dakilerin en büyüğüydü. III. Abdurrahman da her yerden değerli kitap toplama meraklısıydı. Onun vefatından sonra oğlu Hakem saray kütüphanesini tanzim etme işini sürdürdü.

Başta Bağdad, Dımaşk, Kahire ve İskenderiye şehirleri olmak üzere pek çok bölgeye sevk ettiği kitap uzmanı adamları sayesinde II. Hakem, o bölgelerde yaşayan birçok âlimin eserlerinden örnekleri kendi kütüphanesine kazandırdı. Bu görevliler, bulundukları bölgelerdeki âlimlerle devamlı irtibat halinde bulunarak telif ettikleri eserlerin ilk nüshalarını ve de nâdir pek çok kitabın birer nüshasını satın alarak Kurtuba'ya yollarlardı. Aynı konuda özel adamları dışında tüccarlardan da yararlanmaktaydı. Yüksek teşvik miktarını duyan bazı âlimler de kitabının bir nüshasını kendiliğinden Kurtuba'ya gönderiyorlardı. Hakem'in sarayında kitap sanatları alanında nâsıh, muhakkik, musannif, mücellit, müzehhib ve musavvir gibi sıfatlarla pek çok uzman çalışmaktaydı. Kendisi bu uğurda daha evvel kimsenin göstermediği gayreti göstermiş, kimsenin harcamadığı kadar altın sarf etmiş ve sonuçta kimsenin sahip olamadığı kadar büyük bir kitap hazinesine sahip olmuştu. Öyle ki, sayısı sürekli artan kitapları hilâfet köşkü-

nün salonları almaz olunca, köşkün yakınına özel bir kütüphane binası inşâ ettirdi. Kütüphanenin mimarisi, tertibi ve düzeniyle uzman mimarlar ilgilendi.

Endülüs bütün ilimlerin kitaplarıyla doldu. Hilâfet köşkü kütüphanesinin sorumlularından biri olan genç Telîd'ten nakledilen rivâyete göre, kitap adlarının yazılı olduğu fihrist ya da katalogların sayısı kırk dört idi ve her bir katalogda da elli yaprak mevcuttu. Yani kütüphanenin toplam mevcudu dört yüz bin ilâ altı yüz bin cilt kitap idi. Bu kitapları bir yerden başka bir yere nakledecek bir ekibe altı ay süre gerektiği ifade edilmektedir.

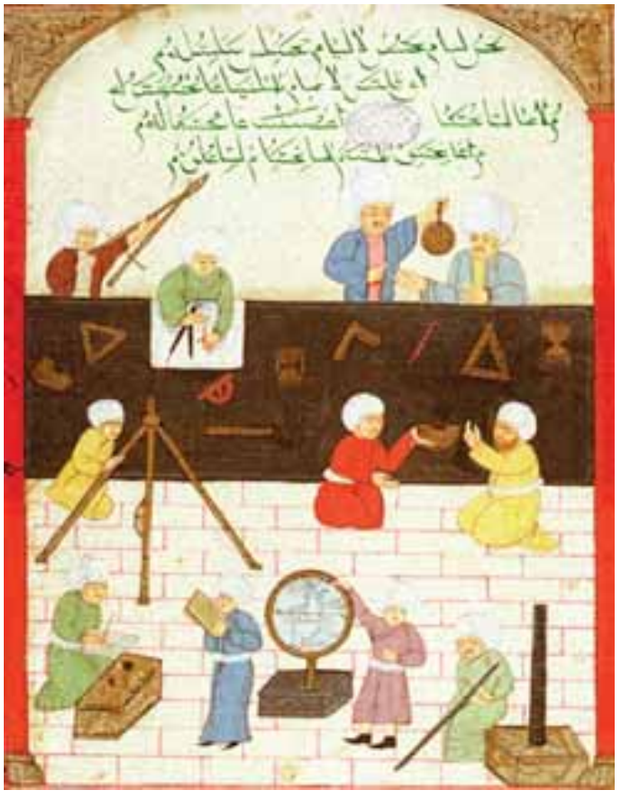
Halife, dev hacimli kütüphanesinin idaresini kardeşi Abdülaziz'e verdi. Kurtuba Medresesi ile hocalarının sorumluluğunu da diğer kardeşi Münzir'e tevdî etti. Kendisi ise ilim erbâbı dostlarıyla birlikte Medînetüzzehrâ'da huzur içinde vakit geçiriyordu. Bu dostlarından birisi, kendisi için Endülüs ve Mağrib tarihi ile diğer bazı şehirlerin tarihini kaleme alan Muhammed b. Yûsuf el-Hicârî idi. Onun saraydaki ilim meclisi dostlarından bir diğeri de genç Sâbûr el-Fârisî idi. Çağının büyük bilginlerinden biri olan Sâbûr, Hakem'in daveti üzerine Kurtuba'ya gelmiş ve onun yakın dostlarından birisi olmuştu. Hakem için övgüler düzen müelliflerden birisi de, *el-Ikdü'l-ferîd*'in sahibi İbn Abdirabbih (ö.328/940), bir diğeri ise, Ebû Amr Yûsuf b. Harun el-Kindî er-Ramâdî el-Kurtubî (376/986 yılında çağının seçkin şâirleri arasında) idi. Sarayda kendisine yer bulan diğer bazı şâirler de şunlardır: İbn Hânî el-İlbîrî (362/972), Ebû Bekr Muhammed İbnü'l-Hasen ez-Zübeydî (379/989), İbn Ebî Zemeneyn (398/1007), İbn Ferec el-Ceyyânî (366/976), İbn İdrîs el-Cezîrî (394/1003).

Bu dönemde kitap biriktirme merakı sadece halife Hakem'e has bir nitelik değildi. Bilakis toplumun ileri gelenleri ve bilginler de bu sâikle özel kütüphanelerini oluşturmaktaydılar. Bu yüzden Kurtuba'daki kitap çarşısı şehrin en meşhur ve en hareketli yerlerinden birisiydi. Kitap toplama ve okumaya karşı olan yoğun ilgiyi Endülüslü Hristiyanlarda ve Yahudilerde de görmek mümkündü. Onların ekserisi Arapça'yı çok iyi öğreniyor ve bu sayede İslam edebiyatı, bilim ve felsefesiyle uğraşmaktan zevk alıyorlardı. Bunların en meşhurlarından biri Yahudi tabip Hasdây b. İshak Şabrût idi. Kendisi III. Abdurrahman'ın veziri ve Hakem'in özel tabibiydi. Hakem'in teşvikiyle ve himâyesinde Kurtuba Yahudilerinin bilginleri yazı dili olarak Arapça'yı kullanıyorlar ve bu dilde çeşitli kitaplar yazıyorlardı. Nitekim daha sonraları Endülüs'ün meşhur kütüphanelerinden birisi, Gırnata emîri *Badis b. Habbûs ez-Zîrî*'nin (1038-1073) veziri Yahudi Yûsuf b. İsmail b. Nağrâle'ninki olacaktır.

Büyük Emevî Kütüphanesi dışında Endülüs'te yaklaşık olarak yetmiş adet başka kütüphane daha vardı. Bu durum o çağda Endülüs'teki fikrî ve ilmî canlılığa işaret eden önemli bir göstergedir. O çağda tek rakibi Abbâsî Halifesi en-Nâsır Lidinillâh'ın (1180-1225) saray kütüphanesi olan Büyük Emevî Kütüphanesi, II. Hakem'in olgunlaştırdığı şekliyle ancak yarım asır kadar varlığını muhâfaza edebildi. 400/1009 yılında çıkan büyük iç karışıklık (el-fitnetü'l-kübrâ) sırasında Berberî âsîler Kurtuba'yı kuşattılar. Şehre girerek kütüphanenin kitap varlığının çoğunu yerinden çıkardılar ve pazarlarda sattılar. Kitapların bir kısmı da kimliği belirsiz kişilerce çalındı. Bunu yapanların başında Hâcib el-Mansûr'un âzatlı kölesi Vâzıh'ın olduğu rivâyet edilmektedir.

Hemen bütün Ortaçağ İslam ülkelerinde olduğu gibi Endülüs'te de emîr ya da hükümdarlardan destek görmenin ve hatta seçkin sosyal tabakada yer almanın en emin yolu, ulemâ sınıfına dâhil olabilmekten geçmekteydi. Özellikle de mezhep diye adlandırılan hukuk okullarından herhangi birine mensup olmakla bir ilim adamı çok geniş profesyonel ve sosyal ağ ile ilişkiye geçmekteydi. Kişiler açısından bakıldığında bu böyledir. Devlet ya da idareciler açısından bakıldığında ise, gerçekte ulemânın toplumsal-kültürel sistem bütününün üyeleri olarak idareciler tarafından dikkate alınmaları bir zorunluluk gibi görünmektedir. Çünkü halifenin ve idarî kararlarının meşruiyetinin ulemâ tarafından onaylanması hayati önemi hâizdi. Bu nedenle Hakem de hem âlimlerin bu rolünü iyi kavramış, hem de kişisel temayülü nedeniyle ilme ve kitaba hayatında önemli bir yer vermiştir.

II. Hakem, yazdığı kitabın ilk nüshasını kendisine göndermesi karşılığında pek çok âlime cömertçe ödüller vaadetti. Mesela, Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'ye (ö. 356/967) kitabı *el-Egânî*'nin ilk nüshasını yazıp kendisine göndermesi için bin dinar göndermişti. İsfahânî de bu ihsan karşısında kitabının ilk nüshasını, hem de Bağdad çevresinden hiç kimseye vermeden evvel, yanında kendisinin de mensubu olduğu Ümeyyeoğulları'nın (Emevîler) ensâbını ve tarihini yazdığı başka bir kitabıyla birlikte Kurtuba'ya gönderdi. Bundan fevkalâde memnuniyet duyan halife, yazara verdiği ödülü daha da artırdı.

Astronomi çalışmaları yapan Müslümanlar
(Whipple Museum of History of Science)

Tuleytula'da 1029'da yapılmış bir usturlab
(Bavyera Devlet Kütüphanesi)

Benzer bir uygulamayı halife, Kadı Ebû Bekr el-Ebherî ile de gerçekleştirdi. Kadı'nın İbn Abdülhakem'in *el-Muhtasar*'ına yazdığı şerhinin ilk nüshasına karşılık ona yüklü miktarda dinar gönderdi. Aynı şekilde memnun ederek kitabının ilk nüshasını satın aldığı veya ilminden istifade etmek için Endülüs'e cezbedilen diğer âlimler ise şunlardır: Hakem'in babası III. Abdurrahman zamanında Maşrık'tan 330/941 yılında Endülüs'e gelen ve hükümdarın himâyesinde kitaplarını telif ederken bir yandan da Endülüs halkına bilgisini aktaran lisan âlimi Ebû Alî el-Kâlî (356/967), *Kudâtü Kurtuba* adlı tabakât kitabıyla tanınan Endülüslü âlim Muhammed b. Hâris el-Huşenî (ö. 361/971), *el-Muhtasar li târîhi't-Taberî* adlı eseriyle bilinen devlet kâtibi Ureyb b. Sa'd (ö. 369/980) ve *el-Maârif fî ahbâri Kûreti İlbîre* adlı kitabın müellifi Mutarrif b. İsâ el-Gassânî ile Hadis âlimi Ebû Muhammed İbrahim b. Muhammed el-Usaylî (324/935-392/1001).

Bu âlimlerden Ebû Alî el-Kâlî'nin Endülüs'e gelişi sırsında Hakem'in göstermiş olduğu nezâket, onun âlimlere olan saygısını gösteren tipik bir örnektir. Halife olan babasının yanında âdeta onun veziri gibi sorumluluk yüklenen Hakem, emrinde çalışan İbn Remâhas adlı üst düzey memuru mihmandar olarak Ebû Alî el-Kâlî'yi karşılamak ve Kurtuba'ya kadar getirmek üzere gönderdi. Kendisi de onu Kurtuba'nın girişinde bölgenin ileri gelen kişileriyle birlikte karşıladı. Gösterişli bir tören kıtası eşliğinde şehrin merkezine doğru birlikte yürüdüler. Yürüyüş esnasında herkes Ebû Alî el-Kâlî'ye iltifatlar ediyor ve saygılarını sunuyordu. Kurtuba'ya yerleştikten sonraki yıllarda da halife, el-Kâlî ile yakından ilgilendi, kitap telif etmesi için sürekli onu teşvik etti ve her türlü desteği verdi.

Endülüs'te himâye gören âlim ya da bilginler çok çeşitli millet ve meşrepten olabiliyordu. Bu himâyenin en önemli şâhitlerinden biri Araplar arasında er-Rebî' Mûsâ b. Zeyd adıyla bilinen Elvira'lı bilgin piskopos Ricimundo'dur. Kendisi Hakem'in sarayına bir esir olarak getirildikten sonra özel himâyeye mazhar oldu ve Hakem'in de özel ilgi gösterdiği ilm-i felek (astroloji) ve felsefe ilimlerinde derinleşti. Kurtuba'lı olan bu dehâ, Arap ve Lâtin edebiyatlarına da hâkimdi. Hakem'in babası Abdurrahman da, Hristiyan olmasına rağmen İbn Zeyd'i himâyesine almış ve onun ilim yolundaki çabasını takdir etmişti. Bundan da anlaşılacağı gibi Hakem diğer ilim dalları yanında felsefeye de önem verirdi ve kütüphanesine bu alanda çok sayıda yeni kitaplar kazandırmıştı.

Ancak, bu eserlerin bir kısmı kendisinden sonra oğlu Hişam zamanında yönetim iplerini tamamıyla ele geçiren Hâcib el-Mansûr İbn Ebû Âmir (366/976-392/1002) tarafından bazı fanatik güç odaklarına yaranmak maksadıyla yaktırılmıştır. Buna rağmen, el-Mansûr'dan sonra merkezî idarenin parçalandığı Mülûkü't-tavâif döneminde diğer kültür ve sanat faaliyetlerinin ülke geneline yayılması yanında felsefe çalışmaları da yeniden serbestiyet kazanmıştır.

Hakem, hemen her ilim dalında çalışan âlimlere olduğu gibi matematikçi ve astronomlara da serbestçe araştırma özgürlüğü ve çalışma desteği vermişti. Bu alanda çalışanlar arasında el-Mecrîtî çok meşhur olmuştur. Endülüslü matematikçi ve astronomi âlimi olan Ebu'l-Kâsım Mesleme b. Ahmed el-Farazî el-Mecrîtî (ö. 398/1007), bugünkü Madrid şehrinin temelini teşkil eden Mecrît'te kendi okulunu (Medresetü Mesleme) kurmuştu. Kendisi "Endülüs'ün Öklid'i" olarak anılmaktadır. Bir diğer âlim Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî (930-1013) de II. Hakem döneminin imkânlarından istifade ederek tıp alanında şöhret bulan büyük filozof tabiplerden birisiydi. Eczâcılık alanında bitkiler üzerinde çalışan âlimler arasında İbn Cülcül (ö. 384/994) öne çıkmıştı. Yine Hakem, *sapık* Mutezilî görüşleriyle tanınan Ahmed b. Abdülvehhâb b. Yunus Sallâllâh el-Kurtubî (369/980 veya 398/1008) adlı âlimi, muâmelât konularında akıl yürütmeyi güçlendiren görüşleri sebebiyle ilmî tartışma meclislerinde hazır bulundururdu.

Aynı şekilde, Endülüs'e gelen her âlime büyük saygı gösterir ve ondan en iyi şekilde istifade etmeye çalışırdı. Hatta kendi benimsediği Mâlikî mezhebi dışında farklı mezhepten olsalar bile onlara gereken ilgiyi gösterirdi. Mesela, 361/971 yılında Endülüs'e gelen ve Şâfiî Mezhebini en iyi bilen biri olduğu halde daha sonra Mutezile görüşlerine meyleden Bağdadlı Ebu't-Tayyib Muhammed b. Ahmed İbn Ebî Bürde'nin (ö. 371/982) de içinde bulunduğu bir grup Şâfiî ulemâsından himâyesini esirgemedi. İmam Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'nin (150/767-204/820) *Kitâbü'l-ümm* adlı eserinin bir nüshasını da kütüphanesinde muhâfaza ederdi.

Babasının devleti azameti ve ihtişâmıyla ünlenmişken, II. Hakem'in yönettiği devlet gerçekte bir ilim ve medeniyet ülkesiydi. Öğrenim imkânlarının çoğalması sonucu eğitimli insanların sayısı hızla artmış, Arapça bütün entelektüel camianın ortak dili haline gelmişti. Halife dinî ve beşerî ilimleri olduğu kadar fen bilimlerini de destekliyordu.

Endülüs'te hayat, yerleşik kurallara sahip siyasî, sosyal ve kültürel müesseseleri dirâyetle çalıştırıp iyileştirilen idarecilerin hâkimiyeti altında gelişiyordu. Hristiyan olmayıp bir Müslüman olmasına rağmen II. Hakem'in parlak bir hükümdar olarak değeri sadece Araplar veya Müslümanlar tarafından değil, Batılı bilim adamlarınca da takdir edilmiştir. Bazı tarihçiler, Roma döneminden bu yana zayıflamış da olsa süregelen bir medeniyet mirasının varlığını, medeniyet inşası yolunda II. Hakem gibi Endülüs hükümdarlarının işlerini kolaylaştıran unsurlardan biri olarak zikretmektedirler. Hatta ilmî faaliyetlerdeki başarısı sebebiyle Hakem için 'aklın meyvelerini devşirip depolayıcı' benzeri sıfatlar kullanırlarken, çağını da Roma'dan sonra görülen en medenî ihtişâm asrı olarak nitelendirmektedirler. Onlara göre, Roma İspanyası'nda Gaius Octavius'un (ö. MÖ. 59) kurduğu barış ortamını (Pax Romana) II. Hakem Müslüman İspanya'da tesis etmiş, hatta imparator Augustus dönemi (MÖ. 27-MS. 14) bin yıl sonra Hakem eliyle yeniden canlandırılmıştır.

Aynı zamanda, II. Hakem Müslüman âlimlere olduğu kadar, İber milletlerinden Gayrimüslim bilginlere de daha önce hiç görülmediği kadar kol kanat germiş ve onları cömertçe ödüllendirmiştir. Bunu duyan bilginler de onun sarayına akın etmişlerdir. Hakem onları ilmî çalışmalara teşvik eder, bunun için onlara gerekli olan her imkânı sağlamayı üstlenirdi. Hatta felsefeciler bile onun himâyesinde mutaassıp kişi ve grupların saldırılarından korkmadan kendi konularında rahatlıkla eser üretebiliyorlardı.

Endülüs-İslam dünyasındaki ilmî çalışmalar, icatlar ve Avrupa'ya etkileri

Endülüslüler ilmi ve ilim ehlini çok severler, ilim tahsili ve ticaret maksadıyla vatanından uzaklara seyahati (rihle) çok yaparlardı.

Medeniyet tarihinde Endülüs-İslam bilginlerinin buluşları 50 maddede sıralanabilir.

1. İlimlerin tertip ve tasnif edilmesi alanındaki çalışmalar ve keşifler
2. Mesâha ve tastîh (alan ve yüzey ölçme) ilmi alanındaki çalışmalar ve keşifler
3. Hind sayılarının açıklanması
4. Uzay mühendisliğinin öncü çalışmaları
5. Analitik geometri (hendese-i tahlîlî) alanındaki çalışmalar ve keşifler
6. Cebir ilminin kurulması
7. Hız denkleminin keşfi
8. Küresel ve düzlemsel üçgenler ilminin kurulması
9. Matematik bilimlerinin geliştirilmesi
10. *Sıfır*ın (0) bulunması ve kullanılması
11. Geometrik optik bilim alanındaki çalışmalar ve keşifler
12. Zamanın minimum sınırının bulunması
13. Mekanik tekniklerinin ve âletlerin icâdı
14. Fizikî ve beşerî coğrafya alanındaki çalışmalar ve keşifler
15. Dünya haritasının çizilmesi ve haritacılık alanındaki çalışmalar ve keşifler
16. Özgül ağırlığın keşfi ve fizik alanındaki çalışmalar ve keşifler
17. Güneşin zirve noktası hareketinin keşfi
18. Batlamyus'un yıldızların hareketine ilişkin teorisinin çürütülmesi ve astronomi alanındaki çalışmalar ve keşifler
19. Nâsıruddîn et-Tûsî'nin *içiçe iki küre* buluşu
20. Güneş ve bulut lekeleri'nin keşfi
21. Uzay cisimlerinin mahiyetlerinin açıklanması
22. Işık biliminde uzaysal görünümler üzerine yapılan çalışmalar
23. Zaman, mekân ve madde üzerine fizik çalışmaları
24. Kurtubalı Abbâs b. Firnâs tarafından insanın uçabileceğine dâir yapılan çalışmalar ve deneyler
25. Dünyanın küresel oluşu ve dönmesinin keşfi
26. Astronomide Zîc'lerin keşfi
27. Ebû Abdullah el-Battânî'nin astronomi alanındaki çalışmaları ve keşifleri
28. Zaman denklemi alanındaki keşif
29. Astronomi biliminin hurâfelerden arındırılması
30. Yıldız biliminde bilimsel deneyin kullanılması
31. Astronomide hassas âletlerin ve usturlâb'ın keşfi-geliştirilmesi
32. Gün ortası hattının derece uzunluğunun tespiti ve dünyanın çevresinin hesaplanması
33. Müslümanların kurduğu rasathânelerdeki çalışmalar
34. Varlık Felsefesi ve genel olarak felsefe alanındaki çalışmalar ve keşifler
35. İktisat, emek ve sosyal adalet prensiplerinin geliştirilmesi
36. Skolastik Felsefe'nin temellerinin atılması
37. Greklerin *on akıl*ına getirilen eleştiriler
38. Deneysel psikolojinin kurulması
39. Bilimsel psikolojinin kurulması
40. Tabiat tarihi alanındaki çalışmalar
41. Câbir b. Hayyân ve genel olarak kimya alanındaki çalışmalar ve keşifler
42. Damıtma-arıtma yöntemleri ve modern kimya alanındaki çalışmalar ve keşifler

43. Tanımsal hastalık bilimi: bilimsel teşhis ve tedaviye dayalı tıp alanındaki çalışmalar ve keşifler

44. Botanik ve eczacılık alanındaki çalışmalar ve keşifler

45. Tıp felsefesi ve koruyucu hekimlik alanındaki çalışmalar ve keşifler

46. Hastanenin icâdı

47. Süsleme ya da dekoratif sanatlar alanındaki çalışmalar ve keşifler

48. Ulûm-u ğarîbe denen ilginç ilimler alanındaki çalışmalar ve keşifler

49. Bilimsel ahlâk prensiplerinin geliştirilmesi

50. Şiir ve edebiyat alanındaki çalışmalar ve keşifler

Medeniyet, biriken ve miras bırakılan irfandır. Hem sürekli hem değişmekte olanı bünyesinde barındırır. Kültürel ürünleri hem ithal hem ihraç eder. İster doğudan isterse batıdan aksın medeniyet tarihinin akışında bu prensibin işleyişine şâhit olmaktayız.

İslam Medeniyeti, İslâmiyet çatısı altındaki bütün milletlerin asırlar içinde elbirliğiyle meydana getirdikleri ortak medeniyetin adıdır.

Dünyada genel kabul gören bir olgu olarak, mîlâdî 7. asırdan 17. asra kadar geçen dünya tarihinde medeniyetin gelişip parladığı yerler İslam coğrafyasıdır. Bu asırlarda Dımaşk, Bağdad, Kurtuba, Kahire, Buhâra, Agra, Semerkand, İsfahan, Tebriz, Konya, Bursa ve İstanbul gibi İslam merkezleri dünya zenginliklerinin aktığı, yerel ve uluslararası ticaretin en hareketli olduğu, sanatın her dalında parlak gelişmelerin yaşandığı zengin şehirlerdi. Aynı zamanda bu şehirler, dünyanın her yanından bilgin ve sanatçıları kendine çeken yoğun kültürel faaliyetlerin de merkezleriydi. Buralarda yaşayıp da ilim ve sanat üretenler, emeklerinin karşılığını fazlasıyla alırlardı. İlim ve sanat erbâbına karşı idareci ve zenginlerden oluşan elit tabakanın teşvik edici tutumları, bu medeniyetin oluşumunda büyük bir etkiye sahipti.

Endülüs, Medine'den Şam'a doğru gelişen İslamî coğrafya ve kültürün bir parçası olarak tarihte var olmuştur. Farklı ırk, dil ve dine sahip çeşitli milletlerden meydana gelen Endülüs toplumunda asırlar içerisinde ortaya çıkan Endülüs medeniyeti, varlığını Doğu İslam medeniyeti ile İber Yarımadası'nda mevcut olan Suev, Vandal, Roma, Vizigot ve Hristiyan geleneği ve kültürel mirası üzerine bina etmiştir.

Endülüs medeniyeti, Ortaçağlar boyunca hem Doğu İslam dünyasını hem de Hristiyan Avrupa dünyasını geride bırakmış, ilâve olarak Yeniçağ'da Avrupa uygarlığının doğuşunda büyük etkisi olmuştur. Ayrıca, bu medeniyetin bazı âlimler vasıtasıyla aynı çağlarda Selçuklu Türklerine, daha sonraki çağlarda ise Osmanlı Türklerine etkileri de söz konusudur.

Müslüman fâtihler, hâkimiyetleri altına aldıkları insanların kültürel miraslarını yıkmadıkları gibi, büyük bir açık fikirlilikle kaynaştırmayı bilmiş ve böylece her bakımdan Kur'ân'ın birleştirici görüşüne uyan kendi kültürlerinin gelişip yayılmasına ortam hazırlamışlardır. Müslüman ilminin en büyük özelliklerinden biri, çeşitli dallarının birbirine bağımlılığıdır. Tabiat ilimleri ile teoloji ve sanat arasında bir ayrılık yoktur. Müslümanlar tabiatla uyumu, insan için tehlikeli olabilecek aşırı teknik gelişmeden üstün tutuyorlardı.

İslam'ın ilk yüzyılı fetih ve egemenlik, ikinci yüzyılı ise yaşanılan reel dinsel durumu hükmü altında yaşayan insanların özlemlerine olduğu kadar, ideolojik-dinsel gerçeklere uyarlama yüzyılıydı. Bu ilk iki yüzyıl boyunca Doğu İslam dünyası Maşrık'ta doğup yükselen İslam medeniyeti, özgün bir toplumsal ortamda yani Endülüs'te son ve en büyük hamlesini gerçekleştirmiştir.

Müslüman İspanya'nın sahip olduğu entelektüel gelişmişlik düzeyinin etkisi, bütün Endülüslüler fakat özellikle Müslümanlar üzerinde rahatlıkla gözlemlenebilir nitelikteydi. Nitekim Cervantes gibi bazı Hristiyan İspanyalılar bu gerçeği itiraf etmişlerdir. Savaşta Osmanlılara esir düşerek Cezayir'de 5-6 yıl kalmış olan Cervantes, meşhur eseri *Don Kişot*'un muhtelif yerlerinde Endülüs Müslümanlarının bilgi ve kültür seviyelerinin üstünlüğüne vurgu yapmaktadır. İşte Cervantes'ten ilginç ifadeler:

> *Mağriplilerden çok dostum oldu. Bence İspanya'ya doğru düşünmeyi öğretenler onlardır.*

İspanyalılar, burada (İspanya'da) büyük bir medeniyet kurmuş Endülüs Müslümanlarını bu isimle çağırıyorlardı: Mağripliler…

> *Beni şaşırtıyorsun Sanço! Sanki karşımda bir zamanların keçi çobanı değil de bilge bir filozof veya Mağripli bir imam var…*

Kurtuba'da III. Abdurrahman'ın yönetim şehri Medînetü'z-Zehrâ'nın halîfeye ait idarî kısmı

Devlet yöneticilerine nasihatler içeren bir İslam edebiyatı türü olan Ahkâmü's-Sultâniyye tarzı eserlerden etkilenerek, valilik yapacak olan Sançoʼya söylediği şu sözler:

> *"Oğlum Sançoʼ, bilmiş ol ki, faziletlerin başı Allah korkusudur.. Gece-gündüz sık sık halkın içine karış...*

Bu kitabın (Don Kişotʼun) hazırlanmasında, el yazması notlarından istifade ettiğimiz Seyit Hâmit bin Engelî..

Ayrıca, Cervantesʼte vahdet inancına da rastlamak mümkündü. Onun tevhid konusundaki ifadesi şöyledir:

> *Hâkimiyet ancak tek elden mükemmel yürür. Allah tek olduğu için kâinatın nizamı mükemmel yürüyor. Eğer bazı Hristiyan babalarının iddia ettiği gibi kâinatın idaresine üç ayrı kuvvet karışmış olsa, sen seyreyle gümbürtüyü… Mağribîler bu sırrı iyi anlamışlar, Allah'ın tek olduğuna inanmayanı iman etmiş saymıyorlar.*

İslam medeniyeti unsurlarından bazılarının Avrupa'ya aktarıldığını tespit ederken, bu medeniyetin asıl kaynağı olan Doğu-İslam dünyasının (el-Maşrık), kendi Batı'sı yani Kuzey Afrika ve Endülüs (el-Mağrib ve'l-Endelüs) ile sürekli doğrudan ilişki içerisinde olduğu gerçeğini hiçbir zaman unutamayız. Asr-ı Saadet'ten beri kazanılagelen toplumsal ve kültürel birikim, hem Maşrık'tan Endülüs'e hem de Endülüs'ten Maşrık'a gerçekleşen göçler ile ilim ve ticaret yolculukları vasıtasıyla Endülüs'e taşınmıştır. Ayrıca, karşılıklı siyasi-askerî ilişkilerin yoğunluğunu da göz önüne almalıyız. Buna karşın, Endülüs'te asırlar içinde ortaya çıkan kültürel birikim o derece yüksek bir noktaya ulaşmıştır ki, Murâbıtlar'ın Endülüs'e hâkim olduğu dönemden yani XI. asrın sonlarından itibaren bu kez Endülüs'ün kültürel zenginlikleri Mağrib ülkeleriyle Doğu İslam dünyasına taşınır hale gelmiş ve özellikle Mağrib bölgesinde medeniyetin oluşmasında Endülüslülerin başat rolü olmuştur.

İslam ***tabiat ve bilim felsefesi*** her zaman nesnelerin niteliklerini fizik boyutundan, sayılarından ya da faydalarından üstün tutan hiyerarşik bir kozmos görüntüsü aramıştır.

Yaygın olarak bilinenin aksine Rönesans, XVI. yüzyılda İtalya'da değil yüzyıllar önce Kurtuba'da başlamıştır. Deneye dayalı ilmin ilkelerini Bacon (1214/1220-1292) burada öğrenmiştir. Hayatın anlam ve gaye taşıdığı uyumlu bir dünyada, nesnelerin anlamını ve Tanrı ile olan ilişkilerini yansıtan irfan gene buradan yayılmıştır. İnanç da öyledir. Aklın sınırlı olduğunun bilincine varmamızı sağlayan, ilmin ilk sebeple mutlak sona hiçbir zaman ulaşamayacağını doğrulayan inanç. Astronomi de öğretilirdi burada. Böylece, hem Allah'a yönelişlerini âlemin büyük ritmleriyle ayarlayan müminlerin, hem de çöllerde ve denizlerde yolunu bulmak için yıldızlardan başka kılavuzları olmayan göçebelerle denizcilerin ihtiyaçları karşılanırdı.

Burada öğretilen tıp, ruhla bedeni bir bütün olarak ele alırdı. İnsana, parçaları onarılacak bir makine gibi değil, Yaratan'ın yüceliğini yansıtan bir varlık olarak davranılırdı.

Burada öğretilen matematik, yalnızca nesnelerin arasındaki ilişkiyi açıklayan bir bilim değil, aynı zamanda Allah'ın bize bu dünyanın ötesinde bir güzelliğin ideal şekillerini göstermek için kullandığı bir dil olarak ele alınırdı.

Müslümanların Batı bilimsel düşüncesinin oluşumunda oynadıkları rol, yaklaşık bütün bilim dallarında açıkça görülmektedir. Tıp, fen, kimya, astronomi, matematik, tabiat tarihi ve tarım bu bilimlerin başında gelir.

Matematik dalında Müslümanlar büyük tesir sahibidirler. Her şeyden önce ondalık hesap düzenini Batılılara kazandıran onlardır. Grekler, 1-999 arasındaki rakamları ifade etmek için alfabe harflerini kullanmışlardır. Bu sayının üzerindeki 1000'leri ve 10.000'leri ifade etmek içinse, çizgi ve noktaları kullanırlardı. Romalılar ise, sayı için yedi harf kullanmışlardı. Bunlar sırasıyla I, V, X, L, C, D, M idi ve şu sayıları karşılamaktaydı: 1, 5, 10, 50, 100, 500, 1000. Bunların üstlerine koydukları çizgilerle binin katlarını elde ediyorlardı.

Hintliler ondalık hesap düzenini keşfetmiş ve sayıları *0* kullanarak yazıyorlardı. Hintlilerin sıfırı kullanmalarının ardındaki mantık, sıfırın sayısallıktan boş olmasıydı. Müslüman Araplar ise, Ğubâr denilen rakam metodunu keşfetmişlerdi. Kuzey Afrika'da günümüzde de kullanılan bu rakamlar, oradan Avrupa'ya taşınmıştır. Günümüz Avrupa'sında kullanılan ve Frenk Rakamları olarak bildiğimiz rakamlar, aynı rakamlardır. Arap dünyasında kullanılan rakamlar ise Hint kökenlidir.

Müslüman bilginlerin matematiğe yaptıkları katkılar kısaca şöyle özetlenebilir. Geliştirdikleri rakamlar sayesinde aritmetiğin öncülüğünü yaptılar. Cebiri kesin bir ilim dalı haline getirdiler. Analitik geometrinin temellerini attılar. Trigonometriyi kurdular. Kendi zamanlarına kadar bütün bilinenleri toparlayıp açıklayarak ve basitleştirerek düzenlediler. Üstelik daha önce neredeyse sadece düşünceye dayanan matematikten çok kullanışlı uygulamalar çıkarmayı başardılar. Fakat hepsinden önemlisi, İslâmiyet'in dünyayı algılayışını en temel çizgileriyle anlamlı ve estetik bir biçimde matematiksel formlarla dile getirdiler.

Müslümanların geliştirdikleri matematik biliminin Avrupa'ya taşınması daha çok XIII. yüzyılda Leonardo de Pisa aracılığıyla olmuştur.

Kitapları Latince'ye de çevrilen meşhur Müslüman matematikçiler arasında şu isimleri zikredebiliriz:

1. Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ el-Harizmî (ö. 236/850): Hint rakamlarını kullanarak ondalık hesap düzenini açıklamıştır. En etkili ve kapsamlı çalışması olan *Hisâbü'l-cebr ve'l-mukâbele*'de matematiksel denklemlerin çözüm yollarını ortaya koymuştur. Kitap, Gerardo de Cremona tarafından Latince'ye çevrilmiştir. Rosen, kitabı İngilizce'ye çevirmiş ve Arapça metniyle birlikte 1851'de Londra'da yayımlamıştır.

2. Benî Mûsâ b. Şâkir: Muhammed, Ahmed ve el-Hasan adında üç kardeştiler. III./IX. yüzyılda yaşamış matematik, astronomi ve mekanik bilimlerinde şöhret kazanmışlardı. Muhammed bilim bakımından en zengin, Ahmed mekanik biliminde tanınmış, el-Hasan ise matematikte etkindi. Fakat birlikte çalışmış ve kitaplarını da ortak yazmışlardır. Düz ve dairesel alanların ölçümleriyle ilgili de bir kitapları vardır. Kitap, Gerardo tarafından Latince'ye çevrilmiş, Curtze tarafından da Almanca çevirisiyle birlikte neşredilmiştir.

İlk tarım medeniyetlerinin ortaya çıktığı kadîm Mezopotamya, bir yığın ***astronomik*** teorinin ve ilk insanlarla birlikte başlayan gözlemlerin beşiği oldu. Böylece astronomi bütün öteki ilimlere temel ya da bir başlangıç teşkil etti. Gökyü-

Kurtuba'nın tarihî sokaklarından biri

zü insan kafasını matematiğe ve geleceğin okunmasına açtı. Yıldızları ve düzenli hareketlerini gözleyerek mevsimlerin gelişini, ekim ve hasat zamanını belirlemek mümkün oldu. Roma İmparatorluğu ile birlikte Greko-Romen medeniyetinin çökmesinden sonra dünyada ilmî çalışmalar "karanlık çağ"ına girdi.

İslam yurdunda astronomi çok özel bir yoldan ilerliyordu. Astronomiyle herkes ilgileniyordu. Hem matematikçiler hem seyyahlar hem din adamları ve hem de sıradan insanlar. Heryerde rasathâneler yükseliyordu. Astroloji de bir ilim dalı sayıldığından hükümdarların özel astrologları vardı. Bir şehir kurmak ya da orduları sefere çıkarmak için en uygun zamanı onlar belirliyordu. Müslümanların astronomi çalışmalarına karşı gösterdiği yakın ilgi, kartografi ilmine de büyük hız verdi. İslam yurdunda toplanan bu bilgi, daha sonra Sicilyalı, Cenevizli, Katalonyalı ve Portekizli denizcilerin yolculuklarına ışık tuttu.

Astronomi alanında büyük çalışmalar yapmış bilginler içinde meşhur olanları, Mesleme el-Mecrîtî ile ez-Zerkâlî ve et-Tuleytulî'dir. V./XI. yüzyılda Tuleytula'da kurulan ez-Zerkâlî'nin rasathânesi, Hristiyanlar üzerinde etkili olmuştu. Konunun önemli yazmalarını bularak inceleyen araştırmacı Jose Milas Villicrosa, bulduğu sonuçları *El quebacer astronomico de la Espana Arabe* adını verdiği kitabında toplamıştır.

Müslümanlar, astronomi biliminde de büyük gelişmeler kaydetmişlerdir. Özellikle uzay gözlemlerinde birçok yeniliğe imza atmışlardır. Avrupa'nın bu alanda tanıdığı büyük bilginler arasında yine Muhammed b. Mûsâ el-Harizmî'yi zikredebiliriz. Gözlem için hazırladığı astronomi tablolarının bir kısmını kendisi düzenlemiş, bir kısmında da Hintlilerden etkilenmiştir. Bu tablolar 1126 yılında Bath'lı Adelhard tarafından Latince'ye çevrilmiştir. Bu bilginler arasında kaydedebileceğimiz ikinci şahsiyet, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Kesîr el-Fergânî'dir. Astronomiye dâir çok mühim bir eseri vardır. Eser, İşbîliyeli Juan ve Gerardo de Cremona tarafından Latince'ye çevrilmiştir. Yeryüzünün çapını 6500 mil olarak ölçen de bu bilgindir. Bu bağlamda zikredilmesi gereken bilginlerden birisi de Ebû Ma'şer Cafer b. Muhammed b. Ömer el-Belhî'dir (ö. 886). Onun da bir kitabı İşbîliyeli Juan tarafından *Introductorium In Astronomiam Algumasaris Abalachi* adıyla Latince'ye çevrilmiştir. Bu çeviri 1489 yılında Augsburg'ta, 1459 yılında Venedik'te basılmıştır. Kitapta med-cezir teorisine de yer verilmiştir.

Müslümanlarda astronomi biliminin böylesine köklü olmasının nedeni, büyük ölçüde trigonometriyi uzay gözlemlerine uygulamalarından kaynaklanmaktadır. Bunun yanısıra, gözlemlerde kullanılan birçok âlet de onlar tarafından keşfedilmiştir. Bu âletler sayesinde pek çok yeni keşif yapılmış ve Batlamyus Astronomisi'ni büyük ölçüde tadil etmişlerdir. Mesela, el-Battânî güneşin değişken parametrelerini keşfederek bir güneş yılını 365 gün 5 saat 46 dakika 24 saniye olarak hesaplamıştır. Günümüzde yapılan hesaplamalarda çıkan sonuç ise 365 gün 5 saat 48 dakika 47 saniyedir. Müslüman bilginlerin ay ve güneş tutulmalarıyla ilgili hesaplamaları öylesine dakiktir ki, günümüz bilginleri dahi şaşkınlıklarını gizleyememektedirler. Müslümanlar ay takvimini kullandıkları için ay üzerinde özel olarak durmuşlardır. Bu meyanda Ebu'l-Vefâ el-Buzcânî (940-998), aydaki değişken parametreleri keşfetmiştir. İlgilendikleri bir diğer gezegen de Merkür'dür. el-Battânî, Merkür'ün hareketleri hakkında da bir teori geliştirmiştir.

Endülüs'ün önemli merkezlerinden ***Tuleytula'nın Hristiyan güçlerin eline geçmesi***, Avrupa için kültürel uyanı-

şın başlangıcı oldu. Norman-Müslüman sentezi Sicilya ile birlikte Tuleytula, Müslüman kültürüne açılan en önemli kapıydı. Tuleytula'nın işgalinden sonra kültürel çekirdeği, sanatçıları, ilim adamları ve kitaplıkları sağlam olarak Hristiyanların eline geçti. Tuleytula Yahudi ikliminin de merkeziydi. Hem Müslüman hem de Hristiyan dünya ile rahatça kaynaşan ***Yahudiler*** olmasa, Tuleytula belki de bu kadar iyi bir kültür merkezi ve aracılığı işlevini yerine getiremeyecekti. Endülüslü Yahudi bilginlerin Yunancadan ve Arapça'dan İspanyolca'ya yaptıkları tercümeleri Hristiyanlar Latince'ye aktardı. Tuleytula'daki ortam, bütün Hristiyanların Roma yurdunda ilmin gizli hazinelerini arayan aydınlarını kendisine çekiyordu. Tuleytula okulu, Doğu ilmiyle Aristotales, Arşimed, Batlamyus ve Öklid gibi klasikleri daha Yunanca asılları farkedilmeden Batı'ya tanıttı. Bu kültürel atılımların sonuçları Avrupa'da XVIII. yüzyılın ortalarına kadar etkili oldu.

Kimya ve fizik dallarında da Müslümanların Batı düşüncesine büyük katkıları olmuştur. Bu sahada öne çıkan bilginlerin en önemlisi, hiç kuşkusuz mîlâdî 1029 yılında ölen Ebû Ali el-Hasan İbnü'l-Heysem'dir. Batılıların Alhazen adıyla tanıdıkları bu şahsiyet, özellikle optik biliminde tanınmış bir otoritedir. Değerli kitabı *el-Menâzır*, *Optica Thesaurus: Lıbri septem nune Primum editi Alhazeni Arabis* adıyla Latince'ye tercüme edilmiş ve Basel'de 1582 yılında Friedrich Risner tarafından neşredilmiştir. Düz, oval, küresel ve benzeri aynalar, düz ve kırık ışıklar ve karanlık oda gibi birçok konuda yeni teoriler içeren bu kitap, optik bilimine kaynaklık etmiştir. İbnü'l-Heysem, ay ve güneş tutulmalarının gözleminde karanlık odayı ilk kullanan bilgindir. Yine o, ışığın gezegenler, ateş, mum ve kor gibi cisimler için zatî bir cevherî özellik olduğunu ifade etmiştir. Işık, onu yansıtan şeffaf cisimler içinde ârızî bir özelliktir. Onun ifadesine göre ışık, her zaman düz bir çizgiye sahiptir ve her yönde hareket eder. Antik çağda ileri sürülen ve ışığın kaynağının göz olduğunu söyleyen teorilere de karşı çıkmış ve tam aksine ışığın cisimlerden kaynaklandığını ve göze ulaşan kısmıyla görmeyi sağladığını söylemiştir.

Müslümanların kimya sahasında da çok büyük katkıları ve sayısız keşifleri olmuştur. Bunlar arasında ilk olarak sıralayabileceğimiz şunlar olabilir: Kral suyu, kükürt asit, azotikasit, gümüş nitrat. Müslüman kimyacılar, demiroksit, bakıroksit, çinkooksit, civaoksit, bakırsülfür, civasülfür, kükürtasit, klorodrikasit, azotikasit, arseniksülfür gibi kimyasalları, amonyak karbonatlarını, amonyak tuzunu, altınkloridi, gümüşnitratı ve civaklorürü de laboratuarlarda hazırlamışlardır. Kral suyu denilen kimyasal, azotikasit içinde eritilmiş amonyak tuzundan ibarettir. Civaklorür, Câbir b. Hayân tarafından civanın normal tuz, nitrat ve alüminde kaynatılmasıyla elde edilmiştir. Avrupalıların tanıdığı Müslüman kimyacıların en meşhuru, hiç kuşkusuz Câbir b. Hayyân'dır.

Kurtuba'da Casa Andalusi'den (Endülüs Evi) bir kesit

Simya, geleneksel anlamda bir ilim dalı olduğu gibi, aynı zamanda bir sanattır. Kozmosu birbirinden ayrılmaz iki yönüyle hem maddî hem de manevi yönüyle tanımaktır. Batı'da Geber adıyla tanınan Câbir İbn Hayyân, klasik simya ustalarının büyüklerinden biridir. Câbir, matematik ve tabiat felsefesiyle de uğraşmış fakat sonunda kendini simyaya adamıştır. Eserlerinin çoğu Ortaçağ'da Batı dillerine çevrilmiş, böylelikle günümüze kadar yaşamıştır. Câbir'in bu ilme en somut katkıları sülfürikasit, kezzap, nitrikasit, asetikasit ve arsenik gibi buluşlarıyla geliştirdiği laboratuar işlemleri ve

el-Hamrâ yönetim şehrinin en görkemli kısmı: Aslanlı Avlu
(Bu avluda son yıllarda yenileme ve kazı çalışmaları yapılmaktadır. Fotoğraf 1870'li yıllarda J. Laurent tarafından çekilmiştir.)

âletleridir. Bütün bu çalışmalarıyla Câbir, hem İslam hem de Batı simyasının başlıca kaynağı olmuştur.

Daha sonra gelen simyagerlerin çeşitli buluşları arasında çeliğin üretimi ve hârelendirilmesi, yeni cam çeşitleri, asitler, alkoller, tuzlar, su geçirmez cilâlar, sabunlar, çeşitli çiçeklerin damıtılmasından elde edilen esanslar, çok değişik renklerde mürekkepler ve boyalar sayılabilir.

Simyanın manevi ya da psikolojik yönden gerçeği ele alışı, İslam dünyasının hemen bütün kültür ve sanat ürünlerinde âdetâ ölümsüzleşmiştir. Göze hitap eden sanatlarda ve hat'ta renklerle şekillerin uyumu, düşündükçe insanın ruhunda simya gibi bir etki uyandırır. Müzik, şiir ve mimaride kullanılan maddeye ilâhî anlam kazandırılarak yüceltilmiştir. İslam âleminde Her şey bize, eğer gözümüz görmeyi bilirse,

bizi sararak içimize işleyen o dönüştürücü manevi varlığı, hayat iksirini ya da özünü anlatır.

Müslüman bilginlerin Avrupa düşüncesine kaynaklık ettikleri bir diğer alan da ***tıp bilimi***dir. Batı tıbbı, yaklaşık 4 asır boyunca tamamıyla Müslümanların kaynaklarından beslenmiştir. Müslümanlar Antik Grek tıbbından yaptıkları çeviriler dışında, birçok tıbbî keşfe de imza atmışlardır. Mesela İbn Zühr, uyuz hastalığına yol açan paraziti keşfetmiştir. Yine Müslümanlar nabız ve idrar tahliline dayalı teşhiste gerekli kuralları koymuşlardır. Hastalıkların sebep ve arazları üzerinde derin etüdler yapmış, gıda rejimi diatetique konusunda kapsamlı incelemeler ortaya koymuşlardır. Botanik bilginlerinin araştırmalarından yararlanarak farmakolojiye birçok katkıda bulunmuşlardır. Müslüman tıp adamlarının önemli çalışmalarından birisi de, hastaların ücretsiz tedavi edildikleri halka açık hastaneleri kurmuş olmalarıdır. Hatta birçok şehirde baştabiplilk benzeri makam ihdas edilmiştir.

Müslümanların tıbbî birikimleri, Avrupa'ya erken bir dönemde taşınmıştır. Bu bağlamda Avrupa'nın birçok merkezinde tıp okulları kurulmuştur. Montpellier, Rans, Bologna, Padua, Orleans, Napoli, Oxford, Cambridge ve Enciye bu merkezlerden bazılarıdır. Bu okullarda hemen tamamen Latince'ye çevrilmiş Arapça kaynaklar okutulmaktaydı. Müslüman tıp adamları arasında ismi ilk akla gelen Muhammed b. Zekeriya er-Râzî (ö. 923) olacaktır. Onun *el-Hâvî* adlı eseri, büyük bir tıp ansiklopedisi niteliğindedir. *Liber dictus Alhavi* adıyla Latince'ye tercüme edilmiş ve 1486 yılında Brecia'da neşredilmiştir. Kitapta zehirler, kan aldırma, sinirler ve gırtlak kasları gibi konularda daha önce bilinmeyen görüşler ortaya konmuştur. er-Râzî'nin *el-Mansûrî* adlı kitabı da tercüme edilerek 1481 yılıda basılmıştır. er-Râzî'nin çiçek ve kızamık hastalıklarının teşhis ve tedavisiyle ilgili de küçük bir risalesi mevcuttur.

İkinci büyük tıp adamı, 1037 yılında ölen Ebû Ali İbn Sinâ'dır. Meşhur kitabı *el-Kânûn fi't-tıb*, er-Râzî'nin *el-Hâvî*'si ve Ali b. Abbâs'ın *el-Melikî* adlı kitaplarıyla birlikte 6 asır boyunca Avrupa tıp okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur. *el-Kânûn*'da ciğer iltihabı ve akciğer veremi hakkında titiz değerlendirmeler ve 760 civarında ilacın da tanımı yapılmıştır. *el-Kânûn*, Gerardo de Cremona tarafından Latince'ye çevrilmiş ve defalarca yeni basımı gerçekleştirilmiştir. Arapça metni ise, ilk kez Roma'da 1593 yılında neşredilmiştir.

Müslüman tıp adamları arasında zikredilmesi gerekenlerden biri de Ebu'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî'dir. *et-Tasrîf* adlı eseri Latince'ye çevrilmiş ve onlarca kez yeniden basılmıştır. Cerrahînin ayrı bir bilim dalı olarak ortaya konduğu ilk kaynaktır. ez-Zehrâvî, kadınlarda mesane taşlarını almak için ilk kez cerrâhî operasyon yapan tabibtir.

Leon Kralı I. Sancho 960 tarihinde ameliyat olmak için, daha sonra II. Silvester (999-1003) adıyla Papa olan râhip Gilbert fizik ve matematik tahsil etmek için Kurtuba'ya gitmişlerdir. Ayrıca, İber krallarından hangisi olursa olsun bir cerrah, bir mühendis, bir şarkıcı, bir terzi veya bir mimara ihtiyaç duyduklarında Kurtuba'ya elçi göndererek temîn yoluna giderlerdi. Nitekim Navar Kralı III. Sancho veliaht oğlunun eğitimi için Kurtuba'dan hocalar istemişti.

Edebiyat alanında Avrupa'da 'fabl' türünün ortaya çıkışı, Endülüs'e has 'Zecel' ve 'Müveşşah' türündeki şiirlerin etkisiyle Kastilya halk şiirinde yılbaşı ilâhîlerinde kullanılan 'villancico' türünün doğması ve VI./XII. yüzyıl Fransa halk şâirlerinin 'troubadour baladları'nda Zecel türünü örnek almaları gibi misaller Müslümanların etkilerini ispatlar niteliktedir.

İslam kültüründe gerçekleşen ilim, edebiyat, ***sanat*** ve inanç bütünleşmesi başka hiçbir kültür ya da çağda görülmüş değildir. Çünkü burada sanat gözle görüneni kopya etmez, görünmeyeni görünür kılar. Bu sanatın gayesi, Allah'ın varlığını ve yaratıcılığını her nesnede yansıtmaktır. Zaten bütün olaylar ve gerçekler bir sembolden öte birşey değildir.

İslam dünyasının Batı'ya tesirleri kendisini en fazla ***felsefe*** alanında göstermiştir. Doğu-İslam dünyasında Fârâbî (ö. 850), Kindî (ö. 873) ve İbn Sinâ (ö. 1037) gibi büyük filozoflar yetişmiştir. Ancak, İslam felsefesinin Batı düşüncesini etkilediği asıl merkez Endülüs'tür. Çünkü Batılılar Doğu felsefelerini ancak Endülüs kanalıyla öğrenme imkânı bulmuşlardır. Çünkü İslam dünyasındaki dil, din ve kültür birliği fikir alışverişini, bilginlerin ve kitapların doğudan batıya intikâlini kolaylaştıran bir unsurdu.

İslam felsefesi alanında Endülüs'ün yetiştirdiği üç büyük filozof vardır. Bunlar İbn Bâcce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'tür. Bunların Batı felsefe tarihindeki tesirleri çok büyüktür. Özellikle İbn Rüşd, kendisine yöneltilen eleştiri, töhmet ve

Tuleytula'da (Toledo) Transito Sinagogu. Endülüs Yahudileri dinî hayatlarında hür bırakılmış ve onların ibadethanelerine dokunulmamıştır.

zındıklık suçlamalarına rağmen fikirlerini özgür iradesine dayanarak geliştirdiği için, fikir hürriyetinin de öncüsü sayılmaktadır. Filozofların filozofu Aristo'yu, kendi özgün katkılarıyla birlikte önce İslam dünyası ve daha sonra da Batı'ya aktaran İbn Rüşd olmuştur. Onun kanalıyla Avrupa'ya geçen felsefî düşünceler, kilise tarafından sakıncalı görülerek yasaklanmasına rağmen yayılma fırsatı bulmuştur. Bu olgu, Avrupa'da kiliseye karşı başlatılan düşünce özgürlüğü mücadelesinin de tetikleyicilerinden birisi olarak değerlendirilmiştir.

Muhyiddîn İbn Arabî'nin İtalyan şâir Dante Alighieri (1265-1321) üzerindeki etkisine gelince, Dante'nin hocası Brunetto Lâtini İbn Arabî'nin Latince'ye tercüme edilen *el-Mi'râc* adlı eserinden söz etmektedir. İşte bu eserin Latince'den başka Fransızca ve İspanyolca'ya tercümelerinin ortaya çıkmasıyla birlikte Dante üzerindeki İbn Arabî etkisi kesinlik kazanmıştır. Bu eseri dikkatle okuyan herkes, burada yapılan cennet ve cehennem tasvirleriyle Dante'nin tasvirleri arasında açık bir benzerlik görür.

Ortaçağlarda Aragon ve Kastilya saraylarında Müslüman müzisyenler tarafından icrâ edilen ***mûsıkî***nin etkilerini, bugünkü İspanyol müziğinde de bulmak mümkündür. Ayrıca, müzikte nota usulü kullanımı Endülüslü müzisyenlerin V./XI. yüzyıldan öncelerine dayanan bir buluşudur ve batıya onlardan alınarak aktarılmıştır.

Avrupa'ya ***tarım ve mimari*** alanlarındaki Endülüs etkilerine gelince, pirinç, şeker kamışı ve pamuğu Avrupa'ya sokanlar; suyun buharlaşarak azalmasını önlemek için yer altından kanallarla naklini gerçekleştirenler; kâğıdın Avrupa'ya intikâlini sağlayanlar; palamut ve hurma ağaçlarından katran elde etmeyi öğretenler ve mimaride VI./XII. yüzyıldan itibaren İspanya ve Portekiz saray yapımına, hatta Kuzey Afrika, doğu ve Amerika kıtası mimarisine tesir edenler Endülüslü Müslümanlardır. Bu konuda sayısız araştırma yapılmıştır.

Endülüs-İslam dünyasında gelişen bilim ve kültürün İber-Avrupa Hristiyan milletleri üzerindeki tesirleri uzun asırlar boyunca doğrudan ve etkili olmuştur. Endülüs'ün medenî ihtişâmına karşın, zamanın İspanya ve diğer İber-Avrupa milletleri tam bir sefâlet içinde ilkel köy hayatını yaşamaktaydı. Roma medeniyetinden kalma birkaç kırıntı dışında medenî alt yapı, eğitim, bilim, kültür ve ahlâk alanlarında hiçbir olumlu görüntü mevcut değildi. Bizzat din adamlarınca, temizlenmek putperestlik olarak tavsif edilir ve râhipler vücutlarında biriken kir yığınlarının çokluğuyla övünürlerdi. Hatta İber Hristiyan krallıkları işgal ettikleri Endülüs şehirlerinde bulunan hamamların çoğunu İslam eseri olduğu için yıktırırlardı. Buna karşın Kurtuba gibi Endülüs şehirleri, düzgün caddeleri, sokakları, evleri, hamamları, su şebekesi, hastaneleri, medreseleri, camileri ve saraylarıyla medeniyetin gelişimine temel teşkîl edecek bir yapıdaydı.

Müslüman âlimler tabiatı ve fezâyı sürekli müşâhedeleriyle, titizlikleriyle ve kendi buluşları olan araç-gereçleriyle cihanın karşısına, seleflerine nisbetle çeşitli ilim dallarında yeni bir dönemin temsilcileri olarak çıkmışlardır.

V./XI. yüzyılda Endülüs'e ve Doğu İslam dünyası Maşrık'a karşı Hristiyanların yaptıkları Haçlı Seferleri, kendilerinin İslam medeniyetini tanımalarına bir dereceye kadar fırsat vermiştir. Bundan sonradır ki, batılılar İslam medeniyetini anlama çalışmalarına başlamışlardır. Bu meyânda Arapça yazılmış bilimsel-felsefî eserlerin Latince'ye tercümesi başlamış ve bu faaliyetin merkezleri Sicilya ve daha çok Endülüs olmuştur.

Batı Dünyasında düşünce hareketinin doğup gelişmesinde, gerek Lâtin Ortaçağının uyanışında, gerek Batı'nın yeniden doğuşunda (Renaissance) ve gerekse Hristiyanlığın yeniden biçim kazanışında (Reforme) en önemli faktör, İslam düşüncesinin, kültür ve medeniyetinin Lâtin mütercimler kanalıyla Batıya aktarılması olmuştur.

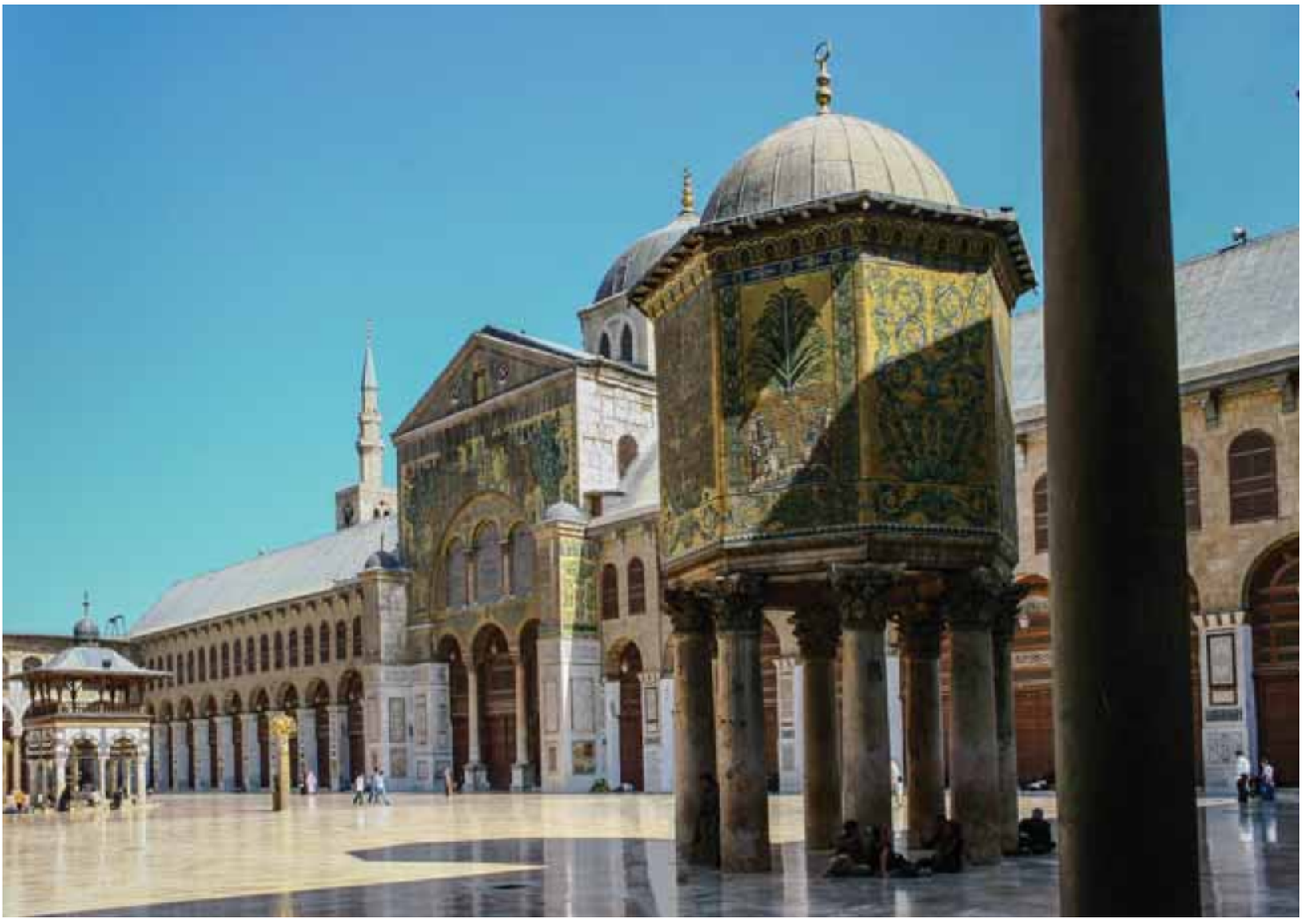
Müslüman filozofların din ile aklı uzlaştırma yönündeki fikirleri, Ortaçağ Avrupa'sında büyük yankı uyandırmış ve bir düşünce inkılâbına neden olmuştu. Bu meyânda İbn Rüşd, Aristo üzerine yazdığı şerhleri ve *Tehâfüt* adlı eseriyle Avrupa'da kendisine en çok itibar edilen filozof hâline gelmiş, eserleri Paris ve diğer akademilerde XVI. yüzyıl sonuna kadar temel kitap olarak okutulmuştu. Adını İbn Rüşd'ten alan Averroism, hâkim bir düşünce ekolü hâline gelmişti. İbn Rüşd'ü takip eden Endülüslü filozof Yahudi Mûsâ b. Meymun, Yahudi ve Hristiyan teoloji çevrelerine tesir etmişti. İbn Meymun ve İbn Bâcce'den etkilenenler arasında Albert Magnus, Duns Scottus, Spinoza ve Immanual Kant, Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso (el Sabio, 1252-1284), Dante ve Bacon gibi düşünürler vardır.

Jared Diamond'un tespitiyle, Avrasya'da merkezî bir konumda bulunan İslam âlemine Ortaçağ'da Çin'den ve Hindistan'dan da icatlar ulaşıyordu ve Eski Yunan bilgileri onlara miras kalmıştı. Bu nedenle Müslümanlar, teknoloji bakımından Avrupa'dan çok ileriydiler, yeniliklere açıktılar. Çağdaş Avrupa'dakinden daha yüksek okuryazarlık oranına ulaşmışlardı. Eski Yunan uygarlığının mirasını öylesine özümsemişlerdi ki, bugün biz Eski Yunan'a ait kitapların çoğunu Arapça kopyaları aracılığıyla tanıyoruz. Yel değirmenlerini, trigonometriyi, üç köşeli yelkenleri icat ettiler ya da geliştirdiler. Metal sanayiinde, mekanik mühendislikte, kimya mühendisliğinde, sulama yöntemlerinde önemli adımların atılmasına öncülük ettiler: Çin'den barutu ve kağıdı alıp Avrupa'ya da geçmesini sağladılar. Yani, Ortaçağ'da teknoloji akışının yönü, bugünkü gibi Avrupa'dan İslam âlemine doğru değil, büyk oranda İslam âleminden Avrupa'ya doğruydu. Ancak, MS aşağı yukarı 1500 yılından başlayarak bu akışın yönü 180 derece değişti.

Fernand Braudel'in ifadesiyle, Batı kapitalizminde ithal kökenli ne varsa, mahreci Müslümanlardır: Kambiyo senedi (süftece), commenda adıyla bilinen sermaye ortaklığı (mudârebe), önden satış (muhatre), pirinç, ipek, şeker kamışı, kâğıt, pamuk, Arap rakamları, abaküs, Yunan bilimi, barut, pusula.. Bu ödünçlerin varlığını kabul etmek Batı tarihinin, Batı'nın rasyonaliteye doğru giden yolda tek başına öncü dâhî ve hocasız mûcit olduğu tarzındaki geleneksel izahlarına sırtımızı çevirmek demektir. İtalyan şehir devletlerinin modern ticaret hayatının araçlarını icat etmiş oldukları iddiasını reddetmek demektir. Ayrıca bu, mantıken Roma İmparatorluğu'nun ilerlemenin beşiği olma rolünü reddetme noktasına kadar gider. İslam bir ticaret medeniyetiydi. Ama İslam da tıpkı Hristiyanlık gibi ribâ duvarına çarpıyordu: Madenî paranın dolanımıyla bulaşan ve her tarafa yayılan bir hastalık olan ribâ. İslam dünyası dinar (altın para) ve dirhemleriyle (gümüş para) üstün bir iktisadî konumdaydı ve âdetâ sonraki asırların Avrupa ekonomisini haber veriyordu. Erken dönem Avrupa kapitalizminin uzun mesafeli ticareti Roma'nın mirası değildi. Onbir ve onikinci yüzyıllardaki büyük İslam çağından devralındı. İktisat alanında Avrupa, 1252 yılında altın parayı yeniden basmaya başlamasıyla çıraklıktan kurtulmuştur.

Batı geleneğinde ancak bir Leonardo da Vinci vardır. Oysa el-Kindî, İbn Sinâ, Ebû Bekr er-Râzî, el-Bîrûnî, İbn Arabî ve Ömer Hayyâm gibi birçok Müslüman bilgin tıp, matematik, teoloji, felsefe ve coğrafya gibi ilimleri kendisinde toplamışken aynı zamanda da şâirdi. İnançtan gelen bilgelik, bütün ilimleri organik bir bütünde birleştirir. Çünkü hepsi bir bütün olarak tek varlığı yansıtan bir dünya ile uğraşırlar. Böylece, Kur'ân okullarından medreseye mantıklı bir geçiş oldu. Hemen daima cami yanında kurulan medreseler, gerçek birer Müslüman üniversitesiydiler.

Sonuç olarak, büyük dinler ve büyük medeniyetler kendi başlarına apayrı yaşayıp varolamazlar. Din veya fikir ayrılıklarından doğan harplerle veya milliyetçiliğin yarattığı engellerle kültür gelişemez. Hiçbir dinin taraftarları, hiçbir memleketin sâkinleri dünyadaki diğer insanlara önem vermeyecek veya onları reddedecek kadar mükemmel değildir. Çeşitli medeniyetler ancak birbirlerini anlama gayreti ve dostça bağlarla birbirlerine yardım edebilirler. Ortaçağda bu böyle idi, bugün de hâlâ böyledir. Endülüs Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte kaybolan o çağın bu medenî ihtişâmı, o çağlardan sonra İspanya'da bir daha hiç görülmemiştir. Bu bir iddia değil, modern zamanların Doğulu-Batılı pek çok büyük tarihçisi tarafından tespit edilmiş bir gerçekliktir. Ayrıca, Endülüs kültürü ve medeniyetinin tesirleri çağlar boyunca devamlı ve derin olmuştur.

Dımaşk'ta Ümeyye Câmii.
Kurtuba'da Emevî hanedanı kurucusu I. Abdurrahman da atası I. Velid'in yaptırdığı bu câminin benzerini Endülüs'e kazandırdı. İlk zamanlar bu iki caminin bir yarısında Hristiyanlar, diğer yarısında da Müslümanlar ibadete devam ettiler.

Tercüme hareketiyle gerçekleşen etkiler

V./XI. yüzyıl sonlarında Franklar ve Papalığın etki ve destekleriyle Haçlı fikrinin doğuşu, peşinden Reconquista hareketinin hızlanmasıyla, İber-Avrupa kralları önce Endülüs'e, daha sonra doğu Türk ve İslam dünyasına karşı Haçlı seferleri tertip ettiler. İster Endülüs'e ve isterse Ortadoğu'ya karşı olsun, Haçlı seferleri vesilesiyle Hristiyanlar İslam medeniyetini yakından tanıma fırsatı buldular. Burada savaşlar dışında, Müslüman Endülüs ile Hristiyan İber devletleri arasındaki medenî iletişim ve etkileşim kanallarını da hatırlamalıyız. Aslında, savaş bu kanallardan sadece biridir.

Her durumda mümkün olan bütün yollarla taraflar arası ilişkiler gerçekleşmekteydi ve Avrupalıların İslam ülkelerini görmeleri önünde bir engel bulunmamaktaydı. Dolayısıyla, müreffeh-huzurlu hayatlarını görerek hayran kaldıkları Müslümanlar gibi yaşamak arzusuyla, bilim ve felsefe alanlarında onların eserlerini inceleyerek benimsemeye, bu çerçevede Arapça yazılmış eserleri Latince'ye tercüme etmeye başladılar.

Tercüme faaliyetinin Bağdad'tan sonra iki önemli merkezinden biri Sicilya, en önemlisi de Endülüs idi. Bu son iki merkez, İslam ülkesiyle Hristiyan Avrupa arasındaki sınırda yer almaları nedeniyle, olgunluğunun zirvesinde bulunan İslam düşüncesi ya da kültürü ile Batı düşüncesi arasında kültürel alışverişin en yoğun yaşandığı yerler olmuştur.

Endülüs'te tercüme faaliyetleri IV./X. yüzyılda başlamış olmasına rağmen, daha sistemli ve yoğun bir şekle bürünmesi, VI./XII. yüzyıl başlarına tekâbül eder. Kurtuba ile Tuleytula, mütercim ve müelliflerin çalıştığı merkezler oldu. Endülüs

Emevîleri halifelerinin, özellikle II. Hakem'in başşehir Kurtuba'da, Doğu-İslam bilim merkezleri olan Bağdad, Şam, Kahire, İskenderiye ve Konstantiniye'den topladıkları kitaplarla çok zengin bir saray kütüphanesi kurduğu bilinmektedir. Bundan başka, Kurtuba'da özel kitaplıklar da mevcuttu. İster Müslüman, ister Yahudi veya isterse Hristiyan olsun her isteyen kişi kütüphanelerden yararlanabiliyordu. Bu sayede yüksek bilimsel düzeylere erişen Endülüslü bilginlerden bazıları şunlardır: Matematik, tabiat ve astronomi bilgini Mesleme b. Ahmed el-Mecrîtî (338-398/950-1007), saray tabibi Hasdây b. İshak Şabrût veya Şefrût (915-975), astrolog İbn Vâfid, astronom İbn Hamîs.

Endülüs'ün huzurunu ve dolayısıyla ilmî hayatın gelişimini sekteye uğratan gelişme ise, X. yüzyıl sonunda başlayarak XI. yüzyılın başında gittikçe vahim bir hal alan siyasi iç kargaşalar (el-fitnetü'l-kübrâ, el-fiten) oldu. Bu karışıklıklar sebebiyle, pek çok bilgin Kurtuba'yı terk etti ve daha elverişli ortama sahip diğer vilâyetlere, bu arada daha çok Tuleytula'ya göç etti. Bu ortamda yağmaya maruz kalan Kurtuba kütüphanelerinin kitaplarından bir kısmı da diğer vilâyetlere dağıldı. Tuleytula'da Müslümanların kurduğu kütüphaneler şehrin kaybından sonra da Müslüman, Yahudi ve Hristiyan bilginlerin uğrak mekânları olmaya devam etti.

Şehrin Başpiskoposu Raimundus, XII. yüzyılda Bağdad'taki Beytü'l-hikme'ye benzer bir müesseseyi Tuleytula'da tesis etti. Arap dili ve edebiyatının da öğretildiği bu kurumda çalışan Müslüman, Hristiyan ve Yahudi mütercimler felsefe, astronomi, matematik, tıp, kimya, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi bilim dallarıyla ilgili çok sayıda Arapça eseri Latince'ye çevirdiler. Bu tercüme çalışmaları esnasında Tuleytula farklı din ve milletlerden bilginlerin kaynaştığı bir bilim merkezine dönüşmüştü. Tuleytula'dakinin benzeri tercüme okulları, VII.-VIII/XIII.-XIV. yüzyıllarda Sarakusta, Berşelûne, Benbelûne (Pamplona), Şekûbiye (Segovia), Liyûn (Leon), İşbîliye ve Mürsiye'de hatta Pireneler'deki bazı şehirlerde de açıldı. Pirenelerin ve İbru Vâdîsi'nin (Ebro Valley) şatoları, çevirilerin büyük bölümünün yapıldığı ve Avrupa'nın muhtelif bölgelerinden çevirmenlerin geldiği yerler haline geldi.

Müslüman bilginlerin yazdığı kaynak eserler, özellikle II. Hakem zamanında Maşrık'tan Endülüs'e nakledilmiştir. O zamandan itibaren ilim erbâbı felsefe alanında da yoğun çalışmalara giriştiler ve bu çalışmaların meyveleri çok sonraları gerçekleşen tercüme faaliyetlerine de yansıdı. Açıkçası, eğer İslam kaynakları Endülüs kültür çevresine ulaşmamış ya da bu çevrenin ilgisini çekmemiş olsaydı, bu eserlerin Endülüslülerin Lâtin komşuları tarafından çevrilmesi mümkün olmayabilirdi.

Tıp sahasında yapılan tercümeler sayesinde VI./XII. yüzyıla kadar Avrupa'ya hâkim olan 'hastalıkların insanın içine giren Şeytan'dan kaynaklandığı, bundan kurtulmak için de bir rahibin duâ ederek onu kovması gerektiği' şeklindeki anlayış, yerini modern temelli tedâvi usullerine bırakmıştı. Bugün Avrupa'da kullanılan Arap rakamları, Romen rakamlarının yerini almış, matematik ve astronomi alanındaki 'algebra' (el-cebr), 'betelgeuse' (beytü'l-cevze) ve 'cenit' (es-semt) terimleri, Müslümanlardan alınmıştı. XI. yüzyılda ez-Zerkâlî'nin Tuleytula'da kurmuş olduğu rasathânenin çalışmaları da Avrupa'ya tesir etmiştir. Avrupa'da halkın doğu dünyası hakkındaki bilgilerinin kaynağı ise, Müslüman coğrafyacı ve seyyâhların eserlerine dayanmaktadır.

Bu konuda Yahudilerin önemli rolü hatırlanmalıdır. Esas olarak Yahudiler, ticarî hayatta olduğu gibi bilimsel faaliyet alanında da Avrupa Hristiyanları ile Müslümanlara aracılık yapan kesimdi. Grekçe ve Latince'den Arapça'ya aktarılan felsefî ve bilimsel eserler, V./XI. yüzyılın sonlarından itibaren Müslüman bilginlerin elinde olgunlaşmış ve yenilenmiş halleriyle Arapça'dan Latince ve İspanyolca gibi diğer dillere çevrilmeye başlandı. Böylece, İslam medeniyetinin bilim ve felsefe alanlarındaki birikimleri batılılara aktarılmış oluyordu. Ortaçağ Avrupası, bu tercüme hareketi sayesinde eski Yunan felsefesini, özellikle Aristo'yu öğrenme imkânı buldu. Din ile aklı uzlaştırmaya dönük Müslüman filozofların fikirleri onların zihniyetlerinde inkılâp meydana getirdi.

İbn Rüşd (1126-1198), Mûsâ b. Meymûn (1135-1204), İbn Bâcce (1095-1138) ve İbnü'l-Arabî (1165-1239) gibi İslam filozoflarının, eserleri ve fikirleriyle Avrupa milletlerinin fikir ve bilim hayatlarına asırlarca şekil verdiği bilinen bir hususstur. Albert Magnus, Duns Scottus, Spinoza, Immanual Kant, Leon-Kastilya Kralı X. Alfonso el Sabio (1221-1284), Dante Alighieri (1265-1321) ve Roger Bacon (1214/1220-1292) gibileri, Endülüs-İslam filozoflarından etkilenerek eser veren Avrupalı bilginlerden sadece bir kısmını teşkîl etmektedir.

Endülüs'e gelen Hristiyan öğrenciler vasıtasıyla gerçekleşen etkiler

Endülüs medeniyetinin Avrupa'ya etkileri konusunda ilk akla gelen hususlardan birisi de, öğrenciler meselesidir. Endülüs, İspanya ve Avrupa milletlerinin ihtiyacı olduğu bir zamanda bir bilim, kültür ve eğitim ülkesi olarak hizmet vermişti. Bu olgu, Endülüs Emevîleri dönemi başlarından itibaren yavaş yavaş, özellikle 1085 tarihinden sonra gözle görülür şekilde bir ivme kazanmıştı.

711 yılından 1085 yılına kadar 374 sene İslam hâkimiyetinde kalmış olan kadîm Vizigot başşehri Tuleytula, Endülüs İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden birisiydi ve Hristiyanların eline geçerek Kastilya'nın yeni başkenti olduktan sonra, bu medenî birikimi sayesinde zamanla İspanya devletleri ve diğer Avrupa ülkelerinden gelen öğrencilere hizmet veren bir bilim merkezi hâline gelmişti.

Kuşaklar arasında toplumsal iletişimin ve eğitimin papazların tekelinde olduğu Ortaçağ Avrupa Hristiyan dünyasında, sadece Latince olarak okuma yazma öğretmekle sınırlı, dinî hayata yönelik ve erkek çocukların katılabildiği bir eğitim söz konusuydu. Bütün çaba, özü koruma ve aktarma üzerineydi. Dış etkilere karşı savunma durumunda özü korumak tasasına bağlı olarak ortaya çıkan bu katılık, Engizisyon mahkemelerine kadar uzanan bir boyuta sahip olacaktır.

Endülüs Devleti'nin başşehri ve kültür merkezi olan Kurtuba'ya, Tuleytula'dan evvel İber Yarımadası'nın bütün ülkelerinden Hristiyan öğrenciler gelmeye başlamışlardı. Kastilyalı, Leonlu, Aragonlu ve Navarlı zeki gençler Endülüs'e gelerek Arapça öğreniyor, muhtelif alanlarda uzman âlimlerden dersler alıyor, bu arada Endülüs eşrâfına karışarak Müslümanların âdetlerini benimsiyor ve birer Müsta'rib hâline gelerek âdetâ Endülüslüleşiyorlardı. Bu öğrenciler içinden, kendini yetiştirerek vezirlik makamına kadar yükselenler bile oluyordu.

Endülüs'te eğitim ve iş imkânları bol olduğu için Hristiyan ülkelerden Endülüs'e gelen insanlar, hem eğitim alıyorlar hem de çalışacak bir iş bulabiliyorlar, böylece hayatlarını Müslümanlar gibi müreffeh şekilde yaşama fırsatını da yakalayabiliyorlardı. Bu konuda onlara karşı herhangi bir kısıtlama getiriliyor değildi. Bunun ilk örneklerinden birisi, 967-970 yılları arasında Kurtuba'da eğitim alarak Avrupa'ya dönen ve daha sonra II. Silvester (999-1003) adıyla Papa seçilen Gerbert'tir. Gerbert memleketine döndüğünde, öğrenmiş olduğu astronomi, matematik ve cebir bilgilerini kendi insanlarıyla paylaşmış fakat Hristiyanlar bu türden bilgilere çok şaşırmışlar ve sihir saymışlardır.

Endülüs'ün Belensiye şehrini 1094 tarihinde işgal ederek bir süre elinde tutan ve maddî çıkar karşılığında herkes için savaşabilen El Cid Rodrigo Diaz ile, 1104 tarihinde ölen Aragon Kralı I. Pedro da Arapça'yı çok iyi konuşan ve Endülüs'te tahsil gören önemli kişilerdendi.

Kal'atü Hurre (Calahorra) Kulesi'nden Kurtuba Ulucâmii

Önemli Endülüslü bilginlerden bazıları (sabiduría)

Müslümanların felsefeye, ilme ve kitaplara gösterdikleri sevgi ve saygı diğer milletlere örnek oldu. İslam ülkelerinde sayısız aydın-âlim yetişti. Hükümdarlar, el yazmalarıyla dolu kitaplıklar ve kültür merkezleri kurdular. Mütercimlerine altın yağdırıp âlimlerini el üstünde tuttular. Abbâsî halifesi el-Me'mûn, Bizans'ı yendiğinde savaş tazminatı olarak kadîm Yunan yazmalarından başka birşey istemedi. II. Hakem, bütün ilim merkezlerinden her çeşit kitabı elde etmek uğrunda adeta hazineler bahşediyordu. Tarihte eşi benzeri görülmemiş bir öğrenme tutkusuydu bu.

Kaynaklarda âlimler hakkında kullanılan nitelemeler önemlidir. Çünkü bunlar, genel olarak toplumun âlimlere bakışını yansıtır. Hemen bütün İslam ve Endülüs kaynaklarında benzer ifadelerle yer alan âlim nitelemelerine İbnü'l-Faradî'den örnek verelim.

İbnü'l-Faradî'nin, idarî hayatta yer alan âlimleri nitelerken kullandığı terimler şunlardır: Fakîh, müfessir, Şark'ta (Doğu İslam ülkesi) ilmî ihtisas sahibi, zâhit, mütevazı, dünyalıklar kendisini değiştiremedi, vb. Bunlar, bir idarecide aranan son derece önemli özellikler olsa gerektir.

Ticarî hayatta yer alan âlimler için kullandığı nitelemelere gelince, işte bazıları: Mücâhit, Allah yolunda malını sarf eden (el-münfik fî sebîlillah), kendi beldesinde lider (reîs fî beledihî), emîr veya halife nezdinde itibarlı (vecîh inde'l-emîr), her konuda kendisine danışılan (müşâver fi'l-mesâil), vb. Bu özellikler, zengin bir Müslümanda bulunması öğütlenen İslamî prensipleri içerir görünmektedir.

İbnü'l-Faradî'nin idarî-ticarî hayatta yer almayan âlimleri tanıtırken kullanmış olduğu ifadelerinden bazıları: Hadisçi, müfessir, fakîh, danışman, âlim, cami imam-hatibi, Şark'ta ihtisas sahibi, zâhit, âbit, mücâhit, müftî, hayır ve fazilet sahibi, edîb ve şâir, temiz-iffetli, kahraman, zamanının imamı-öncüsü, müctehit, sâlih adam, hayırlı-iyi adam, Kur'an'ı iyi okuyan, çok yönlü ilim sahibi, vakûr ve heybetli, dürüst, zekî, güvenilir, şeyh, dünyadan ümidini kesmiş, ilimden nasibi olan, vb. İbnü'l-Faradî bu terimlerden bazılarını ilk gruptaki âlimler için de kullanmaktaysa da bunu çok seyrek yapmakta ve bunları daha çok idareci ve tüccar vasıflı âlimler dışında kalanlar için kullanmaktadır.

Mâleka'da (Malaga) el-Kasaba'nın (Alcazaba) karşısında İbn Cebirol heykeli

Kurtuba'da La Juderia adıyla bilinen eski Yahudi mahallesinden bir kesit

Âlimlerle ilgili tanımlama kısmında şu noktaya da işaret etmemiz gerekir ki, İslam tarihi boyunca ilimlerin aktarılmasında merkezî yeri hep bilge kişi yani *hakîm* tutmuştur. Hakîm genellikle hekimdir, müelliftir, şâirdir, gökbilimcidir, matematikçidir ve hepsinden daha çok âriftir. Şahsında ilimlerin birliğini görmek mümkündür. Hakîm, bütün ilimleri aynı temel ilkelerin farklı uygulamaları olarak öğretmek suretiyle öğrencilerinin zihnine ilimlerin birliği düşüncesini daha baştan güzelce yerleştirir.

Şimdi Endülüslü âlimlerden bazılarını kısaca tanıyalım..

Abbâs b. Firnâs (ö.274/887), Ebu'l-Kâsım Abbâs b. Firnâs b. Verdûs: Endülüslü astronom, filozof ve şâir. Berberî asıllı âzatlı bir köledir. Kurtuba'da büyüdü ve orada tahsil gördü. Daha gençliğinde felsefe, kimya, astronomi ve edebiyat alanında adını duyurdu. Yaptığı ilmî ve edebî çalışmalar sayesinde Kurtuba'da I. Hakem'in sarayına girdi ve II Abdurrahman ile I. Muhammed dönemlerinde de mevkiini korudu.

Meraklı ve araştırıcı bir karaktere sahip olan Abbâs b. Firnâs, uzayı temsil eden bir gökküresi kurdu ve sonraları Avrupa'da astronominin gelişmesinde tesiri olan Sindhind tablolarının çizimlerini yaptı. Bir ara uçmayı denediyse de yaptığı uçuş takımında kuyruk kısmı bulunmadığı için inişi çok sert oldu ve ölümden zor kurtuldu. Abbâs b. Firnâs, bu deneme dolayısıyla havacılığın öncülerinden sayılmaktadır.

Yaptığı birçok keşifle ve Maşrık ilimlerini Mağrib ve Endülüs'te yayma çabalarıyla çağdaşlarının dikkatini çeken Abbâs b. Firnâs'a I. Hakem, *Hakîmü'l-Endelüs* unvanını vermiştir. Kendisi, Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Arûz*'unu en iyi anlayan ve açıklayan ilk Endülüslüdür. Mûsıkî ile de ilgilenmiştir. Kendisini çekemeyenler tarafından sihirbazlık ve zındıklıkla suçlandığı da rivâyet edilmektedir. İbn Hayyân'ın *el-Muktebes* adlı eserinde örneklerini verdiği bazı şiirlerinin dışında hiçbir eseri günümüze ulaşmamıştır.

Batalyevsî (ö. 521/1127), Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî: Endülüslü dil-edebiyat ve felsefe âlimi. Kurtuba mescidinde dil, edebiyat, lugat ve dinî ilimler okuttu. Felsefî eserlerinde din ile felsefe arasında çelişki bulunmadığını göstermeye ve özellikle Sokrat, Eflâtun ve Aristo gibi ünlü filozofların tek tanrı inancına sahip olduklarını ispata çalışarak felsefeyi Müslümanlara sevdirme amacını gütmektedir.

Bitrûcî, Ebû İshâk Nûrüddîn el-Bitrûcî el-İşbîlî: XII. yüzyılda yaşayan Endülüslü astronom. Kurtuba'nın kuzeyinde bulunan Bitrûc (Pedroche) şehrinde doğdu. Batı literatüründe Alpetragius adıyla tanınır. Ünlü filozof İbn Tufeyl'in talebesi ve İbn Rüşd'ün çağdaşıdır.

Kendisini şöhrete kavuşturan *Kitâbü'l-Hey'e*'dir. Bitrücî'nin savunduğu diğer bir husus da Güneş'in Venüs'ten aşağıda bulunması gerektiği idi. Ayrıca o, Merkür ile Venüs'ün Ay gibi ışıklarını Güneş'ten almadıklarına, bilakis birer ışık kaynağı olduklarına inanıyordu.

Bitrücî'nin astronomi sistemi XIII. yüzyıl Avrupa'sında büyük bir yankı uyandırmıştır. İngiliz astronomu William ondan alıntılar yapmış, Grosseteste ise çeşitli çalışmalarını bu sisteme dayandırdığı gibi, Batlamyus sistemini reddederken de onu kendine mâletmiştir. Roger Bacon *Commonia Naturolium* adlı eserinde Bitrücî'nin sistemini ayrıntılı bir şekilde ele alarak Batlamyus'unkiyle karşılaştırmıştır. *Opus Malus*

Tuleytula'da (Toledo) Transito Sinagogu

adlı eserinde ise onun gelgit teorisini tartışmıştır. Aralarında Bitrûcî'nin de bulunduğu İbn Bâcce, İbn Tufeyl, İbn Rüşd ve İbnü'l-Eflah gibi Endülüslü âlim ve filozofların, Aristocu fizik ilkeleriyle bağdaşmadığı gerekçesiyle Batlamyus astronomisine yönelttikleri eleştiriler Batı Ortaçağ'ında önemli yankılar yapmış, özellikle bu çalışmalar Rönesans döneminde Batlamyus'u eleştirenler için bir ilham kaynağı olmuştur.

Câbir b. Eflah (XII. yüzyıl), Ebû Muhammed Câbir b. Eflah el-İşbîlî: Batı'da Geber adıyla bilinen Endülüslü astronom. Ortaçağ'da İslam dünyasından çok Batı'da Batlamyus'u eleştiren bir astronom olarak tanınmıştır.

Câbir'i büyük bir üne kavuşturan, Batlamyus'un tanınmış eseri *el-Mecistî*'deki (Almagest) yanlışları düzeltmek üzere kaleme aldığı *Kitâbü'l-hey'e fî ıslâhı'l-Mecistî* adlı kitabıdır. Eserin giriş kısmına koyduğu küresel trigonometri bilgileri özellikle önem taşımaktadır. Repsold bütün astronomi tarihi kitaplarında *Câbir'in teodoliti* diye söz edilen âletin yapısını ortaya koymuştur. Avrupa'da bu âletten ilham alınarak muhtelif düzlemleri referans düzlemi alan bir gözlem âleti yapılmıştır ve bu âlet *turquetum* adıyla tanınmaktadır.

Câbir genellikle Batlamyus'u eleştiren astronom olarak tanınmaktadır. Hâlbuki onun ilme yaptığı en önemli katkı, Batı trigonometrisi üzerinde olmuş ve özellikle etkisi, 1460'tan önce yazılarak 1533'te yayımlanan *Regiomontanus'un De Triangulis* (üçgenler hakkında) adlı eserinde hissedilmiştir. Batı literatüründe bu konu ile ilgili bilgilerin çoğunun Câbir'den alındığı anlaşılmaktadır.

Cilyânî (ö. 602/1205-1206), Ebu'l-Fazl Abdüimün'im b. Ömer b. Abdullâh el-Cilyânî el-Gassânî el-Endelüsî: Endülüslü hekim, edîp, şâir ve mutasavvıf. Gırnata'nın Vâdîâş (Guadix) bölgesindeki Cilyâne'de (Juliana) doğdu (7 Muharrem 531/5 Ekim 1136). Kaynaklarda *hakîmü'z-zamân* unva-

Endülüslü Yahudilerin ilimlerin Avrupalılara naklinde büyük yeri vardır. (Fotoğraf: Tuleytula'da Santa Maria La Blanca Sinagogu'ndan bir kesit)

nıyla anıldığı ifade edilen Cilyânî tıp sahasında, özellikle göz hastalıktarı alanında otorite kabul ediliyordu. Aynı zamanda kimyager, matematikçi, mutasavvıf, edîp ve yazdığı kasîdelerle üne kavuşmuş bir şâirdi.

Ebu'l-Hayr el-İşbîlî (V./XI. yüzyıl), Ebu'l-Hayr eş-Şeccâr el-İşbîlî: *Kitâbü'l-filâha* adlı eseriyle tanınan Endülüslü âlim. İşbîliye'de doğdu. Bağ bahçe işleri ve ağaç dikim ve bakımıyla uğraşan bir kişi olduğu için kendisine şeccâr lâkabı verilmiştir. Ebu'l-Hayr eserini telif ederken şahsî tecrübelerinden, bağ, bahçe, park ve tarlalarla İşbîliye'nin Şeref denilen ormanlarında yaptığı gözlemlerden ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin (ö. 282/895) *Kitâbü'n-nebât*'ının İbn Uhtû Ganim tarafından yapılan altmış bölümlük şerhinden, İbn Vahşiye'nin *el-Filâhatü'n-Nabatiyye*'si ile İbn Vâfid, İbn Bessâl ve İbn Haccâc'ın kitaplarından ve bu eserlerde kullanılmış olan Aristo gibi klasik yazarların görüşlerinden faydalanmıştır.

Ebu's-Salt ed-Danî (ö. 529/1134), Ebu's-Salt Ümeyye b. Abdülazîz b. Ebu's-Salt ed-Dânî el-İşbîlî: Endülüslü filozof, şâir, müzisyen, tabip, tarihçi, astrolog ve mühendis. Ebu's-Salt, astronomiyle uğraşmış ve bu konuda eser yazmış ve rasat işiyle de yakından ilgilenmiştir.

Ebu's-Salt'ın çok iyi mûsıkî bildiği, güzel ud çaldığı ve lirik şiirler yazan ince ruhlu bir şâir olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Ayrıca mûsıkî alanında eserler kaleme almış, birçok anonim Mağrib şiirini bestelemiştir.

Hakîm el-Mağribî el-Endelüsî (ö. 549/1155), Ebu'l-Hakem Ubeydullâh (Abdullah) b. el-Muzaffer b. Abdullâh b. Muhammed el-Bâhilî el-Endelüsî: Endülüs asıllı edîp, hekim ve filozof. Meriye'de doğdu (486/1093). Hakîm el-Mağribî diye de tanınır. Gittikçe artan şöhretinin kendisine kazandırdığı sosyal çevre sayesinde Selçuklu ordusunun seyyar hastahanesine hekim olarak getirildi. Daha ziyade eczacılıkla meşgul oldu.

Gâfikî, Ahmed b. Muhammed (ö. 560/1165), Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Seyyid el-Gâfiki: Endülüslü botanik âlimi, hekim ve eczacı. Muhtemelen 494/1100 yılında

Kurtuba yakınlarındaki Gâfik Kalesi'nde doğmuştur. İbn Ebû Usaybia onun, yaşadığı dönemde basit ilâçların isim ve özellikleriyle yararlarını en iyi bilen âlim olduğunu söyler. Bir hekim olarak da gittiği her hastayı şifaya kavuşturup rahatlattığı ifade edilmektedir.

Gâfikî, Muhammed b. Kassûm (VII./XIII. yüzyıl), Muhammed b. Kassûm b. Eslem el-Gâfikî: Endülüslü göz hekimi. İbn Eslem el-Gâfıkî diye de anılır. Yazdığı *el-Mürşid fi'l-kühl* adlı eser, batılı araştırmacılar tarafından o devrin Doğu ve Batı İslam medeniyetlerinde tanınan bütün oftalmoloji bilgilerinin bir özeti olarak kabul edilir. Gâfikî'nin, göz patolojisinin genel patolojiyle olan bağlantısını tesbitte modern tıbba öncülük ettiği söylenebilir. Gâfikî, çocuklarda rastlanan göz hastalıklarını ayrı bir bölümde incelemesi, ilâçların terkibindeki maddelerin ölçülerine ve göz sağlığı için en başta sağlıklı beslenmeye dikkat çekmesi, tedavi metotlarına birçok alternatif getirmesi ve göz cerrâhîsi âletlerinin gelişmesine yaptığı katkı ile göz hekimliğine büyük hizmetlerde bulunmuştur. Kitabı, bu konuda İslam dünyasında yapılmış çalışmaların en önemlilerinden biri ve en genişidir.

Hafsâ er-Rekûniyye (ö. 586/1190), Hafsâ bintü'l-Hâc er-Rekûniyye: Gırnatalı kadın şâir. Gırnata'da, Zeyneb el-Vâdîâşiyye ve kız kardeşi Hamdûne ile şehrin kadısı Ebû Bekir Muhammed el-Gassânî'nin kızı Nezhûn gibi birçok kadın şâir arasında, hatta Muvahhidler devrinde yetişmiş diğer bütün kadın şâirler içinde geniş kültürü, edebî birikimi ve üstün şiir yeteneği bakımından onun seviyesine çıkabilen olmamıştır.

İbn Bâcce (ö. 533/1139), Ebû Bekr Muhammed b. Yahya b. es-Sâig b. Bâcce et-Tücîbî el-Endelüsî es-Sarakustî: Batı İslam dünyasında yetişen ilk Müslüman filozof. Sarakusta şehrinde muhtemelen 470/1077 yılında dünyaya geldi. İbnü's-Sâiğ olarak da tanınan İbn Bâcce, Batı literatüründe genellikle Avempace diye anılır. V./XI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Sarakusta şehrinin idareciliğini yapan Arap asıllı Tücîbîler'e mensuptur.

İbn Rüşd ile birlikte Endülüs'ün büyük filozofları arasında zikredilmektedir. İbn Tufeyl, İbn Bâcce'nin o döneme kadar Endülüs'te felsefî disiplinlerde yetişmiş en güçlü fikir adamı olduğunu kaydeder. Yaşadığı çağın imkânları ve şartları içerisinde felsefenin hemen hemen bütün alanlarına ilgi duymuş tipik bir Ortaçağ filozofudur. Onun özellikle astronomi ve tabiat felsefesinde birtakım yeni yorumlar getirdiği ve kendinden sonraki filozoflar kanalıyla Hristiyan Batı'da yankılar uyandırdığı bilinmektedir. Birçok araştırma, İbn Bâcce'nin hareket ve dinamik alanlarında ileri sürdüğü görüşlerin modern fiziğin kuruluş aşamasında ciddi katkılar sağladığını ortaya koymaktadır.

Kurtuba'da İbn Rüşd heykeli

İbn Berrecân (ö. 536/1142), Ebu'l-Hakem Abdüsselâm b. Abdirrahmân b. Ebi'r-Ricâl Muhammcd el-Lahmî: Endülüslü âlim ve mutasavvıf. Astronomi ve matematiğe de ilgi duymakla birlikte, daha çok tasavvufla meşgul olmuş, özellikle harflerin sırları konusundaki bilgisiyle tanınmıştır. İbn Meserre'nin temsil ettiği Endülüs tasavvuf geleneğinden çok, Gazzâlî'nin etkisinde kalmış ve onun tasavvuf anlayışını benimsemiştir. Kırâat, hadis, kelâm ve lisan ilimlerine vâkıf bir mutasavvıf olup *Endülüs'ün Gazzâlîsi* olarak tanınır. Oluşturduğu tasavvufî çevre Berrecâniyye adıyla varlığını sürdürmüştür.

Kurtuba'da İbn Hazm heykeli

İbn Cebirol (ö. 450/1058), Ebû Eyyûb Süleyman b. Yahya: İspanya'da yaşayan Yahudi filozof ve şâir. Yahudi literatüründe Selomon ben Yehudâh, Batı literatüründe Solomon ben Judah, Salomon İbn Gabirol olarak tanınmakta, Latince yazılarda Avicebron, Avengebirol, Avengebrol, Avencebrol ve Avicebrol şeklinde geçmektedir. İbn Cebirol, Sarakusta'da (Saragossa) iyi bir öğrenim gördü.

Temel felsefî görüşlerini *Yenbûcu'l-hayât (Mekor Hayyim)* adlı eserinde ortaya koymuştur. Onun felsefî görüşleri büyük ölçüde Yeni Eflâtunculuğa dayanır. Genel hatlarıyla felsefesinin fazla orijinalitesi olmamakla birlikte Yeni Eflâtunculuğu yorumlayışı dikkate alındığında kendine has bir kurgusunun bulunduğu söylenebilir. O, Endülüs'teki Yahudi şâirlerin en önde gelenlerinden sayılır. Şiirlerindeki görüşleri Tevrat üzerinde çalışanları etkilemiştir. Aynı zamanda bazı şerhleri Tevrat şârihleri nezdinde yankı yapmıştır.

İbn Cülcül (ö. 384/994), Ebû Dâvûd Süleyman b. Hassan b. Cülcül el-Endelüsî: Endülüslü hekim, tıp ve felsefe tarihçisi. Ebû Eyyûb künyesiyle de anılır. 333/944 yılında Kurtuba'da doğmuştur. 14 yaşında tıbba merak sarmış, 24 yaşına geldiği zaman hasta tedavi edecek derecede uzman bir hekim olarak tanınmış ve Kurtuba'nın ünlü hekimlerinden takdir görmüştür.

O bir hekim ve eczacılık uzmanı olması, fıkıh ve hadis bilmesi yanında, Arap dil bilimiyle de uğraşmıştır. Hayatının olgunluk döneminde Halife II. Hişâm'ın (976-1009) özel hekimliğini yapmış ve eserlerinin çoğunu bu sırada kaleme almıştır. 384/994 yılından sonra vefat ettiği sanılmaktadır. En meşhur eseri, *Tabakâtü'l-etıbbâ ve'l-hükemâ*'dır.

İbn Ebu'ş-Şükr (ö. 682/1283), Ebu'l-Feth Muhyiddîn Yahya b. Muhammed b. Ebi'ş-Şükr el-Magribî el-Kurtubî: Endülüslü matematikçi ve astronom. Hakîm el-Mağribî diye de anılır. Kurtuba'da doğdu ve burada öğrenim gördü. Başarılı bir astronom olup, Batlamyus'un 1 derecelik kirişin hesabında kullandığı denkleme yaklaşık bir çözüm sağlamış, daha sonra da Kâşî üçüncü derece denkleminden hareket ederek kesin çözüme ulaşmıştır.

Bûzcânî, bir yayın üçte birinin sinüsünü araştırırken 1 derecenin sinüsünü bulmuş, İbn Ebu'ş-Şükr de farklı bir metotla bu değere çok yakın başka bir değer elde etmiştir. Ayrıca daire çevresinin çapa oranı demek olan Pi sayısını (π) da bulmuş ve bu değeri Archimedes'in bulduğu değerle karşılaştırmıştır. İbn Ebu'ş-Şükr'ün astronomi, astroloji ve trigonometri alanında kaleme aldığı eserlerin çoğu günümüze kadar gelmiştir.

İbn Haldun (ö.808/1406): Tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı. Tunus'ta doğmuş fakat dedeleri Endülüs'ün İşbîliye şehrindendir. Hayatının ilk 20 yılını Tunus'ta, 26 yılını Cezayir, Fas ve Endülüs'te, 4 yılını yine Tunus'ta, son 24 yılını da Kahire'de geçirmiştir.

Merînî, Hafsî ve Abdülvâdî hanedanlarının yönetiminde bazen sultan ve emîrler kadar etkili olmuş, iktidarların el değiştirmesinde önemli roller oynamış, bu özelliğiyle hem desteğine ihtiyaç duyulan hem muhâlefetinden korkulan bir kişi durumuna gelmiştir. Diğer taraftan sık sık kabileler arasında dolaşarak bedevî kabile hayatını yakından tanımış, fırsat buldukça da ilim ve öğretimle meşgul olmuştur. Ünlü *Mukaddime*'sini böyle bir bilgi ve deney birikimiyle kaleme almıştır.

1363 yılında İbn Haldun, dedelerinin memleketi İşbîliye'de hükümet eden Kastilya Kralı I. Pedro'nun (1350-1369) yanına, Mağrib Hükümdarı ile Pedro arasındaki barış antlaşmasının tekîdine yönelik resmi bir görevle gitmiştir. Bir süre kalmak için İşbîliye'den Gırnata'ya geçmiştir.

Faslı Merînîler, Tunuslu Hafsîler ve Tilemsanlı Abdülvâdîler nezdinde icra ettiği siyasetiyle, genel olarak Mağrib ve Endülüs'ün idaresinde etkili olmuş bir isimdir. En meşhur eseri, *el-İber* adıyla bilinen umumi tarih kitabıdır.

İbn Hazm (ö.456/1064), Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî: Zahirî Mezhebi'nin en büyük temsilcisi, usûlcü, fakîh, muhaddis, tarihçi, edîp ve şâir. 994 tarihinde Kurtuba'da doğan İbn Hazm, Endülüs'ün sayılı zengin ve idâreci âilelerinden birine mensuptu. Kendisi de bazı Emevî emîrler ile bazı yerel emîrlere vezirlik yaptı.

Zâhirîlik düşüncesini benimsemekle kalmamış, aynı zamanda onu sistemleştirmiştir. Onun dinler tarihi sahasında en önemli eseri *el-Fasl fi'l-milel ve 'l-ehvâ ve'n-nihal*'dir.

Hadis hâfızı ve fıkıh ilminde ehl-i hadîsin temsilcisi kabul edilen İbn Hazm'a göre sünnet vahiy kaynaklı olup Kur'an'ın tefsiridir. Allah her ikisine de itaati emretmiştir.

İbn Hazm, Endülüs Emevî Devleti'nin çöküş döneminde yetişmiş olup bu coğrafyanın en verimli şâirlerinden birisidir. Aşk üzerine yazdığı psikolojik-felsefî çözümlemeler içeren *Tavku'l-hamâme*'siyle Arap edebiyatında romantizmin öncülüğünü yapmıştır. Ona göre bir dilin güçlü, zengin veya zayıf olması, dillerin orijiniyle değil o dili konuşanların içtimaî ve siyasî gücüyle orantılıdır. Devleti yıkılan, işgale uğrayan veya yurtlarından çıkarılan milletlerin dilleri zamanla zayıflayıp yok olur. Latince bildiği anlaşılan İbn Hazm, yer yer Arapça ile Latince'yi karşılaştırır.

Endülüs tarihine ve kültürüne vâkıf kimseler tarafından hayatı okunduğunda görülecektir ki, İbn Hazm homojen Endülüs kültürünü şahsında temsil eden tipik bir şahsiyettir.

İbn Liyûn İbn Üyûn (ö. 750/1349), Ebû Osman Sa'd (Saîd) b. Ahmed b. İbrâhîm et-Tücîbî el-Endelüsî: Endülüslü tıp ve zirâat âlimidir. Meriye'de zengin bir kütüphane kuran İbn Liyûn, temîn ettiği eserlerin tashihine itina göstermiş, onların çeşitli nüshalarını karşılaştırarak otantik metin tesisinin ilk örneklerini verenlerden olmuştur. Ayrıca zamanın ileri gelenlerinin ve ilim erbâbının kendisinden tıp tahsil etmek için etrafında toplandığı kaydedilmektedir. Eserleri arasında yer alan *Kitâbü ibdâ'i'l-melâha ve inhâi'r-recâha fi usûli'sınâa-*

Kurtuba'da Endülüs Evi'nden (Casa Andalusi) bir kesit. İster hür olsun isterse köle, Endülüs evlerinde yaşayan her insanın toplumsal ve hukukî statüsü belliydi. Herkes yerini ve hukukunu bilir, ona göre hareket ederdi.

ti'l-filâha, tarla ve bahçe ziraatına dâir 1300 beyitlik didaktik bir manzûme olup, İspanyolca tercümesiyle birlikte Joaquina Eguaras Ibanez tarafından yayımlanmıştır.

İbn Meserre (ö. 319/931), Ebû Abdiliâh Muhammed b. Abdullâh b. Meserre b. Nüceyh el-Cebelî: Tasavvufî eğilimleri ve Mu'tezilî görüşleriyle tanınan filozof. Kurtuba'da doğdu.

Kelimenin tam anlamıyla bir filozof olmaktan çok felsefe, kelâm ve tasavvufu birleştirme çabasında bir düşünür olarak görülmektedir. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî onu ilim, hal ve keşif bakımından ehl-i tarîkin en büyüklerinden saymış ve onun düşüncesini kabul etmiştir. Yahudi filozofu İbn Cebirol'ün de onun felsefesinden yararlandığı kabul edilir. İbn Meserre, *taklit ve teslim mezhebi*nin yani Mâlikîliğin hâkim olduğu Endülüs'te tasavvuf ve Mu'tezile görüşleriyle karışık felsefî fikirlerin temsilcisi sayılmış ve Endülüs düşünce tarihinde önemli bir şahsiyet olmuştur.

Endülüslülerin 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyılın başında İspanya meydanlarında dağ gibi yığınlar halinde papazlarca ateşe verilen binlerce kitabından artakalan az bir miktarı El Escorial'de toplanmıştır. Madrid'in 40 km kadar kuzeybatısında yer alır.

İbn Meymûn (ö. 601/1204), Ebû İmrân Mûsâ b. Ubeydillâh (Meymûn) el-Kurtubî el-İsrâîlî: Yahudi din âlîmi, filozof ve tabip. 30 Mart 1135 tarihinde Kurtuba'da doğdu. İslamî literatürde adı genellikle Mûsâ b. Meymûn veya kısaca İbn Meymûn şeklinde anıldığı gibi Mısır'da kaldığı süre içinde Yahudi cemaatinin liderliğini yaptığından kendisine *Reîs* de denilmiştir. Fransızca kaynaklarda Maîmonide, İngilizce ve Almanca kaynaklarda Maimonides diye geçer. Yahudi literatüründe İse Rabbi Moşeh ben Meymon olarak bilinir. Ayrıca bu isim zincirinin baş harflerinden hareketle Yahudi literatüründe Rambam şeklinde de adlandırılmaktadır.

Hayatının uzun bir dönemini Kuzey Afrika ve Mısır'da geçirmesine rağmen Kurtubî nisbesini kullanarak Endülüs asıllı olmasına vurgu yapmıştır. Uzun zaman önce Endülüs'e yerleşmiş bulunan kültürlü ve soylu bir Yahudi âilesine mensuptur. Genellikle Ortaçağ'ın, hatta bazılarına göre bütün dönemlerin en büyük Yahudi filozofu olarak bilinir.

Selâhaddîn-i Eyyûbî ve oğlu el-Melikü'l-Efdal Ali'nin özel tabibi oldu. Hükümdarlar, onun halka yönelik sağlık hizmetlerini devam ettirmesine engel olmadıkları gibi ilmî faaliyetlerini de rahatça sürdürmesine izin verdiler. 1172 yılında Yahudi cemaatinin dinî liderliğine seçilen İbn Meymûn, hayatının sonuna kadar ücretsiz olarak sürdürdüğü bu görevi sırasında Yahudi mahkemesi hâkimliği yanında, entelektüel ve manevî bakımdan Endülüs'tekilerden daha aşağıda bulduğu Mısırlı dindaşlarının dinî, ahlâkî ve kültürel bakımdan geliştirilmesi için çalışmalar yaptı. Yahudiler arasında yaygın olan hurafelerle mücadele etti, Yahudi teolojisine önemli katkılarda bulundu, iman ve ibadet esaslarını yeniden düzenledi ve bu düzenleme Doğu ülkelerindeki hemen bütün Yahudiler arasında yoğun ilgi gördü.

Hristiyan dünyasında İbn Meymûn'un eserleri erken dönemlerden itibaren Latince'ye çevrilmiş ve daha çok Rabbi Moyses adıyla Aziz Aquinas'ın eserlerinde zikredilmiştir. Onun etkileri Leibnitz ve Spinoza'ya kadar uzanmaktadır.

İbn Meymûn, modern Batı felsefesine öncülük eden bir düşünür olarak değerlendirilmekte, Yahudi entelektüel dünyasındaki etkisi konusunda ise rakipsiz kabul edilmektedir.

Kendi döneminden bu zamana kadar en fazla tartışılan Yahudi düşünür olarak bilinir. Bunun yanında, Yahudi şeriatına dâir eserlerinin tartışma götürmez otoritesi bulunmakta olup Yahudi inanç sistemi ve şeriatının uygulamalarında son noktayı koyan merci olarak kabul edilir. Onun 13 madde halinde yeniden düzenlemiş olduğu iman esasları Yahudi âmentüsünün nihaî şekli olarak günümüze kadar geniş ölçüde geçerliliğini korumuş, günlük dua kitaplarında dahi yer almıştır.

İbn Muâz (ö. 471/1079'dan sonra), Ebû Abdullâh Muhammed b. Muâz el-Ceyyânî: Astronomi âlimi. Latince'ye çevrilen eserlerinde adı Abenmoat, Abumadh, Abhomadh veya Abumoad şeklinde geçer. İbn Muâz ve Ebu'l-Hasan İbn Yûnus gibi Müslüman âlimler, güneşin doğuşundan önce ve batışından sonra ufuk üzerinde görülen aydınlığı *tan olayı* olarak adlandırmışlardır.

İbn Muâz, gündüz tanının başlangıcında ve akşam tanının sona erişinde güneşin depresyon açısının ufkun altında 18 derece olduğunu tahmin etmiştir ki günümüz modern astronomisi de bunu aynen benimsemiş durumdadır. O, trigonometrik-astronomik yolla atmosferin yüksekliğinin belirlenmesi problemini çözmüştür. Bu çözüm, yanlışlıkla İbn el-Heysem'e atfedilen *De crepusculis et nubium ascensionibus* ismiyle Latinceye çevrilmiş eserin içerisinde bulunmaktadır. Onun matematikle ilgili birçok çalışması günümüze kadar gelmiştir. İbn Rüşd cisim, yüzey ve çizgi ile beraber bir dördüncü büyüklük olarak açıyı düşünenler arasında İbn Muâz'ı da sayar.

İbn Rüşd (ö. 595/1198), Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî: Meşşâî okulunun son temsilcisi, filozof, fakîh ve hekim. Seçkin bir âilenin çocuğu olarak 580/1126 yılında Kurtuba'da doğdu. Kendisi gibi babası ve dedesi de Kurtuba'da kadılık yapmışlardı. Dedesi Ebu'l-Velîd Muhammed aynı zamanda Kurtuba Ulucamii'nin imamı idi. Düşünüre, kendisine adını veren dedesinden ayırt edilmesi için *el-hafîd* (torun) denmiştir.

Aristo'nun felsefî doktrinine sâdık kalarak eserlerini şerh ettiğinden İslam âleminde şârih, Lâtin dünyasında *commentator* unvanıyla tanınmış, Batı'da İbn Rüşd adının tahrîf edilmiş şekliyle Averroes olarak anılmıştır. İbn Rüşd ismi Endülüs'teki Yahudiler tarafından Aben Roşd diye telaffuz edilmiş, isim bazı İber dillerinde Aven Rosd şekline dönüştürülmüş, bu da Latince'deki bazı telaffuz özelliklerinin tesiriyle Averroes veya Latince çekim kurallarına uydurularak Averroys olarak söylenmiştir. İbn Rüşd'ün İslam toplumuna etkileri oldukça sınırlı kalırken Batı'ya etkileri hem çok yönlü olmuş hem de uzun asırlar devam etmiştir. Hatta günümüzde bir kısım bilim ve düşünce adamı İbn Rüşd'ün fikirlerinin modern bilim ve düşüncenin oluşumunda önemli roller üstlendiğini belirtmektedir. Nitekim Avrupa Birliği onu Avrupa'nın fikrî mimarlarından biri olarak kabul etmiştir. İbn Rüşd'ün Batı'ya etkileri Lâtin İbn Rüşdcüler, Skolastikler ve Yahudi İbn Rüşdcüler olmak üzere üç bölüm halinde incelenebilir. Buna bir de filozofun görüşlerinin modern düşünceye yansımalarını eklemek gerekir.

İbn Seb'în (ö. 669/1270), Ebû Muhammed Kutbüddîn Abdülhak b. İbrâhîm b. Muhammed b. Nasr b. Muhammed el-Akkî el-Gâfiki el-Mürsî er-Rakûtî: Sûfî filozof ve hekim. Felsefî görüşleri ve zâhidâne hayatı halkın dikkatini çekerek kısa zamanda şöhreti yayıldı. Nitekim Sicilya Kralı II. Frederick von Hohenstaufen'in, elçisi aracılığıyla Muvahhid Sultanı Abdülvâhid er-Reşîd'e gönderdiği felsefî soruları cevaplandırma görevi kendisine tevdi edilmiş ve İbn Seb'în *el-Kelâm ale'l-mesâili's-Sıkılliye* adlı eserini bu vesileyle kaleme almıştır.

İbn Seb'în'in intisap ettiği Şûziyye tarikatının onun fikrî şahsiyetinin şekillenmesinde rolü olmuştur. Filozofun etkileyici şahsiyeti ve aşırı fikirleri ismi etrafında bir tarikatın oluşmasına yol açmıştır. Seb'îniyye olarak anılan bu tarikatın mensupları, İbn Seb'în'in görüşlerini İslam dünyasının her tarafına yaymıştır. Adının bu kadar yankı ve tepki doğurmasında, çok sayıda mensubu bulunan söz konusu tarikatın örgütlenme tarzının rolü olmuştur. İbn Seb'în'in öğrencisi Şüsterî'nin yazdığı uzun bir kasîdede tarikatın silsilesi Hz. Peygamber'e değil Hermes'e dayanmaktadır. Sokrat, Eflâtun, Aristo ve Zülkarneyn adlarıyla devam eden silsile, İslam tasavvuf ve felsefe geleneğinin Hallâc-ı el-Mansûr, Ebû Bekir eş-Şiblî, Nifferî, Şehâbedin es-Sühreverdî el-Maktûl, İbnü'l-Fârız, İbn Meserre, İbn Sînâ, Nasîrüddîn-i Tûsî, İbn Tufeyl, İbn Rüşd ve İbnü'l-Arabî gibi ünlü isimleriyle devam etmektedir.

İbn Seb'în'in felsefesi, varlığın mutlak birliği fikrini esas alan bir ontoloji ile bu birliğin derin iç tecrübeyle kavranmasını (tahkik) öngören bir psikoloji ve epistemoloji üzerinde temellenmiştir.

İbn Tufeyl (ö. 581/1185), Ebû Bekr Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Muhammed b. Tufeyl el-Kaysî: Endülüslü filozof ve hekim. Gırnata'nın kuzeydoğusundaki Vâdîâş (Guadix) kasabasında dünyaya geldi. İyi bir tabip ve cerrah olarak yetişti ve mesleğini Gırnata'da icra etmeye başladı. Muvahhidî Halifesi Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdül-

El Escorial Kütüphanesi

mü'min'in sarayında başhekim ve vezir olarak görevlendirilmesi İbn Tufeyl'in hayatında bir dönüm noktası teşkil eder.

Felsefeye büyük ilgi duyan halife, İbn Tufeyl'i himâyesine alarak ona huzurlu bir çalışma ortamı sağladı. İbn Tufeyl'in şiir sanatındaki kabiliyeti de onun tabiplik ve vezirlik konumuyla zaman zaman irtibatlı olmuştur. İbn Tufeyl, Muvahhid halifesi Ebû Ya'kûb Yûsuf'un ölümü üzerine (580/1184) yerine geçen oğlu Ebû Yûsuf el-Mansûr tarafından da himâye edildi ve Ebû Ya'kûb'un ölümünden bir yıl sonra Merakeş'te vefat etti.

O, İslam tıp literatüründe kendi türünün en uzun manzûm eserini (*Urcûze*) kaleme almıştır. İbn Rüşd ile onun *el-Külliyyât fi't-tıb* adlı eseri etrafında müzakerelerde bulundu. Bilim tarihçileri, İbn Tufeyl'in astronomideki birikiminin tıptan daha ileri olduğu kanaatindedirler. Bunun sebebi, Batlamyus astronomi teorisine yöneltilen eleştirilerin Endülüs'teki öncülerinden biri olmasıdır.

İbn Tufeyl'in İslam Ortaçağı'ndaki doğrudan etkisi İbnü'n-Nefîs'in *er-Risâletü'l-kâmiliyye li's-sîreti'n-nebeviyye* adlı eserinde görülmektedir. İbn Rüşd gibi İbn Tufeyl'in de asıl önemli etkisi Batı düşüncesine olmuştur. Bu etki, *Hay b. Yakzân*'ın Moise de Narbonne tarafından 1349 yılında İbrânîce'ye tercüme ve şerh edilmesiyle başlar.

İbn Vâfid (ö. 467/1075), Ebu'l-Mutarrif Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdilkebîr b. Yahya b. Vâfid el-Lahmî: Endülüslü hekim ve eczacı. Tuleytula'nın köklü âilelerinden birine mensuptur. Batı literatüründe adı Abenguefit, Albenguefit, Abennufit, Abel Nufit ve Abencenif olarak geçer. Kurtuba'da hekim Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin derslerine devam etti. Tıpta daha çok Galen'in (Câlînûs), eczacılıkta ise Diskorides'in eserleri üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Felsefeye de yakın ilgi duyan İbn Vâfid'in bu konudaki çalışmaları günümüze gelmedi. Ancak Lâtin Ortaçağı'nda *Abenguefit philosoph* diye anılmasına bakarak bu alanda önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Kaynaklarda İbn Vâfıd'in zamanımıza ulaşmamış *el-Mecmû' fi'l-filâha* adlı tarım tekniklerine dâir zengin muhtevalı eserinden övgüyle bahsedilmesi onun botanik alanında da başarılı olduğunu göstermektedir.

İbn Zühr ve **Benî Zühr:** X-XIII. yüzyıllarda Endülüslü Benî Zühr âilesinden yetişen hekimler:

Ebû Mervân Abdülmelik b. Muhammed b. Mervân b. Zühr el-İşbîlî (ö. 470/1078), ülkenin çeşitli şehirlerine ve Merakeş'e kadar yayılan Benî Zühr âilesinden yetişen ilk hekimdir.

Ebu'l-Alâ b. Zühr b. Ebû Mervân b. Abdülmelik (ö. 525/1131), Benî Zühr âilesinden yetişen ikinci hekimdir. Adı Ortaçağ Batı kaynaklarında Aboali, Abuleii, Ebilule, Alguazir, Abulelizar ve Albuleizar şekillerinde geçer. İşbîliye Abbâdî Hükümdarı Mu'temid-Alellah onu özel hekimi olarak himâyesine aldı. Ebu'l-Alâ tıptaki geniş bilgisini uygulamaya geçirmekle ünlüdür. Onun, nabzına bakmadan ve idrar kontrolü yapmadan hastanın durumu hakkında teşhiste bulunmadığı bilinmekte ve uyguladığı bu yöntemle ünlü hekim Ebû Bekir er-Râzîyi hatırlattığı görülmektedir. İbn Ebû Usaybia da tedavide nâdir ilâçlar kullanmasına dikkat çeker. Ebu'l-Alâ kendinden önceki ve çağdaşı hekimlerin eserlerini incelemiştir. İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb*'ı o tarihte Endülüs'e ulaşmış ve çoğaltılarak bir nüshası ona takdim edilmişti. Fakat kitabı kütüphanesine koyacak kadar değerli bulmamış ve kenarlarını reçete yazmak için kullanmıştır.

Ebû Mervân Abdülmelik b. Ebu'l-Alâ b. Zühr (ö. 557/1162), Batı literatüründe Avenzoar ve Abhomeron diye geçer. Benî Zühr âilesinden yetişen üçüncü ve en meşhur hekimdir. İbn Zühr künyesi anıldığında ilk önce o akla gelir. Başarısı, geleneksel bilgi ve yöntemlerden çok klinik deneylere önem vermesinden kaynaklanıyordu. İşbîliye valisi İbrahim b. Yûsuf b. Tâşfîn'in hekimi oldu. Ebû Mervân sonraları Muvahhidlerin kurucusu Abdülmü'min el-Kûmî'nin veziri olmuş, ondan büyük saygı ve yardım gördüğü için de en meşhur eseri *Kitâbü't-Teysîr fi'l-müdâvât ve't-tedbîr*'i kendisine ithaf etmiştir. İbn Rüşd el-Külliyyât'ta, kendisinden 30 yaş büyük olan Ebû Mervân'dan istinsah etmek üzere *Kitâbü't-Teysîr*'i istediğini anlatır ve onu "zamanımızda tecrübî tıp alanında yazılan en mükemmel eser" diye tanımlar. İslam tıbbı üzerindeki çalışmalarıyla tanınan Gabriel Colin ve Rose Kuhne'nin doktora tezleri Ebû Mervân üzerinedir.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (ö. 638/1240), Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî:

Kurtuba'da Muhammed el-Gâfikî heykeli

Tasavvuf ve İslam düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sûfî müellif. 17 Ramazan 560/28 Temmuz 1165 tarihinde Endülüs'ün güneydoğusundaki Tüdmîr (Teodomiro) bölgesinin başşehri olan Mürsiye'de doğdu.

İbnü'l-Arabî'nin doğduğu dönemde Mürsiye, Muvahhidler'in idaresi altında bulunmakta ve kumandan İbn Merdenîş tarafından yönetilmekteydi. 26 yaşında iken Cezîretülhadrâ (Algeciras), Sebte, Fas ve Tilimsan yoluyla Tunus'a giden İbnü'l-Arabî, iki yıl sonra tekrar İşbîliye'ye döndü. Fas'tan ayrıldıktan sonra Gırnata ve Kurtuba'ya geçti. Bu onun doğup büyüdüğü Avrupa kıtasındaki son ikâmeti oldu. Merakeş'te iken aldığını söylediği manevî bir işaretle 596/1200 yılında Maşrık'a doğru yola çıktı. İbnü'l-Arabî, Mekke'de yaklaşık iki buçuk yıl kaldıktan sonra bir hac kafilesine katılarak Bağdad'a gitti (601/1204). Burada on iki gün kadar ikâmet edip Musûl'a geçti ve ertesi yıl Urfa, Diyarbekir, Sivas üzerinden Malatya'ya geldi. Bağdad'tan bu yana Sadreddin Konevî'nin

Kurtuba'da Endülüs Evi'nden (Casa Andalusi) bir başka kesit. Saklebîler Endülüs toplumunun bir parçasıydılar. Bunlar daha çok evlerde hizmetçi ve orduda paralı asker olarak istihdam edilmişlerdir.

babası Mecdüddin İshak ve Harranlı Ebu'l-Ganâim'in âzatlı kölesi Abdullah Bedr el-Habeşî de kendisine refâkat etmekteydi. Bu sırada ikinci defa Anadolu Selçuklu tahtına çıkan I. Gıyâseddin Keyhusrev eski dostu Mecdüddin İshak'ı Konya'ya çağırınca İbnü'l-Arabî de onunla beraber Konya'ya gitti. Halep ve Sivas'a yaptığı seyahatlerden sonra 615/1218 yılında Malatya'ya yerleşti. Dostu Mecdüddin İshak vefat edince vasiyeti üzerine dul kalan hanımıyla evlendi. Oğlu Sa'deddin Muhammed büyük ihtimalle burada dünyaya geldi.

İbnü'l-Arabî'nin vefatından sonraki zaman içerisinde onun getirdiği metafizik yorumlar yavaş yavaş kendi çekim alanını da oluşturmaya başlamış ve bu görüşler etrafında zamanla sınırları çok keskin olmayan bir düşünce okulu oluşmuştur. Onun görüşlerinin başta din olmak üzere edebiyat, mûsıkî, sanat, mimari, psikoloji ve pozitif bilim üzerinde tesirli olduğu görülmektedir. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* ve *Fusûsü'l-hikem*, müellifin en mühim eserlerindendir.

İbnü'l-Arabî'nin *vahdet-i vücûd* doktrinini temellendirirken naslar üzerinde yaptığı ve çeşitli tartışmalara yol açan te'villeri, yaratanla yaratıkları arasındaki kesin ayırımı ortadan kaldıran yaklaşımları, Hz. Peygamber'e beşer üstü bir mâhiyet tanıması, Şiî-İsmâilîler'den aldığı bazı ilkelerin yanında eski Mısır, Yunan ve Hint kültüründen gelen kavram ve problemleri tasavvufa taşıması, nihayet sisteminin bütünü itibarıyla dinler ve inanışlar arasında âdeta fark gözetmeyerek dinler üstü bir dini savunduğu izlenimi uyandıran hoşgörüsü gibi sebeplerle İslam düşünce tarihinde en çok tartışılan, lehinde ve aleyhinde en fazla fetvâ verilen bir düşünür olmuştur.

İbnü'l-Avvâm (ö. VI./X1I. yüzyıl), Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Muhammed b. Ahmed el-İşbîlî: Kitâbul-Filâha adlı eseriyle tanınan Endülüslü botanik âlimi. İşbîliye'de doğdu. Ziraat yanında tıp ve eczacılık konusunda da uzmandı. *Kitâbul-Filâha*, tarım ve hayvancılık üzerine o güne kadar yazılmış en kapsamlı eser olup, sadece İslam dünyasının değil bütün Ortaçağ ilim âleminin en göze çarpıcı çalışması olarak kabul edilmektedir.

35 Bölüm halinde düzenlenen eserin ilk otuz bölümü bitkilerin, beş bölümü ise evcil hayvanların yetiştirilmesine ayrılmıştır. Tarımla ilgili kısımda elli beşi meyve ağacı olmak üzere 585 bitki tanıtılmakta ve aşı yapma tekniği, toprağın yapısal özellikleri, gübreleme usûlleri, ağaç ve üzüm kütüklerine ârız olan çeşitli hastalıkların belirti ve görünüşleriyle bunların tedavi yolları gibi konular açıklanmaktadır.

İbnü'l-Baytâr (ö. 646/1248), Ebû Muhammed Ziyâüddîn Abdullah b. Ahmed el-Aşşâb el-Mâlekî: Endülüslü botanik âlimi. İbnü'l-Baytâr lâkabını babasının veterinerliğinden dolayı almıştır. Akdeniz havzasındaki ülkelerde araştırma yapmak amacıyla uzun sürecek bir yolculuğa çıktı. Önce Bicâye (Bougie), Kostantîne, Berka ve Trablusgarp gibi Kuzey Afrika şehirleriyle civarlarını dolaşarak yazmak istediği eserler için zengin malzeme topladı. 620/1223 yılının sonlarına doğru Anadolu'ya ulaşıp Selçuklu ve Bizans hâkimiyetindeki bölgeleri gezerek tıp, eczacılık ve botanik âlimleriyle tanıştı. Seyahatinin bu bölümünde Makedonya ve Ege adalarını da ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Limni Adası'nda bir cins topraktan teke kanıyla yoğrularak *tînü'l-mahtûm* yapıldığını ve oradaki Artemis tapınağının bakımını üstlenen bir kadının bu ilâç tabletlerini yapışına bizzat şâhit olduğunu söyler.

Seyahat dönüşü artık çağının en büyük botanikçisi kabul edilen İbnü'l-Baytâr topladığı zengin bitki koleksiyonuyla İskenderiye'ye gitti. Mısır Eyyûbî hanedanından el-Melikü'l-Kâmil Muhammed kendisine büyük itibar göstererek ona

Mısır botanikçileri başkanı (reîsülaşşâbîn) unvanını verdi. Daha sonraki seyahatlerinde Diyarbakır, Urfa, Musûl, Lübnan, Kudüs ve Hicaz bölgelerini gezerek malzeme topladığını belirtilir. İbnü'l-Baytar Doğu ve Batı Ortaçağı'nda bilgi, görgü ve tecrübesini arttırmak ve yazacağı eserlere malzeme toplamak için üç kıtayı gezen ender müelliflerden biridir. Ayrıca topladığı, tabâbette kullanılan bitki türlerinden ve besin maddelerinden oluşan malzemeyi bütün özellikleriyle tanıtmış, adlarını Arapça, Berberîce, Latince, Grekçe ve Farsça olarak yazıp karışıklığa yer vermemek için harekelemiştir. Bilhassa öğrencisi İbn Ebû Usaybia'nın anlattıklarından hareketle onun alanında çağının en büyük âlimi olduğu kabul edilmektedir. İbnü'l-Baytâr Dımaşk'ta ansızın ölmüştür. Basit ilâçlar konusundaki Arapça kitapların en önemlisi ve en güvenilir olan eseri *el-Müfredât*'tır. Başka önemli eserleri de vardır.

İbnü'l-Gurbâlî (ö. 403/1013), Ebû Bekr Abdullah b. Hüseyn b. İbrâhîm b. Hüseyn b. Âsim es-Sekafî el-Kurtubî: Astronomi-meteoroloji âlimi, edîp ve şâir. Endülüslü seçkin bir âilenin çocuğu olarak Kurtuba'da doğdu. Özellikle astronomi, meteoroloji, ziraat ve coğrafya gibi ilim dallarında geniş bilgiye sahip olan İbnü'l-Gurbâlî, bu konularda kaleme aldığı *Kitâbü'l-Envâ ve'l-ezmine* adlı eserinde kendinden öncekilerden intikâl eden bilgileri tenkide tâbi tutmuş ve bizzat ilmî gözlemlerde bulunarak müphem noktalara açıklık getirmeye çalışmıştır.

İbnü'r-Rûmiyye (ö. 637/1239), Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Halîl Müferric el-İşbîlî: Hadîs, fıkıh, tefsir ve nebâtât âlimi, eczacı. Bir dükkân açarak muhtelif bitkileri ve bunlardan elde ettiği ilâçları satmaya başladı. İlm-i nebât konusundaki bilgisini arttırmak için yabancı dil öğrenen İbnü'r-Rûmiyye, bitkiler üzerinde keşiflerde bulundu.

Devrinin önde gelen nebâtât âlimi ve eczacısı oldu. Aynı zamanda o, muhaddislerin hayatını ve güvenilirlik derecelerini çok iyi bilen bir münekkitti. Mâlikî Mezhebi'ne mensup iken Zâhiriyye'ye geçip İbn Hazm'ın bütün eserlerini okuduktan sonra onların yayılması için büyük bir servet harcayan İbnü'r-Rûmiyye, ehl-i re'ye şiddetle karşı çıkmıştır.

İbnü's-Saffâr, Ebu'l-Kâsım (ö. 426/1035), Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Abdullâh b. Ömer b. es-Saffâr el-Gâfikî el-Endelüsî: Astronom ve matematikçi. Endülüs'te bilimin öncüsü sayılan astronom ve matematikçi Mecrîtî'nin öğrencisi oldu. Daha çok eğitim ve öğretim alanındaki çalışmalarıyla tanınmış ve arkasından sadece astronomi konusunda iki eser bırakmıştır. Eserinde yeni üsturlap çizimlerine de yer vermiştir.

Kurtuba'da İbn Meymûn heykeli

İbnü's-Semh (ö. 426/1035), Ebu'l-Kâsım Asbağ b. Muhammed b. es-Semh el-Gırnâtî: Matematik ve astronomi âlimi. Kültürlü bir âilenin çocuğu olarak Kurtuba'da doğdu. Küçük yaştan itibaren aklî ilimlere merak duyan İbnü's-Semh, döneminde Endülüs'ün en meşhur matematikçisi olan Meslem b. Ahmed el-Mecrîtî'den matematik ve astronomi okudu. Ayrıca tıp alanında da bilgi sahibiydi. *el-Amel bi'l-usturlâb* ve *ez-Zîc alâ mezhebi's-Sindhind*, önemli eserlerinden yalnızca ikisidir.

İbnü'z-Zerkâlî (ö. 493/1100), Ebû İshâk İbrâhîm b. Yahyâ en-Nakkâş el-Tuleytûlî el-Kurtubî: Endülüslü astronom. Lâtin kaynaklarında adı Azarquiel, Arzachel, Azarchel, Arzakal ve Elzarkal şeklinde geçer. Batılı ilim adamlarının çoğu onu Yahudi kimliğiyle tanıtmaktaysa da, Fransız ilimler tarihçisi Pierre Duhem, *Le systeme du monde, histoire des doctrines cosmoiogiques de Platon â Copernic* adlı eserinde onun Müslüman olduğunu ispat etmiştir.

454/1062 yılında Tuleytula emîri Yahya b. İsmail el-Me'mûn tarafından kurulan astronomik gözlem heyetinin üyeliğine, daha sonra da başkanlığına getirildi. Tuleytula'nın büyük

hayranlık uyandıran su saatlerini imâl etmesiyle ün kazandı. ez-Zerkâlî'nin saatleri oldukça kesin bir ay takvimini esas alıyordu ve bir ölçüde Avrupa'da XVII. yüzyılda yaygın olan saatlere öncülük etmişti. ez-Zerkâlî, Kastilya-Leon Kralı VI. Alfonso'nun 1085 yılında Tuleytula'yı zaptetmesinin ardından Kurtuba'ya yerleşmiş ve çalışmalarını burada sürdürerek Regulus yıldızının boylamını ve gezegenlerin en yüksek noktalarını belirlemiştir. Astronomi tarihinde çok önemli buluşlarıyla kendine yer edinmiştir. Onun Arap-İslam dünyasında *safîha zerkâliyye* ve modern araştırmalarda ise *evrensel disk* olarak bilinen usturlabı, X. Alfonso tarafından hazırlatılan *Libros del saber de astronomía*'da ayrıntılı bir şekilde tarif edilmiştir. Avrupa ez-Zerḳālî'nin evrensel diskini ve buna dair yazdığı eserini, *Libros del saber de astronomía*'da yer almasından yarım yüzyıl önce tanımıştır.

İdrîsî, Şerîf (ö.548/1154), Ebû Abdullâh Muhammed Muhammed b. Abdullâh b. îdrîs eş-Şerif es-Sebtî es-SıkılIî: İslam coğrafyacısı ve botanik âlimi. Septe'de doğmuş, Palermo'da vefât etmiştir. Tahsilini Kurtuba'da yapmıştır. İdrîsîler'in kurucusu I. İdrîs'in soyundandır.

Eğitimini tamamladıktan sonra seyahatlere çıkmış, bu arada Sicilya Adası'na gitmiştir. Orada Kral II.Roger'in sarayındaki bilginler arasına katılmış ve itibar görmüştür. Kral Roger, İdrisî'nin başkanlığındaki coğrafyacı bilginlere gümüş bir yer küresi maketi yaptırdı. Bilginler bu maketin üzerindeki yer haritasında adı geçen yerleri tanıtan Arapça bir coğrafya kitabı yazdılar. O eser, *Kitâbü nüzhetü'l-müştâk fî ihtirâki'l-âfâk* veya *el-Kitâbü'r-Rucârî* ya da *Kitâbü Ruger* adıyla anılmaktadır.

Kâdî İyâz (ö. 544/1149), Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî: Mâlikî kadısı, hadis, fıkıh ve dil âlîmi. Sebte kadılığına getirildi (Safer 515/Mayıs 1121). 531/1137 yılında Sebte kadılığından Gırnata kadılığına tayin edildi.

Bidat ve hurâfeden uzak inancı, zâhidâne yaşayışı, İslâmî konulardaki tavizsiz tutumu ve talebelerine karşı mütevazı kişiliğiyle tanınan Kâdî İyâz zekâsı, etkileyici konuşması, hazırcevaplığı yanında Mağrib hattını güzel yazması gibi özellikleriyle de anılmaktadır. Kaynaklarda çoğu hadis, usûl-i hadîs ve tarih sahasında olmak üzere kırk civarında eser kaleme aldığı belirtilmiştir. Ayrıca ricâlü'l-hadis, kırâat ve Kur'an ilimleri, fıkıh ve usûl-i fıkıh, kelâm, ensâb, Arap dili ve edebiyatı alanlarında da söz sahibi olduğu belirtilen Kâdî İyâz, devrinin hadis imamı diye anılmış, Ebû Ali es-Sadefî'nin *Sahîh-i Buhârî*'nin yegâne nüshasından mukabele ettiği nüsha Mağrib'de büyük ölçüde onun vasıtasıyla yayılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm sûreleri ve Hz. Peygamber'in methi hakkında kasîdeler yazmıştır. Onun *eş-Şifâ' bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ (Şifâ-i Şerîf)* adlı kitabı İslam dünyasında bilinen eserlerden birisidir.

Kırbelyânî (ö. 761/1360), Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî b. Ferec el-Kırbelyânî el-Fihrî: Endülüslü hekim ve tıbbî bitkiler uzmanı. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra tıbbî bitkiler üzerinde çalışma yapmak amacıyla çeşitli bölgeleri dolaşıp örnekler toplamaya başladı. Bir yandan konunun uzmanlarından ders alırken bir yandan da onların eserlerini istinsah ederek basit ve birleşik ilâçlar alanında uzman oldu.

Kırbelyânî'nin günümüze ulaşan tek eseri *el-İstiksâ ve'l-ibrâm fî ulûci'I-cirâhât ve'l-evrâm*'dır. *el-Cirâhâtü's-suğrâ* diye de anılan ve bir cerrahî el kitabı mâhiyetinde olan eser, Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin eserinden sonra Endülüs'te kaleme alınan tıp kitaplarının en önemlisi sayılır.

Endülüs'te yetişen hekimler arasında ez-Zehrâvî genel cerrah, Kırbelyânî ise tümör, yara ve kırıklar üzerinde uzmanlaştığından özel cerrah olarak nitelendirilmektedir. 1935 yılında H. P. J. Renaud, "Gırnata'da Bir Müslüman Cerrah" başlığıyla yayımladığı makalede, Kırbelyânî'nin başarılarından söz ederken özellikle *en-nugle* denilen tümörün *phlegmon* olduğuna ve bunun habis türüne *anthrax* (şarbon) denildiğine dikkat çekmiş, bu hastalığın teşhis ve tedavisi hakkında Kırbelyânî'nin gösterdiği başarıyı övmüştür.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed (ö. 671/1273), Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferh el-Kurtubî: Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi. Kaynaklarda *ilimde derya* olarak vasıflandırılmıştır. *el-Cami' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin li-mâ tedammenehû mine's-Sünneti ve âyi'l-Furkân* adlı tefsir kitabıyla meşhurdur.

Mecrîtî (ö. 398/1007), Ebu'l-Kâsım Mesleme Ahmed el-Farazî el-Mecrîtî: Endülüslü matematikçi ve astronomi âlimi. Mecrît'te (Madrid) doğdu. Erken yaşlarda Kurtuba'ya yerleşerek matematik âlimi Abdülgâfir b. Muhammed'den ders aldı. Büyük bir ihtimalle Halife III. Abdurrahman'ın gözetiminde oluşturulan eski kültürlere âşinâ âlimler topluluğuyla irtibatı vardı ve sarayda astronom olarak görev yapıyordu. Batlamyus'un *el-Mecistî*'si üzerinde çalıştı, Hârizmî'nin *Zîc*'ini inceleyerek bazı yerlerini değiştirdi. 369/979 yılında astronomi gözlemlerinde bulundu. Resû'ilü İhvâni's-Safâ'yı Endülüs'te tanıtan odur. Kurtuba'da vefat etti.

Matematik ve astronomi konusunda Endülüs'ün en seçkin bilginlerinden olan ve Endülüs'ün Öklid'i (Euclides) diye anılan Mecrîtî bu düzeye, Doğu İslam ülkelerine yaptığı bir

el-Hamrâ'dan bir sütun başı örneği

seyahat sırasında eline geçen eserler üzerindeki çalışmaları sonucunda ulaşmış, Endülüs'teki astronomi ve matematik ancak onun çalışmaları sayesinde müstakil birer ilim dalı haline gelmiştir. Mecrîtî Mağrib'in ilmî geleneğinde kendinden sonraki bilginleri ciddi biçimde etkileyen bir otorite olarak kabul edilmiştir. Onun bu etkileyici otoritesi Batı için de geçerlidir.

Zehrâvî, Ebu'l-Kâsım (325-404/936-1013), Ebu'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî: Tabip, hakîm. Tıbbın müstakil bir ilim haline gelmesinde etkili olan birkaç tarihî şahsiyetten biridir. Hemofiliye dâir yaptığı tespit ve müşâhedeler son derece önemli buluşlardır. Yaraların tadavisi ile mesânede biriken taşların yok edilmesi konusunda yaptığı çeşitli operasyonel tedaviler XIX. yüzyıla gelinceye kadar aşılamamıştır.

Ameliyatlar sırasında büyük damarların bağlanmasını ve kanamanın durdurulmasını bulan da ez-Zehrâvî iken, bu buluş da diğerleri gibi başkaları tarafından çalınmış ve Fransız operatör Pare'ye (1552) mâl edilmiştir.

Bu Müslüman tabip ez-Zehrâvî, operatörlüğe yeni başlayacak olan tabiplere yapay dikişleri, karın yaralarında sekiz dikişi ve bir ipliğe geçirilen iki ayrı iğneyle dikişi öğretmiştir. Aynı zamanda, kedi bağırsaklarından ameliyat dikiş ipliği yapmayı beceren ilk tabip de kendisidir.

Kırık ve çıkıklarda yapılan alçı sargısından özelikle yaranın bulunduğu yerde bir pencere açmak suretiyle yaranın rahatlatılması ve dışarıdan pansumanla tedavi edilmesi yöntemini de ilk kez bulan ve uygulayan, alçı sargının yumuşak bezle doldurulmasına itina gösterilmesini tavsiye eden de ez-Zehrâvî'dir. Ayrıca, ameliyatlarda kullanılan âletlerden çok azını bilen batılı operatörlerin ve özellikle o zamanın göz ve diş doktorlarının hiç görmedikleri ameliyat âletlerinin modellerini çizerek tıp tarihinde büyük bir çığır açan da yine ez-Zehrâvî'dir.

Öğrenme tutkusu, kültürel sentez ve ideal medeniyet örneği (değerlendirme)

Endülüs İslam dünyası, İslam medeniyetinin yeni bir hamle, yeni bir dinamizm kazandığı yerdir. Sekizinci asırdan itibaren parlamaya başlayan İslam medeniyeti, hamleci gücünü Doğu'da kaybetmeye yüz tutunca Müslüman İspanya'da canlanma imkânına kavuştu. Tıpta, eczacılıkta, astronomide, fizik ve matematikte dünya çapında bilginler yetişti. Bu ilmî ortamda fikir hayatı da çok gelişti. Bunlar arasında büyük fikir adamları ve filozoflar yetişti. İbn Tufeyl (Abentofol, 1106-1186), İbn Bâcce (Avenpace, Avempace, 1160?-1138), İbn Rüşd (Averroes, 1126-1198) ve İbn Meymûn bu mütefekkirlerin en büyükleri ve en meşhurlarındandır.

Endülüs tefekkürü, Doğu'daki Müslüman düşünürlerin bir taklidi ve tekrarı olmaktan kurtulmuş, özgünlüğü olan bir düşüncedir. Endülüslü Müslüman mütefekkirler, özgünlükleri ile İslam tefekkürüne ve medeniyetine hamle kazandırmışlardır.. Endülüs tefekkürü, çok yönlü ve derinliğine bir tefekkür olup, Batı'ya da tesirleri o derece derin olmuş ki âdeta Batı medeniyetinin kaynağını teşkil etmiştir.

(Süleyman Hayri Bolay)

Batı'da 940'ta doğan ve 1003'te Papa olarak ölmüş olan Gerbert ve Doğu'da 980 yılında doğan ve 1037'de ölmüş olan İbn Sînâ. Her ikisi de toplumlarında yüksek mevkileri işgal eden, her ikisi de tutkulu, entelektüel bir meraka sahip şöhretli insanlardı.. Gerbert, Aurillac yerine Buhara'da doğmuş ve eğitimini Rheims yerine Bağdad yahut İsfahan'da görmüş olsaydı, kendisini entelektüel bakımdan Batı'dakinden daha uygun ve elverişli bir toplumda bulacak ve arzuladığı bütün kitaplara sahip olabilecekti. İbn Sînâ Gerbert'den aşağı yukarı kırk yıl sonra Buhara'da doğdu, 1037 yılına dek yaşadı ve İsfahan'da öldü. Papaz, keşiş, piskopos, Papa, dehşetengiz tasarılarını gerçekleştirmek için güçsüz halk arasındaki bir siyasi entrikacı olan Gerbert'in tersine İbn Sînâ, herhangi bir dinî sıfatı olmayan halktan biri, bir devlet görevlisi, bir tabip ve bir saray filozofuydu.. Batı Avrupa'da bu dönemde rüyası bile görülmeyen zenginlikler bir çocuğun elinin altındaydı. Genç bir delikanlıyken Aristo'nun Metafizik'inin uzun ve zahmetli tetkikini bitirerek mantık, tabii bilimler, matematik ve kadîm Grek metafiziğini yutarcasına okumuştu. Üstelik bütün bunlar yalnız başına yürütülen çalışmalar değildi. İki yüz yıllık bir geçmişe sahip olan İslam bilim geleneğinin bütünleyici bir parçasıydı. İbn Sînâ bize Buhara sultanının kütüphanesinin bir tasvirini bırakmıştır. Bu kütüphane, her bir bilim dalı hakkında eski yazarlara dâir genel bir kanaatin elde edilebildiği bir katalogla, her biri kitap sandıklarıyla dolu, her biri tek bir konuya (dil ve şiir, hukuk, mantık, tıp, vs.) hasredilmiş pek çok odadan teşekkül ediyordu. Batı'da Ortaçağ'ın sonuna dek buna benzer (halktan hiç kimse buna yaklaşan bir şeye zaten sahip değildi) hiçbir şey yoktu.. Ortaçağ, İslam'ın altın çağı idi..

(Richard W. Southern)

Maleka (Malaga) / Frigiliana Köyünden bir başka kesit

Avrupa kıtasında İslam'ın varlığı (Endülüs), Avrupa'nın yok olmasına neden olmadığı gibi Müslüman, Hristiyan ve Musevi halklar arasında ender rastlanan verimli bir birliktelik oluşturarak bilimde, felsefede, kültürde ve sanatta daha önce eşi görülmeyen bir kalkınma sağladı.. İspanya'da, tam 800 yıl yaşayacak parlak ve çok kültürlü bir toplumun temelleri atılmış oldu.. Hristiyanlar Müslümanları taklit ettiler.. Onların müzik ve edebiyatlarından büyük ölçüde etkilendiler.. Daha zarif bir yaşam tarzı için gösterilen bu çabaların izlerini bugün Avrupa dillerinde Arapça'dan alınan kelimelerde görmekteyiz..

Dinler arasında, Kuran'ın Kutsal Kitaptan sayılan halklar için koyduğu kurallardan hareketle, bir hoşgörü hâkimdi.. Günlük yaşamda beş dil kullanılmaktaydı (Endülüs Arapça'sı, Romanca ya da İspanyolca, Klasik Arapça, İbranice ve Latince).. Gırnata, dünyanın bu en güzel şehri.. Bu kent, convivencia adıyla Hristiyan, Musevi ve Müslümanların birlikte yaşayabileceğini gösteren bir sembol oldu. Uzun yıllar alan istilâ (Reconquista hareketi) döneminde Hristiyan işgalciler üstün bir medeniyetle karşılaştılar. İslam daha fazla kentleşmiş, teknikte ileri, ruhsal olarak gelişmiş, dünyaya açık bir medeniyet idi.

Kardinal Ximenes 1499'da Granada'da 80.000 Arapça kitabı meydanlarda yaktırmıştı.. Bu tarihten üç yıl sonra da Müslümanları, Hristiyanlığı kabul etmek, iltica veya ölüm seçenekleriyle karşı karşıya bırakmıştı. Hristiyan olmayı reddeden yarım milyon Musevi de sürgün edilmişti. Günümüzde Bosna'nın yakalandığı ırkçılık çılgınlığına, (Hristiyan) İspanya o tarihlerde yakalanmıştı.. 1258'de Moğollar'ın Doğu'da ve Bağdad'ta yaptıkları tahribat ve ayrıca Hristiyanların Müslümanları İspanya'dan sürgün etmeleri (yani Endülüs'ün kaybı), İslam dünyasının hâlâ acısını çektiği ekonomik ve kültürel duraksamanın başlangıcıdır..

Modern Avrupa, normal olarak hayal edemeyeceğimiz ölçüde İslam kültüründen etkilenmiştir. Avrupa, bir Doğu-Batı kültürleri bileşimidir.. İslam'ın yeşil rengi ve İslam öğesi olmayan bir Avrupa Birliği düşünmek artık mümkün değildir. (Ingmar Karlsson)

Batı, hikmeti kaybettiği için gâyesini de kaybetmiştir. Dengeli ve ideal medeniyetin numunesi Endülüs Medeniyeti olmuştur.

(Roger Garaudy)

O dönemin Müslüman İspanyalıları, Avrupa'da hiçbir zaman görülmemiş en parlak medeniyetin mirasçıları olduklarının bilincindeydiler. (Rodrigo de Zayas)

İspanya Rönesans'ı, Endülüs'ü gölgede bırakmak isteyen bir kavram.. 12'nci yüzyıldan önce Emevî İspanya'sında yani Endülüs'te ortaya çıkan parlak medeniyet, böyle Hristiyan-Yahudi-Müslüman işbirliği ve diyalogunun yarattığı bir medeniyet, ondan sonra ne Avrupa ne Asya'da görüldü.. Bugünün İspanya'sında Sevilla Sarayı, yani Alkazar'ı en güzel Müslüman eseridir.. 15'inci yüzyıldaki sürgün ve engizisyon ise İspanya'yı bilgili ve becerikli iki halktan, yani Yahudiler ve Müslümanlardan mahrum etti; fakirleşme ve üretim düşüklüğü İspanya'yı girdaba sürükledi.

(İlber Ortaylı)

Edebî estetik patlamasının bir öyküsü olarak ele alınan XVI. yüzyıl İspanyasının öyküsü, aslında bir zamanların İspanya'sını şekillendiren diğer iki kültürün zoraki yok edilişinin trajik öyküsüdür. (Maria Rosa Menocal)

el-Hamrâ, Müslüman cenneti..

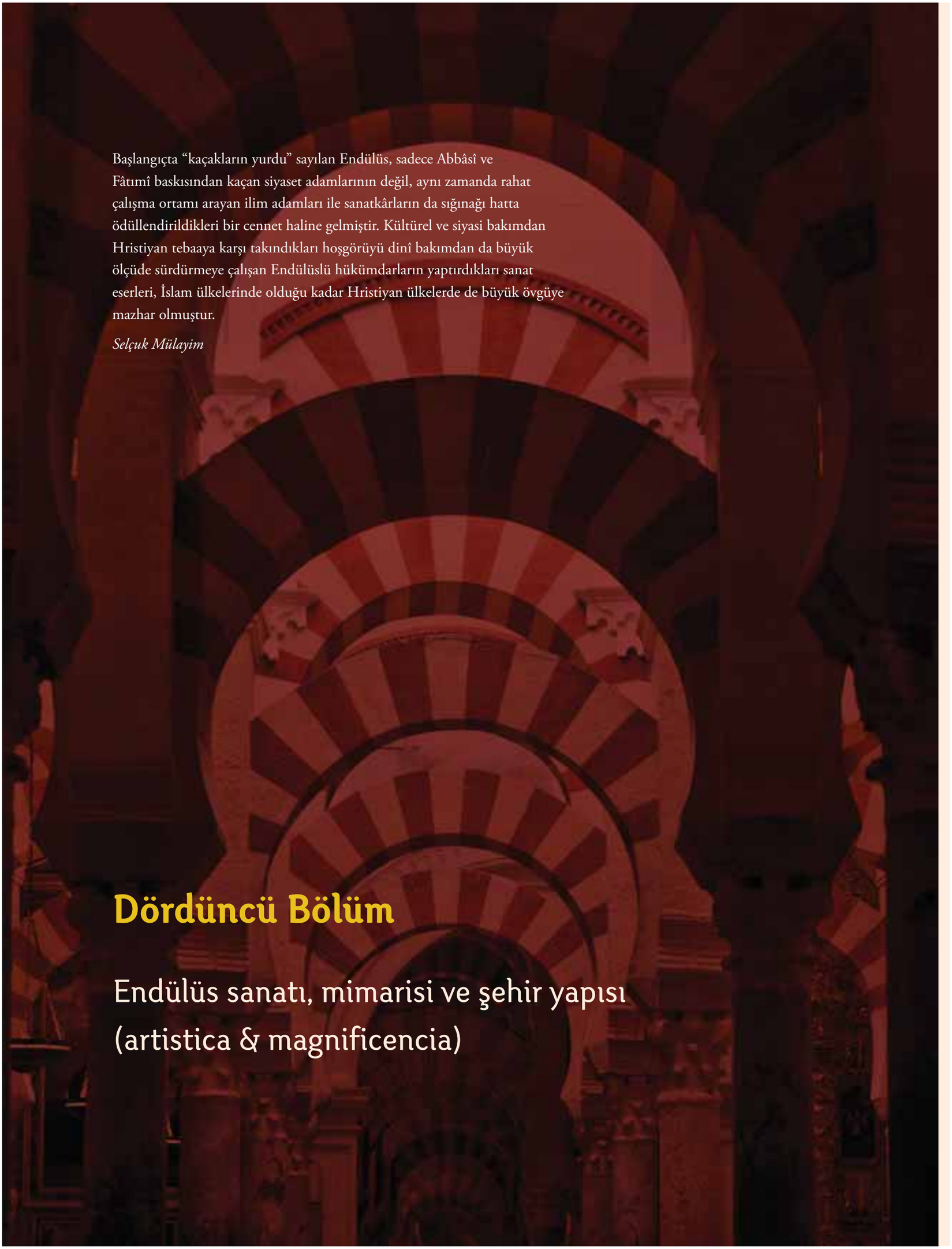
(Washington Irwing)

Bütün dünyada kabul edildiği gibi, bugün Endülüs kelimesi, Müslümanların kafasında geçmişin ihtişâmını ve şânını canlandırır. Fakat aynı zamanda da Ortaçağ'da İslâmiyet'in gücünün doruğunda olduğu günlerin geride kaldığını hatırlatarak hüzün doğurur. İspanya'daki 800 yıllık Müslüman yönetimi, Müslüman-Hristiyan-Yahudi kültürlerinin yan yana geliştiği zengin bir kültürel, düşünsel, ticarî hayat meydana getirerek bütün Avrupa'da uygarlığın doruk noktalarından biri olmuştu.

(Graham Fuller)

Endülüs'te tarım teknikleri çok gelişmiş düzeydeydi ve ülkenin refahının temelini teşkil ediyordu. Bunda sulama tekniklerinin gelişmesi büyük bir etkendi. Yeraltı sularını yüzeyde kullanıma sokmak ve ırmakların akışını düzenlemek için kullanılan su depoları ve su çarklarından (nâûre, noria) ülkenin her yanında çok yaygın şekilde yararlanılıyordu.

Başlangıçta "kaçakların yurdu" sayılan Endülüs, sadece Abbâsî ve Fâtımî baskısından kaçan siyaset adamlarının değil, aynı zamanda rahat çalışma ortamı arayan ilim adamları ile sanatkârların da sığınağı hatta ödüllendirildikleri bir cennet haline gelmiştir. Kültürel ve siyasi bakımdan Hristiyan tebaaya karşı takındıkları hoşgörüyü dinî bakımdan da büyük ölçüde sürdürmeye çalışan Endülüslü hükümdarların yaptırdıkları sanat eserleri, İslam ülkelerinde olduğu kadar Hristiyan ülkelerde de büyük övgüye mazhar olmuştur.

Selçuk Mülayim

Dördüncü Bölüm

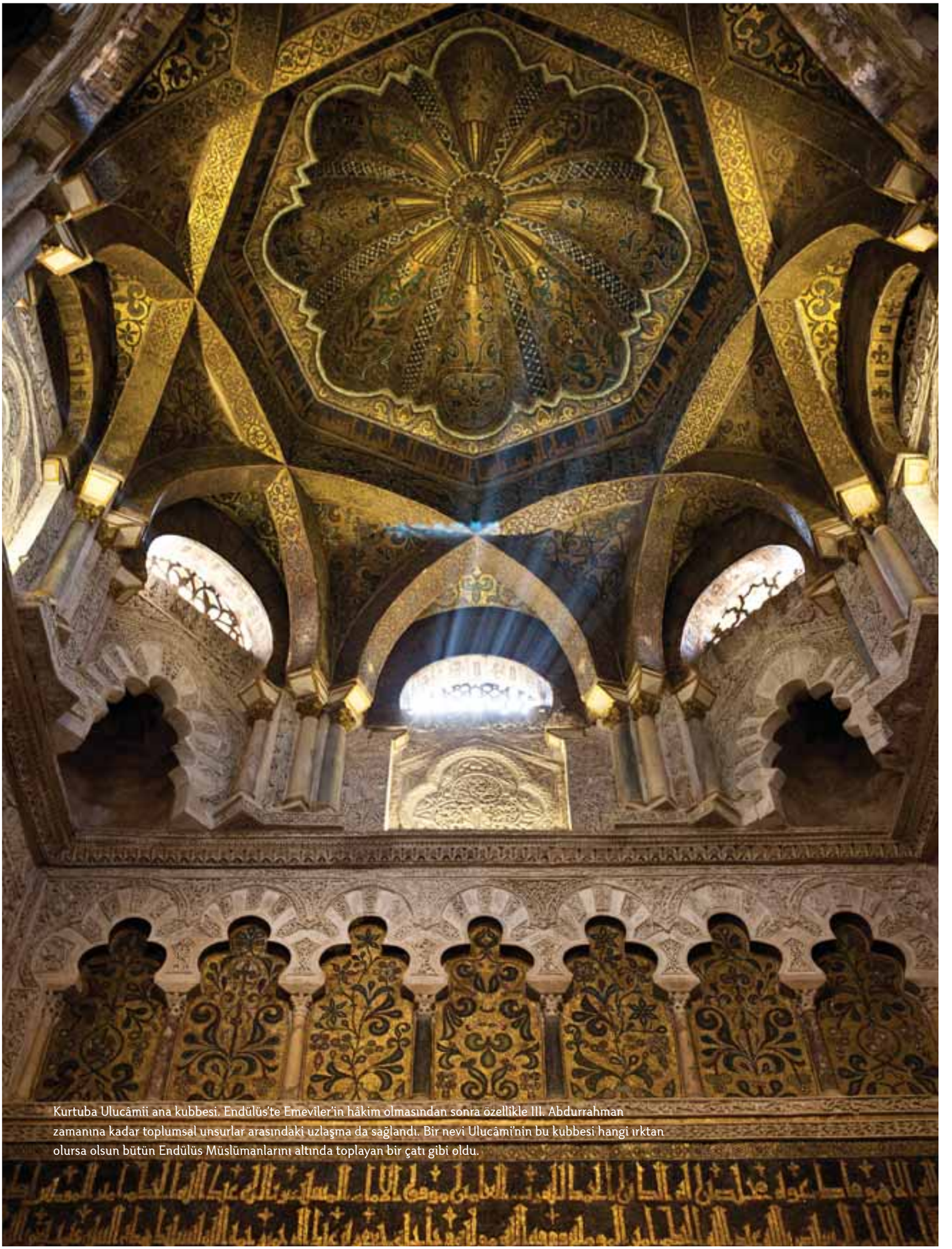
Endülüs sanatı, mimarisi ve şehir yapısı (artistica & magnificencia)

Sanat, Endülüs sanatı ve mimarisi üzerine

Mimari: İnancın estetik ve zarafeti

Sivil mimari ve şehir yapısı: İlim ve zekânın ümrana dönüşmesi

Sanat: İnancın büyüleyici güzelliği

Kurtuba Ulucâmii ana kubbesi. Endülüs'te Emeviler'in hâkim olmasından sonra özellikle III. Abdurrahman zamanına kadar toplumsal unsurlar arasındaki uzlaşma da sağlandı. Bir nevi Ulucâmi'nin bu kubbesi hangi ırktan olursa olsun bütün Endülüs Müslümanlarını altında toplayan bir çatı gibi oldu.

Sanat, Endülüs sanatı ve mimarisi üzerine

Bugün, İber Yarımadası'nda, özellikle İspanya'da Müslümanlardan kalan izler, dilde ve güney bölgesi insanlarının karakterinde hissedilmektedir. Görünür izler ise daha çok mimari alandadır.

İslam ve Batı sanatı arasındaki temel fark şudur ki Gotik, Barok ve Rokoko sürekli olarak temelde hareket, sınırlı insan yapısı ürünlerin aydınlatılmış etkileri ve teknik başarılarını dayatarak egemen olan *biçim ifadeleri*yle insanı etkilemeyi amaçlamaktadır. İslam mimarisi ise, sükûnet içinde harekettir, sınırlılığın berraklığına sahiptir. İfade bakımından mütevazı ve tabiîdir. Dramatik yahut dayatmacı olmaktan ziyade güzelliğe ve tezyînî olmağa yöneliktir.

İslam mimarisi mutluluk, keder, neşe, sevgi, ümit, yeis, sükûnet, sıkıntı, şevk ve ihtişâm gibi basit ruhî hallerin etkilerinin yanısıra takvâ, saygı, rızâ, vecd, şükran, tevekkül ve dürüstlük gibi İslamî tavır alışlar ve *makamlar* temelinde analiz edilmelidir.

İslam mimarisi kutsal sanatın bir disiplinidir. Kutsal sanat terimi, salt dinî nesneler yahut yapılara, cami ve mescitlere yahut da dinî merasimlerde kullanılan sanat ürünlerine tahsis edilmiş sanat eserleriyle sınırlı değildir. Aslına bakılırsa, İslam'daki tevhîd kavramı, kutsal olanla seküler olan arasında böyle bir ayrıma gidilmesine izin vermez. Çünkü yeryüzündeki her nokta ve varlığın her ânı *Kutsal Varlığ*ın bir tecellîsidir. *(T. Cansever)*

İslam sanatı, temelde iki kısmı kapsamaktadır. Bir tarafta mimari ile cami ve medreselerin tezyin edilişi, diğer tarafta Kuran'ın sade ve çok güzel şekilde tilâveti ve yazılışı vardır.

Nasıl ki İslâmiyet'in kısa zamanda bütün Akdeniz çevresine yayılmasını basit bir ordu başarısına bağlamak yanlış ise, İslam sanatının kâşiflerinin yalnız Araplar olduğuna hükmetmek de doğru değildir. Arabistan Yarımadası'nda doğan bu inancın dünyaya yayılmasında Araplardan başka Önasya, İran, Afganistan, Türkistan ve bütün Kuzey-Orta Afrika topluluklarının da büyük emekleri vardır. Demek ki, farklı milletler kendi katkılarıyla İslam kültürünü geliştirmişler ve muazzam bir İslam imparatorluğunun oluşması yolunda elbirliğiyle çalışmışlardır. Bu nedenle, İslam sanatına Arap sanatı demek yerine İslam ülkeleri sanatı veya İslam sanatı demek daha uygun olur.

İslam sanatının ana fikri ise şöyle ifade edilebilir: Gözle görünmeyenin, görünür sembollerle kesinlikle kısıtlayıcı olmadan anlatılabileceği bir dünyanın bütünlüğü inancı. Bu evrensel gerçeği nasıl adlandırmalı? İnanç ve estetik açısından üstün bir güzellik ânı mı, mistik bir vecde varmak mı, yoksa ilâhî varlığın yüceliğini hissetmek mi?

Biçim ve madde, bu ayrım sadece felsefi düzlemde değil bütün Ortaçağ düşüncesinde esastır. Biçim kavramı altında mahalli farklılık ya da sınırlamaların ötesinde esas olan temelde birliktir. Geometri, nesneleri yüceltir ve kutsallaştırır. Düpedüz bir çizgiden doğan eğrilerle doğrular altıgen ile yıldızı, yaprak ile zeytini, kısacası sonsuzu keşfeder. En saf matematik şekliyle fizik de, maddenin gözle görülmeyen yapılarında aynı motifleri bularak fizikötesi ilâhî varlığı gösterir.

Çeşitli sûretlerin içinde *Bir*in varlığı, kâinâtta tecessüm eden kusursuz şekillerin senfonisidir. Sanatların gözalıcı güzelliği de bize bunların *Yüce Kaynağ*ını hatırlatır. İnsan İslam sanatının ve mimarisinin kristalleşmiş geometrisini düşününce, İslam medeniyetinde matematiğin üstünlüğünü daha iyi anlar. Sayılara duyulan sevgi doğrudan doğruya öze bağlıdır. Sayı dizileriyle arasındaki sonsuz ilişki, insanı çokluk dünyasından kaynağındaki *Bir*e doğru yükselten bir merdivendir.

Müslümanların kutsal rozetleri ya da yıldızları, Her şeyin ve herkesin merkezindeki *Kutsal Varlığ*ın sembolüdür. İslam düşüncesinin temelinde yatan bu varlıkların birliği esası, sanatın geometrik şekillerle donanmış dünyasında iki yönlü bir anlam taşır: Hepsi birbirine dolanıktır ve başı-sonu kesinlikle belli olmayan tek bir köke bağlıdırlar. Fakat aynı zamanda çeşitli merkezlerden yayılırlar. Kubbe gökleri, dört duvar ise zıtlıklarla dolu dünyayı temsil eder.

İslam mimarisinde çeşitli etkilenmeler sonucu farklı tarzlar oluşmuştur. Medine Mescidi'nin basitliğine karşın, Şam'daki Büyük Emevî Camii ve Kudüs'teki Kubbetüssahra gibi Emevî dönemi yapılarında Bizans etkileri, Bağdad'taki kaybolan saraylar ve Kahire'deki Tolunoğlu Camii gibi Abbâsî dönemi yapılarında ise İran etkileri hâkim olmuşken, büyük

Doğu İslâm dünyası Meşrık ile İber Yarımadası yerel kültürlerinin de katkılarıyla Endülüs kültürü ve medeniyeti, kendine özgü ve orijinal şekline kavuşmuştur. Fotoğrafta Gırnata el-Beyyâzîn semtinden bir kesit görülmekte

el-Ezher Külliyesi gibi Fâtımî mimarisinde hem Emevî hem İran ve hem de Tolunoğlu etkilerini birarada görmek mümkündür. Geniş bir etkileşim alanında oluşan diğer iki mimari örneği de Selçuklu ve Memluk sanatı yapılarıdır.

İslam sanatındaki süsleme ya da *tezyinat unsurları*na gelince, bunlar İslam dininin bir olan Allah'a gereği gibi ibadet edebilmek ve en küçük bir put temsiline meydan vermemek için insan ve hayvan şekillerini resmeden tabloları ve daha özelde heykeli haram kıldığı gerçeği dikkate alınarak yapılmıştır. Bu yüzden dekoratif sanatlar zaferini çiçek motiflerini çarpıcı ve karmaşık geometrik çizgiler içinde eriterek kazanmış ve bu çizgiler Arap harflerinin hârikulâde hattıyla desteklenmiştir.

Müslüman yapılarının duvarlarını, tavanlarını kaplayan geometrik soyut ve bitkisel süslemeler (Tevrîk) paralel, simetrik, diyagonal, içiçe, şeritler halinde dolaşan yani sonu olmayan bir doku arzetmektedir. Göz, süsleme yüzeyinde bir çizgiye takılır ve sonsuzluk içinde döner dolaşır. İnsan böylece sonsuz bir bütün içinde olduğunu hisseder. Bu ebedîlik içindeki seyahat, İslam'daki Allah düşüncesine paraleldir.

Bu mistik doku, aynı zamanda ebedî oluşun, ölümsüzlüğün bir formülü gibi gelir insana. Aynı zamanda da, Allah'ın her yerde ve mekânsız olduğu görüşünü de açıklar. Her altıgen, her arabesk, her kıvrılıp uzayan yazı bu anlama hizmet eder. Dahası İslam süslemesi, kadere boyun eğmiş bir monoton-

luk, keskin hatlı matematiksel bir kesinlik içinde İslam mistisizminin ölümsüz bir şarkısı gibidir.

Mağrib-i Aksâ'da boyveren ***Endülüs İslam Sanatı***'na gelince, Maşrık-İspanyol-Mağribî tarzının ağırbaşlı âhengiyle oluşan ve her yanı saran süslemeleriyle bu sanat, İslam sanatının en güzel örneklerinden biridir ve ilhamını aldığı ruhun en karakteristik örneğidir. Müslüman ve Hristiyan mimarlar ile sanatkârlar bu sanatı oluşturmak için birlikte çalışmışlardır. Orada Mağribî, Bizans ve Avrupa kültürleri Doğu gelenekleriyle birleşerek eşsiz sentez eserler meydana getirmiştir. Kurtuba Ulucamii (II.-III./VIII.-X. yüzyıl), Tlemsen camii (VI./XII. yüzyıl), Merâkeş'te Kütübiye camii (VI./XII. yüzyıl), İşbîliye Ulucamii (VI./XII. yüzyıl) ve Fez medreseleri bunun en bâriz örnekleri arasındadır. *(A. Turani)*

Endülüs sanatı zengin ve güçlü bir kültürel altyapıya oturmaktadır. Mimari, kendine has bir ustalık ve ince zevkin bir ürünü olan binalarıyla hem yazı hem plastik sanatlar ve hem de seramik gibi sanat kolları açısından ana kaynaktır. Dekoratif dil, Bağdad ve Sâmerrâ örneklerinin bir devamı gibidir.

İslamî dönemdeki iç çekişmeler (fitne) sırasında ve İber krallıklarının ülkeyi tekrar ele geçirmeleri (Reconquista) sürecinde maruz kaldıkları saldırıların, doğal ya da bilinçli tahribatların etkisiyle pekçoğu ortadan kaybolmuş olan mimari eserlerin bugüne gelebilen sınırlı sayıdaki örneği, İslam sanatının Avrupa'daki zarafet mümessilleri olarak varlıklarını devam ettirmekte ve artık özenle korunmaktadırlar.

Mimari eserlerden sonra sırayı fildişi, ahşap oyma ve seramik almaktadır. Bu eserlerden bugüne gelebilenler çok sınırlı sayıda olmasına rağmen, üstün nitelik ve mükemmellikleriyle sanatçıların ustalığı kadar, bânîlerin zevk, görgü ve sanata karşı olan sevgi ve koruyucu özelliklerini de yansıtmaktadırlar.

Endülüslü hükümdarların yaptırdıkları sanat eserleri, İslam ülkelerinde olduğu kadar Hristiyan ülkelerde de büyük övgüye mazhar olmuştur.

Sanat alanında Endülüs'ün eriştiği noktanın, o çağın dünyasına göre ne derece ileri bir seviye olduğu gerçeğini, hemen bütün modern yazarların eserlerinde görmemiz mümkündür. İber Yarımadası'nda, İslam geleneği Hristiyan kültürleriyle etkileşim ortamına girmiş ve Endülüs süsleme sanatı özgün şekliyle ortaya çıkmıştır. VI./XII. yüzyıldan itibaren bazı İspanya ve Portekiz krallarının yaptırdıkları saraylar, Endülüs saraylarının âdeta birer kopyası mâhiyetindedir. Kûfî

Gırnata'nın el-Beyyâzîn (Albayzin) mahallesinin kiliseye çevrilmiş (San Salvador Kilisesi) olan merkez câmisinin bugüne gelebilen revaklı içavlu kısmından bir kesit

Gırnata Medresesi'nin içinden geniş bir kesit

Gırnata'nın el-Beyyâzîn (Albayzin) mahallesinin kiliseye çevrilmiş (San Salvador Kilisesi) olan merkez câmisinin bugüne gelebilen revaklı iç avlu kısmından bir başka kesit

hatlı frizlerle tezyin edilmiş ve hatta kitâbeleri dahi Arapça yazılmış olan bu saraylara en güzel örnek İşbîliye el-Kasrı'dır (Alcazar).

Endülüs, bütün İslam dünyasıyla paylaştığı ortak sanat değerleri dışında kendine has bir zevkin sâhibi de olmuştur. İslam dünyasının en uzak yerinde ve Avrupa Hristiyan âlemiyle sürekli temas hâlinde olmasının verdiği bir hoşgörü psikolojisi içerisinde bulunması, bu özgünlüğünün şekillenmesinde etkili olmuştur. Endülüs sanatına Emevîler'den sonra Murâbıt ve Muvahhidler'in katkıları, sanat tarihi içinde *Endülüs'te Mağribî Sanatı Dönemi (1090-1229)* adıyla da anılacak kadar belirgin olmuştur. Merâkeş'e bağlı bir eyâlet şeklinde yönetilen Endülüs, her alanda olduğu gibi sanatta da Mağribî renge boyanmıştır. Bu sayede Endülüs mozaiği farklı bir renge daha sahip olmuştur.

Endülüslüler Vizigot, Fransız, Bizans ve Venedik süsleme tarzlarını da görmüşler ve onlardan bazı iktibaslar yapmışlardır. Ancak, zamanla geliştirdikleri kendilerine has tarzlarıyla diğer İber-Avrupa milletlerini etkilemişlerdir. Endülüs mimarisinin tesirleri, İber Yarımadası ile sınırlı kalmayıp Kuzey Afrika'ya, Doğu İslam dünyası Maşrık'a ve hatta Amerika kıtasına da ulaşmıştır.

Endülüs İslâm medeniyeti sekiz asırlık mevcudiyeti boyunca çeşitli siyasi-sosyal-kültürel devreler geçirmiştir. Endülüslülerin değişen siyasî ve kültürel olaylardan etkilenerek meydana getirdikleri eserler de birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Bu sebeple Endülüs sanatını Endülüs'ün bu farklı dönemlerine göre ele almak gerekmektedir. *(S. Mülayim)*

Nasrîler döneminin sanatı belirgin bir askerî nitelik arz eder. Bu tip askerî yapılardan biri olan Mâlega (Malaga) Kalesi

Kale içindeki kasrın bahçesi

Kale ve kasrın içinden bir başka kesit

Gırnata Medresesi'nin kubbesi

Mimari: İnancın estetik ve zarafeti

Müsta'rib tarzı ve Emevî mimarisi (756-1031)

Endülüs İslam mimarisi, Hristiyanların kilise, vb. yapı tarzlarından iktibaslar da yaparak zamanla özgün bir yapıya kavuşmuştur. Bu süreçte Müsta'rib tarzının katkısı büyüktür. Müsta'rib (Mozarab) tarzı denme sebebi, bu dönemdeki Endülüs yapılarının Müvelled, Müsta'rib veya krallık tebaası olan kuzeyli Hristiyanlar tarafından bina edilmiş olmasıdır. Daha çok Endülüs Emevîleri döneminde geçerli olduğu için bu devrede Hristiyan tesirleri yoğun olarak görülmüştür.

Endülüs'te inşâat ve süsleme işlerini yürüten Müsta'rib ustalar, daha sonraları kuzey bölgelerinde de yapı işlerini üstlenir olmuşlardı. Bu durum, iki medeniyetin bu alanda etkileşim gösterdiği ortak alanlardan birinin de sanat olduğunu göstermektedir. Özellikle, Müsta'rib tarzının Fransa içlerine kadar bina yapımında etkili olduğu, rengini ve tarzını oralara taşıdığı bilinmektedir.

Endülüs tarihi boyunca fâsılalarla devam eden Reconquista savaşları, haddizâtında İslam ve Hristiyanlığın kültürel çatışması anlamına da geliyordu. Özellikle, savaş zamanlarında bazı İber kralları ihtiyaç olduğunda Endülüs'ten değil de Pireneler'in ötesinden Frank, vb. mimarlara yöneliyorlardı. Böylesi durumlarda, İber mimarisi bazen Avrupa ve bazen de Endülüs mimarisi rengine bürünüyordu. Ancak, Kastilya ve Aragon kralları daha çok Endülüs mimarlarını tercih ediyorlardı. Çünkü Endülüs ustaları genellikle kendi ırkdaşlarından olurdu ve bundan da önemlisi, savaşlar sonrasında zaten pek çok Müsta'rib Endülüs tebaası krallık ülkelerine göç ediyordu. Bu Müsta'riblerin Hristiyanlar üzerinde toplumsal, kültürel hayat, zanaatlar, tarım ve mimari gibi hayâtî alanlarda çok büyük etki ve katkıları söz konusudur.

Emevî dönemi, İspanya'daki Müslüman kimliğinin en görkemli eserlerini meydana getirdiği dönemdir. Ümeyyeoğulları soyundan gelen hükümdarların güç ve zenginliklerine paralel olarak, ortaya konan sanat eserleri de büyük bir ihtişâmı aksettirmektedir. Bu devrin sanatı ile Emevî sülâle-

Kurtuba Ulucâmii aynı zamanda Endülüs'ün en yüksek eğitim müessesesiydi.

Tuleytula'daki Bâbü'l-Merdûm Câmii

sinin ata memleketi olan Şam arasında bağlantı varsa da, *Endülüs'ün sanatı tamamen kendine has özelliklere sahiptir* ve Şamlılarınkinden farklıdır. İspanya'nın geçmişinden gelen mirası da özümseyen bu sanat, yeni bir anlayışın ifadesidir.

Endülüs Emevîleri'nin sanatı, İslam ülkesinin idaresini Emevîler'in elinden alan Abbâsîler'inkinden de farklıdır. Hatta her iki taraf siyasi bir bilinçle bu farklılığı oluşturmuştur. Çünkü siyaseten birbirlerine rakiptirler. Özellikle halifeliğin üstlenilmesinden sonra Endülüs sanatı, güç ve zenginliğini diğer İslam ülkelerine göstermek isteyen hükümdarların sözcüsü niteliğine bürünmüştür.

Emevî devrinin İber Yarımadası'nda bıraktığı en önemli ve en ünlü bina, hiç şüphesiz bütün dünya camileri içinde müstesna bir yere sahip olan ***Kurtuba Ulucamii***'dir ***(el-Mescidü'l-Kebîr***, ***La Gran Mezquita de Cordoba)***. Emevî mimarisine güzel bir örnektir. I. Abdurrahman devrinde inşâ edilmiş ve zamanla yapılan eklerle büyütülmüştür.

I. Abdurrahman (756-788), fetih esnasında yarısı mescide çevrilerek diğer yarısı Hristiyanlara bırakılan ve 30 yıl kadar Müslümanlar ile Hristiyanların ortak mabedi olarak hizmet gören San Vicente Kilisesi'nin yerini, Hristiyan halka 100 bin dinar ödeyerek satın aldı. 169/785 yılında başlayan inşaat çalışmaları bir yılda büyük oranda tamamlandı. Sonraki devirlerde camiye ilk ilâve 835'te II. Abdurrahman, ikinci ilâve 967'de II. Hakem, üçüncü ve son ilâve de 987'de Hâcib el-Mansûr ile II. Hişam (976-1009) zamanında yapıldı.

II. Hakem devrindeki ilave, caminin doğu yanından kuzeye doğru uzunlamasına yapıldı. Böylelikle caminin kapalı alanı genişletildi ve bu arada camiye üçüncü bir mihrap ilâve edildi. Sadece mihrâbın yapımı dört ay sürdü. Çalışmanın tamamı ise 961-969 yılları arasında gerçekleştirildi. Yeni

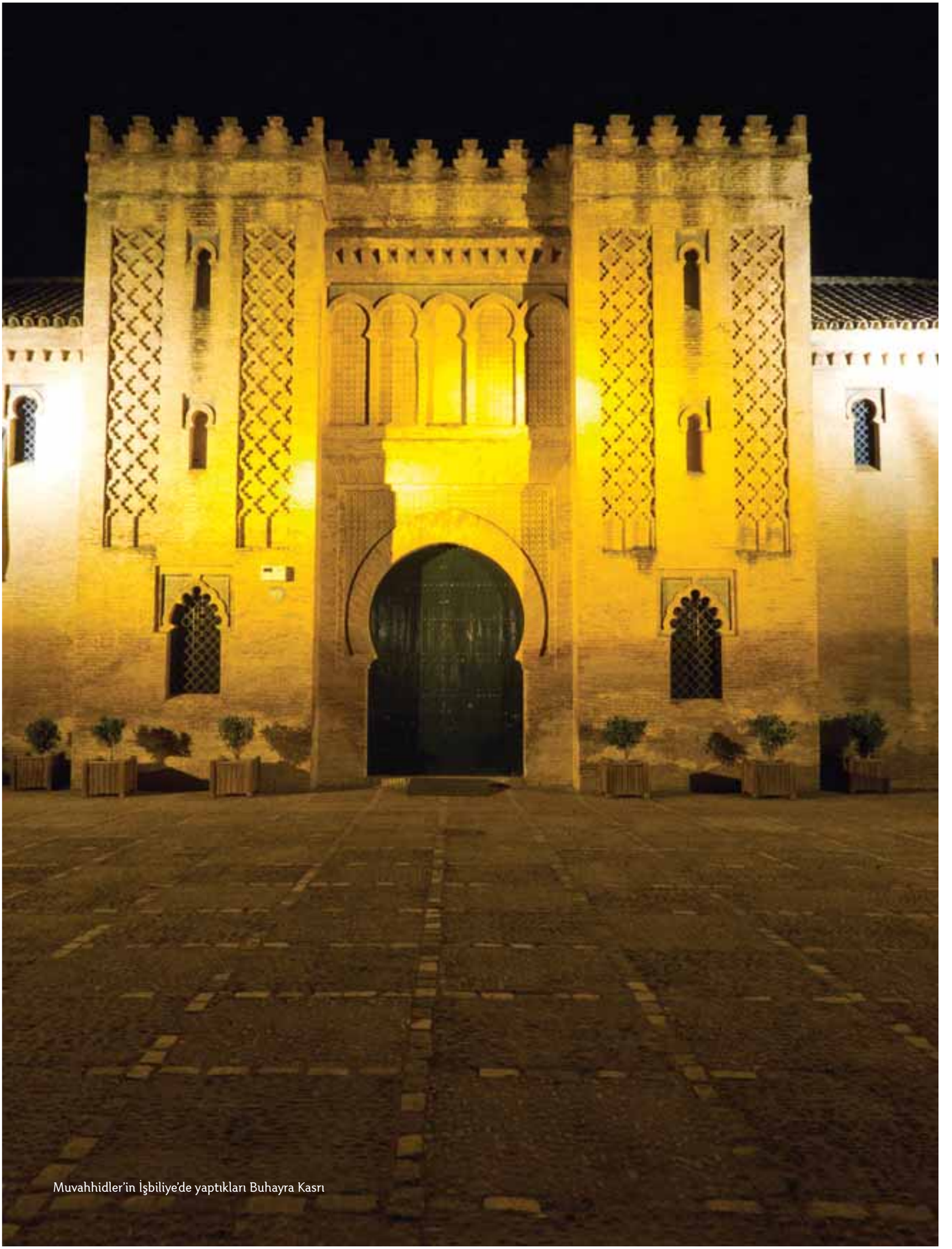

Kurtuba Ulucâmii dışından bir kesit

eklenen kısmın tavanına göz alıcı mozaiklerle müzeyyen bir kubbe yapıldı. II. Hakem'e bu konuda Bizans imparatoru II. Romanos (959-963) destek oldu. Ayrıca II. Hakem camiye, kubbesi Bizans tarzında yeni bir maksûre, caminin yan tarafına ise bir sadaka evi ile vâizlerin ve cami görevlilerinin kalabileceği müştemilâtını da yaptırdı. Bugün II. Hakem tarafından yapılan ilâve, caminin orta kısmını teşkil etmektedir.

Caminin uzunluğu 180, genişliği 135 m'dir. Alanı ise 24.300 m²'dir. İnce sütunçelere sahip çifte pencerelerle dışarı açılan binanın dış tezyînâtı vakûr ve haysiyetli bir etki bırakacak şekilde tutulurken, iç tezyînâtında bir ihtişâm gösterisi sergilenmiştir. Caminin temelini teşkil eden sütunlar ve at nalı kemerlerden oluşan taşıma sistemi, mimari işlevi kadar tezyînât aracı olarak da hesaplanmıştır. 360 adet kemer, 850 ilâ 1293 arasında sütun, en büyüğü 1000 adet kandil taşıyan 113 avize.. Yeryüzünde eşi olmayan minberi öd ağacı, saç ağacı, abanoz ve bakkamdan 7 yıl süren işçilik sonucu imâl edilmiştir. 1236 yılında şehir işgale uğrayınca câmi kiliseye çevrilmiştir. 1593 yılında ise minare tamamen yıkılarak enkazı üzerine çankulesi dikilmiştir. Bugün, "Reconquista'nın simgesi bir müze" olarak kullanılmaktadır.

Bugün adı resmi kayıtlarda La Mezquita Catedral de Cordoba (Cordoba'nın Katedral Camisi) olarak geçmektedir. Adından da anlaşılacağı gibi, Katolik idareciler bu mabedi hem cami hem de katedral olarak anmaktadırlar ve içine kurdukları müzede (Museo Visigodo de San Vicente), caminin yerinde daha evvel kilise olduğunu ispat eden kazı çalışmasının görüntü ve buluntularını teşhir etmektedirler. Gerçekte bu cami, I. Abdurrahman tarafından Hristiyan halkın rızasıyla ve bedeli ödenerek satın alınan kilisenin yerine inşa edilmiştir. Fakat daha sonra Katolik idarecilerin eline geçen cami, bedeli ödenmeden kiliseye çevrilmiş ve hatta bugün

Muvahhidler'in İşbiliye'de yaptıkları Buhayra Kasrı

Sarakusta'da Ca'feriye Sarayı iç avlusu

müze olmasına rağmen hemen her karesi bir kilise ya da şapele dönüştürülmüş durumdadır.

Emevî mimarisinin günümüze ulaşan sınırlı örnekleri içerisinde yer alan bir diğer eser, ***Tuleytula'daki Bâbü'l-Merdûm Camii***'dir ***(Bib al-mardon)***. 1000 yıllarında inşa edilmiştir. Ulucami olmayıp sadece bir mahalle mescidi olduğu için boyutları da ona göre şekillenmiştir.

Endülüs'ün saray mimarisine göz atıldığında, bunun gerek Emevî gerekse Abbâsî devrinde başlayan ve genelde birbirlerine önemli benzerlikler arzeden Gazneli, Artuklu, Selçuklu, Memlûk gibi İslam dünyasının doğusundaki saray mimarilerinden büyük ölçüde farklı olduğu görülür.

Emevî hanedanı tarafından yaptırılan sarayların çoğunun bugün izi kalmamıştır. Bunlar hakkında ancak edebi-tarihi eserlerden bilgi edinmek mümkündür. Bu sarayların ihtişâmını az da olsa yansıtabilecek başlıca örnek, Kurtuba'da ***Medînetüzzehrâ Yönetim Külliyesi***'dir. 936 yılında III. Abdurrahman tarafından yaptırılan bu saray şehir, adını hükümdarın gözde hanımı Zehrâ'dan alır. Sarayın mevkii, Kurtuba'nın kuzeybatısındaki Vâdîlkebîr (Guadalquivir) nehrine bakmaktadır. Kulelerle takviye edilmiş sûrlarla çevrili olup, erken Müslüman saray mimarisinin genel özelliklerini taşır. Üç seviyeli bir şemaya göre düzenlenen külliyenin en üstünde halifenin sarayı, aşağılarda ise devlet daireleri ile köşkler yer almaktadır. Daha çok mermer ve alçı kullanılarak yapılan tezyinatta mozaiklere de geniş yer verilmiştir. Saray ve müştemilatı 1013 yılında çıkan bir isyanda tahrip edilmiş ve ondan sonra kullanılmamıştır.

Medînetüzzehrâ'nın kalıntıları arasında, önünde geniş bir teras bulunan dikdörtgen planlı yapının bir tür dîvânhâne olduğu tahmin edilmektedir. Pâye dizileriyle sınırlandırılmış, derinliğine gelişen beş neften müteşekkil bu yapının

Mâlega Kasrı içindeki büyük salonun tavanı

el-Hamrâ Sarayı'ndaki Bereket Salonu'nun tavanından kesit

İşbiliye'nin Triana semtinde bulunan 1022 yılına ait Endülüs mermer kitâbeleri (Sevilla Arkeoloji Müzesi)

el-Hamrâ Sarayı Prensesler Kulesi'nin tavanı

tasarımı Kurtuba Ulucamii'ni andırır. Buluntular arasında, duvar kaplaması olarak kullanıldığı anlaşılan oymalı taş levhalar dikkati çekmekte, bu tezyînî levhaların içerdiği akantus ve asma dalı motifleri Kasrü'l-Müşettâ'nın giriş cephesindeki süslemeleri hatırlatmaktadır.

Medînetüzzehrâ, zamanın en göz kamaştırıcı mimari külliyesiydi. Bizans, Almanya, İtalya ve Franklardan gelen elçilerin ifadelerinden bunu anlamaktayız. Bugün Kurtuba'nın batısında ona 5 km uzaklıkta Sierra Morena dağı yamacında harâbe halinde olup, son yıllarda kazı ve yenileme çalışmaları sürdürülmektedir.

Medînetüzzehrâ kadar muhteşem olduğu tahmin edilen diğer bir saray da ***Medînetüzzâhire Yönetim Külliyesi***'dir. Zehrâ'nın doğusuna, ona rakip olarak fakat onun benzeri bir tarzda inşâ edilmiştir. İsyanlar sırasında tahrip edilen bu saraydan günümüze yalnızca su kanalları kalmıştır.

Rusâfe Sarayı da Emevî saraylarından biridir. 784 yılında I. Abdurrahman tarafından yaptırılmıştır. Kurtuba'da Vâdîlkebîr nehri kıyısında bulunan sarayın bahçeler içinde yer alan köşklerle farklı yapı birimlerinden meydana geldiği bilinmektedir. Bugün bunun yerinde, sonradan Hristiyan krallar tarafından tamamen yenilenen ***el-Kasr (Alcazar)*** bulunmaktadır.

Endülüs Emevîleri, içinde bulundukları ağır askerî-siyasi şartlara bağlı olarak, askerî yapılara da ağırlık vermişlerdir. Bunların başında kaleler gelir. Bugün İber Yarımadası'nda bazıları Roma ve Vizigotlar'dan kalma olup tamir görmüş, bazıları da yeni inşâ edilmiş onlarca kaleden bir kısmı günümüze ulaşmıştır. ***Emevî kaleleri***, sonraki Müslüman ve Hristiyan dönemlerinde de itinayla korunmuş ve kullanılmışlardır.

Bunlar hakkında fikir verebilecek en önemli örneklerden biri, II. Abdurrahman tarafından yaptırılan 835 yılında inşaatı tamamlanan ***Mâride Kalesi***'dir. Daha sonra tamir edilerek Santiago Şövalyelerince de kullanılmıştır. Ana yönlere göre düzenlenmiş planıyla kalenin kalın duvarları dikdörtgen kulelerle ve payandalarla desteklenmiştir. Yapımında ana malzeme olarak kesme taşlar, ayrıca Vizigot ve Roma kökenli devşirme malzeme de kullanılmıştır. Kalenin içinde yer altında bulunan bir hazne ile ona ulaşan üzeri kemerle örtülü iki paralel rampadan müteşekkil sarnıç vardır.

Gırnata Medresesi'nin içinden bir başka kesit

Endülüs devri tarzı ve Mülûkü't-tavâif mimarisi (1031-1090)

Bu tarz Mülûkü't-tavâif devrinde oluşmuş fakat yapı tarzı itibarıyla Murâbıtlar, Muvahhidler ve Nasrîler dönemlerinde de geçerliliğini sürdürmüştür.

Yıkıcı iç kargaşalar (fitne) döneminden sonra Emevî hanedanının hâkimiyeti sona erince merkezî otorite dağıldı ve Endülüs Devleti yirmiden fazla küçük emîrliğe bölündü. Ancak, 1031'den sonra bu karışıklıklar nisbeten azaldı ve Yarımada'da ticarî hayat normale dönmeye başladı. Bu zamana kadar Kurtuba merkezli gelişen Endülüs bilimi, kültürü ve sanatı bundan sonra Endülüs sathına yayılarak bütün önemli şehirlerde daha da çiçeklenecektir. Yerel melikler artık kendi hanedan, hükümet ve başşehirlerini güçlendirmek ve geliştirmek için çalışacaklardır.

Diğer yandan, daha ziyade hem kendi aralarında hem de Hristiyan krallıklarla mücadele halinde olan bu küçük emîrliklerin sanatı, bu yüzden ağırlıklı olarak müdafaa düşüncesine dayalı askerî bir özellik taşır. Askerî binalar ve kaleler, el-Hamrâ Saray külliyesinde olduğu gibi hem savunma hem de sanat zevkinin doğal uyumlu bir kaynaşması niteliğindedir ve çok da güçlü yapılardır. Yerel emîrler, genellikle bu kale veya şatoları merkez olarak kullandıklarından dolayı, saray ve diğer sivil mimari eserler de bu müstahkem yapıların dâhilinde kalmıştır.

Daha çok şiir gibi edebî sanatların gelişme gösterdiği bu devirde, emîrliklerin içinde bulunduğu şartlardan dolayı büyük boyutlu sanat eseri ya da faaliyeti meydana getirilememiştir. Mimaride ve mimari tezyin sanatları ile küçük el sanatlarında Emevî üslubu, yeni motif, desen ve figürlerle zenginleştirilerek yeniden yorumlanmış ve böylece yeni eserler vücuda getirilmiştir.

Meriye Kalesi, bu dönem için önemli bir örnektir. Aslında III. Abdurrahman tarafından yaptırılmış olan kale, zamanla genişletilmiş ve içindeki kasabada yer alan köşk ya da saray Emîr Hayrân es-Saklebî tarafından kullanılmıştır. Üç kat sûru bulunan kalenin, ikinci sûr kademesinin arkasında saray bölmeleri ve hamam yer alır. Dışarıdan dörtgen kulelerin tahkim ettiği sûrlarıyla göz dolduran kale, İber Hristiyan krallıklarının eline geçtikten sonra onarılarak kullanılmıştır.

III. Abdurrahman'ın kurduğu Medînetü'z-Zehrâ'da, o çağın en bilge hekimleri görev yapıyordu.

Devrin müstahkem askerî yapılardan biri liman yakınında bulunan ***Mâleka el-Kasabası***'dır ***(Alcazaba)***. Burası eski Roma kalesi üzerine inşâ edilmiş bir Emevî kalesi olup, XIV. yüzyılda yapılan değişikliklerle son şeklini almıştır. Ancak, asırlar içinde kalede ve kasabada birçok tadilat da yapılmıştır. Güçlü kuleler ve rampalarla takviye edilmiş olup, içindeki kasaba ya da kasr, bahçe mimarisi ve alçı tezyinatıyla dikkat çekmektedir. Mimari ve tezyinatında daha çok Kurtuba Ulucamii ile Medînetüzzehrâ'dan esinlenilmiştir.

Endülüs dönemlerinde şehrin hâkimi olan emîr burada ikâmet ederdi. Hristiyanların eline geçtikten sonra da iki asır kadar Hristiyan idarecilerce aynı şekilde kasr ya da köşk olarak kullanılmıştır.

el-Kasaba'nın ***Cebelü'l-Fevre (Gibralfaro) Kalesi*** ise, diğer bir savunma âbidesidir. Denize nâzır bir tepe üzerinde, el-Kasaba'nın yakınına ve gerçekte ona surlarla bitişik şekilde inşa edilmiştir. İslâmî dönemde bu kalenin 4 büyük kapısı mevcuttu. Mevkiinden anlaşıldığına göre burada şehrin emîrine bağlı muhafız alayı barınıyor olmalıdır. Bugün, genel olarak Endülüs devrindeki şeklini muhâfaza eder görünmektedir.

Bu devrin asıl önemli ve gözalıcı güzelliğe sahip mimari eseri ise, ***Caferiye Sarayı'dır (Aljafería)***. Sarakusta'da (Zaragoza) Hûdîler'in emîri Ebû Cafer Ahmed b. el-Muktedir (1049-1082) tarafından yaptırılmıştır. Kabaca dikdörtgen bir şeması vardır. Kulelerle takviyeli taş ve tuğladan örülmüş bir sûrla çevrilidir. Bu duvarın ardındaki saray bölmeleri, merkezî bir ana avluya göre tertip edilmiş olup, kuzey-güney istikâmetinde inşâ edilmiştir. İçavlu, sarayın bütün bölümleriyle bağlantılı olup, etrafı çok zengin tezyinata sahip bir revâkla çevrelenmiştir. Buradan arkadaki taht odasına geçilmektedir. Taht odasının yanındaki küçük cami, dikdörtgen bir ana şema içinde sekizgen bir plana göre inşâ edilmiş ve kaburgalı bir kubbeyle örtülmüştür. Mihrabı derin bir girinti şeklindedir. Caminin arabesk alçı tezyinatı çok gösterişlidir. Binanın üst kısmı daha sonra Hristiyanlar tarafından yapılmıştır.

Fazla değişikliğe uğramadan günümüze gelen bu kale-sarayın mimarı, bu yapıya fazla bir yenilik ekleyememiştir. Çünkü büyük oranda Kurtuba'dan ve biraz da Maşrık'tan esinlenmiştir. Fakat bu özellik, genel olarak bu devrin sanat üslubuna hâkimdir. Yani bu saray bütün özellikleriyle Mülûkü'-tavâif dönemi sanatını temsil eder niteliktedir.

Müdeccen sanatın merkezi İşbiliye'de bu üslubun şaheserlerinden biri sayılacak yapı Pabellon Mudejar: Museo de Artes y Costumbres Populares (Müdeccen Pavyonu: Popüler Sanatlar ve Görgüler Müzesi)

Mağribî (Murâbıt ve Muvahhid) **mimarisi** (1090-1229)

57 yıllık Murâbıtlar (1090-1147) ve özellikle 85 yıl süren Muvahhidler zamanında (1147-1229) Mağribî sanat ve imar faaliyeti, Hristiyan krallıklarla yaşanan yoğun savaş şartlarının etkisiyle askerî amaçlara öncelik vermiştir. Ancak, az olmakla birlikte sivil mimari örnekleri de mevcuttur.

Emîrliklere bölünmüş durumdaki Endülüs üzerinde hâkimiyet kurmayı başararak Endülüs'ü Mağrib'e bağlayan Mağribli hükümdarlar, Endülüs'ün hem kültürü hem de sanatından çok etkilenmişlerdir. Hükümdarların teşviği ve ilim-sanat erbabının da mahâreti sayesinde, XI. yüzyıl sonundan XIII. yüzyıl başlarına kadar geçen ortalama 150 yıllık dönemde, hem Endülüs'te hem de Mağrib'te Endülüs sanat üslubunu devam ettirip geliştirecek tarzda birçok yeni eser inşa edilmiştir. Dolayısıyla, Mağrib ülkesinde gelişmiş bir kültürün ve medeniyetin inşasında Endülüslülerin başat etki ve katkıları söz konusudur.

Bugün Endülüs'te Murâbıt sanatına ait eserlerden sadece Mürsiye'de ***Monteagudo Kalesi*** kalmıştır. Bu kalenin içinde yer alan kasabanın mimari tezyinatından ise günümüze çok az unsur ulaşmıştır. Murâbıt mimarisi ve sanatındaki biçimsel mükemmelliğin içinde, Mülûkü't-tavâif döneminde de esinlenilen Kurtuba Emevî sanatının etkilerini görmek mümkündür.

Muvahhidler ise dinî, sivil ve askerî amaçlı birçok bina inşa etmişlerdir. Bilim ve sanat alanlarında Kurtuba'nın Emevî itibarı hâlen hükmünü sürdürürken, İşbîliye bu yeni dönemde gücün merkezi haline geldi. Onların Endülüs'te yapmış oldukları binalardan bugüne çok az eser kalmıştır. Daha evvel II. Abdurrahman (822-852) tarafından İşbîliye'nin merkezine inşa ettirilen ***İşbîliye Ulucamii***'ni, Ebû Ya'kûb Yûsuf

III. Abdurrahman'ın kurduğu Medînetü'z-Zehrâ'dan farklı bir kesit

daha da büyüterek büyük oranda yeniden yapılandırmıştır. Bu camiden bugüne ise sadece minaresi gelebilmiştir. ***el-Melviye (La Giralda)*** adıyla anılan minarenin VIII./XIV. yüzyılın ortalarında yıkılan üst kısmı, X./XVI. yüzyılda çan kulesi şeklinde tamamlanmıştır.

Bu devirde inşa edilen veya yenilenen kale ve şato benzeri bugüne gelebilen pek çok tahkîmatlı bina ve sûrlar, Andalucia bölgesinde sık rastlanan eserlerdendir. Bunların çok bilinen örnekleri Altın Kule ile ona bağlı şehir sûrları, Cebelü Târık'taki kale ve el-Kasr, el-Buhayra lagünü ve bahçesidir.

Devrin temel karakteristiği ise kendini en çok tezyinatta gösterir. Özellikle, geniş geçmelerle temsil edilen sade tezyinat tarzı, Fas'taki yalın ve mağrur yapılarla kaynaştırılmış, dolayısıyla Muvahhid zevki eski Emevî stiliyle bağdaştırılarak yeni üslupta eserler vücuda getirilmiştir.

Altın Kule (Torre del Oro), İşbîliye'de Muvahhidler tarafından 1231 yılında, şehrin Vâdîlkebîr (Quadalquivir) nehri tarafını korumak amacıyla Alkazar'ın çevresine inşâ edilen sûrlardan kalan tek kuledir. 12 kenarlı çokgen bir plana sahip olan kule, üzerini kaplayan altın yaldızlı çinilerin bıraktığı tesir sebebiyle bu adı almıştır. XVI. yüzyılda Amerika'dan getirilen altınların saklandığı yer olduğu için bu adı aldığı da söylenmektedir.

Cebelü Târık'taki kale ve kasra gelince, Müslümanlar fetihten hemen sonra buraya sûrlarıyla birlikte sağlam bir kale inşâ ettiler ve sadece askerî bir nokta olarak kullandılar. Kale bugün de ***Mağriplilerin Kalesi (El Castillo de los Moros, Moorish Castle)*** adıyla anılmaktadır. Muvahhidlerin kurucu halîfesi Abdülmümin (1145-1163), 555/1160 yılında buraya güzel bir ordugâh şehri kurmuştur. Cami, emîr kasrı, hânedan üyeleri ve maiyeti için evler inşâ edilmiş; deniz kıyısı boydan boya ağaçlandırılmış ve güzel bahçeler düzenlenmiş; şehre tatlı su getirilmiş; sûrlar ve kaleler yenilenmiş ve dağın adı *Cebelü'l-Feth* (fetih dağı) veya Medînetü'l-Feth (fetih şehri) olarak değiştirilmiştir.

Endülüs bir su medeniyetidir.
(fotoğraf el-Hamrâ'dan)

Bir diğer eser de, ***el-Buhayra (Palacio Al-Buhaira) Kasrı***'dır. Muvahhidler'in halifesi Ebu Yûsuf Yakub el-Mansûr döneminde (1184-1199) yapılmış olup, adını köşkün yan tarafında yer alan gölcükten (lagun) almıştır. Bu gölcük ya da büyük havuz, hem köşke ve çevre evlere içme suyu teminde hem de bahçe, çiftlik ve tarla sulamasında kullanılırdı. Bu yüzden köşkün bahçesi XIII. yüzyılda meyve bahçesi olarak ünlenmişti.

Mağrib'te bulunanlardan en önemlisi ise şüphesiz başşehir Merâkeş'teki ***Kütübiye Külliyesi***'dir (541/1146-558/1162). Bütün bu eserlerde plan, yükseklik ve tezyinat bakımından birçok yenilik olmakla birlikte, Kurtuba Emevî etkileri bâriz şekilde görülmektedir.

Sonraki dönemlerden Muvahhid sanatını yansıtır nitelikte eserler de mevcuttur. Bunlar, Muvahhid binaların kısmen ya da tamamen yıkılarak yerine yenisinin yapılması şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu nitelikteki eserlere en güzel örnekler, Muvahhid idare sarayının yerine inşa edilen İşbîliye el-Kasrı'nın (Alcazar) içinde bulunmaktadır: ***Patio del Yeso***, ***Patio de Crucero (Patio de Doña María de Padilla)*** ve ***Patio de la Casa de Contratación***.

Nasrî (Ahmerîler) **mimarisi** (1231-1492)

İspanya'daki İslam varlığının son temsilcileri olan Nasrî hükümdarları, artık askerî güçlerini yitirdikleri için büyük ölçüde diplomasi yoluyla veya İber krallarına haraç ödemek suretiyle hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu yüzden sanat faaliyetlerine ayıracak zaman bulabilmişler ve yaptırdıkları zarif eserlerle şöhret bulmuşlardır.

Nasrî Sanatı daha önceki devirlerden etkiler taşımakla birlikte, aslında kendine has bir sanat üslûbuna da sahiptir. Emevî hanedanının ihtişâma öncelik veren, lükse düşkün, göz kamaştırıcı tavrından ve Mağribli hükümdarların vakarlı tutumundan farklı olarak, Endülüslü Müslümanların tabiatına çok daha uygun düşen bir özellik arzetmektedir.

Bilhassa iç tezyinatta çok başarılı olan sanatkârlar mermer, yalancı mermer, alçı ve çini gibi farklı malzemeleri ustalıkla biraraya getirmişler, önceki devirlerde kullanılan mozaiklerin yerine küçük çinilerle yapılan yeni bir süsleme tarzını hâkim kılmışlardır. Mülûkü't-tavâif anlayışının bir takipçisi olan bu süslemeler, binalara canlılık katıyor ve de mimari mekânlara ağır kumaş ve halılarda görülen ihtişâmlı havayı veriyordu.

Bu dönem sanatı belirgin bir askerî nitelik de arz eder. Askerî binalar ve kaleler, el-Hamrâ Saray Külliyesi'nde olduğu gibi hem savunma hem de sanat zevkinin doğal uyumlu bir kaynaşması niteliğinde olup çok da güçlü yapılardır. Bu tip askerî yapılardan biri ***Mâleka (Malaga) el-Kasabası (Alcazaba)*** ve ona bitişik ***Cebelü'l-Fevre (Gibralfaro) Kalesi***'dir. Gerçekte Mülûkü't-tavâif döneminde inşa edilen yapı, son şeklini bu dönemde almıştır. Devrin diğer gösterişli yapılarına kıyasla daha mütevazı özellikler taşımaktadır.

Dönemin en meşhur eseri ise ***el-Hamrâ Saray Külliyesi***'dir. Nasrî sultanı I. Yûsuf ve halefi V. Muhammed'in başşehir Gırnata'da inşa ettirdikleri bu ünlü saray, İslam hâkimiyetinin sonuna doğru Batı İslam mimarisinin ulaştığı zirveyi temsil eder. Uzaktan bakıldığında görülen, düzensiz kübik formlarda sıralanan altyapının üzerine oturan piramidal ya da prizmatik üst yapıdır. Yakından bakıldığında ise, mimariyi peyzaj ile birleştirici ve yapay ile doğal olanı harmanlayıcı nitelikte birbirinden bağımsız bölümler görülür.

Küp ya da onun iki boyutlu bileşeni olan kare, el-Hamrâ'nın temel planlama kavramını oluşturur. Elçiler Salonu'nun (Sala de Comares veya Torre de Comares veya Salon de Embajadores) önündeki dikdörtgen avlu ile aynı bölümün cephesi (Fachada de Comares), Benî Serrâc Salonu'nun (Sala de los Abencerrajes) döndürülmüş karesi ve onun karşısında yer alan kırık köşeli kare biçimli İki Kız Kardeş Salonu (Sala de Dos Hermanas), bunların hepsi kübik şekilli mekânlardır.

Yarıda kesilen ya da sürekli olmayan mekân, el-Hamrâ'nın planının anahtar sözcüğüdür. Nasrî mimarisi, Sultanlar Salonu'nda (Sala de los Reyes) olduğu gibi bölünmüş ve daha da alt bölmelere ayrılmış mekânlar düşüncesi üzerine bina edilmiştir. Bölümlere ayrılma sürecinde kare, daima dikdörtgeni takip eder. Bu dikdörtgen ise, farklı bir eksende başka bir dikdörtgeni izler. Aynı düzenler ***Cennetü'l-Arîf***te ***(Generalife)*** de görülür.

Bu uygulamanın başka bir şekli Aslanlı Avlu'da (Patio de los Leones) görülür. Dikdörtgen şekilli Şemîsler Salonu (Sala de los Ajimeces, Katlanır Pencereli Salon), kare şekilli Aynü dârı Âişe'den (Mirador de Lindaraja, el Balcón de Lin-dar-Aixa, Sala de la Daraxa, Ayşe dairesinin gözü) önce gelmesine rağmen, onun önünde de daha büyük başka bir kare İki Kızkardeşler Salonu (Sala de las Dos Hermanas) yer alır. Bölmeler en son bölmeye ulaşana kadar birbiri ardına gelir. Böylece mimari peyzaj içerisinde bir zirveye ulaşır. Gerilimi rahat-

Suyla gelen bahçe güzelliği, Endülüs'ün doyumsuz sanat geleneği haline gelmişti.
(fotoğraf el-Hamrâ'dan)

lama takip eder. Mirador daima eksenel dir ve yapay olan manzarayı sonlandırırken, aynı zamanda doğal olan başka bir manzarayı açar.

Eğer formun fonksiyonu takip ettiği söylenebilirse, İslam mimarisinde dekorasyon daima formu takip eder. Nasrî sanatında, duvar yalnızca alçı örtüdür. Dekorasyonun amacı tam anlamıyla formun güzelliğini artırmaktır. Strüktür içerisinde çeşitli kübik, piramidal ve prizmatik şekiller kendilerini oluşturan yüzeylere ayrılırlar.

Çini, alçı işi veya petek işleme.. Tüm bu motiflerin fonksiyonu gözü tuzağına düşürmek ve onu bir ağ gibi sarmak. Bu yolla dekorasyon, izleyicinin ilgisini çekiyor ve izleyici motifin derinliklerine dalıyor ya da anlamını çözmeye çalışıyor. Böylece izleyici mimarinin bir parçası oluyor. Bu sayede hem iç mekân ile dış mekân arasında hem de iç mekân ile izleyici arasında bir ilişki kurulmuş oluyor. Bu durum, el-Hamrâ'nın neden diğer binalara göre izleyici üzerinde daha farklı bir estetik etki bıraktığını açıklayabilir.

Maşrık'taki İslam saraylarında görülmeyen, ancak biraz Topkapı Sarayı'nı hatırlatan asimetrik yerleşim planlı el-Hamrâ Sarayı'nın Elçiler Salonu denilen dîvânhanesi, dışarıdan bakıldığında külliyenin en yüksek binası olan Elçiler Kulesi'nin içinde yer almaktadır. 18 m. yüksekliğinde ve 3 m. kalınlığındaki duvarlar içten sedir ağacından yapılmış oymalı bir kubbeyle, dıştan kiremitli çatıyla örtülüdür. Birer küçük oda görünümündeki dokuz pencerenin açıldığı duvarlar, sırlı çiniler ve çeşitli renklere boyanmış alçılarla süslüdür. Girişin karşısına taht eyvanı yerleştirilmiş, yan duvarlara da taht ile uyum sağlayacak biçimde Endülüslü ünlü şâir İbn Zümrek'in birer kasidesi yazılmıştır.

Sonuçta el-Hamrâ'nın güzelliği ancak kendi İslamî felsefesinin terimleriyle açıklanabilir ve şunu biliyoruz ki böylesine ince bir zarafet, Endülüslüler dışında herhangi bir toplum tarafından üretilememiştir.

Bu devrin mimari örnekleri arasında Yusûfiye Medresesi (el-Medresetü'n-Nasriyye, Palacio de la Madraza, La Madraza Yusufiyya, 750/1349) de vardır. Bugün yerinde Büyük Kilise ya da ***Katedral*** bulunan ***Gırnata Ulucamii***'nin hemen bitişiğindedir. Kayseriye denen kapalıçarşı da medresenin yanındadır. Bundan anlaşılıyor ki, burası Endülüs Gırnata'sının merkeziydi. I. Yûsuf'un (733-754/1333-1354) 750/1349 yılında bu medreseyi inşa ettirmesine kadar dinî ilimler camilerde tedrîs olunuyordu. Bu medresede Gırnatalı âlimlerin yanında Mağribliler de öğretim faaliyetlerine katılmışlardır. Eski yapısından bugün sadece mihraplı sağ kanat ayakta kalmıştır. Zaman içinde buradaki pek çok tezyinat ve hat levhalar çalınarak çeşitli müzelere götürülmüştür.

Medresenin yapı kitâbesi Granada Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Kitâbedeki metin şöyledir:

> *Emera bi-binâi hâzihî'd-Dâra li'l-'ilm cealehâllâhu istikâmeten ve nûran ve edâmehâ fî ulûmi'd-Dîni alâ'l-eyyâm, Emîrulmüslimîn ezallehû'llâhu bi-avnih, el-aliyyü eş-şehîr el-kerîm es-saîd et-tâhir er-refî' el-hümâm es-sultân el-müeyyed Ebu'l-Haccâc Yûsuf İbnü'l-Aliyyi el-kerîm el-kebîr el-hatîr eş-şehîr el-mücâhid el-fâzıl el-âdil el-mukaddesi'l-arzî Emîri'l-müslimîn ve nâsıru'd-Dîn Ebî'l-Velîd İsmâîl b. Ferec b. Nasr, kâfâ'llâhu fî'l-İslâmi sanâi'ahû'z-zâkiye ve tekabbele a'mâlehû'l-cihâdiyye. Ve temme (zâlike) fî şehri Muharrem âme hamsîne ve seb'i-mietin.*
>
> *Bu ilim evinin (ki, Allah onu doğru yön ve nûr kılsın, onu dinî ilimlerde uzun yıllar dâim eylesin) yapımını, Müslümanların emîri (Allah onu yardımıyla gölgelendirsin), yüce, meşhur, cömert, mutlu, temiz, seçkin ve heybetli sultan, Allah tarafından desteklenmiş Ebu'l-Haccâc Yûsuf İbnü'l-Alî, cömert, büyük, tehlikeli, meşhur, mücâhid, faziletli, âdil, toprağı mukaddes, Müslümanların emîri ve Dîn'in yardımcısı Ebu'l-Velîd İsmail b. Ferec b. Nasr (Allah onun tertemiz işlerini İslâm'da mükâfat kılsın ve cihadla ilgili amellerini de kabul etsin). Ve bu bina 750 yılının Muharrem ayında (Mart/Nisan 1349) tamam olmuştur.*

Devrin diğer bir önemli eseri de Yeni Han'dır (el-Funduk el-Cedîd, Corral del Carbón, Alhóndiga Guedida).

Büyük kemerli eski bir Endülüs yapısıdır. Kemeri üzerine kûfî hatla İhlâs Sûresi, kemer yanlarına da *el-mülkü'd-dâim el-'izzü'l-kâim* ibaresi birkaç kez nakşedilmiştir. Girişin yan kısımında ise, *yâ sikatî yâ emelî ente'r-racâü ente'l-Veliyyü feyâ li'n-Nebiyyi'l-mürsel, ihtem bi-hayri amelî* ibaresi yazılıdır. Kapıdan içeriye girildiğinde ise kare şekilli geniş bir iç avluyla karşılaşılır.

Zamanında ticarî borsa, emanet deposu ve otel hizmetlerini birarada sunmuş olan bu han, Nasrîler'in son döneminde XIV. yüzyılda tüccarlar için inşâ edilmiştir. Yapıldığı zaman adına Yeni Han denmiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren ise kömür deposu (Corral del Carbón) olarak kullanılmış ve zaman içinde bu adla anılır olmuştur. Uzun zaman özel

İşbiliye (Sevilla) el-Kasr-Alcazar'ının bahçesinden farklı bir açı

şahıslara mülk olmuşken 1950'lerden itibaren el-Hamrâ'nın yönetimine dâhil edilmiştir.

Nasrîler dönemine ait Gırnata dışındaki bir eser, Rûnde'de (Ronda) Emîr Ebû Mâlik Kasrı'dır (Casa del Gigante). Merînîler'in sultanı Ebu'l-Hasen'in oğlu emîr Ebû Mâlik için Mağribî tarzda inşâ edildiği rivâyet edilen gösterişli bir eserdir. Bahçesi de çok zariftir.

Müdeccen (Mudejar) **mimarisi**

Müslüman ve Hristiyan ustaların birlikte çalışarak meydana getirdikleri ve İslam sanatının Hristiyan sanatına uyarlanmış şekli olan Müdeccen sanatı, genel hatlarıyla Endülüs İslam sanatının devamı niteliğindedir.

İspanya'da siyasî ve askerî bakımdan gücünü kaybeden Müslüman varlığı, mimari etkilerini Müdeccen üslup vâsıtasıyla X./XVI. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüştür. Bu üslubun özellikle seramik ve ahşap gibi sanat kollarındaki etkileri ise daha uzun olmuştur.

Endülüs İslam sanatını meydana getiren ve ortaya büyük şaheserler koyan Müslüman sanatkârlar, özellikle son dönemlerde Hristiyan krallara da hizmet vermişlerdir. Bu sanat sayesinde Endülüs'ün güçlü tesirleri Tuleytula ve Sarakusta'dan ötelere taşınırken, eskiden beri İber Hristiyan krallıklarının elinde bulunan şehirler de bu üslupta inşâ edilmiş binalarla dikkat çekmeye başlamıştır. Bu tarzın en ayırt edici yanı, atnalı kemerli pencereleri ile kaburgalı kemerlere oturan kubbeleridir. Ayrıca, tezyinattaki Endülüs izleri de önemlidir.

Bu sanatın en önemli örneğini Muvahhid sarayının yerine inşa edilen İşbîliye el-Kasr'ı (Alkazar) teşkîl etmektedir. Ayrıca, bu üslubun bir başka örneği yine İşbîliye'de bulunan ***Popüler Sanatlar ve Görgüler Müzesi***'dir ***(Pabellon Mudejar)***. Dinî mimaride verdiği örneklerin en önemlileri arasında ise, Burguş'taki (Burgos) ***Las Huelgas Manastırı***, Sarakusta'daki ***Seo Kilisesi***, Portekiz'de ***Funchal Katedrali***, Meksika'da ***Veracruz Katedrali*** ile ***San Francisco Tlaxcala Kilisesi***'ni saymak mümkündür. Dini yapılardan, sonraları kiliseye çevrilen Tuleytula'daki ***Santa Maria la Blanca Sinagogu*** ile ***El Transito Sinagogu*** ve ***Kurtuba havraları*** da, Mudeccen sanatın en önemli örneklerinden oldukları gibi, bütün Endülüs sanatının da şaheserleri arasında yer alırlar.

el-Hamrâ'dan bir kesit

Sivil mimari ve şehir yapısı: İlim ve zekânın ümrana dönüşmesi

Müslüman fâtihlerin yapıcı bir irade temelinde azimle çalışmaları sayesinde, harap vaziyetteki ülke mamur hale gelmiş, küçük köyler şehirlere dönüşmüş ve şehirler çok sayıda idarî-sosyal müesseseyle çağın en gelişmiş, en medenî merkezleri haline gelmiştir. Bunun en güzel kanıtı, fetihten önce önemsiz bir küçük şehir olan Kurtuba'nın, fetihten 2 asır sonra geldiği noktadır. 113 bin evi, 21 dış mahallesi, geceleri aydınlatılan yüzlerce temiz caddeleri, 70 kütüphanesi, 2 binden fazla cami-mescidi, onlarca han ve hamamı, muhteşem saray ve konakları ile Bağdad ve Konstantinopol yanında dünyanın en gelişmiş 3 medeniyet merkezinden en gelişmişi olarak bütün dünyada meşhur olmuştu. Bu yüzden o, *yeryüzünün pırlantası* olarak nitelendiriliyordu.

XI. yüzyılda İşbîliye, Mâleka, Meriye, Batalyevs, Tuleytula, Sarakusta, Dâniye, Gırnata, Belensiye ve Kulumriye gibi Endülüs şehirleri de büyük birer medenî merkezlere dönüşmüşlerdi.

Şehirlerin temel özellikleri

Genelde bütün İslam şehirlerinde olduğu gibi Endülüs'te de şehir yapısı belli bir plan dâhilinde ve belli amaçlara hizmet edecek şekilde düzenlenmiştir. Buna göre, şehrin ortasında ulucami, onun çevresinde hamam, han ve çarşı-pazar gibi toplumun umumi menfaatlerini karşılayacak sivil yapılar yer alırdı. Bu yapılardan sonraki geniş alan boş bırakılır, daha sonra halkın meskûn olduğu evler gelirdi. Merkezdeki geniş alanın boş bırakılmasının nedeni, burada devletin idarî, askerî, dinî, kültürel ve ticarî merasim ya da faaliyetlerinin yapılmasıydı.

Endülüs İslam şehirlerinin bayındırlık ve şekil bakımından kendine has nitelikleri mevcuttur. Bunlardan bazıları Maşrık'taki Müslüman şehirleriyle plan bakımından çok benzer iken, diğer bazıları coğrafî oluşum, ikâmet yeri, yerleşim çeşitleri ve kültürel miras gibi sebeplerle onlardan ayrışmaktadır.

Endülüs şehirlerinin çoğu, fetihle ele geçen Vizigot şehirlerinin çevresinde genişleyerek gelişmiştir. Böylelikle Vizigot şehri, yenilenen şehrin çekirdeğini oluşturmuştur. Genellikle büyük kilisenin camiye çevrilmesiyle veya yerine yeniden inşa yoluyla oluşturulan ulucami vesilesiyle dinî faaliyetler, caminin yanındaki dârulimâre (el-Kasr, Alcazar) yani emîrlik sarayı vasıtasıyla siyasi-idarî işler, çarşı-pazar ve bedestenin varlığıyla ticarî faaliyetler şehrin merkezinde toplanmıştı. İslam dünyasında Müslümanların yeni inşa ettikleri hemen bütün şehirler de benzer şekil ve planda olurdu.

Şehirlerindeki yol ağı genellikle Maşrık şehirlerindeki gibiydi. Bu ağın merkezinde, sûrun ana kapılarından girildiğinde şehrin merkezine (medine) ulaştıran umuma açık geniş bir ya da iki anayol vardı. Bu bir ya da iki anayol, şehrin sûrundaki diğer ana kapıya kadar şehir boyunca uzayıp gider ve dar sokakları ve dar geçitleri karşılar. Dar sokak ya da geçitler genellikle çıkmaz sokak şeklindeydi. Müslüman fâtihler, Roma medeniyetinin mirasını taşıyan şehirlerdeki yol ağını beğenmemişler, dolayısıyla kendileri şehri yenilemeyi yeğlemişlerdi.

Şehir çevresindeki yerleşim yerleri, normalde sûr dışındadır. Ancak, bazı fitne dönemlerinde çevresinin sûrla, hatta hendekle çevrildiği de vâkîdir. Zamanla bu yerleşim yerleri de bayındır hale gelir, hatta aralarındaki boş araziler bile evlerle dolardı. Şehir dışındaki bu yerleşim yerlerinde farklı ırk ya da dinden olan topluluklar farklı semtlerde otururlardı. Mesela, içinde ibadethâneleriyle birlikte Yahudilerin ve Hristiyanların mahalleleri bazen Müslümanlarınkinden farklı olurdu. Oralarda kilise çanları çalar ve ibadetler açıktan yapılırdı. Endülüs halkının kâhir ekseriyetini teşkil eden Arab, Berberî ve Müvelledlerden müteşekkil Müslümanlara gelince, bunlar genelde kabile, bölge ve diğer bazı yakınlık kıstaslarına göre oluşan topluluklar şeklinde yerleşmiş olsalar da, bazı yörelerde karışık yerleşim de olurdu. Şehre dışarıdan gelen yolcu ve tâcir gibi kimseler ise çarşıdaki hanlarda kalırlardı.

Kurtuba'da Ulucâmi'nin güneybatı tarafında yer alan nâûrenin yakınında dinlenen bir Endülüslü ve yanında hazır bekleyen kölesi
(Vatikan Papalık Kütüphanesi'nde bulunan "Hadîsü Bayaz ve Riyâz" adlı 13. yüzyıla ait Endülüs yazmasından, Markus H.-Peter D)

Çarşı-pazar yeri çeşitli bölümlere ayrılmıştı. Bunlardan her birisi belli bir ticarî mala veya cins olarak birbirine yakın olan ticarî mallar grubuna ayrılmıştı. Mesela attârlar *(Baharât benzeri güzel kokulu mallar satan anlamındaki attâr*

kelimesi, Türkçe'ye galat-ı meşhur olarak aktar şeklinde yerleşmiştir) belli bir bölümde, kumaşçılar farklı bir bölümde, vb. İmalât atölyeleri ise, ürettiği mamule göre ya şehrin içinde ya da dışında olurdu. Tuğla ve kiremit atölyeleri gibi eğer kokusu, dumanı, vb. ile çevreyi kirletiyor ve halkı rahatsız ediyorsa şehir dışında olurdu. Halkı rahatsız etmeyen ve ayrıca stratejik öneme sahip mamul madde üreten atölyeler ise şehir içinde olabilirdi. Demir, altın ve gümüş atölyeleri buna örnek sayılabilir.

Köşk ya da konak gibi seçkin tabakaya mensup kimselerin evleri dışında halkın evleri genelde iki katı aşmazdı. Binalarda kireç ve tuğla ya da kerpiç kullanımı yaygındı. Tipik bir Endülüs evi, ortasında veya yan tarafında avlu, avlunun çevresinde de odaları bulunan bir yapıdan ibaretti. Umumiyetle avludan ahşap merdivenle çıkılan ikinci ya da üst kat da olurdu. Avlunun ortasında ise, ağaçlı ya da ağaçsız şekilde bir fiskiyeli havuz veya yöresine göre kuyu bulunurdu.

Gezinti yerlerine düşkün olan Endülüslüler, buraları aranan yerler anlamında *münyât* veya cennet bahçesi anlamında *cennât* olarak vasıflandırmışlardır. Bazıları havâsa ve bazıları da avâma ait olan bu bahçeler ve gezinti yerleri, toprağın verim durumuna göre değişmekle birlikte çoğunlukla şehir dışında olurdu.

Endülüs şehirlerinde, Maşrık şehirlerine nisbetle hamamlara daha çok önem verilirdi. Bu hamamların Roma hamamlarına göre mimari bakımdan daha basit bir yapıda olması, Endülüslülerin hamamlara eğlenceden ziyade temizlik maksadıyla gittiklerini göstermektedir.

II. Hakem'in Medînetü'z-Zehrâ'sı adeta dünyanın parlayan bir yıldızı gibiydi.

Şehir yönetimi

Endülüs İslam şehirlerinin idaresi, temel meselelerde bizzat emîr ya da halifeye; âsâyiş, güvenlik ve âdî suçluların takibi ve cezalandırılmasında sâhibü'ş-şurta'ya yani emniyet âmirine; anlaşmazlıkların halli konusunda kadıya; çarşı-pazarların tanzimi ve denetimi konusunda ise muhtesibe emânet edilmiştir.

Kadıların yardımcıları da olurdu. Mesela İşbîliye'de her kadı için 10 yardımcı vardı ve ayrıca güvendiği bir grup fakîh de çevresinde bulunurdu. Kadı, gerekli gördüğü zaman vezirlerle toplantı yapar (bugünkü tabirle bakanlar kurulunu toplar), Sâhibü'l-Medîne (bir şehrin en yüksek sorumlu âmiri) ve Muhtesib ile eşzamanlı ve uyum içinde çalışırdı. Kurtuba'da ise mesela V./XI. yüzyılda kadılık görevi, davaların ehemmiyetine ve kadıların mertebesine göre her biri farklı uzmanlık derecesinde olan birkaç kadı tarafından yerine getirilirdi. Çünkü Kurtuba toplumunun günlük faaliyetleri daha çok medenî, ticarî, mâlî ve benzeri muâmelelerden oluşuyordu.

Kaza teşkilâtı yanında, bir şehrin idaresinde Sâhibü'ş-Şurta ve Muhtesib de yer alırdı. Bunlar hep birlikte Endülüs toplumunun huzurunu ve güvenliğini sağlamak için elbirliğiyle çalışırlardı.

Kendisine Sâhibü'l-Medîne veya Sâhibü'l-Leyl de denen Sâhibü'ş-Şurta, cinâî olaylar ve polisiye işleri takip ederek şehrin âsâyiş ve güvenliğinden sorumlu kadı idi. Görevi şehir içiyle sınırlıydı. Geceleri cadde ve sokaklarda emniyeti temin maksadıyla gece bekçisi istihdam ederdi.

Sonuç olarak, Endülüs şehirlerinde bütün parçalarıyla uyumlu bir şekilde işleyen bir şehir idare sistemi mevcuttu ve hem sistem hem de işleyiş bakımından Maşrık'takinden farklı niteliklere sahipti.

Camiler ve mescitler

Kaleler, sûrlar, kasabalar, şehir kapıları gibi askerî yapıları bir yana bırakırsak, Müslüman sivil mimaride en önemli yapı şüphesiz camiler, özellikle de ulucamilerdir. Çünkü bunlar, günlük beş vakit namaz yanında ehil her Müslümana farz olan Cuma namazı vesilesiyle haftalık toplanma merkezleridir.

Bir şehrin ulucamisi, temel işlevi olan cemaatle namaz kılma yanında dinî, siyasî ve ictimaî hayatın merkezidir. Beş vakit namaz orada kılınır, büyük toplantılar orada yapılır, bazı mahkeme davalarına orada bakılır, orada oluşturulan düzenli ders halkalarında düzenli dersler verilir, savaşa çıkmadan önce şehrin ileri gelenleri arasında istişâreler burada yapılır, minberinden resmî ilâmlar ve zafer haberleri gibi önemli haberleri içeren konuşmalar yapılırdı. Bayram namazları ile

Kurşun oluklar ya da kanallar vasıtasıyla dağdan indirilen su şehirde kullanılmaktaydı.
(fotoğraf el-Hamrâ'dan)

Hemen her evin iç avlusunda bir kuyu ya da havuz bulunurdu.
(fotoğraf: Kurtuba'da Garaudy'nin Endülüs Evi'nden bir kesit)

yağmur duası ise ulucamilerde değil, şehrin dışındaki namazgâhta îfâ edilirdi.

Endülüs camileri ya da mescitleri bazı yönleriyle Hristiyan kiliselerinden çok farklıdır. Bir kere, cami bir külliye içinde yer almasıyla kapalı bir mimari bütünlük arz eder. İkinci olarak, camiler düzenli iç-dış revaklara sahiptir. Bu sebeple onların yeni revaklar ilâve etmek suretiyle genişletilmesi kolaydır. Ayrıca kıble duvarının ortasında mihrâbın bulunması da zorunlu değildir. Mesela, Kurtuba şehrinin mîlâdî 8. yüzyıl sonlarından 10. asrın sonlarına kadar geçen iki asırlık süre zarfında nüfusunun artması nedeniyle, toplam üç kez camiyi genişletme çalışması yapılmıştır. Sarakusta'da 100/719 yılından evvel yapılan caminin de bir asır sonra genişletilmesine lüzum hissedilmiş ve bu işlem 242/846 yılında gerçekleştirilmiştir.

Fetihten az sonra veya fetih yıllarında inşa edilen Endülüs mescit ve camilerinin çoğu, mevcut bir binanın yeni dinin gereklerine göre tadilâtıyla ortaya çıkmıştır. Mesela Kurtuba Ulucamii bir süreliğine Dımaşk'taki San Juan Kilisesi gibi Hristiyanlarla Müslümanlar arasında ortaklaşa kullanılmıştı.

İslam tarihçileri, Endülüs Emevî emîrlerinden II. Abdurrahman'ın (822-852) mescit inşa etmede diğerlerine göre çok daha aktif olduğunu yazarlar. Kendisi Kurtuba Ulucamii'ni genişletmekten başka, İşbîliye Ulucamii'nin inşasını da emretmiştir. O zaman yapılan cami Muvahhidler devrinde büyük oranda yenilenmiştir. Aynı şekilde o, Ceyyân Mescidi (218/833), Kalsâne Mescidi, 9. asrın sonlarında Bicâne Mescidi, daha sonra Lâride Mescidi (288/901) ve Turtûşe Mescidi'ni (345/955) de inşa ettirmiştir. III. Abdurrahman (912-961) ise, 394/960 yılında, şu anda Katedral olan Tarrakûne Ulucamii'nin ıslâhı ve tezyîni işinin sahibidir.

Endülüs'te yüzlerce şehrin yüzlerce mahallesinde ve özel evlerde sayılamayacak kadar mescitler mevcuttu. Müslüman tarihçi ve coğrafyacıları, sadece Kurtuba'daki mescitlerin adediyle ilgili 491 ilâ 7000 arasında farklı rakamlar verirler. Bu binlerce cami ve mescidin minarelerinden binlerce müezzin asırlar boyunca her gün 5 kez minarelere çıkarak ezan okuyordu. Allâhu Ekber (En büyük olan Allah'tır) nidâları heryerde Müslümanları namaza, onları bir olan Allah'a kulluğa davet ediyordu. Bugün o binlerce cami ve mescitten hemen hiçbiri kalmamıştır. Çoğu ya yıkılmış ya da kiliseye çevrilmiştir. Tek başına ayakta kalabilen çok az sayıdaki minare ise çan kulesine dönüştürülmüştür.

İşbiliye el-Kasr'ı içinden bir başka kesit

Hamamlar

Doğu İslam dünyası Maşrık'ta büyük Roma hamamlarının etkisiyle şekillenen hamam, Endülüs'e Maşrık Müslümanları vasıtasıyla gelmiştir. Fakat burada öyle yaygın bir hal almıştır ki, ister Müslüman ister Hristiyan ve isterse Yahudi olsun bütün Endülüslüler, hatta Hristiyan İspanya'da yaşayanlar bile Endülüs hamamlarına düzenli olarak giderlerdi.

Her şeyden önce hamamın dinî bir yönü vardır. Çünkü bir Müslüman Allah'ın huzuruna her dâim bedeni temiz olarak çıkmalıdır. Bu ise daha çok hamamlar sayesinde gerçekleşir. Hem temizlik hem de canlı birer eğlence mekânları olarak hamamlar, Endülüs sosyo-kültürel hayatında çok önemli bir yer işgal ederdi. Endülüslü Müslümanlar hamamlarda yıkanmayı âdet haline getirmişlerdi.

Kadınlar ve erkekler için ya ayrı hamamlar olur veya aynı hamamı farklı zamanlarda kullanırlardı. İbn Haldun, hamamın insanın bedenine ve ruhuna yaşama lezzeti verdiğini ve hamamda şâirlere bile ilham geldiğini kaydeder. Buharın insana verdiği sıhhat duygusu yanında hamam, özelikle kadınlar için, hep birlikte yiyip içerek şarkı söyledikleri bir tür eğlence yeridir. Bu, kadınların erkeklerden sakınmak maksadıyla kapalı yaşadıkları bir toplumda, onların hava değişimi ve özgür kalmak için yararlandıkları fırsatlardan birisiydi.

Endülüslü pek çok Müslüman şâirin şiirlerinde hamama işaret vardır. Mesela A'mâ et-Tutaylî zikreder ki, hamam insan kalbinin ferahlık ve neşeyi birarada barındırması gibi su ile ateşi birbirine katar. Bir başka şâir hamamın sağladığı sıhhî faydayı överken, bu ortamda efendiyle kölenin, âlimle câhilin ve her tabaka ya da meslekten insanın eşit olduğuna dikkat çeker.

Endülüs şehirlerinde hamamların sayısı çok fazlaydı. Merkez camilerin ve hanların çevresindeki büyük olanlardan başka, sâkinlerinin sayısının az ya da çok olmasına bakılmaksızın her mahallede en az bir adet, bazı yerlerde birden fazla sayıda hamam bulunurdu. Şehrin ileri gelenlerinin ve zenginlerin köşk ya da evlerinde özel hamamları da olurdu. Bunlar umumi hamamlara göre biraz küçük hacimli olsa da mimari tarz olarak onlarla aynıydı. Müslüman tarihçiler sadece Kurtuba'da ortalama 300, Hâcib el-Mansûr zamanında (976-1002) ise 600 adet umumi hamam bulunduğunu zikrederler. Bu rakamı 3711'e kadar çıkaranlar bile vardır. Mesela İbn İzârî'ye göre, Kurtuba'da sadece kadınlara has 300 umumi hamam vardı. Kâsım es-Sebtî'ye göre ise, XV. yüzyılın başında Sebte gibi küçük bir adada bile 22 umumi hamam mevcuttu.

Endülüs hamamları genellikle 3-4 adet kubbeli yıkanma hücresinden müteşekkildi. İsteyene masaj yapan tellâk da bulunurdu.

Düşüşünden sonra orada kalan Müslümanlar yani Müdeccenler üzerinde, onları Hristiyanlaştırmak maksadıyla düzenli baskı ve şiddet politikası uygulayan Engizisyon üyeleri, onlardan bir kimsenin Müslümanca yaşamaya devam edip etmediğini hamama gidip gitmediğine veya evinde bir Müslüman gibi sıkça yıkanıp yıkanmadığına bakarak da anlayabilirlerdi.

Bugün İspanya'nın birçok şehrinde Endülüs hamamı veya kalıntısı mevcuttur. Bunların çoğunun iç süslemesi ya zamanla yok olmuş veya tahrip edilmiştir. Son zamanlarda Gırnata ve Rûnde (Ronda) örneklerinde olduğu gibi bu hamamlardan bazılarının restorasyonu, bakımı ve tanıtımı yapılarak kullanılmaktadır.

Hanlar (el-funduk)

Endülüs ülkesinde hanlar, tâcirler için ticaret malı depolama yerleriydi. Bunlara mahzen (el-mahzen, almacen) veya fünduk (fonda, alfóndega, alhóndiga) denirdi. Meşhur Müslüman coğrafyacı ve tarihçi İdrisî zikreder ki, XII. asırda Muvahhidler döneminde sadece Meriye'de 970, XV. asırda Sebte'de ise 360 han vardı. Eğer bu rivayet doğruysa, o zaman bu liman şehirlerinde neredeyse modern zamanların Hong-Kong'unu anımsatır derecede dev hacimli bir ticari faaliyet söz konusudur.

Hanlar daha çok içine konan eşya türüne veya sahibine göre adlandırılırlardı. XIV. asrın sonlarında hem Endülüs'te hem de Endülüs medeniyetinden nasiplenen Tunus'ta hubûbât ve kömür hanları mevcuttu. Bu hanların mimari yapısı, bugün Mağrib'te mevcut hanlara bakarak çıkartılabilir. Aslında bunlar hemen bütün özellikleriyle Dımaşk ve İran bölgesindekilerden esinlenerek yapılmış ve geliştirilmişlerdir.

Hana inenler karınlarını doyurmak için daha çok hanlarda çalışan dul kadınların pişirdiği yemeklerden para ödeyerek yerlerdi. Bu kadınlar aynı zamanda hanın temizliği ve düzenini de sağlarlardı.

Ortaçağ ve sonrasında Endülüs hanları özellikle buğday satış yeri olarak da kullanılırdı. Fakat zamanla bu özelliğini kaybederek el-ğılâl (muhtemelen ganimet malı) depolama ve satış yeri haline dönüşmüşlerdir.

Endülüs hanlarından günümüze Gırnata'daki Yeni Han ile (Corral del Carbon) Kurtuba hanı dışında hiçbiri ulaşmamıştır. Yeni Han XIV. asırdan kalmadır ve büyüklüğü yanında taç kapısındaki zengin süslemeleriyle de meşhurdur.

Çarşı-pazarlar

Çarşı-pazar çoğunlukla ulucaminin etrafında yer alan iki katlı binalardan müteşekkildi. Bu binaların zemin katı ticarî mekân, üst katı ise şehre dışarıdan gelen tâcir ve misafirlerin konaklaması için han veya otel olarak kullanılırdı. Bu hanlar bazen *mahzen* işlevi de görürdü. Bugün modern mağaza kavramının kaynağı da bu mahzendir. Çarşı, şehrin merkezindeki büyük caddeye veya ulucami ve dârulimârenin (el-Kasr, Alcazar) çevresindeki geniş alana açılan dar geçitlere sahipti.

Kayseriye olarak da adlandırılan bedestene gelince, bir tür kapalıçarşı olan bedestenin içinde, bir caddenin iki kıyısında karşılıklı dükkânlar, orta yerde ise sade veya ağaçlandırılmış şekilde bir havuz bulunurdu. Bedestende satılan mallar, değerli ve pahalı olan türdendi. Her farklı meslek erbâbı için bedestenin sokaklarında belirli bir yer ayrılır ve her cadde orada toplanan meslek erbâbının adıyla anılırdı. Sebze-meyve pazarı ile et-balık pazarı ve koku yayıcı diğer ticarî ürünlerin satıldığı dükkânlar camiye yakın olmazdı.

Çarşı-pazarlar her milletten insanla doluydu. Arap, Berberî, Hristiyan (Müsta'rib), Yahudi, Müvelled ve kadın-erkek.. Hepsinin anlaştığı ortak lisân, Latince ile karışık bir Arapça, yani Endülüs Acemiyesi de denen Endülüs sokak diliydi.

Çarşıda satıcı olarak yer alabilmenin ve alışveriş işlemlerinin, Sâhibü's-sûk (çarşının hâkimi) diye adlandırılan Muhtesib tarafından denetlenen kuralları ve âdâbı vardı.

Yerleşim ve evler

Endülüs evleri, yapım maksadı ve inşasında edilen masrafın miktarına göre çeşitlilik arz eder. İlk dönemden son döneme kadarki asırlar içinde doğal olarak bazı değişim ve dönüşümler de geçirmiştir. En önemli özelliklerinden birisi dar olmasıdır. Bu, sokakların dar olmasıyla da alâkalıdır. Bir diğer özelliği de, içinin süslü ve gösterişli olmasına karşın dışının fakir görünümlü olmasıdır. Bu, Müslümanların geçici dünyevî zenginlik göstergelerine değer vermemelerine yorulmaktadır. Nitekim bilinen bir husustur ki, bir batılının ev yaparken düşüncesi, evin dış görünüşünün dikkat çekici hatta bazen haset duygularını kabartıcı şekilde olmasıdır. Buna karşın, bir Müslüman başkalarından ayrı şekilde yaşayabilmek için ev inşa eder.

Gırnata şehir merkezinde, bugün yerinde katedral bulunan ulucâmi ve medresenin bitişiğinde yer alan kapalıçarşı el-Kayseriyye'nin girişi

İbn Abdûn, 1100 yılı civarında İşbîliye evlerini "nefsi, ruhu, bedeni ve eşyayı muhâfaza eden bir yer" olarak tanımlamaktadır.

Binalar ya da evler genellikle pişmiş kil tuğladan yapılırdı. İnşaat işinde çalışan ustalar, tuğla yapımında kalıp kullanırlardı. Diğer inşaat malzemelerini ise şehirdeki çeşitli satıcılardan temin ederlerdi. Bazen bu malzemelerin dar sokaklardan at arabasıyla geçişi mümkün olmadığında el arabası kullanırlardı.

Halka ait evler genellikle tek katlı ve tek tip olurdu. Girişte bir avlu, avlunun ortasında ağaçlı veya ağaçsız bir havuz ya da kuyu, avludan sonra odalar, odaların üzerinde ise birkaç odadan müteşekkil üst kat bulunurdu.

Evlere küçük bir kapıdan girilirdi. *Sahn* (patio) denen avlu, her evin başlıca unsurlarından biriydi. Ancak eğer ev şehir dışındaysa o zaman bu unsura ihtiyaç olmayabilirdi. Evin kadını ev işlerini bu avluda yapar, çocuklar orada oynar ve hane halkı vaktinin bir kısmını orada geçirirdi. Birçok evin üst katı yani ikinci bir katı vardı. Oraya dar ve yüksek irtifâlı bir merdivenden çıkılırdı. Bu gelenek, Endülüs evlerinde halen devam etmektedir. Alçak tavanlı bu üst katlarda kadınlara has odalar ve yatak odası bulunurdu. Buraya hava ve ışık, komşuların fuzuli bakışlarının ulaşamadığı avluya bakan pencerelerden gelirdi.

Suyu az olan bölgede olsa bile evlerin tamamında sahnın yani avlunun ortasında küçük bir havuz veya kuyu yer alırdı. Bu havuz sayesinde hem evin temel su ihtiyacı karşılanır, hem avlunun havâsının serin olması sağlanır ve hem de güzel bir görüntü elde edilirdi. Zamanla Endülüs evlerindeki bu havuzun hacmi büyüme eğilimine girmiştir. Mesela akarsu bakımından fakir olan Mâleka bölgesindeki evler, havuzların kenarına dikilen ağaçlarıyla meşhur olmuştu.

Endülüs'te *sahn*ın ortaya çıkışı, Murâbıtlar döneminde avlunun güney duvarına daha yakın olarak *revak* (portico) şeklinde yapılmasıyla başlamıştır. Bu revak, evdeki aslî salondan gelişerek ortaya çıkmıştır. Bunun örneklerini Helen ve Roma mimarilerinde görmek mümkünse de, İspanya'ya ulaşması Doğu Akdeniz yoluyla olmuştur.

Süslemeden tamamen arınmış durumdaki küçük giriş kapıları ve az sayıdaki küçük ahşap şîşli pencere kenarları dışında, evlerin boş duvarları süslenmezdi. Endülüs'ün ahşap şîşli pencereleri, Türkiye'de eski ahşap evlerdeki pencerelerin benzeridir. Yani, ortalama 60x100 cm bir pencerenin camları genelde iki parçadan oluşup pencereyi açmak için alt parça yukarıya itildiğinde kızaklı şekilde üst parçanın altına girer. Ya da camları tutan kayıtlar + şeklinde olup cam dört veya daha fazla parçaya ayrılmıştır ve yine aynı şekilde açılır. Sonradan bunların kanatlı olup içeriye veya dışarıya açılan çeşidi de çıkmıştır. Batıda buna *sash windows* denilir ki, *sash* kelimesinin Arapça şîşten geldiği âşikârdır.

Önemli kişilere ait evlerde üst kat, güneşlik anlamındaki Şemmâse (شمّاسة, İspanyolca'da *Ajimez*) ile dışta daha bâriz görünecek şekilde süslenirdi. *Ajimez*, Kastilce'da 14. asırda ortaya çıkmıştır ve pencere anlamında Arapça şemmâseden türetilmiştir. Şemmâse ise güneş anlamındaki şemsten türemedir.

Şemmâse tarzı ya da âdeti Endülüs'e Maşrık'tan ve belki de Kahire'nin *meşrebiye*lerini (el-Meşrebiyyât, içme yerleri) taklîden gelmiştir. Endülüs'e ulaşması 14. asırda olmuştur. Mağrib-i Aksâ denen Fas bölgesinde de bu şemmâselerin olmadığı belirtilmektedir. Batılılar bu *meşrebiyyât*ı Fransızca söylenişiyle *moucharabiehs* olarak anarlar. Bu meşrebiyeler, Kahire'de eski evlerin cephelerine yapılırdı. Oradan Endülüs, Aragon, Doğu Endülüs, Güney Portekiz, hatta Tuleytula'ya kadar yayılmış ve bu bölgelerin her birinde özel bir karaktere bürünmüştür.

XV. asrın sonlarıyla XVI. asrın başlarında Mâleka'da, sayıları dar caddelerde artan çok sayıda şemmâse vardı. 1498 yılında Gırnata'nın İlbîre (Elvira) Caddesi'nde olduğu gibi, "İki Katolik Kral" Ferdinand ile İzabel'in geçişi sebebiyle caddeyi genişletmek için şemmâselerin bir kısmı ortadan kaldırılmıştır. 1532 yılında ise, İspanya yönetimi bu konuda kanunî düzenlemeye gider. Bâbü'r-Remle Meydanı'nda ilân edilen karara göre bundan sonra şemmâse veya herhangi bir örtü yapımına, ya da bunların iyileştirilmesine müsaade edilmeyecek, bu ancak özel izinle mümkün olabilecekti. Bundan 6 sene sonra "İki Katolik Kral", Gırnata'nın caddeleri ve meydanlarında şemmâselerin, kapıların ve geçiş yerlerinin duvar çerçevesi dışına çıkartılmasını; Kâdis ve Mürsiye'de ise şemmâselerin kullanımını yasak etmişlerdir.

Özel ve güçlü bir İslamî tarza sahip olmasına rağmen, kadîm kuralları halen uygulayan rahibelerin manastırlarında da şemmâseleri görmek mümkündür. Bu şemmâseli pencereler, onların asırlar boyu süregelen durgun ve kendini erkekler-

Kurtuba gibi bazı şehirlerde nehrin kenarlarına inşa edilen su dolapları Nâûreler (Noria) vasıtasıyla su yükseltilerek depolanır ve bu sudan hem kentsel hem de ziraî sulamada yararlanılırdı.

den-dünyadan sakınır şekilde biçimlenmiş olan hayatlarına ferahlık verecek şekilde açılan menfezlerdi. Tuleytula'da Santa Isabel, Santa Agustinas Calsades ve San Antonio manastırlarında sonradan yapılmış şemmâseler bulunmaktadır. Aynı şekilde İsticce'deki (Ecija) Minimas Manastırı'nda da vardır.

Bazı Endülüs şehirlerinin sahip olduğu nüfus, büyük Avrupa kentlerinin asırlar sonra ulaşabileceği miktarlara ulaşmıştı. Mesela Kurtuba'da, kesin bir rakam bulmak mümkün olmadığı için, kaynakların verdiği rakamların ortalaması alındığında, en az 300 bin insan yaşıyordu. Hâcib el-Mansûr zamanında (976-1002) yapılan hâne sayımına göre ise, Kurtuba'da avâm diye nitelenen halka ait 13077 ev, havâs diye tavsîf edilen seçkin tabaka mensuplarına ait 60300 konak veya köşk bulunuyordu. Son dönemlerinde Gırnata'nın nüfusu, İber Hristiyan krallıklarının eline düşen diğer Endülüs şehirlerinden göçenlerin de yoğunlaşmasıyla, 500 bine ulaşmıştı. Ancak, 8 asır boyunca görülen büyük toplumsal değişimler neticesinde bu şehrin nüfusunda da büyük değişimler görülmüştür. Bu yüzden tarihçiler Gırnata nüfusu için asırların ortalaması bir rakam olarak 26.000'i vermektedirler. Diğer büyük Endülüs şehirlerinin devirlere göre değişmekle birlikte ortalama nüfus verileri şöyledir: İşbîliye 83.000, Tuleytula 37.000, Batalyevs 26.000, Sarakusta ve Belensiye 15.500'er bin. Orta ölçekli bir Endülüs şehri olan Meriye'nin 1147 yılında nüfusu tahminen 27 bin, hâne sayısı da yaklaşık 4604 idi. 1489 yılında Hristiyanlara teslim olduğunda ise nüfusu çok azalmıştı.

Şehrin çevresi

Şehrin sırtları veya çevresi ya da banliyösü denebilecek kısım, şehir merkezini (medine) çevreleyen sûrların dışında yer alırdı. Kabristan, mesîre alanları, imalât atölyeleri, tersâne ve ziraî alanlar hep bu kısımdaydı. Endülüs'te kullanılan *el-erbâz* (الأرباض) terimi, günümüzde kullanılan banliyöye denk değildir. Bir şeyin yanı, etrafı ya da çevresi anlamındaki *erribz*in (الربض) çoğulu olan erbâz, şehrin bir parçasıydı. Mesela Kurtuba ve Gırnata gibi büyük şehirlerde *erbâz*, zamanla birbirine bağlanacak şekilde uzamışlardı.

Özellikle kabristan, sûrlardan açılan anayolların kıyısında olurdu. Mesela Meriye'de 2 kabristanın olduğu bir zamanda, Kurtuba'da 13 adet mevcuttu. Kabristan geleneğinde küçük bir ayrıntıyı da belirtmek gerekir ki, seçkin tabaka mensuplarından bazıları kabristana değil kendi köşkünün bahçesine defnedilirdi. Hristiyan ve Yahudilerin de kendilerine ait mezarlıkları vardı.

Kiremitçi (el-âcir, الآجر) ve tuğlacı (et-tavvâb, الطواب) gibi zanaat erbâbının imalât atölyeleri, genellikle şehrin dışında ve hammaddesine yakın bölgelerde olurdu. Ancak, Meriye'de olduğu gibi tersâne benzeri stratejik önemi hâiz bazı atölyeler sûr içinde olabilirdi. Yaydığı koku, duman veya tozla halka zarar veren imalâtçılar da mutlaka şehir çevresindeki boş arzilerde üretim yaparlardı.

Endülüslüler gezinti yerlerine düşkündüler. Onların çoğu bahçe, bostan (الجنة) ya da *el-münye* (المنية çoğulu *el-münâ* المنى) denen yerler hazırlamayı ve oralarda bulunmayı severdi. Mesela Kurtuba ve Gırnata'da şehre yakın vâdîlerde çok sayıda dinlenme yerleri ile bahçeler bulunurdu. Sadece Gırnata'nın çevresinde bu tür bahçelerden 100 kadar mevcuttu.

Dünya tarihinde iz bırakan büyük medeniyetler içinde Endülüs anılınca ilk akla gelen unsurlardan birisi sudur. (fotoğraf el-Hamrâ'dan Cennetü'l-Arîf Kasrı'ndan)

Su kaynakları ve şehrin su ihtiyacının temini

Bol ve bereketli suyun bulunması ve depolanması, bir şehrin kurulmasında temel şarttır. Bu yüzden Endülüs'teki şehirler ya su kaynağının üzerine ya da yakınına kurulmuştur. Mesela Kurtuba, Gırnata, İşbîliye ve Tuleytula gibi büyük şehirlerin hepsinin içinden bir nehir akar.

Uzak kaynaklardan şehre suyun ulaştırılmasında Romalılardan kalma su kemerleri kullanılıp yenileri inşa edildi. Bu kemerlerin kanalları bitümle kaplanarak su geçirmezlikleri sağlanırdı. Bunlardan mesela Kurtuba'ya çevredeki sıradağların tatlı sularını ulaştıran kemer, suyu şehrin üst kısmında inşa edilen büyük depo veya rezervuarlara aktarırdı. Burada depolanan su, yeraltına döşenmiş pişmiş kilden boruların içinden kendi ağırlığı veya yerçekimi gücüyle akarak şehrin muhtelif bölgelerine inşa edilmiş olan 600 civarındaki umumi çeşmeye ulaşırdı. Bu çeşmelerden de halk çömleklerle evlerine alarak su ihtiyacını karşılardı.

İçinden veya yakınından nehir geçen şehirlerde nehir kenarına inşa edilen dev su çarkları *Nâûre*ler (Noria) vasıtasıyla su yükseltilerek depolanır ve bu sudan hem kentsel hem de ziraî sulamada yararlanılırdı. Bugün, birkaç tanesi dışında nâûrelerin hemen tamamı kaybolmuştur. Bunlardan bir örnek Kurtuba'da, Ulucami'nin kıble tarafında, nehrin kıyısında bulunmaktadır.

Yeraltı sularının bol ve zemine yakın olduğu yerlerde insanlar, evlerinin ya da köşklerinin avlularına kuyu kazarak su çıkarırlardı. Kuyulardan bostan ve tarla sulaması için bazı yerlerde hayvan gücüyle çalışan su dolapları da kullanılırdı. Ayrıca Kurtuba'daki hilâfet kasırlarında olduğu gibi su, kurşundan oluklar ya da kanallar vasıtasıyla dağdan sağlanırdı. Bu arada saka denebilecek sucular da vardı. Bunlar,

Alcazar'ın Sefirler Salonu'nun tavanı

el-Hamrâ / Sala de los Reyes'te (Krallar Salonu) bulunan ve ilk on Nasrî sultanını tasvir ettiği tahmin edilen resimler

vâdîden deri kırbalara doldurarak aldıkları suyu şehre götürüp satarlardı.

Nehirlerin az ya da yağışların kıt olduğu şehirlerde sunî olarak açılan göletler ve su depoları vasıtasıyla hem içme suyu hem de ziraî sulama ihtiyacı karşılanırdı. Kuyular, iki kenarı kırmızı tuğlayla örülmüş insan boyu yüksekliğinde inşa edilen hendeklere bağlanırdı. Su, bu hendeklerin içinde uzayıp giden kireçten boruların içinden yerçekimi kanunlarına göre akarak mahallelere ve bazı evlere ulaşırdı. Gırnata gibi büyük şehirlerin bazı bölgelerinde de su ihtiyacının benzer şekilde karşılandığı bilinmektedir. Mecrît'te (Madrid) ise, yeraltından uzayıp giden kanallar vasıtasıyla suyu dağıtan iyi bir su dağıtım şebekesi inşa edilmişti.

Meriye şehri örneğine bakıldığında, burada Beccâne (Pechina) Vâdîsi'nde, nehrin denize kavuştuğu noktada *es-sâkıye* denen su dolabı inşa edilmişti ve bunun vasıtasıyla şehre su çekiliyordu.

Suların temizliği konusunda Muhtesib'e büyük görev düşerdi. Mesela, içme suyu kaynaklarının kenarlarında kadınların çamaşır yıkamaları ve oralara çöp atılması kesinlikle yasaklanmıştı. Nehirler, göller, göletlerin ve kuyular gibi su kaynaklarının temiz tutulmasına özen gösterilir, bu amaca hizmet eden kurallar, hukuk kuralları dâhilinde ortaya konurdu. Sakaların su temin etmesi için de özel kaynaklar tahsis edilmişti.

Endülüs şehirlerinde hamamların çok olması ve Endülüslülerin dinlenme yerleri ile oralarda yaptıkları güzel bahçelere düşkün olmaları, bu gibi yerlerde de büyük miktarlarda su depolandığına delildir. *(M. A. Hammâd)*

Sıcak yaz aylarında soğuk içecek ihtiyacı ise, Endülüslü tâcirlerin gayet iyi değerlendirdiği bir fırsat doğurmuştu. Şöyle ki, bazı tüccarlar kış aylarında dağlarda açtırdıkları kuyuvari büyük depolarda kar veya buz saklarlardı. Yaz sıcakları geldiğinde ise bu buz depoları onlar için büyük bir gelire dönüşürdü. Şehrin her yanına servis ederek halkın karlı dağlardan buzlu içecek içmesini sağlarlardı. Bugün Âbile (Ávila) gibi bazı İspanya şehirlerinde bunlardan örnekler mevcuttur. Bu örnekteki deponun çapı 3 m, derinliği ise 10-15 m civarındadır.

el-Hamrâ'da Taht Odası'ndan farklı bir detay

Sanat: İnancın büyüleyici güzelliği

Mimari eserlerden el sanatlarına kadar sanatın her alanında ortaya konan eserler, büyük oranda Endülüs zekâsının ürünü olup fikir, plan ve kompozisyon bakımından orijinaldir.

Mimari süsleme sanatları: Tasvir, heykel, kabartma, mozaik, hat, çini ve seramik

Endülüs hükümdarlarının yanısıra halkın da ***tasvir ya da resim*** ve heykele karşı ilgi duyduğu bilinmektedir. Camiler ile dinî amaçla kullanılan diğer binalar dışında, saray ve köşk gibi yerlerde yer alan resimler, özellikle Emevî devresinden itibaren başlayıp Nasrîler'in yıkılışına kadar gelişerek devam etmiştir.

Emevî hükümdarları, Dımaşk'taki ataları gibi dinî binalarda daha çok bitkisel, rumî, geometrik ve hatlı süslemeler; din dışı binalarda ise, sayılan motiflerin yanında insan ve hayvan tasvirlerine de yer vermişlerdir. Ancak, bu sanatın temsilcileri olan eserlerin çok büyük bir kısmı XVI. yüzyılın ilk yıllarında Katolik din adamlarınca yakılmış olduğundan, tasvirlere ait bilgiler daha çok edebî kaynaklardan öğrenilmektedir.

Bugün Endülüs'e ait tasvirli elyazması olarak elde bulunan tek örnek, Roma'da Vatikan Kütüphanesi'nde (Biblioteca Apostolica) saklanan *Hadîsü Beyâz ve Riyâz* (حديث بياض و رياض) adlı eser olup, XIII. yüzyıldan kalmadır ve Beyaz ile Riyaz'ın aşk hikâyesini konu edinmektedir. İhtiva ettiği 14 adet mükemmel tasvir veya minyatürlerden herbiri, metin içeriğiyle büyük bir geleneğin edebi tarzını yansıtırken, detaylı çizgileri ve zarif figürleriyle hem Maşrık geleneğinin tesirlerini hem de Endülüs'e has özellikleri sergilemektedir.

Dinî yapılarda yer alan figürsüz resim örneklerinin büyük bir kısmı Kurtuba Ulucamii içinde yer alırken, yine edebî kaynaklar figürlü resim örneklerinin en güzellerinin Medînetüzzehrâ ve Medînetüzzâhire ile diğer Endülüs saraylarında bulunduğunu göstermektedir.

Figürlü yapı resimleri açısından el-Hamrâ büyük bir değere sahiptir. Burada bulunan resimler, Endülüs'ün son devresini temsil eder nitelikte de olsa, bilinen başlıca örnekler olduğu için Endülüs resmine dair bilgi edinmek bakımından önemlidir. Edebî kaynakların da bahsettiği saraydaki resimler arasında, Sultanlar Salonu'nda (Sala de los Reyes) bulunan ve ilk on Nasrî sultanını tasvir ettiği sanılan resimler, av ve savaş sahneleri ile eli kılıçlı bir diğer figürden oluşan örnekler özellikle dikkat çekicidir. Bunun dışında, İşbîliye'deki el-Kasr (Alcazar) da Endülüs tasvir sanatı açısından önemli resimleriyle ünlüdür.

Bazı dini ve sivil mimari tezyinatında ***kalemişi*** de kullanılmıştır. Kurtuba Ulucamii ile el-Hamrâ sarayının bazı tavanlarında buna örnekler mevcuttur.

Mozaike gelince, bu sanatın en önemli örnekleri Kurtuba Ulucamii'nde bulunmaktadır. Ayrıca, Medînetüzzehrâ'nın mozaik tezyinatı da diğerleri gibi Bizans menşeli ustalar tarafından yapılmıştır. Bu mozaikler, Bizans tesiri yanında tezyinî nitelikler ile kullanılan motif ve desenler itibarıyla İslâm geleneğine bağlıdır. Özellikle altın yaldız zemin üzerine yapılan bitki motifleri Endülüs zevkini yansıtmaktadır.

Tasvir veya minyatür dışında, az sayıda olmakla birlikte ***heykel***e de rastlanmaktadır. Heykel örnekleri, küçük boyutlarda olmasına rağmen sanatsal değeriyle göz doldurmaktadır. Taş ve maden gibi maddelerden insan ve hayvan biçiminde yapılmış heykeller sadece sivil mimaride ve özellikle saraylarda kullanılmıştır.

İçinde birçok heykel barındırmakla ünlü Kurtuba saraylarından bugüne sadece harabe halindeki Medînetüzzehrâ gelebilmiştir ve konunun hemen tek kaynağı da bu eserdir. Bu yönetim külliyesinin havuz ve çeşmelerinde fıskiye ve lüle olarak hizmet gören heykeller, tunç üzerine altın kaplama yapılarak kıymetli taşlarla tezyin edilmiş birer kuyumculuk şaheseriydiler. İçinde insan şeklinde olanların da bulunduğu bilinmekle birlikte, daha çok aslan, geyik, kartal, tavus, timsah ve yılan gibi hayvan heykellerinden bugün bir aslan Louvre Müzesi'nde, bir geyik de Kurtuba Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Külliyenin uzun zamandan beri devam eden kazısı esnasında çıkan yeni örnekler ise, aynı yerde bulunan müzede sergilenmektedir. Bu örneklerde özellikle Fatımî etkileri hissedilse de, Endülüs'ün kendine has sanat anlayışı ve Emevî hükümdarlarının sanat zevki onlara farklı bir değer katmaktadır.

el-Hamrâ'da İki Kızkardeş Salonu'nun tavanı

Endülüs'ten bugüne kalan ve içinde heykel barındıran diğer bir eser de el-Hamrâ yönetim külliyesidir. Külliye içindeki sarayın meşhur Aslanlı Avlu'su adını, ortadaki havuzun çanağını sırtlarında taşıyan ve ağızları lüle vazifesi gören on iki aslan heykelinden almaktadır.

Endülüs tarzı yazılmış Kur'ân-ı Kerim'den bir sayfa
Türk İslam Eserleri Müzesi T360

Bitkisel ve geometrik motiflerden oluşan ***kabartma***ları da heykelcilik çerçevesine dâhil etmek mümkündür. Mermer ve alçı kabartmalar dinî ve sivil mimarinin dekoratif elemanları arasında yaygın şekilde kullanılmıştır. Mermer tozu, kireç, alçı ve yumurta akının karıştırılmasıyla elde edildiği sanılan malzemeden yapılan stüko veya yalancı mermerler, bu çevrede en fazla tercih edilen kaplama türünü oluşturmuştur. Bunlar altın yaldız ve boya kullanımıyla çok daha gösterişli hale getirilmiştir.

Kabartmalarda uygulanan tezyinat tipi, arabesk özelliğine ilave olarak Grek ve Vizigot gibi yerel İber sanat üsluplarını da içinde sentezlemiş görünmektedir. Bu nedenle, ilk devrede daha genel hatlarıyla çizilmiş sade görünümlü bitkisel ve geometrik desenlerle kendini gösteren kabartma tezyinat (et-tevrîk, ataurique), zamanla çok daha ince hatlarla dolmuş ve büyük bir zenginlik kazanmıştır. Kalıp kullanılarak yapılan alçı tezyinatın daha geniş mekân ve satıhlara yayılmış örneklerine karşın, mermer kabartmalar göz zevkinden ziyade ihtişama önem verilen yerlerde kullanılmıştır. Kabartmalarda malzeme olarak Emevîler tarafından mermer, sonraki devirlerde ise daha çok alçı kullanılmıştır.

Kabartma sanatıyla yakın ilgisi bulunan ***sütun başlıkları*** da Endülüs sanatının tekâmül aşamalarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu alanda Konstantiniye'den gelen mermer ve mozaik ustaları yanında, bazı büyük Endülüs şehirleri ile Medînetüzzehrâ'da mermer ustaları da yetişmişti. Halifeler Kurtuba Ulucamii'nde hem de Medînetüzzehrâ'da kullanılan yüzlerce sütunun birçoğunu Akdeniz'e çevre ülkelerden getirtmiş, başlıkların süslemelerini ise kendi ustalarına yaptırtmıştır. Ulucami'de bulunan sütun başlığı örneklerinde akantusa çok yer verilmişken, Medînetüzzehrâ ile sonraki örneklerde bu motifin yerini farklı bitki motifleri almıştır.

Mülükü't-tavâif devrinde tezyinatta büyük değişiklikler olmuştur. Sütun başlıkları dâhil bütün kabartmalar, alçı kullanımının yaygınlık kazanmasına bağlı olarak daha göz alıcı hale dönüşmüştür. Taş veya tuğla duvar üzerine kaplama tekniğiyle yapılan alçı tezyinat, malzemenin kullanımındaki kolaylık sebebiyle yeni muhtelif motif ve desenleri de beraberinde getirmiştir. Bu arada akantus motifi tamamen terkedilmiş ve yerini palmiyeden esinlenen palmetler ile salyangoz kıvrımlı volüt motif ve geçmeler almıştır. Asimetrinin büyük canlılık kazandığı bu yeni düzenleme tarzında genellikle çam kozalağı ve nar gibi motiflere de yer verilmiştir.

Mağribîlerin yani Murâbıtlar ve Muvahhidler'in Endülüs'e hâkim olduğu devrede ortaya çıkan süsleme tipi önceki dönemlerdekinden biraz farklıdır. Bunun nedeni, Mağribîlerin sanat anlayışının Endülüslülerinkinden farklılıklar göstermesidir. Bu devrede, hükümdarların sadeliğe öncelik veren geleneklere bağlı tutumlarının sonucu olarak, gösterişli tezyinatın yerini geniş geçmelerle ana hatların açıkça görülebilmesine imkân tanıyan sade bir tezyin anlayışı almıştır. Sütun başlıklarında da yeniden akantus motifleri görülmeye başlamıştır. Tezyinat, geniş cepheleri tamamen doldurmaktan ziyade, tesiri güçlü olan belirli kısımlarda yoğunlaşmıştır.

Endülüs'ün son hanedanı Nasrîler'in sanat zevki, kendilerinden önceki Mülûkü't-tavâif'inkine çok yakındır ve âdeta bütün bir Endülüs sanatının özeti gibidir. Zengin tezyinat duvarlardaki bütün açık yerlerin neredeyse tamamını kaplarken, bitkisel ve geometrik motiflerin dâhiyane kaynaşması bu sanatı zarif ve gösterişli kılmaktadır. Dış cephede çoğunlukla tuğla kullanılmış olup, önceki dönemlerde az da olsa görülen dış cephe süslemeleri bu devirde hiç görülmez.

Endülüs mimari tezyin sanatlarının bir kolu da ***hat***'tır. Diğerlerine nazaran hat, Müslümanların en fazla değer verdi-

Gırnata'da Yeni Han'dan bir detay

ği bir daldır ve aynı zamanda Müslüman ruhunun en tipik ifade şeklidir. Endülüs mimarisinde tercih edilen yazı tipi genellikle *kûfî*'dir. Tarihte Mağrib adıyla bilinen Batı İslam Dünyası'nda (Tunus'tan Endülüs'e kadar olan ülkeler) gelişen kûfî hat, Maşrık kûfîsinden geliştirilmiştir. İlk örnekleri dikdörtgen şekilli iken, zamanla tedricî bir gelişim göstererek eğri ya da yarı-dairesel hatlara dönüşmüştür ki, bunlar onu diğerlerinden ayıran temel nitelikler olmuştur. Bu dönüşümden sonra zaten Mağrib-Endülüs kûfîsi olarak tanınmış ve bu ülkelerin dışında pek kullanılmamıştır.

Hem mimaride hem de kitaplarda kullanılan diğer hat çeşitleri ise, *nesih* ile diğer bazı kıvrımlı hatlardı. Bu sanata ait eserlerin yer aldığı kitapların çok azı bugüne ulaşmış olduğundan, bugün bilinen en güzel hat örnekleri daha ziyade mimari eserlere ve biraz da küçük sanat nesnelerinin üzerine nakşedilmiş olanlardır. Emevî binalarında hatlar genellikle sade şekilde kullanılmış iken, sonraki dönemlerde çok daha tezyinî bir mahiyet kazanarak diğer süsleme unsurlarıyla bütünleştirilmiştir. Hat üslubu süslü Mağribî yazısıyla benzer özellikler taşımaktadır. Hattın içeriği ise dinî mimaride dinî, diğerlerinde edebî mahiyet arz etmektedir.

Güzel hatla yazılarak tezhiplenmiş mushaf ve diğer kitaplardan bugüne gelen elyazmalarındaki mevcut örnekler, ***tezhip*** ve yazı karakterleriyle Endülüs'ün kendine has zarif sanat zevkini sergilemektedir. Bu tarz hat dikey, yatay ve dairesel formların yalın bir birleşimini sunmaktadır. Bu arada, ***tasvirli veya minyatürlü kitaplar*** diğerlerine nisbetle daha az bulunmaktadır. Bu tasvirler daha çok aşk konusu yanında hayatın çeşitli yönlerini de yansıtan örnekler olup, Endülüs'ün zengin iktisadî ve sosyo-kültürel hayatının bâriz şekilde müşahede edilmesine imkân vermektedirler.

Endülüs sanatının değerli eserlerini verdiği bir alan da ***seramik ve çini***ciliktir. Ev eşyası olarak sırlı seramikten kaplar ile bina dekorasyonunda tezyini unsur olarak kullanılan çini karolar, zamanla her tabakadan Endülüs halkı için temel ihtiyaçlardan birisi haline gelmişti.

Sarı zemin üzerine yeşil ve kahverengi bezemeli olan ilk seramik örnekleri basit ve sade kaplar şeklinde kendini gösterir.

İşbiliye'de San Juan de Palma adıyla kiliseye çevrilen câminin minaresinin kitâbesi, 1085
(Sevilla Arkeoloji Müzesi)

Bugün ekserisini Medînetüzzehrâ'dan çıkartılan örneklerin oluşturduğu bu kaplarda Dımaşk ve genel olarak Maşrık etkilerinin yanında mahallî anlayış da kendini güçlü biçimde hissettirmektedir.

Endülüs seramiklerinin asıl kayda değer gelişmesi XI. yüzyılda *lustre* tekniğinin kullanılmasıyla başlar. Bu asırda Tuleytula'da zengin görünümlü lustre kaplar üretilmiş ve *Tuleytula'nın altın çömlekleri* adıyla meşhur olmuştur. XII. yüzyılın ortalarından itibaren faaliyete geçerek XIII.-XIV. yüzyılların ünlü lustre seramiklerinin öncüleri olan Belensiye ve diğer pek çok şehirdeki atölyelere Mürsiye, Meriye ve Mâleka'daki atölyelerin de katılmasıyla, Endülüs'te bu sanat büyük bir ilerleme göstermiştir.

Son dönemde Gırnata'nın fırınlarından çıkan seramikler Hristiyan krallıklarda ve özellikle Belensiye'de taklit edilmiştir. Ancak, genel olarak Endülüs seramikleri Mâleka gibi liman şehirlerinden bütün İslâm âlemine olduğu kadar Hristiyan âlemine de ihraç edilmiştir.

Seramikler zamanla çok renkli hale dönüşmüş, özellikle Avrupa'daki emsallerinin tesiriyle amblem ve arma hususiyetli motiflerle bezenir olmuştur. XIV. yüzyılda bu sanat Belensiye bölgesinden çıkan iki yeni teknikle daha da güçlenmiştir. Bu tekniklerden birinde mavi boya ve yaldızla yapılan bitki ve hayvan motifleriyle birlikte armalar kullanılmışken, diğerinde beyaz zemin üzerine yeşil boya ile yapılan geometrik süslemelerle insan ve hayvan figürlerine yer verilmiştir.

Seramiğin yanında mozaiklerin yerini alarak mimari tezyinatta büyük bir önem kazanan çiniler de İslâm dünyası kadar Hristiyan dünyasında da şöhret yapmıştır. Daha çok iç mekânların taban ve duvarlarını tezyin etmek için kullanılan çini karolar, zamanla yaygınlık kazanmış ve tezyinatında genellikle geometrik motifler kullanılmıştır. En meşhur örnekleri ise el-Hamrâ ile İşbîliye'deki el-Kasr (Alcazar) saraylarında bulunmaktadır.

Diğer yandan, seramik ve çiniden eserler, Endülüs devirlerinde hangi tabakanın hangi iktisadî ve kültürel seviyede bir hayat yaşadığını göstermesi bakımından da önemlidir. Sekiz

asırlık Endülüs tarihinde bu sanat dalındaki gelişmeyi, dönemlere ait eserleri inceleyerek takip etmek mümkündür. Ev eşyası, süs nesnesi ve karo şeklinde üç temel kullanım alanında üretilmiş olan binlerce değerli eserden bugüne çok az bir kısmı ulşamıştır.

Seramik alanında da pek çok kavram Avrupa dillerine geçmiştir. İşte birkaç örnek.. *Adefera* (ed-dafira, الضفيرة : kare biçimli küçük duvar çinisi), *ajaquefa*, *azaquefa*, *asaquifa* (es-sakîfe, السقيفة : binanın genellikle çiniyle kaplı yüksek yeri; revak; portiko), *albornía* (el-bürniyye, البرنية : küp şekilli büyük çini vazo), *alizar*, *aladar*, *lizar* (el-ihsâr, الإحصار : odanın duvar diplerine döşenen dar çini şerit), *mostaguera* (müstedîre, مستديرة : el-Hamrâ ve Alcazar saraylarını süsleyen çinilerden bir tür).

Sonuç olarak, her alanda olduğu gibi mimari süsleme sanatlarında da Maşrık-Mağrib-İber kültürlerinin eşsiz bileşimiyle ortaya konan kıymetli eserler, her yönüyle orijinal Endülüs tarzı ve zevkini yansıtmaktadırlar.

Zanaat içinde sanat: Metal, cam, dokuma, fildişi ve ahşap oyma

İktisat ile ilgili başlıklarda zikredildiği gibi, iktisadî bakımdan çağdaşlarına nisbetle çok ileri düzeyde bulunan Endülüs, birçok aktif zanaat kolunun faaliyette bulunduğu bir ülkeydi. Ortaçağ'ın Avrupa ve İslam tarihçileri Endülüslü deri, dokuma, metal ve oyma ustaları ile eserlerinden sitayişle bahsetmektedirler. Bugün dünyanın çeşitli müzelerinde bulunan örnekler, bu zanaat kolları içerisinde de sanat değeri yüksek ürünlerin yapıldığını göstermektedir.

Her alanda olduğu gibi zanaat ve sanat kollarında da ilk büyük adımlar Emevî idaresi devrinde atılmıştır. Birçok şehirde gelişmekte olan atölyelere özellikle Kurtuba'dakiler öncülük etmiştir. Burada bulunan Medînetüzzehrâ'da ise, tam anlamıyla zanaat içinde sanat yapılıyordu. Bu saray külliyesinin *Dâru's-sınâ'a* diye anılan sanat evinde, halife ile saraylıların ihtiyaç duydukları hediyelik ve dekoratif amaçlı lüks sanat eserlerinin yapımı gerçekleştirilirdi. Metal, ahşap, fildişi, cam ve seramik maddelerinden vazolar ve ibrikler, çeşitli mücevherler ve mücevher muhafaza kutuları, sandıklar, tabaklar, bardaklar ve parfüm şişeleri gibi eserler özel tekniklerle tasarlanıp yapılır ve genellikle değerli taşlarla veya altın yaldızla bezenirdi.

Bu sanat kollarında yetişen ustaların bir kısmı, Mülûkü't-tavâif döneminde ülkenin hemen her bölgesinde beliren küçük emîrliklere dağıldılar ve sanatını oralarda yeni efendileri için icra etmeye devam ettiler. Doğal olarak bu ustalar, hem mimari tezyinatta hem de küçük el sanatlarında Hilâfet zevkini çok az değişikliklerle bu döneme aktarmışlardır.

Endülüs'te ***kuyumculuk ve metal*** işleme sanatı gelişmiş durumdaydı. Büyük şehirlerde ve özellikle Medînetüzzehrâ'da altın, gümüş ve bronz gibi çeşitli metallerden saraylılar için lüks bezemeli sanat eserleri yapılırdı. Bunlar çeşitli mücevherler, hediyelik ve dekoratif amaçlı biblolar, vazolar, ibrikler, muhtelif mutfak kapları, musluk ve benzeri ev eşya ve aksesuarları olurdu.

Bugüne gelen bazı örnekler arasında öne çıkanlardan ikisi, II. Hişâm için yapılmış olan ve bugün Gerona Katedrali'nde sergilenen gümüş kaplama kutu ile Medînetüzzehrâ'daki sarayın havuzlarını süsleyen metal hayvan heykelleridir. Kılıç, anahtar ve şamdanlar gibi Endülüs'ün metal işçiliği ve ku-

yumculuk kalitesini yansıtan diğer birçok örnek ise, İspanya'daki çeşitli müze ve koleksiyonlarda bulunmaktadır.

Madenleri kıymetli taşlarla bezeme sanatı olan *Damascenel* veya *Damasquiner* ise daha çok Mâleka'da yaygındı ve bu tür takılar Maşrık'a ihraç edilirdi.

Cam sanatı alanında da Endülüs'te kıymetli eserler yapılıyordu. Bu eserlerin de çoğu kaybolmuştur. Bazı örneklere Medînetüzzehrâ'da rastlanmaktadır.

Endülüs ***dokuma***ları, kalitesi ve tezyinatıyla göz kamaştırıcı niteliktedir. Zarafet üstadı Ziryâb sayesinde yeme-içmeden eğitime, temizlikten giyime ve mimari tezyinattan ev tefrişatına kadar hayatın hemen her alanında, Maşrık'ın zevki ile Endülüs kültürü mezcediliyordu. Bu süreçte önemli bir yer tutan konulardan birisi de giyim ve ev tefrişatıydı. Endülüs ileri gelenleri artık daha zarif ve pahalı dokumalara yöneliyorlardı. Bu değişimden yararlananların başında elbette tüccarlar geliyordu. Onlar bu süreçte, ekserisini dokumaların oluşturduğu Maşrık mallarını daha fazla ithal eder olmuşlardı.

Bu durumu değerlendiren II. Abdurrahman önce Kurtuba'da daha sonra da Meriye'de dokuma tesisleri kurdu. *Dâru't-tırâz* denen bu yerlerde ipekli, pamuklu ve ketenden olmak üzere öncekilere nisbetle daha ince ve daha zarif kumaşlar ya da dokumalar üretilmeye başlandı. Bu kumaşlar genellikle arma nitelikli motiflerle bezenmiştir. Murâbıtlar dönemine gelindiğinde ise Meriye tam anlamıyla bir tekstil üretim şehrine dönüştü ve artık kumaşlar Emevî devrindekilerden daha üstün niteliklere büründü. Bu üstün nitelikleri ortaya çıkaran şey, bazı yeni tekniklerin uygulanmaya başlanmasıydı. Mesela, kontürleri vurgulayarak iki renk arasından geçen çizgileri birbirine bitiştiren tasarım bunlardan birisidir. Bu çizgileri öne çıkaran yeni eğilim, renkli kütleden ziyade Endülüslü ustaların daha hassas dokuma teknikleriyle daha zarif görünümlü kumaşları ortaya çıkaran işçilikleriyle de ilgiliydi.

O çağın kronikleri ayrıntılı şekilde yazar ki, burada 800 adet ipek için; 1000 adet atlas benzeri kıymetli kumaşlar için; *Eskalaton*, *Cürcâniye* ve İsfehâniye türü kumaşlar için de benzer sayılarda dokuma tezgâhları mevcuttu. Meriye'den sonra Kurtuba, İşbîliye, Gırnata, Besta, Mâleka ve Likant gibi şehirler dokuma hususunda gelişme kaydeden şehirler oldu. Emevîler zamanında Kurtuba'da bu alanda çalışanların sayısı 13 binden fazlaydı. Ceyyân bölgesinde ise 3 bin adet köy ipek böcekçiliği ve ipek imaliyle meşguldü.

İleri gelen kişiler için özel yapılan kumaşların üzerine genellikle kûfî veya kavisli tarzda hat kullanılarak kimin için yapıldığı yazılırdı. Çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda birçok örneği bulunan kumaşlar ile halıların hemen hepsinde insan, hayvan, bitki ve mitolojik yaratık motifli süslemeler olduğu görülmektedir. Mevcut örneklerin içinde zikredilmesi gerekenlerden biri, Madrid Kraliyet Tarih Akademisi'nde bulunan II. Hişâm adına dokunmuş kumaştır. Ana hatlarıyla fildişi oymaları hatırlatan kumaş, iki yazı şeridi arasına yerleştirilmiş sekizgenler içinde insan ve hayvan figürleriyle tezyin edilmiştir. Bu tezyinat içinde II. Hişâm ile eşinin tasvirleri de bulunmaktadır.

Muvahhid dokumaları veya kumaşlarının niteliklerine gelince, bunlarda bir yandan desendeki dairelerde yer alan hayvan figürleri yerini geçmeli dairesel desenlere bırakırken, diğer yandan yüzeydeki boşluğun dağılımında şeritlerden yararlanılmıştır. Bu farklı şeritlerden bazılarının içi elmas kesimi ağ desenleriyle; bazılarınınki ise çeşitli kozmik yıldızlar, rozetler ve diğer motiflerle bezenirdi.

Endülüs kumaşlarında sonsuz desen fikriyle işlenen içiçe geçmiş motifler, canlı renklerle birleşince özellikle kasr ve köşklerde seyrine doyulmaz bir görüntü vermekteydiler. Mesela el-Hamrâ sarayının hem duvarlarında hem de döşemelerinde, gerek yer ve duvar halısı olarak gerekse mefruşat olarak dokumaların kullanıldığı bilinmektedir.

Avrupa dillerine geçen kavramlar içerisinde dokumacılığa ait olan örnekler de mevcuttur. Bunlardan bazıları şöyledir. *Aderezar*, *altiraz, tiraz* (tırâz, طراز : bir kumaşı nakışlı veya işlemeli hale getirmek, nakışlı veya işlemeli ipek giysi), *anafalla*, *anafaya* (en-nefâye, النفاية : pamuk veya ipekten mamul bir kumaş türü), *barragan*, *barregana, bouracan* (berkânî, بركاني: su geçirmez yün kumaş veya bu kumaştan mamul erkek kabanı), *bellota*, *bolota* (bellûta, بلطة : ince parlak keten ya da kadife kumaştan kızıl boncuklu ipek çizgili bazen de altın işlemeli bir çeşit kadın eteği), *fota* (fûta, فوطة : ince çizgili kumaştan yapılan şal veya sarık türü bir giysi).

Endülüs'ün ***deri*** zanaatı içinde de sanat değeri olan eserler üretiliyordu. Bu dalda Kurtuba ve Tuleytula önde geliyordu.

Sanatın bir diğer dalı olan ***fildişi oymacılığı***, Endülüs sanatının en tanınmış küçük şaheserlerini ortaya koyan saha-

X. yüzyıl, Hilâfet dönemi kandil örnekleri (Museo Arqueologico de Cordoba)

lardan birisidir. Özellikle III. Abdurrahman devrinde Kuzey Afrika'daki belli bölgelerde hâkimiyet tesisiyle birlikte, Afrika'dan fildişi temini daha kolay hale gelmişti.

Bu sanat dalının başlıca örnekleri parfüm ve mücevher kutularıdır. Kurtuba Ulucamii'nin minberinde bazı örnekleri bulunan ve ahşap malzemeyle birlikte fildişinden yapılmış küçük süsleme levhaları da bu grupta zikretmek gerekir. Üzerinde genellikle sahibinin adı ve yapım tarihi de işlenmiş olan fildişi kutuların süslemelerinde geçmeli bitki motifleri ve palmetlerle birlikte insan ve hayvan figürleri de yer almaktadır.

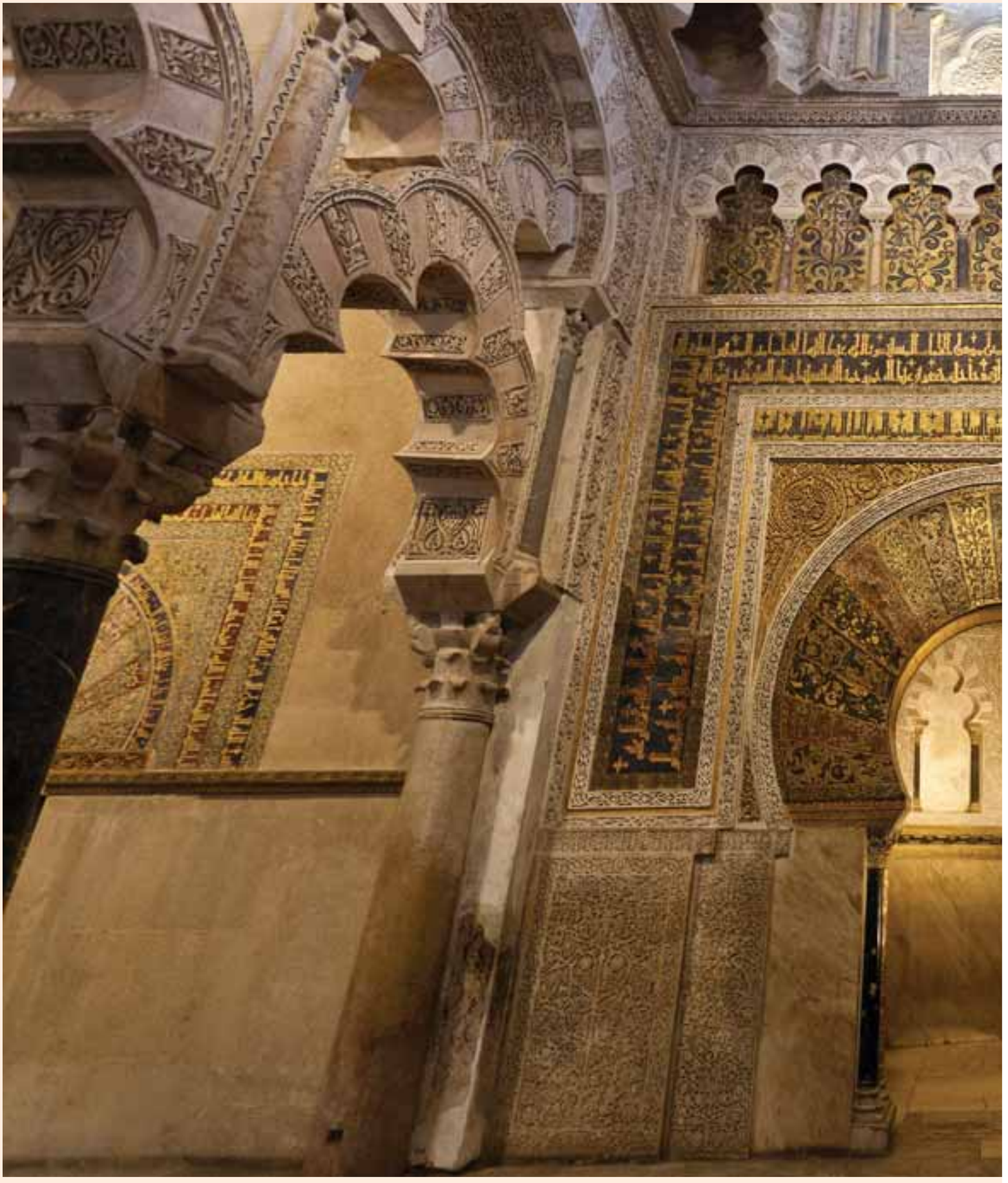
Ahşap oymacılığı da Endülüs sanatında büyük bir yer tutmaktadır. Özellikle saray veya kasır gibi mimari değeri yüksek olan binaların tavanları, kapıları, pencere kanatları, balkonları, merdivenleri, dolapları ve mahzenleri ile bazı yerlerde zeminlerinde de görmek mümkündür. Sanat değeri yüksek bu ahşap unsurlar, mâhir ustalar tarafından zamanın sanat üslubunda hâkim olan motif, renk ve desenlerle bezenirdi.

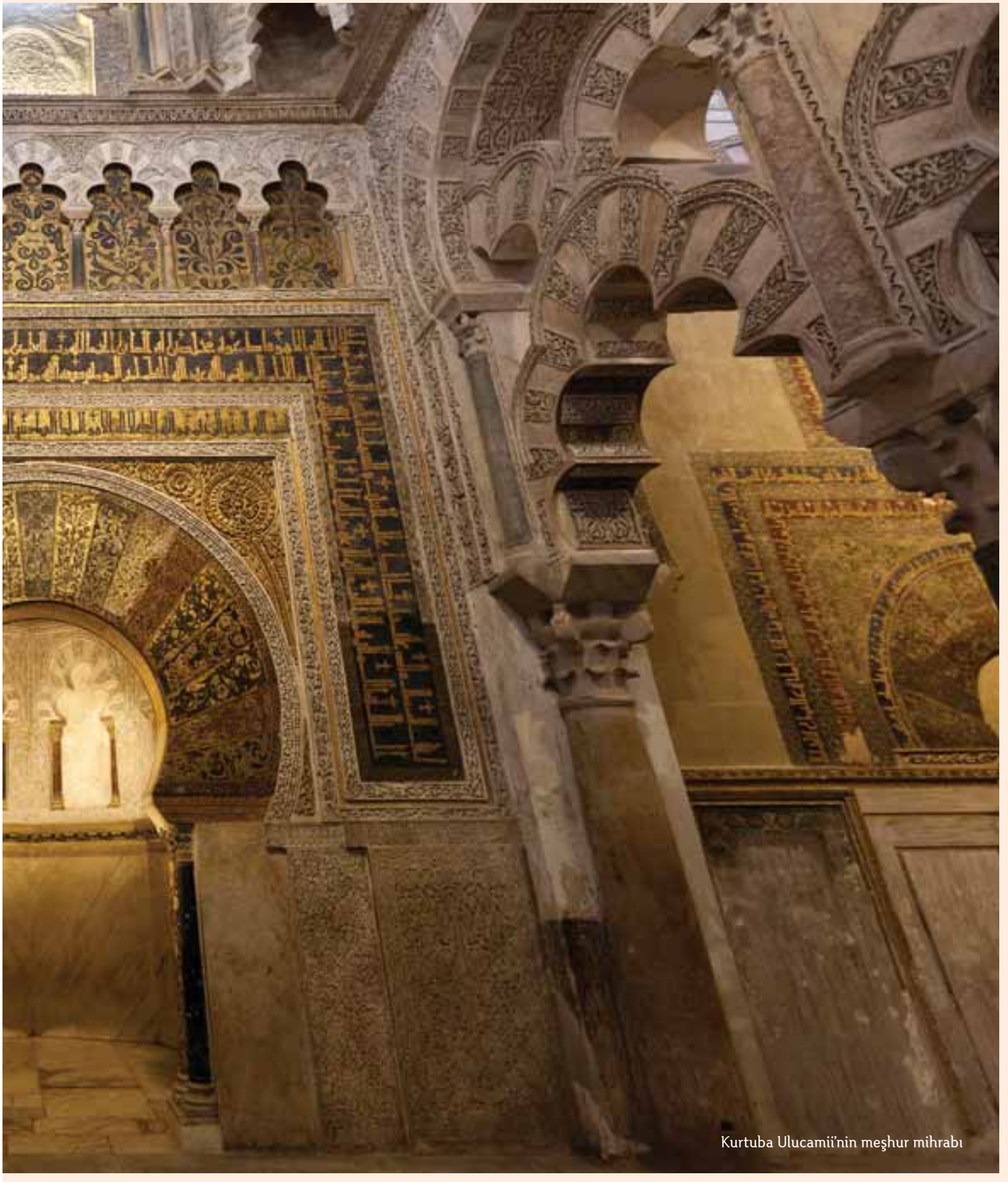
Bu sanatın en güzel örneklerini Kurtuba Ulucamii'nin minberi ile kapı ve tavanlarında; ayrıca el-Hamrâ, Caferiye ve İşbîliye el-Kasrı'nın (Alcazar) çeşitli bölüm ve kulelerindeki kapıları ile tavanlarında görmek mümkündür.

Tezyinî sanat dallarında Endülüs etkisi ve üslubuyla yapılan Mağribî eserleri de mevcuttur. Bunlara tipik bir örnek Kütübiye Camii'nin minberidir. Bu eser, Endülüs'te Mağribî dönemi sanatına hâkim olan motif ve desenleri göstermesi yanında, özellikle ahşap sanatındaki güzelliği de yansıtmaktadır.

Ahşaplardaki zenginlik ve ustaların mahâreti Endülüs-İslam sanatının büyüleyici tezyinatıyla birleşince, ortaya çıkan eserlerin seyrine doyum olmuyor. Ancak, özellikle Kurtuba ve İşbîliye'de bulunan ahşap eserlerin pekçoğu zamanla kaybolmuştur.

Sonuç olarak, Hilâfet döneminde temelleri atılarak geliştirilen sanat dalları, sonraki dönemlerde kültür-sanat faaliyetlerinin ülke sathına yayılması ve Mağribî idarecilerin de katkılarıyla daha da ilerlemiş ve değerli eserler vermeye devam etmiştir.

Kurtuba Ulucamii'nin meşhur mihrabı

İspanya

İspanya! Müslümanların kanının vefakâr emanetisin sen
Nazarımda benim, Kâbe gibi tertemizsin sen.
Toprağında gizlenmiş secde izleri vardır
Senin seher yelinde, sessiz ezanlar vardır

Müslümanların mızrakları yıldızlar gibi parlaktı
Bir zamanlar senin bağ ve ovalarında cihat çadırları vardı
Ey Endülüs! Eğer yine kına lazımsa güzellerine senin
Hâlâ o renk ciğer kanımda vardır benim bilesin

Evet onun kıvılcımında ateş ve hareket kalmamıştır
Ama niçin çerçöp altında ezilsin Müslüman, revâ mıdır?
Gözlerim Gırnata'yı da gördü lâkin
Tesellisi ne yolculukta ne oturmaktadır yolcunun

İspanya'daki İslam eserlerini gördüm
Şiirimde de size gösterdim
Onu daha önce duymuştum şimdi de duyuyorum da
Ama gönül teselli bulmuyor göz tatmin olmuyor bunlarla.

Muhammed İkbal

Endülüslünün Endülüs'e Hasreti..

Seni hep hatırlayacağım
Bugünkü gibi kış güneşinin altında
Goncaların kokusunun kanımızı ateşlediği baharda
Bir damla suyun duyulur duyulmaz sesinin zihnimizi yatıştırdığı,

Duyularımızı serinlettiği yaz sıcağında,
Yağmurdan sonra ortalığı kaplayan yâsemin kokusunda.
Evimizin içinden geçen kaynak suyunun tadını
Vâdîyi dolduran yaban çiçeklerinin koyu sarısını

Çamlardan süzülen başdöndürücü dağ havasını
Göklerden gelen rüzgârların altında dans eden hurma ağaçlarını
Kekiklerin baharatlı soluğunu
Kışları odun ateşinin kokusunu

Hiç unutmayacağım!
Ve berrak bir yaz günü masmavi gökyüzünün birdenbire kararmasını
Küçük oğlumun bir zamanlar büyük dedemizin olan bir parça camla
Kulede sabırla yıldızların bir kere daha ortaya çıkmalarını bekleyişini..
Bütün bunlar, hayatımın tutkulu özü olacak daima.

Târık Ali

Endülüs, zarif narçiçeğimiz

Dalları Batı'da, kökleri Doğu'da, Medine'de, Şam'da. Zeytinin yeşili ve barışın beyazıyla; İspanya'sı, Portekiz'i ve Fransa'sıyla rengârenk açan narin bir narçiçeği..

Muhteşem Ulucami'nin Kurtuba'sı, Emevî halifelerinin parlayan yıldızı. Medeniyet uğrunda şakırdayan Emevî, el-Mansûr ve Mağribî kılıcının gölgesinde, yüzbinlerce kitabın aydınlattığı, binlerce âlimin ürettiği bir medeniyet.

Merkezinde insan olan, su ile hayat bulan, aşk ile yoğrulan, ilimle kavrulan.. Taşı ve ahşabı zarif, mütevazı bir sanata dönüştüren.. Mis kokusuyla insanlığın ciğerine dolan ve sekiz asırlık ömrünün sonunda, "Ve lâ Gâlibe illallâh" diye diye, ebedi üstünlüğün yalnızca Allah'a mahsus olduğunu haykırarak dünyaya veda eden bir medeniyet..

Beşyüz küsür yıldır ise, tozlu kitapların arasında unutulup kuruyan bir narçiçeği, Endülüs.

Hangi yürek unutur ki?

Endülüs topraklarında lezzetlenir her nimet
Eksik olmaz kalplerden orada neşe muhabbet
Yaşanacak yer yok sanki ondan başka
Onun suyunun bile olmaz dengi ilelebet.

Nerede, hangi yürek unutur bir ülkeyi ki?
Uğruna eşler, evlâtlar şehit verilmiştir.
Nerede, hangi yürek unutur bir ülkeyi ki,
Her yanına sular, ağaçlar serpilmiştir.

Nasıl gören gözleri güldürmez ki,
Onun bir nakış gibi işlenmiş beldeleri?
Nehirleri gümüş gibidir, toprağı misktir ki,
Hâlis ipektir bahçeleri, birer incidir çakıl taşları.
Havası öyle hoştur ki yumuşatır kalpleri,
Çiçeklenir orada insanın tüm güzel duyguları.

Değildir seherin estirdiği tatlı rüzgâr,
Değildir sabahları düşen çiğ taneleri de,
Ancak güzel kokudur Endülüs'e yayılan,
Saçılan gülsuyu gibi her yanı kokutan.

Nasıl yutabilir ki toprak suyu?
Nasıl boşalır ki çakıl taşlı nehir yatakları,
Islah edilmişken berrak akan nehirleri?

Çevresinde denizleriyle bir tablo gibi
Öyle gözalıcıdır ki insanı mest eder,
Sunduğu güzellikleriyle bir dilber gibi
Islak dudaklarında gülümser çiçekler,
Kuşlar öter ve dallar dinler..

Artık Endülüs'te özgürlüktür bana hayat,
Bütün dünya çünkü bir çöl,
O mamur vâhânın çevresinde..

Meçhul bir Endülüs şâiri
(Makkarî'den)

BİBLİYOGRAFYA

I. KAYNAKLAR

A. İslam Kaynakları

Anonim, *Ahbâru'l-Asr fî inkıdâi Devleti Benî Nasr*, tahkik: Hüseyin Mûnis, Kâhire 1991

Dabbî, Ahmed b. Yahya, *Buğyetü'l-Mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Kâhire 1967

Ebü'l-Fidâ', İmâdüddin İsmail b. Ali (672-732/1273-1331), *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, nşr. Mahmud Deyyûb, C.I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997

el-Hulelü'l-mevşiyye fî zikri'l-ahbâri'l-Merrâküşiyye (VIII./XIV. yy.), nşr. Süheyl Zekkâr-Abdülkâdir Zimâme, Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîse, Rabat 1979

Emîr Abdullah, *et-Tibyân*, nşr. E.Levi-Provençal, Kâhire 1955

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İkdam Matbaası, I, 916/1510 yılı Olayları, İstanbul 1314/1896

Feth b. Hâkân el-Kaysî, Ebû Nasr (ö.535/1140), *Kalâidü'l-ikyân ve mehâsinü'l-a'yân*, Mektebetü'l-Menâr, Kâhire 1354

Himyerî, Muhammed b. Abdülmü'min (ö.727/1327), *er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, nşr. İhsan Abbâs, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1984

Humeydî, Muhammed b. Ebû Nasr (ö.488/1095), *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs*, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Mektebetü'l-İrşad, İstanbul 1966

Huşenî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Hâris b. Esed (ö. 361/971), *Kudâtü Kurtuba*, Kâhire 1966

Hüseyin Hoca (ö. 1732), *Zeylü beşâiru ehli'l-îmân bi-fütûhâti Âli Osmân*, thk. et-Tâhir el-Ma'mûrî, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, (ty.)

İbn Abdûn, Muhammed b. Ahmed (ö.V/XIII yy.), *Selâsü resâil Endelüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib*, nşr. E. Levi-Provençal, Institut Français de Damas, Kâhire 1955

İbn Abdülmelik el-Merâküşî, Muhammed b. Muhammed (ö.703/1303), *Kitâbü'z-Zeyl ve't-tekmile li kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla*, nşr. M. İbn Şerife, C.II, Matbûâtü Ekâdemiyyeti'l-Memleketi'l-Mağribiyye, Rabat 1984

İbn Bessâm eş-Şenterînî, Ebü'l-Hasan Ali (ö.542/1147), *ez-Zahîra fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, C.I-IV, nşr. S. Mustafa Bedrî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998

İbn Beşküvâl, Halef b. Abdülmelik (479/1101-578/1183), *es-Sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs*, C.I-II, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Dâru'l-Mısriyye, Kâhire 1966

İbn Cübeyr (1144 veya 1145 - 1217), *Endülüs'ten Kutsal Topraklara (Seyahatnâme, Rihletü'l-Kinânî)*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003

İbn Dihye el-Kelbî, Mecdüddin Ömer İbnü'l-Hasen el-Belensî ed-Dânî (ö.633/1235), *el-Mutrib fî eş'âri ehli'l-Mağrib*, nşr. İbrahim el-Ebyârî vd., Matbaatü'l-Emîriyye, Kâhire 1993

İbn Ebû Usaybia, Muvaffaküddîn Ahmed İbnü'l-Kâsım (ö.668/1269): *Uyûnu'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ'*, Beyrut 1965

İbn Ebû Zer', Ebû'l-Hasan Ali, *el-Enîsü'l-mutrib bi-ravdı'l-kırtâs fî ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târîhi medîneti Fâs*, nşr. G. Johann Tornberg, Dâru'l-Mansûr, Rabat 1973

İbn Hafâce, *Dîvânü İbn Hafâce*, tahkik: Seyyid Gâzî, İskenderiye (t.y.)

İbn Haldûn, Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (732-808/1332-1406), *el-İber ve dîvânü'l-mübtede'i ve'l-haber fî târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men âserahüm min zevî'ş-şe'ni'l-ekber*, C.VI, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979

İbn Hallikân, Şemsüddin ahmed b. Muhammed (ö.681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakli evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*, nşr. İhsan Abbâs, C.VII, Dâru Sâdır, Beyrut 1978

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed (ö.367/977), *Sûretü'l-arz*, E. J. Brill, Leiden 1938

İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hüseyin el-Ümevî el-Kurtubî (ö. 469/1076), *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs*, nşr. Mahmud Ali Mekkî, Beyrut 1973

İbn Hazm, Ali b. Ahmed Kurtubî (ö.456/1064), *Cemheratü ensâbi'l-Arab*, nşr. E. Levi-Provençal, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983

_____, *Güvercin Gerdanlığı: Sevgiye ve Sevenlere Dair*, çev. Mahmut Kanık, İnsan, İstanbul 2000

İbn İzârî, Ahmed b. Muhammed Merrâküşî (ö.695/1295), *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, Dâru's-Sekâfe, C.II-III, 1983; C.IV, nşr. M. İbrahim el-Kettânî vd., Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1985

İbn Sâhibüssalât, Ebû Mervan Abdülmelik b. Muhammed (ö.605/1208), *el-Mennü bi'l-imâme*, nşr. Abdülhâdî et-Tâzî, Dâru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut 1987

İbn Sehl, Kâdî Ebû'l-Asbağ Îsa (ö.486/1093), *Ahkâmü kadâi ehli'z-zimme fî'l-Endelüs*, nşr. M.A.Hallâf, el-Merkezü'l-Arabî li'Düvel li'l-A'lâm, Kâhire 1980

İbnü'l-Faradî, Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Ezdî el-Hâfız (350/962-404/1013), *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, I-II, Kâhire 1966

İbnü'l-Kattân Merrâküşî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali (VII./XII. asır ortaları), *Nuzumü'l-Cümân li tertîbi mâ selefe min ahbâri'z-zamân*, nşr. Mahmûd Ali Mekkî, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 1990

İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah (595-658/1199-1260), *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, nşr. İbrahim Ebyarî, Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, Beyrut 1990

_____, *el-Hulletü's-siyerâ*, nşr. Huseyn Mûnis, C.I-II, Dâru'l-Maârif, Kâhire 1985

_____, *el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kâdî İmâm Ebî Ali Sadefî*, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Kâhire 1967

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Alî eş-Şeybânî (ö.630/1233): *el-Kâmil fî't-târîh*, C.X-XII, Dâru Sâdır, Beyrut (Brill 1967'den kopy)1979-1982

İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin Muhammed b. Abdullah Gırnâtî (713-776/1313-1374), *el-İhâta* fî ahbâri Gırnâta, nşr. M. Abdullah İnân, C.I, Dâru'l-Mekşûf, I, Kâhire 1973, IV, Kâhire 1977

_____, *A'mâlü'l-a'lâm fîmen bûyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslam*, nşr. E. Levi-Provençal, Dâru'l-Mekşûf, Beyrut 1956

_____, *el-Lemhatü'l-bedriyye fi'd-devleti'n-Nasriyye*, tahkik: Lecnetü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1980

Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (ö.821/1418), *Subhu'l-a'şâ fî sınâati'l-inşâ*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, V, Beyrut 1987

Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Tercüman 1001 Temel Eser, I, İstanbul 1980

Makkarî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed Tilemsânî (ö.1041/1631), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb*, nşr. Yusuf M. Bukâî Dâru'l-Fikr, C.I-V, Beyrut 1998

_____, *Ezhâru'r-riyâd fî ahbâri Kâdî İyâz*, nşr. Abdüsselam Herrâs, C.II, İhyâü't-Türâsi'l-İslamî, Rabat 1978

Merâküşî, Abdülvâhid b. Ali, (ö. 647/1249), *el-Mu'cib fî telhisi ahbâri'l-Mağrib*, nşr. M. Sa'îd 'Uryân, Dâru'l-Beydâ', Kâhire 1963

Resâil Endelüsiyye, nşr. Fevzî Îsâ, Menşe'etü'l-Maârif, İskenderiye 1989

Resâil ve makâmât Endelüsiyye, nşr. Fevzî Îsâ, Menşe'etü'l-Maârif, İskenderiye 1989

Sâid el-Endelüsî, Ebû'l-Kâsım b. Ahmed (420-464/1029-1070), *Tabakâtü'l-ümem*, nşr. Hayat Îyd Bûalvân, Dâru't-Talîa, Beyrut 1985

Sakatî, Ebû Abdullah Muhammed, *Fî âdâbi'l-hisbe*, thk. Hasan Zeyn, Dâru'l-Fikri'l-Hadîs, Beyrut 1987

Sanhâcî, Ebû Bekir b. Ali Beydak (ö.VI/XII.yy.sonu), *Ahbâru'l-Mehdî b. Tûmert ve ibtidâü Devleti'l-Muvahhidîn*, nşr. E. Levi-Provençal, Dâru'l-el-Mansûr, Rabat 1971

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısr ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, II, Kâhire 1967

Şerîf el-İdrîsî, Muhammed b. Abdullah Hammûdî (493/1100-548/1154), *Nüzhetü'l-müştâk fî İhtirâkı'l-âfâk*, C.I, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989

Tuhfetü'l-ahbâb: Glassoire de la matiere Medicale Marocaine, ed. H.P.J. Renaud - G.S. Colin - P. Geuthner, Paris 1934

Turtûşî, İbn Ebû Rendeka (ö.520/1126), *Sirâcü'l-mülûk*, Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübnanî, Kâhire 1994

Tücîbî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Rezîn, *Fadâletü'l-huvân fî tayyibâti't-taâm ve'l-elvân*, thk. Muhammed İbn Şakrûn, Dârü'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 1984

Verrâk, İbn Seyyâr, *Kitâbü't-tabh*, ed. K. Ohrnberg - S. Mroueh, Helsinki 1987

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-buldân*, nşr. F. Wüstenfeld, ed. Fuad Sezgin, IGAIW, III, Mısır 1994

B. Hristiyan Kaynakları

Francisco Moncada (XVII.yy.), *The Catalan Chronicle of Francisco de Moncada*, ed. John M. Sharp, çev. Frances Hernandez, Texas, Texas Western Press, 1975

"Las Cronicas Latinas de la Reconquista" (XII.yy.), nşr. A. Huici Miranda, *Estudios Practicos de Latin Medioeval*, II, Valencia, Est. Tipografico Hijos de F. Vives Mora, 1913: 1) Empieza, "La Cronica de Alfonso el Emperador", 1-2; 2) Monje Silence, "Chronicon del Monje Silense"

Monje Silense, "Cronicon del Monje Silense", "Las Cronicas Lâtinas de Reconquista", ed. A. Huici Miranda, *Estudios Practicos de Lâtin Medioeval*, II, Establecimiento Tipografico Hijos de F. Vives Mora, I-II, Valencia 1913

"Primera Cronica General de Espana", nşr. R. Menendez Pidal, *Espana Musulmana*, II, Espasa Calpe, Madrid 1955

Sir John Froissart (ö.1440'tan sonra), *The Chronicles of England, France, Spain*, ed. Ernest Rhys, E. P. Dutton and Co., New York 1906

The Chronicle of Alfonso the Emperor (XII.yy.), nşr.-çev. Glen Edward Lipskey, California 2000, (Çevrimiçi) http,//libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

The Vizigothic Code (Forum iudicum), ed. and trn. S.P. Scott, Bosto, 1910, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

C. Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA, Mühimme Defteri, 14/283; BOA, Mühimme Defteri, 78/1124; BOA.- M.D. 78, Hüküm: 1124; BOA.-DH.MKT., 1387/111; BOA.-İ.DH., 1081/84841; BOA.-DH.MUİ., 74/11; BOA.-DH.MUİ., 91/25; BOA.-DH. UMVM., 72/29; BOA.-YTMV, 61/51; BOA.-Y. A. Hus. 1309, 10, 27, Nu.260/112; BOA.-M.D. 7, Hüküm: 2465; BOA.-T.T.D., Nu. 77, s. 39-40; BOA.-T.T.D., Nu. 494, 84-90; BOA.-T.T.D., Nu. 77, s. 40; BOA.- M.D. 27, 273/646; BOA.- M.D. 55, Hüküm: 48; BOA.- M.D. 82, Hüküm: 162; BOA.- M.D. 82, Hüküm: 161; BOA.- M.D. 82, Hüküm: 163

II. ARAŞTIRMALAR

A. Kitaplar

A History of the Crusades, ed. Kenneth M. Setton, The University of Visconsin, Madison 1985

Abbâdî, Ahmed Muhtâr, *es-Sekâlibe fî İsbaya*, Madrid 1952

Abbâs, İhsan, *Târîhu'l-edebi'l-Endelüsî*, Amman 1997

Abdülhalîm, Receb M., *el-'Alâkât beyne'l-Endelüsi'l-İslamiyye ve İsbânyâ Nasrâniyye fî asri Benî Ümeyye ve Mülûki't-tavâif*, Dâru'l-Kütübi'l-İslamiyye, Kâhire (ty)

Adler, G.J., *The Poetry of the Arabs of Spain*, Press of Wynkoop & Hallenbeck, New York 1867

Ağırakça, Ahmet, İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. yüzyıla Kadar), İstanbul 2004

Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslam*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, III, Kâhire 1966

Aks, İ. A., *et-Terbiyetü ve't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, Amman 1982

Ali, Tarık, *Nar Ağacının Gölgesi*, çev. Mehmet Harmancı, Everest, İstanbul 2001

Allen, Marilyn Penn, *Cultural Flourishing in Tenth Century Muslim Spain Among Muslims, Jews, And Christians*, Georgetown University, Washington D.C. 2008

Arenas, Jose F., *Mozarabic Architecture*, New York Graphic Society Ltd., New York 1972

Arribas, Antonio, *The Iberians*, Thames and Hudson, London 1965

Arslan, Emîr Şekîb, *el-Hulelü's-Sündüsiyye fi'l-ahbâr ve'l-âsâri'l-Endelüsiyye*, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Kâhire 1936-39

Artz, Frederick B., *Orta Çağların Tini 200-1500*, çev. Aziz Yardımlı, idea, İstanbul 1996

Aschbach, Joseph, *Târîhu'l-Endelüs fî ahdi'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn*, çev. M. Abdullah İnân, C.I-II, Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme, Kâhire 1940

Ashtor, Eliyahu, *East-west Trade in the Medieval Mediterranean*, Ed. Benjamin-Z. Kedar, Variourum Reprints, London 1986

_____, *Jews of Moslem Spain*, çev. J. M. Klein, C.I-II, New York 1993

Âşûr, S. Abdülfettâh, *Hadâretü ve nuzumü Avrubbâ fi'l-usûru'l-vüstâ*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut (ty)

Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002

Attali, Jacques, *1492*, çev. M.Ali Kılıçbay, Y.Kredi, İstanbul 1992

Aznar, Fernando, *España medieval: Musulmanes, judíos y cristianos*, ANAYA, Madrid 1990

Ballesteros, Antonio, *Historia de Espana y su Influencia en la Historia Universal*, Barcelona 1918

Bâmmât, Haydar, *Mecâlâ'l-İslam*, çev. el-Âdil Züayfer, Kâhire 1956

Baralt, Luce, *Islam in Spanish Literature*, trn. Andrew Hurley, Brill, Leiden 1992

Barber, Richard, *The Penguin Guide to Medieval Europe*, Penguin, New York 1984

Batuhan, Hüseyin, *Batıda Tolerans Fikrinin Gelişmesi*, I, Anıl, İstanbul 1959

Bayrakdar, Mehmet, İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, TDV, Ankara 1985

Bedevî, Abdurrahman, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslam'ın Rolü*, çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2010

Bedrân, Ebû'l-Ayneyn, *Alâkâtü'l-ictimâiyye beyne'l-müslimîn ve gayrilmüslimîn fi'ş-şerîati'l-İslamiyye ve'l-Yehûdiyye ve'l-Mesîhiyye*, Merkezü'l-İskenderiye li'l-Kitâb, İskenderiye 1995

Bekir Karlığa, İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri, Litera, İstanbul 2004

Beksaç, Engin, *Avrupa Sanatı'na Giriş*, Engin, İstanbul 2000

Benbassa, Esther, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, çev. Ayşe Atasoy, İletişim, İstanbul 2003

Berktay, Halil, *Kabileden Feodalizme*, Kaynak, İstanbul 1989

Beydûn, İbrahim, *ed-Devletü'l-Arabiyye fî İsbanya*, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1986

Bisson, T.N., *Medieval France and her Pyrenean Neighbours: Studies in Early Institutional History*, Hambledon Press, London 1989

Biştâvî, Âdil Saîd, *el-Endelüsiyyûn el-Mevârike*, Dımaşk 1985

Blather, David, *Pi Coşkusu*, çev. Nermin Arık, TÜBİTAK, İstanbul 2000

Boswell, John: *The Royal Treasure: Muslim Communities Under The Crown of Aragon in the Fourteenth Century*, New Haven 1977, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I-II, İmge, Ankara 1993

Brown, Marguerite, *Magnificent Muslims: The Story of Spain's Arab Centuries*, New York 1981

Bulliet, Richard W., *Conversion to Islam in the Medieval Period*, Harvard University Press, Cambridge 1979

Burckhadt, Titus, *Moorish Culture in Spain*, New York 1972 (İspanyolcası: *La Civilization Hispano-Árabe,* Madrid 2008)

Burns, Robert I., *Jews in the Notarial Culture: Latinate Wills in Mediterranean Spain, 1250ö1350*, University of California, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

_____, *Muslims, Christians, and Jews in The Crusader Kingdom of Valencia*, I-II, Cambridge University Press, Cambridge 1967

Bûtşîş, İbrahim el-Kâdirî, *Eseru'l-iktâ' fî târîhi'l-Endelüs es-siyâsî*, Rabat 1992

_____, *el-Mağrib ve'l-Endelüs fî ahdi'l-Murâbıtîn*, Dâru't-Talîa, Beyrut 1993

Büstânî, B., *Meârikü'l-Arab fî'l-Endelüs*, Beyrut 1987

Calvert, Albert F., – Walter M. Gallichan, *Cordova A City of the Moors*, John Lane: the Bodley Head, New York 1907

Calvert, Albert F., *Moorish Remains in Spain*, London 1906

Campi, Jesus Mestre-Flocel Sabate, *Atlas de la Reconquista: La Frontera Peninsular Entre los Siglos VIII y XV*, Ediciones Peninsula, Barcelona 1998

Cansever, Turgut, İslam'da Şehir ve Mimari, İz Yayıncılık, İstanbul 1997

Cardini, Franco, *Avrupa ve İslam*, çev. Gürol Koca, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2004

Castro, Americo, *Hadâratü'l-İslam fî İsbanya*, çev. Süleyman Attâr, Dâru's-Sekâfe, Kâhire 1983

Cerrârî, Abbas b. Abdullah, *Eserü'l-Endelüs alâ Avrubbâ fî mecâli'n-nağmi ve'l-'ika'*, Mektebetü'l-Maârif, Rabat 1982

Cervantes de Saavedra, *Don Kişot*, çev. Ali Çankırılı, Timaş, İstanbul 2002

Chaytor, Henry J., *History of Aragon and Catalonia*, London 1933, (Çevrimiçi) http,//libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Chejne, Anwar G., *Islam and the West: The Moriscos*, State University of New York Press, Albany 1983

_____, *Muslim Spain*, University Of Minnesota Press, Minnesota 1974

Clebsch, William, A., *Christianity in European History*, New York 1979

Codera, Francisco, *Estudios Criticos de Historia Arabe-Espanola,* Biblioteca Islamica, Saragossa-Madrid 1903/1917

Cohen, Mark R., *Haç ve Hilal Altında: Ortaçağda Yahudiler*, çev. Ahmet Fethi, Sarmal, İstanbul 1997

Constable, Olivia R., *Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula, 900-1500*, Cambridge University Press, Cambridge 1995 (Arapça tercümesi: *et-Ticâre ve't-tüccâr fi'l-Endelüs*, Arp. Trc. Faysal Abdullah, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 2002)

Cuayyıt, Hişam, *Avrupa ve İslam*, çev. Kemal Kahraman vd., İz Yayıncılık, İstanbul 1995

Cum'a, Ahmed Halil, *Nisâ' mine'l-Endelüs*, el-Yemâme, Dimaşk 2001/1421

Çüçen, Kadir, *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*, İnkılâp, İstanbul 2000

Dales, Richard C., *The Intellectual Life of Western Europe in the Middle Ages*, Brill, Leiden 1992

Daniel, Norman, *The Arabs and Medieval Europe*, Longman, London 1979

Dawson, Christopher, *Batının Oluşumu*, çev. Dinç Tayan, Dergâh, İstanbul 1997

Del Castillo, Ángel Montes - Mª José Martínez Martínez, *Diversidad Cultural y Religión Minorías Religiosas en la Región de Murcia*, Universidad de Murcia, Barcelona 2011

Delgado, D. Juan de Dios de la Rada y, *Catálogo de Monedas Arábigas Españolas que se Conservan en El Museo Arqueológıco Nacional*, Madrid 1892

Delgado, Jorge Lirola, *Almeria andalusi y su territorio*, ed. Fundacion Ibn Tufayl de Estudios Arabes-Instituto de Estudios Almerienses-COJMA 2005: Comite Organizador Juegos Mediterraneos Almeria 2005, Almeria 2005

Delmas, Claude, *Avrupa Uygarlık Tarihi*, Varlık, İstanbul 1973

Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya, İstanbul 1997

Denedeş, İ. Abdüllatîf, *el-Endelüs fî nihâyeti'l-Murâbıtîn ve müstehilli'l-Müvahhidîn: Asru't-tavâifi's-sânî (1116-1151)*, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 1988

Diamond, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik: İnsan Topluluklarının Yazgıları*, çev. Ülker İnce, TÜBİTAK, 11. Basım, Ankara 2004

Dieulafoy, Marcel, *Art in Spain and Portugal*, Charles Scribner's Sons, New York 1913

Dillard, Heath, *Daughters of the Reconquest: Women in Castilian Town Society, 1100-1300*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Dodds, Jerrilynn D. - Maria Rosa Menocal, Abigail Krasner Balbale, *The Arts of intimacy: Christians, Jews, and Muslims in the making of Castilian culture*, Yale University Press, New Haven 2008

Dozy, Pieter Anne, *Spanish Islam: A History of the Moslems in Spain*, trns. Francis Griffin Stokes, Chatto & Windus, London 1913

Eban, Abba, *Heritage: Civilization and the Jews*, Summit Books, New York 1984

Ebû Mustafa, Kemal, *Dirâsât fî târîhi ve hadârati'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Merkezü İskenderiye li'l-Kitâb, İskenderiye 1997

Edgar N. Johnson-J.W. Thompson, *An Introduction to Medieval Europe 300-1500*, New York 1937

Eguílaz y Yanguas, Leopoldo de, *Glosario etimologico de las palabras españoles: (castellanas, catalanas, gallegas, mallorquinas, portuguesas, valencianas y bascongadas) de orígen oriental (arabe, hebreo, malayo, persa y turco)*, La Lealtad, Granada 1886

Emîn, Ahmed, *Zuhru'l-İslam*, II-III, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kâhire 1966

Endülüs'ten İspanya'ya, TDV, Ankara 1996

Epalza, Miguel de-Ramon Petit, *Etudes sûr les Moriscos Andalous en Tunisie*, Instituto Hispana-Arabe de Cultura, Madrid 1973

Epalza, Mikel de, *Los moriscos antes y después de la expulsión*, (http://www.biblioteca.org.ar/libros/89381.pdf), Madrid 1994

Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Andaç, Ankara 2003

Ettnghausen, Richard - Oleg Grabar - Marilyn Jenkins, *Islamic Art and Architecture: 650-1250*, Yale University Press, New Haven 2001

Fârûkî, İsmâil Râci - Luis Lâmia el-Fârûkî, İslam Kültür Atlası, çev. M. Okan Kibaroğlu-Zerrin Kibaroğlu, İnkılâb Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1999

Feyyûmî, Muhammed İ., *Târîhü'l-felsefeti'l-İslamiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1997

Fikrî, Ahmed, *Kurtuba fi'l-'asri'l-İslamî*, Müessesetü Şebâbi'l-Camia, İskenderiye 1983

Fîlâlî, Abdülaziz, *el-Alâkâtü's-siyâsiyye beyne'd-Devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs ve düveli'l-Mağrib*, el-Müessesetü'l-vataniyye li'l-kitâb, el-Cezâir 1983

Forey, Alan J., *The Templers in the Crown of Aragon*, University of Durham, London 1973, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Freedman, Paul H., *The Diocese of Vic: Tradition and Regeneration in Medieval Catalonia*, Rutgers University Press, Rutgers 1983, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Fuller, Graham E. - Ian O. Lesser, *Kuşatılanlar: İslam ve Batı'nın Jeopolitiği*, çev. Özden Arıkan, Sabah, İstanbul 1996

Glick, Thomas F., *Islamic and Chıristian Spain in the Early Middle Ages: Comparative Perspectives on Social and Cultural Formation*, Princeton 1979, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, the Iberian Resources Online, Mart 2001

Goff, Jacques Le, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, Dokuz Eylül, İzmir 1999

_____, *Ortaçağda Entellektüeller*, çev. M. Ali Kılıçbay, Ayrıntı, İstanbul 1994

Goitein, S.D., *Jews and Arabs*, Schocken Books, New York 1974

_____, *A Mediterranean Society*, I, Berkeley University Press, Los Angeles 1967

Goody, Jack, *Cooking, Cuisine and Class: A Study in Comparative Sociology*, Cambridge University Pres, New York 1982

Grabar, Oleg, İslam *Sanatının Oluşumu*, çev. Nuran Yavuz, YKY, İstanbul 1998

Graupera, Carlos M., *La Influencia Arabe en la Cultura Espanola*, Madrid 1968

Greus, Jesus, *Así vivían en Al-Andalus*, ANAYA, Madrid 1991

Gustav le Bon, *Hadâratü'l-Arab*, çev. M.Âdil Züaytir, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kâhire 1948

Gürdoğan, Ersin, *Hicaz'dan Endülüs'e*, İz Yayıncılık, İstanbul 1993

Gürkan, Ahmet, İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi, Nur, İstanbul (ty)

Haccî, Abdurrahman A., *et-Târîhu'l-Endelüsî mine'l-fethi'l-İslamî hattâ sukûti Gırnata*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1997

Haffâce, Muhammed A., *Kıssatü'l-edeb fi'l-Endelüs*, Dâru'l-Maârif, Beyrut 1962

Hajji, Abdurrahman A., *Andalucian Diplomatic Relations with Western Europe during the Umayyad Period*, Dar Al-Irshad, Beirut 1970

Hakîmî, M. Rıza, İslam Bilim Tarihi, çev. Hüseyin Arslan, İnsan Yayınları, İstanbul 1999

Hakkı, Muhammed, *el-Berber fi'l-Endelüs*, ed-Dâru'l-beyzâ, Kazablanka 2001

Hallâk, Hasan Ali, *el-Alâkâtü'l-hadâriyye beyne'ş-şark ve'l-garb fi'l-usûri'l-Vüstâ: el-Endelüs-Sikilliye ve'ş-Şâm*, Darü'l-Camiiyye, Beyrut 1986

Hanzal, Fâlih, *el-Arab ve'l-Burtugâl fi't-târîh: 711-1720*, Menşûrâtü'l-Mecmai's-Sekâfî, Abu Dabi 1997

Hassan, Ahmed Y., *Transfer of Islamic Science to the West*, FSTC Limited, Manchester 2006

Hattâbî, Muhammed A., *et-Tıbbü ve'l-etıbbâ fi'l-Endelüsi'l-İslamiyye*, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 1988

Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, çev. M. Ali Kılıçbay, Teori, Ankara 1985

Heyet, *Mevsûatü'l-hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye*, Müessesetü'l-Arabiyye, Beyrut 1987

Hillenbrand, Robert, *Islamic Art and Architecture*, Edinburgh University Press, London 1999

Hitti, Philip Khuri, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, III, Boğaziçi, İstanbul 1989

Hizmetli, Mustafa, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002

Hodgson, Marshall G. S., *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan, Yöneliş, İstanbul 2001

Hollister, C. Warren, *Medieval Europe*, John Wiley and Sons Inc., New York 1964

Hunke, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, çev. S. Sezgin, Bedir, İstanbul 1972

Hurtez, Antonio Dominquez - Bernard Benjent, *Târîhu Müslimî'l-Endelüs el-Moriskiyyûn*, trc. A. Salih Taha, Dâru'l-İşrâk, Katar 1989

Hüseyin, Abdülmü'min M., *Târîhü'l-Mağrib ve'l-Endelüs fî asri'l-Murâbitîn*, Müessesetü Şebâbi'l-Camia, İskenderiye 1986

Idrisi, Zohor, *The Muslim Agricultural Revolution and Its Influence on Europe*, FSTC Limited, Manchester 2005

Imamüddîn, S. Muhammed, *Some Aspects of the Socio-Economic and Cultural History of Muslim Spain 711-1492 A.D.*, Brill, Leiden 1965

Işık, Gül, İspanya: Bir Başka Avrupa, Metis, İstanbul 2005

İbnü'l-Mansûr, Abdülvehhâb, *A'lâmü'l-Mağribi'l-Arabî*, Matbaatü'l-Melikiyye, Rabat 1978

İlter, Aziz Sâmih, Şimâlî Afrika'da Türkler, İstanbul 1936

İnân, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hâncî, I-VI, Kâhire 1997

_____, *el-Âsâru'l-Endelüsiyye el-bâkıye fî İsbanya ve'l-Burtugal*, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1997

Îsâ, M. Abdülhamid, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1982

İslam Sanatı ve Mimarisi, çev. Nurettin Elhüseyni, Literatür Yayınları, İstanbul 2007

Kabbani, Rana, *Avrupa'nın Doğu İmajı*, çev. Serpil Tuncer, Bağlam, İstanbul 1993

Karakaş, Mahmut, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991

Kardâvî, Yusuf, Gayru'l-Müslimîn fi'l-müctemei'l-İslamî, Mektebetü Vehbe, Kâhire 1992

Karlsson, Ingmar, İslam ve Avrupa: İnanç Ayrılığı Yaşam Birliği, çev. Gülseren Ergün, Cem, İstanbul 2000

Kazıcı, Ziya, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, İFAV, 5. Basım, İstanbul 2003

_____, İslam Kültür ve Medeniyeti, Timaş, İstanbul 1996

Kennedy, Hugh, Muslim Spain and Portugal, Longman, London 1996

Kettânî, Ali el-Müntasır, İnbiâsü'l-İslam fi'l-Endelüs, I-II, Camiatü'l-İslamîyyeti'l-Alemiy, İslamabad 1992

Kılıçlı, Mustafa, Arap Edebiyatında Şuûbiye, İşaret, İşaret, İstanbul 1992

Kinder, Hermann-Werner Hilgemann, *Atlas Historico Mundial*, ISTMO, Madrid 1996

Kuzeyha, Riyâz, *el-Fükâhe fi'l-edebi'l-Endelüsî*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1998

Kübeysî, Halîl İbrâhîm, *Devru'l-fukahâ' fi'l-hayâti's-siyâsiyye ve'l-ictimâiyye bi'l-Endelüs fi Asreyi'l-İmâre ve'l-Hilâfe*, Dâru'l-beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2004

Kühayle, Ubâde A.R, *Târîhü'n-Nasârâ fi'l-Endelüs*, Kâhire 1993

Kürd Ali M., *Gâbiru'l-Endelüs ve hâdıruhâ*, Mecmau'l-İlmi'l-Arabî, Dımaşk 1922

La Mujer en Al-Andalus: Reclejos historicos de su actividad y categorias sociales, Universidad Autonoma de Madrid, Madrid 1989

Lapidus, Ira M., *A History of Islamic Societies*, I-III, Cambridge University Press, Cambridge 1991

Latham, Robert G., *The Fifteen Decisive Battles of the World*, Thomas Nelson and Sons Ltd., London 1913

Lea, Henry Charles, *el-Arab ve'l-Müslimûn fi'l-Endelüs ba'de sukûti Gırnata*, trc. Hasan Saîd el-Keremî, Dâru Lübnan, Beyrut 1988

Levi-Provençal, Evariste, *el-İslam fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, çev. A.Sâlim-S.Hilmî, Dâru Nehdati Mısr, Kâhire 1956

_____, *el-Hadâratü'l-Arabiyye fi İsbânya*, çev. Tâhir Ahmed Mekkî, Dâru'l-Maârif, Kâhire 1994

Lewis, A. Ross, *The Development of Southern French and Catalan Society 718-1050*, University of Texas Press, Austin 1965, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Lewis, Bernard, Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996

_____, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çev. Nimet Yıldırım, Birey, Erzurum 1997

Linehan, Peter, *The Spanish Church and the Papacy in the Thirteenth Century*, Cambridge 1971, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Lipson, Leslie, *Uygarlığın Ahlâki Bunalımları*, çev. Jale Ç. Yeşiltaş, İş Bankası, İstanbul 2000

Lomax, Derek W., *The Reconquest of Spain*, Longman, New York 1978

Lombard, Maurice, İlk Zafer yıllarında İslam, Pınar, İstanbul 1983

MacCabe, Joseph, *The Splendour of Moorish Spain*, London 1935

Mahmud, Hasan A., *el-Müslimûn fi'l-Endelüs ve alâkatühüm bi'l-Fransa*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1986

Maldonado, Basilio Pavón, *Ciudades hispano-musulmanas*, Mapfre, Madrid 1992

Manzur, Perviz, İslam ve Batı, İnsan, İstanbul 1990

Marcus, Jacob R., *The Jew in the Medieval World: 315-1791*, Harper Torchbooks, New York 1965

Marçais, Georges, *Bilâdü'l-Mağrib ve alâkatühâ bi'l-Maşrıkı'l-İslamî fi'l-usûri'l-vüstâ*, çev. M. A. Helkel, Münşeâti'l-Maârif, İskenderiye 1991

Marroco, Bilal J. J. S., *La Granada Zirî (1013-1090): Analisis de una taifa Andalusi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Granada Üniversitesi, Granada 2009

McNeill, William H., *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İmge, Ankara 1994

Medieval Christian Perceptions of Islam, ed. John V. Tolan, Garland Publishing, New York 1996

Medieval Islamic Civilizacia: An Encyclopedia, ed. Josef W. Meri, Routledge, New York 2006

Mekkî, Tâhir A., *Dirâsât Endelüsiyye fi'l-edeb ve't-târîh ve'l-felsefe*, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1987

Menocal, Maria Rosa, *The Ornament of the World: How Muslims, Jews, and Chıristians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain*, Back Bay Books, New York 2002 (Türkçe tercümesi: *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, çev. İhsan Durdu, İstanbul 2006)

Menûnî, Muhammed, *el-Ulûm ve'l-âdâb ve'l-fünûn alâ ahdi'l-Muvahhidîn*, Dâru'l-Mağrib, Rabat 1977

Meyerson, Mark D., "Introduction", *Christians, Muslims, and Jews in Medieval and Early Modern Spain*, ed. M.D. Meyerson-E.D.English, University of Notre Dame Press, Indiana 2000, s. xi-xxıı

Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti / İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan, İstanbul 2000

Miranda, Ambrosio Huici, *Las Grandes Batallas de la Reconquista durante las Invasiones Africanas*, Institoto de Estudios Africanos, Madrid 1956

_____, *La Cocina Hispano-Magrebi en la epoca almohade segun un manuscrito anonimo*, Madrid 1965

Moreno, M.G., *el-Fennü'l-İslamî fî İsbânya*, çev. Lütfi Abdülbedî'-M.A. Sâlim, Dâru'l-Maârif, Kâhire 1977

Moshe Sevilla–Sharon, *Türkiye Yahudileri: Tarihsel Bakış*, Jerusalem 1982

Mûnis, Hüseyin, *Fecru'l-Endelüs*, Dâru's-Suûdiyye, Cidde 1985

Murphy, James C., *The History of the Mahometan Empire in Spain*, William Bulmer and Co., London 1816

Münîre bint Abdurrahmân, *Ulemâü'l-Endelüs fi'l-karneyni'r-râbi' ve'l-hâmis el-hicriyeyn*, Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, Riyâd 2002

Na'naî, Abdülmecîd, *el-İslam fî Tuleytula*, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, (ty)

Nâsırî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Halid Selâvî (1835-1897), *el-İstiksâ li ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, nşr. Cafer en-Nâsırî, I, Dâru'l-Beyzâ, Kâhire 1956

Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, çev. N. Avcı-K. Turhan-A. Ünal, İnsan, İstanbul 1991

Nasrullah, Sa'dûn, *Târîhu'l-Arabi's-siyâsî fi'-Endelüs*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1998

O'Callaghan, Joseph F., *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, Ithaca 1975

O'Kane, Bernard, *Treasures of Islam Artistic Glories of the Muslim World*, Duncan Baird Publishers, London 2007

Ovadya, Silvyo, *Osmanlı'da Yahudi Kıyafetleri (Jewish Costumes In The Ottoman Empire)*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş, İstanbul 2001

Ovadya-Koronyo, *Sefarad Yemekleri*, Gözlem Gazetecilik, İstanbul 2004

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi*, TDV, Ankara 1997

_____, *Endülüs Müslümanları Medeniyet Tarihi*, TDV, Ankara 1997

_____, *Endülüs Müslümanları*, I, TDV, Ankara 1994

Özkeçeci, İlhan, *Doğu Işığı: XII-XIII. yüzyılda İslam Sanatı*, İstanbul 2006

Özünlü, İlker, *Endülüs / Kent – Anlatı*, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul 2005

Palazón, Julio Navarro - Pedro Jiménez Castillo, *Las ciudades de Alandalus: nuevas perspectivas*, Zaragoza 2007

_____, *Siy sa: estudio arqueológico del despoblado andalusí*, Fundación El legado andalusì, Granada 2007

Palencia, Angel Gonzalez, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, çev. Huseyin Mûnis, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kâhire 1955

Payne, Stanley G., *A History of Spain and Portugal*, Wisconsin 1973, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2002

Pidal, Ramon Menendez, *Espana, eslabon entre la Cristiandad y el Islam*, Madrid 1977

Pirenne, Henri, *Economic and Social History of Medieval Europe*, Harcourt, New York 1956

_____, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, çev. M.Ali Kılıçbay, Birey ve Toplum, Ankara 1984

Proyección histórica de España en sus tres culturas: Castilla y León, América y el mediterráneo, ed. Eufemio Lorenzo Sanz, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo, 1993

Randall, John Herman, *The Making of the Modern Nino (Modern Zihnin Gelişimi)*, Colombia University, 1954

Razûk, Muhammed, *el-Endelüsiyyûn ve hicrâtühüm ilâ'l-Mağrib hilâle'l-karneyn 16-17*, İfrîkıya eş-Şark, Rabat 1991

Read, Jan, *The Kingdom of Leon-Castilla Under King Alfonso VI: 1065-1109*, Princeton 1988, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

_____, *The Kingdom of Leon-Castilla under Queen Urraca 1109-1126*, Princeton University Press, Princeton 1982, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

_____, *The Moors in Spain and Portugal*, Faber and Faber, London 1974

Reinaud, J.T., *Muslim Colonies in France, Northern Italy and Switzerland*, Lahore 1964

Ribera, J., *Bibliófilos y Bibliotecas en la España Musulmana*, Zaragoza 1896

Robinson, Cynthia, *Medieval Andalusian Courtly Culture in the Mediterranean: Hadîth Bayâd wa Riyâd*, Taylor & Francis, Routledge 2007

Robinson, Francis, *El Mundo Islamico: Esplendor de una fe (Atlas of the Islamic World since 1500)*, Barcelona 2007

Roth, Norman, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*, University of Visconsin, Madison 1995

Roux, Jean-Paul, *L'Islam en Occident: Europe-Afrique*, Payot, Paris 1959

Sâlih, Nâdiye Mürsâ Seyyid, *Memleketü Aragon ve alâkatühâ bi'l-müslimîn fî ahdi'l-Melik Alfonso el-Evvel "el-Muhârib" (1104-1134/498-528)*, Ayn li'd-Dirâsât ve'l-bühûsü'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, Herem 2000

Sâlim, S. Abdülazîz, *el-Mesâcid ve'l-kusûr fi'l-Endelüs*, İskenderiye 1986

_____, *Fî târîhi ve hadârati'l-İslam fi'l-Endelüs*, Müessesetü Şebâbi'l-Camia, İskenderiye 1985

_____, *Kurtuba hâdıratü'l-hilâfe fi'l-Endelüs*, Müessesetü Şebâbi'l-Camia, İskenderiye 1984

_____, *Târîhu Batalyevs el-İslamiyye ev garbü'l-Endelüs fi'l-asri'l-İslamî*, I-II, Müessesetü Şebâbi'l-Camia, İskenderiye 1991

_____, *Târîhu'l-Müslimîn ve âsâruhum fi'l-Endelüs*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1988

Sâlim, S.Abdülazîz-A.Muhtâr el-Abbâdî, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslamiyye fî'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1981

San José, Carmen Trillo, *Agua, tierra y hombres en Al-Andalus: la dimensión agrícola del mundo nazarí*, Granada 2004

_____, Carmen Trillo, *Mujeres, familia y linaje en la Edad Media*, Granada 2004

_____, Carmen Trillo, *Una sociedad rural en el Mediterráneo medieval: El mundo agrícola nazarí*, Granada 2003

Sander, Oral, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, İmge, Ankara 2001

Sanz, José Luis Martínez, *Al-Ándalus, Los Árabes en España*, EDIMAT, Madrid 2011

Schack, Adolf F. Von, *el-Fennü'l-Arabî fî İsbanya ve Sıkılıyye*, çev. T.A.Mekkî, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1985

_____, *eş-Şi'ru'l-Arabî fî İsbanya ve Sıkılıyye*, çev. T.Ahmed Mekkî, Dâru'l-Maârif, Kâhire 1991

Scott, S. P., *History of the Moorish Empire in Europe*, I-III, Philadelphia 1904

Sezgin, Fuat, İslam'da Bilim ve Teknik, çev. Abdurrahman Aliy-Eckhard Neubauer, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2. Basım, I-V, Ankara 2007-2008

Seyfi, Ali Rıza, *Barbaros Hayreddin*, Bahriye Matbaası, İstanbul 1330

Seyyid Muradî, *Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hatıraları*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İzmir 1995

Simonet, *Historia de los Mozárabes de España*, Turner, Madrid 1903

Sopena, Ramon, *Historia de Espana*, EMEGE, Barcelona 1998

Southern, Richard W., *Ortaçağ Avrupa'sında İslam Algısı*, çev. Ahmet Aydoğan, Yöneliş, İstanbul 2000

Subiza, Bernabe Cabañero, "La Aljafería de Zaragoza", *Artigrama,* S. 22, Zaragoza (2007), s. 103-129

Şendeb, M. Hüseyin, *el-Hadâratü'l-İslamiyye fî Bağdâd fi'n-nısfı's-sânî mine'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî (467-516)*, Dâru'n-nefâis, Beyrut 1984

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR, İstanbul 1998

Şeyban, Lütfi, *Mudejares & Sefarades: Endülüslülerin Osmanlı'ya Göçleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007

_____, *Reconquista/Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003

Şeyh, M.M. Mersâ, *Devletü'l-France ve alâkatühâ bi'l-Ümeviyyîn fi'l-Endelüs*, Müessesetü's-sekâfeti'l-camiiyye, İkinci Basım, İskenderiye 1990

Tekin, Oğuz, *Grek ve Roma Sikkeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009

The Arab Influence in Medieval Europe, ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Ithaca Press, Lebanon 1994

Thompson, Ahmad, *Blood on the Cross: Islam in Spain in the Light of Christian*, Taha Publishers Ltd., London 1989

Trend, J. B., *The Civilizacia of Spain*, London 1944

Trillo, Encarnación Fuentes, *Al-Andalus: conoce tu historia: itinerario cultural de Almorávides y Almohades*, El Legado Andalusí, Granada 2001

Tritton, A.S., *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects*, Frank Cass and Co.Ltd., London 1970

Turani, Adnan, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi, İstanbul 2000

Ullman, Walter, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, Methuen, London 1972

Vaughan, Lindsey Marie, *Convivencia: Christians, Jews, and Muslims in Medieval Spain*, University of Tennessee Honors Thesis Projects, Faculty Mentor: Dr. Nuria Cruz-Camara, Knoxville 2003

Vernet, Juan-L.M. Martin, *Al-Andalus Culturas de Convivencia*, Lunwerg, 3. Baskı, Barcelona 2002

Von Kramer, *Hadâratü'l-İslamîyye ve medâ teessürihâ bi'lmüessirâti'l-ecnebiyye*, çev. Mustafa Bedr, Dâru'l-Mısriyye, Kâhire 1967

Waines, David, *In Caliph's Kitchen*, London 1989

Watson, Andrew M., *Agrecultural Innovation in the Early Islamic World*, Cambridge University Pres, Cambridge 1983

Watt, W. Montgomery, *Fî târîhi İsbanya el-İslâmiyye*, çev. M. Rıza Mısrî, Şeriketü'l-Matbûât, Beyrut 1994

_____, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev. E. Ruhi Fığlalı, Umran, Ankara 1981

_____, *The Influence of Islam on Medieval Europe*, Edinburgh 1972 (Arapça tercümesi: *Fazlü'l-İslam ala'l-hadârati'l-Garbiyye*, Arp.trc. E. H. Ahmed, Beyrut 1983)

Watts, Henry Edward, *The Chıristian Recovery of Spain*, G. P. Putnam's Sons, New York 1894

Weston, Stephen (1747-1830), *Remains of Arabic in the Spanish and Portuguese Languages*, S. Rousseau, London 1810

Wolf, K. Baxter, *Christian Martyrs in Muslim Spain*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Yetkin, Suut Kemal, *İslâm Mimarisi*, Ankara 1959

Yücel, Yaşar-Ali Sevim, *Türkiye Tarihi: Osmanlılar Dönemi (1300-1566)*, II, TTK, Ankara 1990

Za'ferânî, Haim, *Yahûdü'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, trc. Ahmed Şemlân, Rabat 2000

B. Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri

Aanavi, Don, "Western Islamic Art", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, C. 27, S. 3 (Kasım 1968), s. 197-203

Abbâdî, A. Muhtar, "Suver mine't-tesâmühi'd-dînî ve't-teâvüni'l-müşterek", *Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî*, Kısmü'l-Arabî, XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 9-18

Abdülkerîm, Cemal, "Sarakusta min hilâli'l-müellefâti'l-Arabiyye Endelüsiyye", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb*, 57/3, (Kahire) Haziran 1997, s. 141-142

Abulafia, David: "The Role of Trade in Muslim-Christian Contact During the Middle Ages", *The Arab Influence in Medieval Europe*, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon 1994, s. 1-24

Adam, Baki: "Yahudiliğin Hıristıyanlığa ve İslama Bakışı", *AÜİFD*, XXXVII, (Ankara) 1997, s. 333-357

Aguilar, Maravillas Aguiar, "Notas sobre la astronomía de herencia árabe en Occidente en el siglo IX H./XV J.C.", *DYNAMIS: Acta Hisp. Med. Sci. Hist. Illus.*, S. 21 (2001), s. 257-267

Akpınar, Cemil, "Ebu's-Salt ed-Danî", DİA, X, 340-342

_____, "Gâfikî, Muhammed b. Kassûm", DİA, XIII, 282-283

_____, "Hekimbaşı", DİA, XVII, 160-161

Alcaine, María Rosa Liarte, "El cultivo de la ciencia en Al-Andalus", *Revista de Claseshistoria: Publicación digital de Historia y Ciencias Sociales*, Artículo Nº 113, 13 Mart 2010, s. 1-9

Allan, James W., "The Influence of the Metalwork of the Arab Mediterranean on that of Medieval Europe", *The Arab Influence in Medieval Europe*, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon 1994, s. 44-62

Almagro, Antonio – Alfonso Jimenez, "Guia de la Arquitectura Almorávide y Almohade de al-Andalus", *Itinerario Cultural de Almoravides y Almohades*, El Legado Andalusí, Granada 1998, pp. 470-489

Alper, Ömer Mahir, "Mecrîtî", DİA, XXVIII, 278-279

Altıkulaç, Tayyar, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", DİA, XXVI, 455-457

Altundağ, Ş., "Murâbıtlar", *İA*, VIII, 580-586

_____, "Muvahhidler", *İA,* VIII, 765-775

Anawati, George, "Factors and Effects of Arabization and Islamization", *Islam and Cultural Change*, Weisbaden 1975

_____, "İslam Medeniyetinde Bilim", İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, çev. Turan Koç, IV, İstanbul, Kitabevi, s. 315-352

Anglès, Higini, "Hispanic Musical Culture from the 6th to the 14th Century", *The Musical Quarterly*, XXVI, S. 4, (Ekim 1940), s. 494-528

Apaydın, H. Yunus, "İbn Hazm", DİA, XX, 39-50

Arberry, J., "Muslim Cordoba", *Cities of Destiny*, ed. Arnold Toynbee, London 1967

Arié, Rachel, "Quelques remarques sur le costume des Musulmans d'Espagne au temps des Na rides", *Arabica*, BRILL, XII/3 (1965), s. 244-261

Atkinson, C. Francis, "Granada", *EB14*, X, 623-624

Avcı, Necati, "İbn Rüşd'ün Hayatı, Eğitim-Öğretimi ve Eserleri", İbn Rüşd, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, Kayseri 1994, s. 1-35

Ávila, María Luisa, "La estructura de la familia en al-Andalus", *Casas y Palacios de al-Andalus*, ed. Julio Navarro Palazón, Lunwerg - El Legado Andalusí, Barcelona 1995, s. 33-36

_____, ""Las mujeres sabias en al-Andalus", *La mujer en al-Andalus: reflejos históricos de su actividad y categorías sociales*, ed. Mª J. Viguera, Universidad Autónoma de Madrid, Editoriales Andaluzas Unidas, Madrid-Sevilla 1989, s. 139-184

Aycan, İrfan, "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *AÜİFD*, XXXVIII, (Ankara) 1998, s. 155-193

Aydın, Mustafa, "Endülüs Edebiyatında Orjinallik Meselesi", *Endülüs'ten İspanya'ya*, TDV, Ankara 1996, s. 7-24

Aydınlı, Yaşar, "İbn Bâcce", DİA, XIX, 348-353

Ayvazoğlu, Beşir, "Edebiyatımızda Endülüs", *Endülüs'ten İspanya'ya*, TDV, Ankara 1996, s. 79-86

Balbas, Leopold Torres, "el-Ebniyetü'l-İsbâniyyeti'lİslamîyye", Arapça'ya tercüme eden: el-Ânise Aliyye İbrahim el-İnânî, REVISTA, I, S. 1 (Madrid), s. 97-128

Ballesta, S. Fontenla, "Numismatica y Propaganda Almohade", Al-Qantara, C.XVIII/2, Madrid (1997), s. 447-462

Bardakoğlu, Ali, "İbn Rüşd", DİA, XX, 254-257

Bâziî, Sa'd bin Abdurrahman, "Urûbetü'l-Endelüs ve'l-Hüviyetü'l-Evrubbiyye", *Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî, Kısmü'l-Arabî*, XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 19-34

Bazzana, Andre – Johnny de Meulemeester, "Irrigation Systems of Islamic Origin in the Valle de Ricote (Murcia)", *Ruralia*, Praha 1997, II, 152-160

Beksaç, A. Engin, "Endülüs-Sanat", DİA, XI, 225-232

Bencheneb, M., "Müveşşah", İA, MEB, VIII, 866-868

Bermejo, J. E. Hernández, «Las gramíneas en al-Andalus», *Ciencias de la naturaleza en Al-Andalus. Textos y estudios*, ed. Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), Granada 2008, VIII, 235-287

Bermejo, J.E. Hernández - E. Garda Sánchez, Botánica económica y etnobotànica en Al-Andalus (Península Ibérica: siglos X-XV): un patrimonio desconocido de la humanidad, *Arbor*, CLXVI, 654 (Junio 2000), s. 311-331

Beydilli, Kemal, "Avrupa-Tarih", DİA, IV, 135-151

_____, "İspanya", DİA, XXIII, 161-176

Binmîre, Ömer, "Cevânib min târîhi ehli'z-zimme fi'l-Endelüsi'l-İslamiyye", *el-Endelüs: Kurûn mine't-takallübât ve'l-atâât*, C.III, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, Riyad 1996, I, 203-226

Bishko, Charles J., "The Spanish and Portuguese Reconquest: 1095-1492", *A History of the Crusades*, ed. Harry W. Hazard, III, University of Wisconsin Press, 1975, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Bolay, S. Hayri, "Endülüs'te Gelişen Düşünce Hayatı ve Batıya Tesirleri", *Endülüs'ten İspanya'ya*, TDV, Ankara 1996, s. 49-62

Bordoy, Guillermo Rosselló, “La cerámica en al-Andalus”, *Al-Andalus las artes islamicas en España*, ed. Jerrilyn D. Dodds, Ediciones El Viso – The Metropolitan Museum of Art, Nueva York 1992, s. 97-104

Bostan, İdris, “Akdeniz-Tarih”, DİA, II, 231-34

Bouamrane, Chikh, “İslam Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları”, çev. Nesimi Yazıcı, *AÜİFD*, C.XXX, (Ankara) 1988, s. 279-285

Bravo, Julia Mª Carabaza - E. García Sánchez, “Estado actual y perspectivas de los estudios sobre agronomía andalusí”, *El saber en al-Andalus. Textos y estudios*, ed. Fátima Roldán Castro - Isabel Hervás Jávega, Universidad de Sevilla, Sevilla, III, 101-118

Brett, Michael, “Almohads”, *DMA*, I, 193-196

Burnett, Charles, “A Group of Arabic-Latin Translators Working in Nothern Spain in the mid-12th Century”, *JRAS*, 1977, s. 62-108

_____, “An Islamic Divinatory Technique in Medieval Spain”, *The Arab Influence in Medieval Europe*, ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon 1994, s. 100-135

Burns, Robert Ignatius, “Spain: Christian – Muslim Relations”, *Dictionary of the Middle Ages*, XI, New York 1989, 374-381

_____, “Irrigation Taxes in Early Mudejar Valencia: The Problem of the Alfarda”, *Speculum*, Medieval Academy of America, C. 44, X. 4, (Ekim 1969), pp. 560-567

Bûtşîş, İbrahim Kâdirî, “el-Murâbıtûn ve siyâsetü't-tesâmuh ma'a nasârâ'l-Endelüs”, *el-Endelüs: Kurûn mine't-takallübât ve'l-atâât*, III, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, Riyad 1996, I, 229-246

Butzer, Karl W. - Juan F. Mateu - Elisabeth K. Butzer - Pavel Kraus, “Irrigation Agrosystems in Eastern Spain: Roman or Islamic Origins?”, *Annals of the Association of American Geographers*, Taylor & Francis, Ltd., C. 75, S. 4 (Ekim 1985), s.479-509

Cahen, Claude, “Zimme”, *İA*, XIII, 566-71

Cantarino, Vicente, “The Spanish Reconquest: A Cluniac Holy War Against Islam”, *Islam and the Medieval West*, Albany 1980, s. 83-92

Carbonell, Ovidio, “Al-Andalus as a Cultural Bridge Between East and West: The Arabic Thesis Concerning Literary Transmissions in western Scholarship (17th-20th Centuries)”, *Al-Andalus: Centuries of Vicissitudes and Accomplishments*, King Abdul Aziz Public Library, Riyad 1996, II, 3-26

Casamar, Manuel, “Almoravides y almohades: introduccion”, *Al-Andalus las artes islamicas en España*, ed. Jerrilyn D. Dodds, Ediciones El Viso – The Metropolitan Museum of Art, Nueva York 1992, s. 75-84

Cemaleddin, Muhsin, “Alâkâtü's-sekâfiyye beyne'l-Endelüs ve'l-bilâdi'l-Arabiyye”, *AL-MANAHİL*, XXXI 1984, s. 148-188

_____, “Tardü'l-Müslimîn mine'l-Endelüs: Merâhilühû, âsâruhû ve netâicüh”, *el-Endelüs kurûn mine't-takallübât ve'latâât*, II, Riyad 1996

Cenival, Pierre de, “Merakeş”, *İA*, VII, 738-51

Chejne, Anwar G., “Islamization and Arabizatıon in al-Andalus”, *Islam and Cultural Change in the Middle Ages*, University of California, Wiesbaden 1975, s. 59-86

Colin, Gabriel, “İbn Zühr”, *İA*, V/2, 838-40

Cordero, Jaime Coullaut, “La Sîmiyâ' en al-Andalus”, *El Futuro del Pasado*, S. 1, 2010 (Salamanca), s. 451-463

Cuadrado, Luis T. Gil, “La influencia musulmana en la cultura hispano-cristiana medieval”, *Anaquel de Estudios Arabes*, XIII (2002), s. 37-65

Çağrıcı, Mustafa - Oliver Leaman, “İbn Meymûn”, DİA, XX, 194-199

_____, “İbn Meserre”, DİA, XX, 188-193

Da'dûr, Eşref A., “Sûretü'l-müctema' fî mir'âti'ş-şi'r, Dirâsetün fî melâmihi'ş-şahsiyyeti'l-Meşrikıyye ve'ş-şahsiyyeti'l-Endelüsiyye”, *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb*, C. 58/1, (Kâhire) 1998, s. 71-116

Daniel, Norman, “Learned and Popular Attitudes to the Arabs in the Middle Ages”, *AL-ANDALUS*, III, (Madrid) 1935, s. 41-52

Debasa, Ana M. Carballeira, “Forms and Functions of Charity in Al-Andalus”, *Charity and Giving in Monotheistic Religions*, ed. Miriam Frenkel – Yaakov Lev, Walter de Gruyter, New York 2009, s. 203-216

Delgado, Jorge Lirola, “Algunas consideraciones sobre el desarrollo nautico Arabe en al-Andalus y su repercusion en los Reinos Cristianos de la Peninsula Iberica”, *Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî*, Kısmü'l-Francî, XXVI, (Madrid) 1993-94, s.169-178

Demirci, Kürşat, “Avrupa-Din”, DİA, IV, 132-135

_____, “Engizisyon”, DİA, XI, 238-41

Demirkent, Işın, “Bizans”, DİA, VI, 230-244

_____, “Franklar”, DİA, XIII, 173-76

_____, “Haçlılar”, DİA, XIV, 525-530

Denny, Walter, «Music and Musicians in Islamic Art», *Asian Music*, University of Texas, XVII, S. 1 (Sonbahar-Kış 1985), s. 37-68

Dickie, James (Yakub Zeki), “Endülüs Nasrî Mimarisinde Alan ve Hacim”, çev. Lütfi Şeyban - Mimar Yavuz Sarı, Mimar ve Mühendis Dergisi, S. 50, Eylül-Ekim 2009 (İstanbul), s. 70-72

_____, “Gırnata: Misâlün mine'l-medyeneti'l-Arabiyye fi'l-Endelüs”, *el-Hadâratü'l-Arabiyyeti'İslamiyye fi'l-Endelüs*, ed. Selma el-Hadrâ' el-Ceyyûsî, Merkezu Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 1999, I, 151

Dîvân, M. Rüstem, “Mektebât fi'l-âlemeyn Arabî ve'l-İslamî fi'l-Asri'l-vasît”, *el-Mevrid*, IX, S. 4, (Bağdad) 1981, s. 284-291

Diyâb, Ali, “İntikâlü'l-ulûmi'l-Arabiyye mine'ş-Şark ilâ'l-Garb ve te'sîruhâ fî Avrubba”, *el-Endelüs: Kurûn mine't-takallübât ve'l-atâât*, III, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, Riyad 1996, s. 107-123

Dizer, Muammer, “Câbir b. Eflah”, DİA, VI, 532-533

_____, “İbn Muâz”, DİA, XX, 208-209

_____, “İbnü'z-Zerkâle”, DİA, XXI, 243-245

Dodds, Jerrilynn D., “The Great Mosque of Cordoba”, Al-Andalus: *The Art of Islamic Spain*, ed. Jerrilynn D. Dodds, Metropolitan Museum of Art, New York 1992, s. 11-25

Durmuş, İsmail, “Hafsâ er-Rekûniyye”, DİA, XV, 121-122

_____, “İbn Zümrek”, DİA, XX, 472-474

_____, “İbn Hazm-Dil ve Edebiyat”, DİA, XX, 58-61

Ebû Reyde, M. Abdülhâdî, “el-Alâkât beyne'l-fikri'l-felsefî İslamî ve beyne'l-fikri'l-felsefî Evrubbî fî'l-usûri'l-vüstâ ve'l-hadîse”, *Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî*, Kısmü'l-Arabî, XXIV, (Madrid) 1987-90, s. 7-30

Ecker, Heather, “The Great Mosque of Córdoba in the Twelfth and Thirteenth Centuries”, *Muqarnas*, Brill, Vol. 20 (2003), s. 113-141

Elmalı, Hüseyin, “Kâlî, Ebû Alî”, DİA, XXIV, 259-260

Enamorado, V. Martinez, “Aceite que viene de tierra de Moros: Algunos datos sobre comercializacion del aceite andalusi”, *el legato andalusi*, yıl: 7, S. 32 (2007), s. 88-94

_____, “Estilos caligráficos y epigráficos andalusíes”, *Islam civilizacion del libro: congreso-exposicion*, Centro Cultural Islámico de Valencia, s. 29-42

_____, “Sobre los nombres árabes de algunas ciudades españolas”, *Algarabía: revista de didáctica del árabe como lengua extranjera*, Escuela Oficial de Idiomas de Málaga, 2 (1994), s. 17-19

Enamorado, Virgilio Martínez - Antonio Torremocha Silva, “Introducción”, *La ciudad en al-Andalus y el Magreb*, II Congreso internacional (Algeciras 1999), Fundación El legado andalusì, Granada 2002, s. 11-20

Epalza, Mikel de, “Influencias religiosas Islamicas y su deteccion en el Cristianismo Latino Medieval”, *Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî*, Kısmü'l-Francî, XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 117-136

_____, “Las Cronicas Mozarabes, Cronicas Medievales”, *Historia*, XVI, Manzo 1991

_____, “Mozarabs: An Emblematik Cristian Minority in Islamic al-Andalus”, *The Legacy of Muslim Spain*, Brill, Leiden 1992, s. 149-170

Erdem, Sargon, “Alkazar”, DİA, II, 469-470

_____, “Atlas”, DİA, IV, 80-81

_____, “Aljamia”, DİA, II, 465-66

Erkal, Mehmet, “Beytülmâl”, DİA, VI, 90-94

Ertek, Ahmet, “Avrupa-Fiziki ve Beşeri Coğrafya”, DİA, IV, 127-132

Ettinghausen, Richard, “Islamic Art”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, XXXIII, S. 1, Islamic Art (Bahar 1975), s. 2-52

Ewert, Christian, “Almohad Art”, *DMA*, I, 191-193

_____, Almoravid Art”, *DMA*, I, 196-197

Eyice, Semavi, “Hamam”, DİA, XV, 402-430

Fanjul, Serafin, “Os mouros en la cultura popular gallega”, *Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî*, Kısmü'l-Francî, XXIV, (Madrid) 1987-90, s. 139-152

Farmer, H.G., “Ziryâb”, *İA*, XIII, 578-79

Faruqi, Lois Ibsen al, “Dance as an Expression of Islamic Culture”, *Dance Research Journal*, University of Illinois Press X, S. 2 (İlkbahar-Yaz, 1978), s. 6-13

Fehervari, G., “Working in Metal: Mutual Influences Between The Islamic World and The Medieval West”, *JRAS*, I, (London) 1977, s. 3-15

Fierro, Maribel, “Arabes, bereberes, muladies y mawâlî: algunas reflexiones sobre los datos de los diccionarios biograficos andalusies”, *Estudios Onomastico-Biograficos de Al-Andalus*, ed. M. Marin-H. de Felipe, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, Madrid 1995, VII, s. 41-54

_____, “Cordoba”, *Medieval Islamic Civilizacia: An Encyclopedia*, ed. Josef W. Meri, Routledge, New York 2006, s. 175-176

_____, “La política religiosa de ‘Abd al-Rahman III (r. 300_912-350_961)”, *Al-Qanṭara*, XXV, S. 1 (2004), s.119-156

Fierro, Maribel – A. Fernandez Felix, “Cristianos y conversos al Islam en al-Andalus bajo los Omeyas: una aproximaciona al proceso de islamizaciona través de una fuente legal andalusí el s. III/IX”, *Anejos de AEspA*, XXIII (2000), s. 415-427

Gabrieli, F., “İslam Medeniyetinin İlmî ve Edebî Tesirlerinin Batı Avrupa'ya İntikali”, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, çev. İlhan Kutluer, IV, Kitabevi, İstanbul 1989, 423-461

Garaudy, Roger, “İslam ve İlim”, İslam ve Bilim, Seha, İstanbul 1993

_____, İnsanlığın Medeniyet Destanı, çev. Cemal Aydın, Pınar, İstanbul 1995

García, Alberto J. Canto, “Hallazgos de moneda andalusí y documentación: Discovery of Al-Andalus coins and documentation”, *La Moneda: Investigación numismática y fuentes archivísticas*, ed. Mª Teresa Muñoz Serrulla, Madrid 2012, s. 18-58

García, Francisco de Asís García, “El Soberano en al-Andalus”, *Revista Digital de Iconografía Medieval*, II/4, 2010 (Madrid), s. 61-71

García, Gloria María Morán, “La tradición jurídica islámica desde los orígenes del islam al modelo político-religioso califal: su influencia e interacción cultural en la Europa medieval”, *Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña*, S 9 (2005), s. 577-608

García, Manuel Heras, “Estudio arqueométrico de los vidrios andalusíes procedentes del taller de la calle Puxmarina (Murcia)”, *Verdolay: Revista del Museo Arqueológico de Murcia*, ed. Museo de Murcia, S. 11 (2008), s. 277-299

Gardet, Louis, “İslam Medeniyetinde Din ve Kültür”, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, çev. İlhan Kutluer, IV, Kitabevi, İstanbul 1989, 111-143

Glick, Thomas F., “Before and after Al-Andalus: Two Cultural Transmisition”, *Al-Andalus: Centuries of Vicissitudes and Accomplishments*, King Abdul Aziz Public Library, Riyad 1996, II, 85-100

Goldziher, Ignature, “Ehlü’l-Kitab”, *İA*, IV, 208

_____, “İspanya Arapları ve İslam: Doğu Araplarıyla Mukayeseli Olarak İspanya Araplarının İslam’ın Tekâmülündeki Yeri”, çev. İ.Hakkı Ünal, İslamî Araştırmalar, I/1, (Ankara) Temmuz 1986, s. 80-99

_____, “İspanya Müslümanları Arasında Şuûbîlik”, *AÜİFD*, XXXV, (Ankara) 1996, s. 403-423

Gomez, M.L., “The Mozarabs: Worthy Bearers of Islamic Culture”, *The Legacy of Muslim Spain*, Brill, Leiden 1992, s. 171-175,

_____, “Islamic Civilisation in al-Andalus: A Final Assesment”, *The Legacy of Muslim Spain*, Brill, Leiden 1992, s. 1059-1062

Gonzalez, Alfonso C., “Algunos ejemplos de arabofilia neo-romantica en la literatura espanola contemporanea”, *Mecelletü’l-ma’hedi’l-Mısrî*, Kısmü’l-Frencî, XXIV, (Madrid) 1987-90, 127-138

Gorbea, A. Almagro, “Ciudad y arquitectura omaya en la peninsula iberica”, *Congreso Internacional 1910-2010. El Yacimiento Emeritense*, s. 605-637

_____, “La Aljafería”, *I Jordanas de cultura islamica/Al-Andalus, ocho siglos de historia*, Toledo 1987, s. 129-133

Guichard, Pierre, “The Social History of Muslim Spain From the Conquest to the end of the Almohad Regime”, *The Legacy of Muslim Spain*, Brill, Leiden 1992, s. 679-708

Günel, Fuat, “Cilyânî”, DİA, VIII,1

_____, “İbnü’l-Kûtıyye”, DİA, XXI, 117-118

Haccâr, Sühâ Abbûd, “İbn Zekvân”, DİA, XX, 460-461

Halîfât, Sahbân, “İbn Cebirol”, DİA, XIX, 386-388

Halife, Abdülkerîm, “Ebu’l-Bekâ er-Rundî”, DİA, X, 298-299

Hamed, Ali Tevfîk, “el-Müsteşrikûn ve târîhu’l-müslimîn fi’l-Endelüs”, *el-Endelüs: Kurûn mine’t-tekallübât ve’l-atâât*, Mektebetü’l-Melik Abdülaziz el-âmme, Riyad 1996, II, 209-232

Hamîd, Abdüllatif b. Muhammed, “ed-Devletü’l-Osmâniyye ve me’se’etü’l-müslimîn fi’l-Endelüs”, *el-Endelüs: Kurûn mine’t-tekallübât ve’l-atâât*, Mektebetü’l-Melik Abdülaziz el-âmme, Riyad 1996, II, 93-107

Hammâd, Muhammed Abdullah, “et-Tahtîtu’l-umrânî li-müdüni’l-Endelüsi’l-İslamîyye”, *el-Endelüs: Kurûn mine’t-takallübât ve’l-atâât*, III, Mektebetü’l-Melik Abdülazizi’l-Âmme, Riyad 1996

Harekât, İbrahim, “Berîd”, DİA, V, 498-501

_____, “Fas-Tarih”, DİA, XII, 188-190

_____, “Mağrib”, DİA, XXVII, 314-318

_____, “Bâce”, DİA, IV, 413

_____, “Belensiye”, DİA, V, 404-05

Harman, Ömer F., “Din-Din ve Vicdan Hürriyeti-Diğer Dinlerde”, DİA, IX, 320-22

Harvey, L.P., “Aljamiado Literature”, *DMA*, I, 176

_____, “The Alfonsine School of Translators: Translations From Arabic into Castilian Produced under the Patronage of Alfonso the Wise of Castile (1221-1252-1284)”, *AL-ANDALUS*, III, Madrid (1935), s. 109-117

_____, “The Mudejars”, *The Legacy of Muslim Spain*, Brill, Leiden 1992, s. 176-187

_____, “The Political, social and cultural history of the Moriscos”, *The Legacy of Muslim Spain*, Brill, Leiden 1992, s. 201-234

Hebert, Raymond J., “The Coinage of Islamic Spain”, *Islamic Studies*, XXX, S. 1-2 (1991), s. 113-129

Hernandez, Miguel C., “Islamic Thought in the Iberian Peninsula”, *The Legacy of Muslim Spain*, Brill, Leiden 1992, s. 777-803

_____, “El pensamiento de al-Andalus y los supuestos ideologicos del Renacimiento Europeo”, *Mecelletü’l-ma’hedi’l-Mısrî*, Kısmü’l-Frencî, XXVI, (Madrid) 1993-94, 103-116

Hess, Andrew C., “The Moriscos: An Otoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain”, *The American Historical Review*, Volume LXXIV, N. 1 (October 1968), s. 1-25

Hill, Donald R., “Arabic Fine Technology and its Influence on European Mechanical Engineering”, *The Arab Influence in Medieval Europe*, ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Ithaca Press, Lebanon 1994, s. 25-43

Hillenbrand, Robert, “Medieval Cordoba as A Cultural Centre”, *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden 1992, s. 112-135

Holod, Renata, “Artes suntuarias del periodo califal”, *Al-Andalus las artes islamicas en España*, ed. Jerrilyn D. Dodds, Ediciones El Viso – The Metropolitan Museum of Art, Nueva York 1992, s. 41-48

Hourani, George F., “The Early Growth of the Secular Sciences in Andalusia”, *Studia Islamica*, Maisonneuve & Larose, No. 32 (1970), s. 143-156

_____, “The Medieval Translations From Arbic to Lâtin Made in Spain”, *The Muslim World*, LXII, April 1972, s. 97-114

Irving, Thomas B., “Kurtuba”, DİA, XXVI, 451-453

Işıltan, Fikret, “Sicilya” *İA*, X, 589-96

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Endülüs Menşe’li Bazı Bilim Adamlarının Osmanlı Bilimine Katkıları”, Belleten, 58 (1994), s. 565-605

İnalcık, Halil, “Galata: Tarih”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı – Tarih Vakfı, İstanbul 1994, III, 350-354

_____, “İspanyol Arşivleri Hakkında”, *Belleten*, XX, Ankara (1956), S. 78-80, s. 230-236

İzgi, Cevat, “Ebu’l-Hayr el-İşbîlî”, DİA, X, 326

_____, “İbnü’l-Avvâm”, DİA, XX, 524

_____, “Kırbelyânî”, DİA, XXV, 439-440

Kallek, Cengiz, “Hisbe”, DİA, XVIII, 133-143

Kandemir, M. Yaşar, “Bakî b. Mahled”, DİA, IV, 541-542

Kandemir, M. Yaşar, “Kâdî İyâz”, *DİA*, XXIV, 116-118

Kara, Mustafa, “İbn Abbâd er-Rundî”, DİA, XIX, 266-267

Karadeniz, Osman, “İbn Berrecân”, DİA, XIX, 371-372

Karlığa, Bekir, “İbn Cülcül”, DİA, XIX, 403-404

Karlığa, H. Bekir - H. Yunus Apaydın, “İbn Rüşd”, DİA, XX, 257-292

Kâsım, Kâsım Abduh, “Rihletân Endelüsiyetân ile’l-Kâhire”, *Mecelletü’l-ma’hedi’l-Mısrî*, Kısmü’l-Arabî, XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 105-126

Kavas, Ahmet, “Afrika’da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler”, *Türkler- Osmanlı*, Yeni Türkiye, I, Ankara 1999

Kaya, Mahmut, “Bitrûcî”, DİA, VI, 229-230

_____, “İbn Vâfid”, DİA, XX, 436

_____, “İbn Zühr”, DİA, XX, 469-472

_____, “Aristo”, DİA, III, 375-78

_____, “Beytülhikme”, DİA, VI, 88-90

_____, “Felsefe”, DİA, XII, 311-19

_____, “İbnü’l-Baytar”, DİA, XX, 526-527

Kaya, Remzi, “Ehl-i Kitap”, DİA, X, 516-19

Kemûn, A. Abdurrahman, “et-Türâsü’l-İslamî’l-Endelüsî fî mîzâni’l-istişrâkı’l-İsbânî’l-muâsır”, *el-Endelüs: Kurûn mine’t-tekallübât ve’l-atâât*, Mektebetü’l-Melik Abdülaziz el-âmme, Riyad 1996, II, 235-247

Kettânî, Ali el-Muntasır, “Gırnata’nın Düşmesinden XIX. yüzyıl Sonuna Kadar Endülüs’te İslam”, çev. S. Erşahin, *Kutlu Doğum*, VII (1996), s. 65-79

Khemir, Sabiha, “Las artes del libro”, *Al-Andalus las artes islamicas en España*, ed. Jerrilyn D. Dodds, Ediciones El Viso – The Metropolitan Museum of Art, Nueva York 1992, s. 115-126

Kılıç, M. Erol-Cağfer Karadaş-Mahmut Kaya, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddîn”, DİA, XX, 493-522

Kırbıyık, Kasım, “Abbas b. Firnâs”, DİA, I, 24

Kieckhefer, Richard, “Papacy”, *DMA*, New York 1987, IX, 363

Koningsveld, P.S.van, “Ortaçağın Sonlarında Batı Avrupa’daki Müslüman Esir ve Köleler”, çev. Hülya Küçük, *türkiye günlüğü*, S. 45, Mart-Nisan 1997, s. 186-203

Kramers, J.H., “Nasârâ”, *İA*, IX, 81-84

Kurtuluş, Rıza, “Avrupa-Kıtada İslâmiyet”, DİA, IV, 151-159

Kutluer, İlhan, “Endelüsî”, DİA, XI, 184-185

_____, “İbn Seb’în”, DİA, XX, 306-312

_____, “İbn Tufeyl”, DİA, XX, 418-424

Kuzgun, Şaban, “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Hristiyanlık ve Hristiyanlar”, *Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İSAV, İstanbul 1993, 61-79

Lacaba, Cristina Partearroyo, “Estudio histórico-artístico de los tejidos de al-Andalus y afines”, *Bienes culturales: Revista del Instituto del Patrimonio Histórico Español*, S. 5, (2005),s. 37-74

Lagardère, Vincent, “Culture et industrie du lin en al-Andalus au Moyen Âge (VIIIe-XVe s)”, *Studia Islamica*, Maisonneuve &amp Larose, No. 74, (1991), s. 143-165

Lane-Poole, Stanley, *The Moors in Spain*, Eighth Edition, T. Fisher Unwin, London 1888

Levi Provençal-M. Cavid Baysun, “Moriskolar”, *İA*, VIII, 427-429

Levi-Provençal, E., “İşbîliye”, *İA*, V/2, 1226-30

_____, “Türâsü’l-Endelüs”, *Mecelletü’l-Kâtibi’l-Mısrî*, Ocak 1947, s. 62-100

_____, “İspanya Zîrîleri”, *İA*, XIII, 576-77

_____, “Makkarî”, *İA*, VII, 205-206

_____, “Mozaraplar”, *İA*, VIII, 431-32

_____, “Mu’temid”, *İA*, VIII, 753-56

_____, “Nâsrîler”, *İA*, IX, 114-18

_____, “Navas de Tolosa”, *İA*, IX, 135

_____, “Santiago”, *İA*, X, 195-196

_____, “Toledo”, *İA*, XII/1, 427-30

_____, “Zellâka”, *İA*, XIII, 507

Lewis, Bernard, “State and Society under Islam”, *The Wilson Quarterly*, 1976, Vol. 13, No. 4 (Autumn, 1989), s. 39-53

Lichtenstander, Ilse, “Musta’riba”, *EIQ*VII, 732

López, M.ª José González - Araceli Montero Moreno - Raniero Baglioni, “Criterios, Proyectos y Actuaciones: Las pinturas de la Sala de los Reyes de la Alhambra de Granada: un proyecto, un método, una intervención”, *Revista ph*, Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, S. 83 (Ekim 2012), s. 74-89

López-Morillas, Consuelo, “Language and Identity in Late Spanish Islam”, *Hispanic Review*, University of Pennsylvania, C. 63, S. 2 (Bahar 1995), s. 193-210

Luis, Molina, “El Estudio de familias de ulemas como fuente para la historia de al-Andalus”, *Estudios Onomastico Biograficos de al-Andalus (Familias andalusies)*, ed. Manuela Marin-Jesus Zanon, Madrid 1992, V, 161-173

Marçais, Georges, “Ribât”, *İA,* IX, 734-37

Marin, Manuela, “Aspectos medicos de la literatura culinaria arabe”, *Sharq Al-Andalus*, 10-11 (1993-1994), s. 535-546

_____, “Las mujeres en al-Andalus: fuentes e historiografía”, Árabes, judías y cristianas: Mujeres en la Europa medieval, ed. Celia del Moral, Universidad de Granada, Granada 1993, s. 35-52

_____, “İslâm’da Şûrâ ve Endülüs Uygulaması”, çev. Mustafa Can, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20 (2009/2), s. 106 -124

Mazrui, Ali A., “When Spain Expelled the Jews and the Moors: A Lesson in History”, *Africa Today, Indiana University*, United States Policy toward Africa (Kış 1973), XX, S. 1, s. 73-75

Mediano, Fernando Rodríguez, “Religiosidad en Al-Andalus: el hombre santo en el Islam occidental”, *Revista de dialectología y tradiciones populares*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), C. 54/1 (1999), s. 145-168

Meisami, Julie Scott, “Arabic Culture and Medieval European Literature”, *Journal of the American Oriental Society*, American Oriental Society, Vol. 111, No. 2, (April - June 1991), pp. 343 -351

Messier, Ronald A., “Quantitative Analysis of almoravid Dinars”, *JESHO*, XXIII, Leiden (1980), s. 102-118

Meulemeester, Johnny de, “Islamic archaeology in the Iberian peninsula and Morocco”, *antiquity*, S. 79 (2005): 837-843

Miranda, A. Huici, “İber Yarımadası ve Sicilya”, çev. Kasım Turhan-Ufuk Uyan, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, III, Kitabevi İstanbul, 1997

Montada, Josep Puig, “Aristotelismo en al-Andalus”, *Mecelletü’l-ma’hedi’l-Mısrî*, Kısmü’l-Francî, XXVI, (Madrid) 1993-94, 49-68

Morales, Camilo Álvarez de - Ruiz Matas, “La zootecnia en los textos agricolas arabes”, *Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus: Textos y Estudios*, ed. E. García Sánchez, Granada 1990, I, 81-91

Moreno, Eduarde Manzano, “Bereberes de Al-Andalus: los factores de una evolucion historica”, *AQ*, XI (1990), s. 397-428

Mûnis, Hüseyin, “Pelayo ve mîlâdü Asturias ve kıyâmü hareketi’l-mukâveme Nasrânıyye fî şimâli İspanya”, *Mecelletü Külliyeti’l-Âdâb*, XI/1 (Kâhire), Mayıs 1949, s. 57-83

_____, “Seyyid Campeador ve alâkatühû bi’l-Müslimîn”, *Mecelletü’t-târîhiyye Mıriyye*, III/1, Mayıs 1950, s. 175-189

Mülayim, Selçuk, “Endülüs Sanatı”, *Endülüs’ten İspanya’ya*, TDV, Ankara1996, s. 97-108

Nelson, Lynn H., “Christian-Muslim Relations in Eleventh-Century Spain”, *Military Affairs*, S. 43, No. 4 (Aralık 1979), s. 195-198

Nirenberg, David, Conversion, Sex, and Segregation: Jews and Christians in Medieval Spain, *The American Historical Review*, S. 107, No. 4 (Ekim 2002), s. 1065-1093

Nusayr, Âmine M., “Devru’l-Endelüs fî’n-Nehdati’l-Evrubbiyye fî meydâni’l-Felsefe”, *Mecelletü’l-ma’hedi’l-Mısrî*, Kısmü’l-Arabî, XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 69-86

Olmos, José María de Francisco, “La moneda medieval: fuentes documentales para su estudio: The medieval currency: documentary sources for research”, *La Moneda: Investigación numismática y fuentes archivísticas*, ed. Mª Teresa Muñoz Serrulla, Madrid 2012, s. 59-96

Özaydın, Abdülkerim, “Abdülmelik b. el-Mansûr”, DİA, I, 266

_____, “Abdülmü’min el-Kûmî”, DİA, I, 274-75

_____, “Abdülvâhid er-Reşîd”, DİA, I, 278-79

_____, “Âmirîler”, DİA, III, 72-73

_____, “Aragon”, DİA, III, 263-65

_____, “Belâtüşühedâ”, DİA, V, 391-92

Özbalıkçı, M. Reşit, “Batalyevsî”, DİA, V, 138-139

Özdemir, Mehmet, “Berşelûne”, DİA, V, 521-22

_____, «Cebelitârık», DİA, VII, 187-88

_____, «Endülüs», DİA, XI, 211-225

_____, «Haçlı Ruhunun Endülüs’de Birarada Yaşama Tecrübesine Menfi Tesirleri”, *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri*, İÜEF-TAM, İstanbul 1998, s. 73-98

_____, “Codera y Zaidin, Francisco”, DİA, VIII, 49-50

_____, “Divan: Endülüs Emevîleri ile Endülüs’teki Diğer Müslüman Devletlerde Dîvân”, DİA, IX, 386-387

_____, “Ebû Ubeyd el-Bekrî”, DİA, X, 247-248

_____, “Ebû Yûsuf el-Mansûr”, DİA, X, 265-66

_____, “Eftasîler”, DİA, X, 479-80

_____, “Endülüs Tarihinden Kadın Kıyafetine Dair Bazı Tespitler”, *islâmiyât*, IV (Ankara 2001), S. 2, s. 99-110

_____, “Endülüs’ün Yıkılış Süreci Üzerine Mülahazalar”, *Endülüs’ten İspanya’ya*, TDV, Ankara 1996, s. 25-48

_____, “Gayr-ı Müslimlerin Dinî Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüs’teki Uygulamaları”, *AÜİFD*, XXXIII (Ankara 1992), 203-238

_____, “Gırnata”, DİA, XIV, 51-57

_____, “Hakem II”, DİA, XV, 174-175

_____, “İspanya: Ülkede İslâmiyet”, DİA, XXIII, 170-173

_____, “İspanya-İspanya’da İslam Araştırmaları”, DİA, XXIII, 173-176

_____, “Müvelledûn’un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri”, *AÜİFD*, XXXIV, Ankara (1993), s. 175-208

Özel, Ahmet, “Gayri Müslim”, DİA, XIII, 418-27

Özen, Şükrü, “Kâdî’l-Kudât”, DİA, XXIV, 77-82

Palacios, Miguel Asin, “İbn Meserre”, *İA,* V/2, 769-71

Palazon, Julio Navarro – Pedro J. Castillo, “El Agua en la vivienda Andalusi: abastecimiento, almacenamiento y evacuacion”, *VERDOLAY: Revista del Museo de Murcia*, S. 7 (Murcia, 1995), s. 401-412

Palencia, Angel Gonzalez, “Şi’ru’l-Endelüsî ve te’sîruhû fî’ş-şi’ri’l-Evrubbî”, *Dirâsât Endelüsiyye*, Dâru’l-Maârif, Kâhire 1987, s. 172-275

_____, “Huellas islámicas en el carácter español”, *Hispanic Review*, University of Pennsylvania, VII, S. 3, (Haziran 1939), s. 185-204

Paniagua, Juan Antonio P., “Pensamiento Arabe y pensamiento ilustrado”, *Mecelletü’l-ma’hedi’l-Mısrî*, Kısmü’l-Francî, XXIV, (Madrid) 1987-90, 67-90

Parmaksızoğlu, İsmet, “İspanya”, *Türk Ansiklopedisi*, XX, 323-339

Partearroyo, Cristina, “Tejidos almoravides y almohades”, *Al-Andalus las artes islamicas en España*, ed. Jerrilyn D. Dodds, Ediciones El Viso – The Metropolitan Museum of Art, Nueva York 1992, s. 105-114

Peterson, Andrew, “Hammam”, *Dictionary of Islamic Architecture*, Routledge (London 1996), s. 107–108

Polat, Selâhaddin, “İbn Rüşd Zamanına Kadar Endülüs’te Hadis İlmi”, İbn Rüşd, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, Kayseri 1994, s. 163-186

Powers, James F., “Frontier Municipal Baths and Social Interaction in Thirteenth-Century Spain”, *The American Historical Review*, Vol. 84, No. 3 (Haziran 1979), s. 649-667

Puig, Roser, “La proyeccion ortografica en los instrumentos astronomicos: del Oriente Islamico a la Europa del Renacimiento”, *Mecelletü’l-Ma’hedi’l-Mısrî*, Kısmü’l-Francî, XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 249-262

Quesada, Juan Martos, “Los estudios sobre el desarrollo de las matemáticas en al-Andalus: estado actual de la cuestión”, *DYNAMI: Acta Hisp. Med. Sci. Hist. Illus.*, S. 21 (2001), s. 269-293

Reynolds, Dwight F., “Musical Membrances of Medieval Muslim Spain”, *Charting Memory: Recalling Medieval Spain*, ed. Stacy N. Beckwith, Garland Publishing, New York 2000

Riesco, Jose Luis J., “Tolerancia e Intolerancia en el Toledo Medieval”, *Mecelletü’l-ma’hedi’l-Mısrî*, Kısmü’l-Francî, XXVI, (Madrid) 1993-94, 91-102

Rius, Monica, “Science in Western Islam: Circulation of Knowledge in the Mediterranean”, *Contributions to Science*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 5/2 (2009), s. 141–146

Robinson, Cyntia, “Las artes en los reinos de taifas”, *Al-Andalus las artes islamicas en España*, ed. Jerrilyn D. Dodds, Ediciones El Viso – The Metropolitan Museum of Art, Nueva York 1992, s. 49-62

Rodriguez, Miguel Angel Manzano, “İbnü’l-Ahmer”, DİA, XX, 479-480

E. Rosenthal, “İspanya’da Arap Hâkimiyetinin İzleri”, çev. Yusuf Alemdar, *Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, X/1 (Haziran 2006), s. 251-271

Runciman, S. Steven, “Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslami Tesirler”, çev. Nûşîn Asgarî, Şarkiyat Mecmuası, III, (İstanbul) 1969, s. 1-12

Sa’dî, A. Abbûd, “Eseru’l-fikri’l-Arabî-İslamî fi’l-Felsefeti’l-Garbiyye”, *el-Mevrid*, IX, S. 4, (Bağdad) 1980, s. 405-416

Safran, Janina M., “Identity and Differentiation in Ninth-Century al-Andalus”, *Speculum*, Medieval Academy of America, C. 76, S. 3, (Haziran 2001), s. 573-598

Sahillioğlu, Halil, “Dinar”, DİA, IX, 352-55

_____, “Dirhem”, DİA, IX, 368-71

Sâlim, S. Abdülaziz, “Melâbisü’r-ricâl fi’l-Endelüsfi’l-asri’l-İslamî”, *Buhûsü Nedveti’l-Endelüs*, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi’l-Camia, 1995, s. 247-274

San José, Carmen Trillo, “El agua en al-Andalus: teoría y aplicación según la cultura islámica”, *Agua y Culturas*, 27 (Nisan 2006), s. 2-10

Sanchez, Expiración Garcia, “Fuentes para el estudio en la alimentacion en la Andalucia Islamica”, *Actas del XII Congreso de la U.E.A.I.*, (Malaga 1984), Madrid 1986

_____, “al-Tignarî y su lugar de origen”, *al-Qantara*, IX/1 (1988), s. 1-12

_____, “el Botanico Anónimo sevillano y su relación con la escuela agronómica andalusí, *Ciencias de la naturaleza en Al-Andalus. Textos y estudios*, ed. Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), Granada 1994, III, 193-210

_____, “El tratado agrícola del granadino al-Tignarî”, *Quaderni di Studi Arabi*, V-VI (1988), s. 278-291

_____, “Especies panificables y su forma de consume de en la España Musulmana”, *Actas Etnobotánica*, 92 (1997), s. 489-495

_____, “Especias y condimentos en la sociedad andalusí: prácticas culinarias y aplicaciones dietéticas”, *El sabor del sabor: hierbas aromáticas, condimentos y especias*, ed. Antonio Garrido Aranda, Universidad de Córdoba, Córdoba 2004, s. 71-96

_____, “La alimentacion en la Andalucia islamica: estudio historico y bromatologico-I”, *Andalucia Islamica: textos y estudios*, ed. J. Bosh Vila-W. Hoenerbach, II-III (1981-1982),Granada 1983, s. 139-178

_____, “La gastronomía andalusí”, *El zoco: vida económica y artes tradicionales en al-Andalus y Marruecos*, Purificación de la Torre, Barcelona 1995, s. 49-57

_____, “Los cultivos de al-Andalus y su influencia en la alimentación”, *Aragón vive su historia: actas de las II Jornadas Internacionales de Cultura Islámica*, Instituto Occidental de Cultura Islámica, Al-Fadila, Teruel 1988, s. 183-192

Sanchez, Expiración Garcia - J. Esteban H. Bermejo, “Ornamental Plants in Agricultural and Botanical Treatises from al-Andalus”, *Middle East garden traditions: unity and diversity: questions, methods, and resources in a multicultural perspective*, ed. Michel Conan, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, s. 75-94

Sanchez, Francisco F., “Al-Andalus como isla del Mediterraneo: Presupuestos mentales e İslamologicos en las primeras representaciones Arabes de la Peninsula Iberica”, *Mecelletü’l-ma’hedi’l-Mısrî*, Kısmü’l-Frencî, XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 187-242

Sanjuán, Alejandro García, “Las causas de la conquista islámica de la península Ibérica según las crónicas medievales”, *BIBLID*, 53 (2004), s. 101-127

Sarıkavak, Kazım, “Toledo, Bologna ve Padua Okullarının Düşünce Tarihindeki Yerleri”, *Akademik Araştırmalar*, I/3 (1996), s. 124-35

Scattolin, Giuseppe, “Sufism and law in Islam: A text of Ibn ‘Arabî (560-638/1165-1240) on ‘protected people’ (Ahl al-dimme)”, *ISLAMOCHRISTIANA*, Roma 1998, S. 24, s. 37-55

Scheindlin, R.P., “The Jews in Muslim Spain”, *The Legacy of Muslim Spain*, Brill, Leiden 1992, s. 188-200

Schimmel, Annemarie - Barbar Rivolta, “Islamic Calligraphy”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, C. 50, S. 1, IslamicCalligraphy (Yaz 1992), s. 1+3-56

Sellûm, Davud, “Eseru’l-lügati’l-Arabiyye fî’l-lügâti’l-ecnebiyye”, *el-Mevrid*, IX, S. 4, Bağdad (1980), s. 211-291

Serrano, César Olivera, “La Inquisición en el reinado de los Reyes Católicos”, *Clio & Crimen*, S. 2 (2005), s. 175-205

Seybold, C.F., “Endülüs”, *İA,* IV, 270-273

Seyyid, Eymen Fuâd, “Fâtımîler”, DİA, XII, 228-237

Shatzmiller, Maya, Women and Property Rights in Al-Andalus and the Maghrib: Social Patterns and Legal Discourse”, *Islamic Law and Society*, Vol. 2, No. 3, Marriage, Divorce and Succession in the Muslim Family (1995), s. 219-257

_____, “Islamic Institutions and Property Rights: The Case of the ‘Public Good’ Waqf”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, BRILL, C. 44, S. 1 (2001), s. 44-74

Shiloah, Amnon, “The Meeting of Christian, Jewish and Muslim Musical Cultures on the Iberian Peninsula (Before 1492)”, *Acta Musicologica*, Vol. 63, Fasc. 1, (Jan. - Apr., 1991), International Musicological Society, s. 14-20

Shoshan, Boaz, “High Culture and Popular Culture in Medieval Islam”, *Studia Islamica*, Maisonneuve & Larose, S. 73 (1991), s. 67-107

Surtz, Ronald E., “Morisco Women, Written Texts, and the Valencia Inquisition”, *Sixteenth Century Journal*, XXXII, S. 2 (Yaz 2001), s. 421-433

Şakiroğlu, M. H.-M. Yayla, “Haç”, DİA, XIV, 522-25

Şebşûb, Ahmed, “Menziletü’l-ilm ve’t-ta’lîm bi’l-endelüs min hilâli risâleti merâtibü’l-ulûm li’bni Hazm”, *el-Endelüs: Kurûn mine’t-tekallübât ve’l-atâât*, Mektebetü’l-Melik Abdülaziz el-âmme, Riyad 1996, III, 3-19

Şeşen, Ramazan, “İdrîsî, Şerîf”, DİA, XXI, 493-495

_____, “Dâviye ve İsbitâriyye”, DİA, IX, 19-21

_____, “Tercüme Faaliyetleri”, *DGBİT*, III, Konya, Esra, 1993, 453-479

Şeyban, Lütfi, “A Typical Portrait of the ‘Reconquista’ Age: Al-Vizier Abu Bakr Ibn Ammar (422/1031-477/1085)”, *Ozean Journal of Social Sciences*, Volume 2, Issue 1 (February 2009), s. 29-41

_____, “Endülüs Emevîleri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebû Âmir (366/976-392/1002), İslamî Araştırmalar, XI/3-4 (1998), 250-272

_____, “İbnü’l-Faradî’nin Kaydettiği Endülüslü Âlimlerden İdari ve Ticari Hayatta Yer Alanlar”, *SAÜ. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13 (2006), s. 219-239

_____, “Mu’temid-Alellah, İbn Abbâd”, DİA, XXXI, 388-390

Tâhâ, A. Zennûn, “Kıyâmü’l-Memâliki’l-İsbâniyye ve Alâkatühâ maa’l-Arab fî İsbanya”, *Mecelletü’l-Evrâq*, V-VI, Madrid 1982-83, s.89-98

Tanman, M. Baha, “Divanhane”, DİA, IX, 437-444

Tanyu, Hikmet, “Yahudiler”, *İA,* XIII, 339-342

Terrasse, Henri, “Les influences orientales sur l-art musulman d-Espagne”, *Studia Islamica*, Maisonneuve & Larose, S. 27 (1967), s. 123-148

Terzioğlu, Arslan, “Gâfikî, Ahmed b. Muhammed”, DİA, XIII, 281-282

Toral, Esteban Moreno, “La farmacia andalusi: grandes innovaciones para una profesion”, *Revista de Estudios Andaluces*, S. 23 (2001), s. 151-166

Tritton, A.S., “Nasârâ”, *İA,* IX, 77-81

Tülücü, Süleyman, “İbn Hamîs”, DİA, XX, 25

_____, “İbn Liyûn”, DİA, XX, 159-160

Uludağ, Süleyman - Tahsin Görgün-İbrahim Erol Kozak, “İbn Haldun”, DİA, XIX, 538-555, XX, 1-8

Uzal, Antonio Orihuela, “Algunos aspectos de la ciudad islamica: un recorrido urbano desde oriente a Granada”, *Al-Andalus y Oriente Medio: pasado y presente de una herencia comun*, ed. Fatima R. Castro, Fundacion El Monte, Sevilla 2006, s. 153-174

Ülken, H. Ziya, “Eseru’l-Fikri’l-Arabî-İslamî fi’l-Felsefeti’l-Garbiyye”, *el-Mevrid*, IX, S. 4, (Bağdat) 1980, s. 405-416

_____, “İbn Rüşd”, *İA,* V/2, 781-98

Vallicrosa, Millás, J. M., “Sobre bibliografía agronómica hispanoárabe”, *Al-Andalus*, XIX, s. 129142

Velázquez, Esther, “Water trade in Andalusia. Virtual water: An alternative way to manage water use”, *Ecological Economics*, S. 63 (2007), s. 201-208

Vidal, S. Sobreques, “Sobre el ideal de crusada en Alfonso y de Aragon”, *Hispania*, XII (1952), s. 232-252

Viguera, Maria J., “Asluhû li’l-Meâlî: On the social status of Andalusî Woman”, *The Legacy of Muslim Spain*, Brill, Leiden 1992, s. 709-724

Vilchez, Carlos V. – A. Orihuela Uzal, “Aljibes publicos de la Granada musulmana”, *Arqueologia Medieval Espanola II*, Madrid 19-24 Enero 1987, Comunidad de Madrid, III, s. 231-237

Vizcaíno, Juan M., “Las obras de zuhd en Al-Andalus”, *Al-Qantara: Revista de estudios árabes*, XII/2 (1991), s. 417-438

Waines, David, “Dietetics in Medieval Islamic Culture”, *Medical History*, 1999, 43, s. 228-240

_____, “The Culinary Culture of Al-Andalus“,The Legacy of Muslim Spain, ed. Salma Khadra Jayyusi - Manuela Marín, E. J. Brill, Leiden 1992, s. 725-738

Wasserstein, D.J., ‘‘The Library of al-Hakam II al-Musta and the Culture of Islamic Spain”, *Manuscripts of the Middle East*, 5 (1990–1991, 1993), s. 99–105

Wenner, Manfred W., “The Arab/Muslim Presence in Medieval Central Europe”, *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, Vol. 12, No. 1 (Aug., 1980), s. 59-79

Wiegers, Gerard A., “European Converts to Islam in the Maghrib and the Polemical Writings of the Moriscos”, *Islamic Conversions Religious Identities in Mediterranean Islam*, ed. Mercedes Garcia-Arenal, Paris 2001, s. 207-223

Wright, Owen, “Music in Muslim Spain”, *The Legacy of Muslim Spain*, Brill, Leiden 1992, s. 555-579

Yâzîcî, Tâlib, “Arap-Sanat”, DİA, III, 309-16

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâdîler”, DİA, I, 15-16

_____, “Berberîler”, DİA, V, 478-83

_____, “Abdurrahman I”, DİA, I, 147-150

_____, “Abdurrahman III”, DİA, I, 152-155

Yıldız, Şevket, “Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/1 (2009), 509-528

Yiğit, İsmail, “Mevâlî”, DİA, XXIX, 424-426

Yver, G., “İfrîkıye”, *İA,* V/2, 939-40

Zayas, Rodrigo de, “Endülüs’te Yüzbinlerce Müslüman Katledildi”, *Endülüs’ten İspanya’ya*, TDV, Ankara 1996, s. 109-114

Zozaya, Juan, “Material Culture in Medieval Spain”, *Convivencia: Jews, Muslims, and Christians in Medieval Spain*, ed. Vivian B. Mann-T.F.Glick-J.D.Dodds, New York 1992

ENDÜLÜS YER ADLARI

A

Âbile (Avila)

Abinyûn (Avignon)

Afs (Aspe)

Anbûrîş (Ampurias)

Antakîre (Antequera)

Aragon (Ergûn)

Arak (Alarcos)

Arbûne (Narbona)

Arce (Alanje)

Âştrû (Astro)

Aşturga (Astorga)

Aştûriş (Asturias)

B

Bâcce (Beja)

Balâtü'ş-sûf (Balazote)

Balâtü'ş-şühedâ (Tours/Poitiers)

Bâlegîr (Balaguer)

Bâlme (Palma)

Bâse (Basella)

Basît (Albacete)

Batalyevs (Badajoz)

Beccâne (Pechina)

Bedûl (Badules)

Belây (Poley, Aguilar)

Beledü'l-Velîd (Valladolid)

Belensiye (Valencia)

Belîsâne (Belicena)

Belmâte (Palmella)

Beltâş (Pleitas)

Belyâne (Villena)

Benbelûne, Benbülûne (Pamplona)

Beyyâzîn (Albaicin)

Binâ'lma'dene/Benî'l-medîne (Benalmadena)

Benişküle, Bünüşküle (Peniscola)

Berbeştru, Berbeşter, Bübeşter (Barbastro)

Berdûle (Berdolia)

Berşelûne, Berşelûnâ (Barcelona, Barselona)

Besta (Baza)

Beşkens/Bilâdü'l-Beşkens (El Pais Vasco, Bask)

Beyâne, Beyyûne (Baena)

Beyrân (Bairen)

Beyzâ (Baza)

Bıtrîr (Petrel)

Bîbeş (Beas)

Bîğû (Priego)

Bilâdü'l-cevf (Estermadore)

Bilbâv (Bilbao)

Bîre (Vera)

Bîş (Beas)

Bitrûş (Pedroche)

Bizilyâne (Ventas de Bezmiliana)

Bûnt, el-Bünt (Alpuente)

Burguş (Burgos)

Burkûne (Porcuna)

Bübeştru (Bobastro)

Bürce, Berce (Borja)

Büriyyâne (Burriana)

Bürşâne (Purchena)

Bürt, el-Bürtât (Pireneler)

Bürzîl (Bordeaux)

Büşşerât, el-Büşşere (Alpujarras)

C-Ç

Câga (Cangas)

Cebelü Süleyman (Cuesta de Zulema)

Cebelü Târık, Cebelü'l-feth (Gilbraltar, Mons Calpe)

Cebelü'l-ma'den, Cebelü'l-Berânis (Sierra de Almaden)

Cebelü's-savma'a (Alminar)

Cebelü's-selc, Cebelü Şüleyr (Sierra Nevada, Solarius)

Cebelü'ş-Şeref (Ajarafe)

Cennetü'l-arîf (Generalife)

Ceyyân (Jaen)

Cezâiru'ş-Şarkıyye, (Islas Baleares, Balear Adaları)

Cezîretü Menûrka (Menorca)

Cezîretü Meyûrka (Majorca, Mallorca)

Cezîretü'l-hadrâ (Algeciras)

Cezîretü Yâbise (Ibiza)

Cıllîkıye, Gâle, Gâlîş (Galicia, Gaule, Galya)

Cibâlü Kantebriye, Cibâlü Şîbe

Cibâlü Vâdî'r-Remle (Guadarrama)

Cibâlü's-selc (Sierra Nevada)

Cibâlü'ş-şârât (Sierra Morena)

Cincâle, Şentecelâ (Chinchilla)

Cülümâniye (Jurumena)

Cüründe (Gerona)

D

Dâniye (Denia)

Decme (Diezma)

Derûga, Deravka (Daroca)

Duvîru Nehri (Rio Duero)

E

Elbe (Alava)

Elekûn (Alacon)

Elma'den (Almaden)

Emâye (Amaya)

Endâre (Ondora)

Endereş (Andarax)

Endereş Nehri (Rio Andarax)

Endûcer (Andujar)

Ercûne, Ürcena (Arjona)

Erkebîka, İrketebe (Ercavica)

Erküş (Arcos de la Frontera)

Ernît (Arnedo)

Erşedûne (Archidona)

Estaba (Estepa)

Esterga, Eşturga (Astorga)

Eşîl (Achila)

Eştebîn (San Esteban)

F

Fahsu'l-Bellût (Los Pedroches)

Fahsu'r-Renîsûl (Arinsol)

Fatima (Fatima)

Feccü Târık (Buitrogo)

Fehmîn (Alfamin)

Fentidûnya (Fuentidueña)

Finyâne (Finana)

France (İfrance)

Fürnecûlüş (Hornachuelos)

G

Gâfık (Gaffeq)

Gâle, Galîş (Galicia)

Garb (Algarve)

Garnata, Gırnata, Agranata (Granada)

Guleyre (Cullera)

Gutunde, Gatande (Cutande)

H

Hadderu (El Darro) nehri

Hamme, el-Hâme (Alhama)

Hemdân (Alhendin)

Hısn Bülkûne (Porcuna)

Hısnü Belec (Vilches)

Hısnü Liyyît, Elît (Aledo)

Hısnü Muklîn (Moclin)

Hısnü Sent Ukrûc (Santa Cruz de La Sierra)

Hısnü'l-Bitrûc (Alcala de Pedroche)

Hısnü'l-hacer (Iznajar)

Hısnü'l-haneş (Alanje)

Hısnü'l-ikâb (Las Navas de Tolosa)

Hısnü'l-keres (Alcaraz)

Hısnü'l-ma'den (Almada)

Hısnü'l-Müdevver (Almodavar del Rio)

Hîhûn (Gijon)

I-İ

İbeltânsiye (Palencia)

İklîm el-Münestîr (Almonaster la Real)

İklîm Kartuşâne (Cartuja)

İklîm Tuşâne (Tocina)

İklîmü'ş-Şeref (Ajarafe)

İlbîre (Elvira)

İlş, İlc, Eleş (Elche)

Îriye (Iria)

İrş (Erco)

İstabbe (Estepa)

İsticce (Ecija)

İşbîliye (Sevilla)

K

Kabra (Cabra)

Kabtûr (Isla Mayor)

Kabzâk (Alcaudeta)

Kâdis (Cadiz)

Kal'atü Eyyûb (Calatayub)

Kal'atü Rebâh (Calatrava)

Kal'atü Verd (Cala Verde)

Kal'atü Yahsûb (Alcala la Real, Calat la Real)

Kal'atü'n-nehr, Kal'atü Henâres

Kal'atü'n-nüsûr (Calatañazor)

Kalahürre (Calahorra)

Kalşâne (Calsena)

Kanbâniye (Campina)

Kanbîl (Canbil)

Kantara Ağırbâle (Puente del Cabriel)

Kantebriye (Cantabria)

Kaptîl (Capitale, Isla Menor)

Karabâka (Caravaca)

Karbelyân (Crevillente)

Kargaşûne (Carcassonne)

Karmûne (Carmona)

Kartâcenetü'l-halfâ

Kartaşâne (Cartujana)

Kâsareş, Kanreş (Caceres)

Kasr (Alcazar)

Kasru Ebî Dânis, Kasru'l-feth (Alcacer de Sal)

Kaştâle, Kastâle (Castilla, Castile, Kastilya)

Kaycâta, Kayşâta (Quesada)

Kerekûy (Caracuel)

Keres (Alcaraz)

Ketunde, Gatunde (Cutanda)

Kırbelyân (Crevillente)

Kofadunca (Covadonga)

Kulumriye, Kulunbîre, Kulumbriye (Coimbra)

Kumâreş (Comares)

Kûnga (Conca, Cuenca)

Kûriye (Coria)

Kurtuba (Cordova, Córdoba)

Kurûniye (Corogia)

Küriyûn (Corion)

Kürünne (Coruna)

L

Lâride (Lerida)

Lûkıye, Lukye (Luque)

Lûşe, Levşe (Loja)

Leyyit (Aledo)

Likant (Alicante)

Lisâne (Lucena)

Liyûn (León)

Luk (Lugo)

Lûrka, Lûraka (Lorca)

M

Mâidetü'l-Melik (Mesa del Rey)

Maklûne (Maguelonne)

Mâleka (Málaga)

Mansûre (Cuevas de Almanzora)

Mâride (Mérida)

Matrîl (Motril)

Mayor (Elvira)

Mecrît (Madrid)

Medînetü Sâlim (Medinaceli)

Medînetü Şent Yâkub el-Mukaddese (Santiago de Compostela)

Medînetü Şezûne (Sidonia)

Medînetü Vâdî'l-hicâre (Guadalajara)

Medînetü'z-Zehrâ (Medina Azahara, Medinat al-Zahara)

Mekkâde (Maqueda)

Menteşûn (Monzon)

Mentîl (Montiel)

Mentîşe (Mentesa)

Merbelle (Marbella)

Meriye (Almeria)

Mersâ Süheyl (Fuen Girola)

Merşâne, Mersâne (Maracena, Machena)

Mevrûr, Murûr (Moron)

Mîrtüle, Mârtüle (Mertola)

Mûle (Mula)

Mûyes (Muez)

Müdevver (Almodavar del Rio)

Mündûcer (Mondujar)

Münekkeb (Almuñécar)

Münestîr (Almonaster la Real)

Müntanceş (Montanchez)

Müntûr (Montoro)

Mürbitâru (Murviedro)

Mürsâne (Maracena)

Mürsiye, Tüdmîr (Murcia, Teodomiro)

N

Neberre, Nabârre, Bilâdü'l-Beşkens, Beşkûnye, Nebre (Navarra)

Neble, Leble (Niebla)

Nerbûne (Narbonne)

O-Ö

Oviedo (Ubît)

P

Porto, San Martin de (Uburtu)

R

Ravta (Rueda, Rota)

Rayyü (Raiyo)

Remle (La Rambla)

Rikle (Ricla)

Rîmiyye (Reiymo)

Rîş (Erija)

Runde (Ronda)

Rümeyle (Romilla)

S-Ş

Sağru'l-Kasr, Kasru Ebu Dânis (Alcacer de Sal)

Sâns (Saintes)

Sântedîr (Santander)

Sarakusta (Zaragoza, Saragossa)

Sebte (Ceuta)

Sebtemâniye (Septimania)

Semmûre (Zamora)

Suner (Suniario)

Südeyne (Guddalte)

Sürriye (Soria)

Süvhar (Zujar)

Şakunde (Secunda)

Şakûre (Segura de la Sierra)

Şâtıbe (Jativa)

Şatûber (Sadoa)

Şecs (Sax)

Şekûbiye (Ségovia)

Şelbatarra (Salvatierra)

Şelemenka (Salamanca)

Şeltîş (Saltes)

Şelûbâniye, Vâdî Şelûbâniye (Salobreña)

Şelûka (Sanlucar la Mayor)

Şennîl, Sencîl Nehri (Xenil, Genil, Singilis)

Şent İştebîn (San Esteban de Gormez)

Şent Menkeş (Simancas)

Şent Meriyyetü'l-Garb, Şentemeriye, Ükşûnbe, el-Gârû (Ocsonoba, Faro, Santa Maria de Algarve)

Şent Meriyyetü'ş-Şark, Semletü Benî Rezîn (Albaracin)

Şent Yâkub (Santiago de Compostela)

Şentefîle (Santafila)

Şentere, Şintere (Santare)

Şenterîn (Santarein, Santarem)

Şentkurûs (Santa Cruz)

Şeref (Ajarafe)

Şerîşü'l-Ferentîre (Xeres, Jerez de la Frontera)

Şevzer (Jodar)

Şeyce, Şeyye (Espejo)

Şezûne (Sedona)

Şibrâne (Chiprana)

Şilb (Silves)

Şintere (Cintra)

Şirbe (Serpa)

Şukar (Jucar)

Şüleyr (Solarius)

Şürrîn (Sorrion)

T

Tabîre (Tavira)

Tâcu Nehri (Rio Tajo)

Tâkürünne (Takurunna)

Talebîre (Talavera de la Reina)

Tâleka (Italica)

Talemenke (Talamanca)

Taleyâta (Tallante)

Taraskûne (Tarascon)

Tarasûne (Tarazona)

Tarîf, Cezîretü Tarîf (Tarifa, Isla de la Palomas)

Tarrakûne (Tarragona)

Tarvîl (Teruel)

Taryâne (Triane)

Temrît (Tamaret)

Tercâlü (Trujillo)

Tuleytula (Toledo)

Tulûşe (Tolosa, Toulouse)

Tureş (Torres, Torres Novas)

Turtûşe (Tortosa)

Tuşâne (Tocina)

Tüdmîr (Tudmir)

Tütayle, Tutîle (Tudela)

U-Ü

Uburtu (Porto)

Uka (Oca)

Uklîş (Ucles)

Ukşunuba, Ükşûnbe (Ocsonoba)

Urît (Oreto)

Uryûle, Urîvle (Orihuela)

Utrîre (Utrera)

Utrûnkeş (Trancoso)

Ubbede (Ubeda)

Unde, Ende (Onda)

Undere (Ondara)

Urş (Urci)

Uşbûne, Lişbûne (Lisbon, Lisboa)

Uşûne (Osuna)

Ürye (Orense)

V

Vâdî Âne (Guadiana)

Vâdî Âne (Guadiana)

Vâdîâş (Guadix)

Vâdî Besta (Baza)

Vâdî İbnü'l-Velîd (Valladolid)

Vâdî İbru, Düveyru (Ebro Valley)

Vâdî Lekkü (Rio Barbate, Guadalbeca, Guadalete)

Vâdî Şügar (Guadijucar)

Vâdî Tâcu (Valle Tajo)

Vâdî'l-ebyaz (Guadalaviar, Tûriye Nehri)

Vâdî'l-hars (Guadalhorce)

Vâdî'l-hicâre (Guadalajara)

Vâdî'l-vezîr (Genalguacil)

Vâdî'l-kanâl (Guadalcanal)

Vâdî'l-kasr (Guadalcazar)

Vâdî'l-kebîr Nehri, (en-Nehri'l-A'zam, Guadalquivir)

Vâdî'l-kutn (Guadalcoton)

Vâdî'l-medîne (Guadalmedina)

Vâdî'r-râme (Guadarrama)

Vâdî'r-remle (Guadalaviar)

Vakkaş (Huecas)

Vâlmû (Huelamo)

Vânce (Hueneja)

Vebze (Huete)

Velbe, Uvnübe (Huelva)

Veşga, Üşka (Huesca)

Y

Yâbise (Ibiza)

Yâbüre, Yâfûre, Yebûre (Evora)

Yinişte (Iniesta)

Z

Zehre (Zahara)

Zellâka (Sagrajas)